

Dr. Enver Imamović

KORIJENI BOSNE I BOSANSTVA

Dr Enver Imamović

KORIJENI BOSNE I BOSANSTVA

Izbor novinskih članaka, predavanja sa javnih tribina,
referata sa znanstvenih skupova i posebnih priloga

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Narodna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine,
Sarajevo

UDK 949.715

IMAMOVIĆ, Enver

Korijeni Bosne i bosanstva : izbor novinskih članaka, predavanja sa javnih tribina, referata sa znanstvenih skupova i posebnih priloga / Enver Imamović. - [1. izd.] - Sarajevo : Međunarodni centar za mir, 1995. - 408 str. : ilustr. : 23 cm. - (Biblioteka Bosna)

Bibliografske i druge bilješke uz tekst.

Realizirano uz pomoć: UNESCO, European Cultural Foundation (Amsterdam), Council of Europe, Communautés Européennes, The Swedish Association of Publishers, Causes Communes Belgique - u okviru projekta Festival Sarajevo.

The Roots of Bosnia and Bosnianness

Sarajevo, svibanj 1995. Prvo izdanje - Sva prava zadržava autor

Dr Enver Imamović

KORIJENI BOSNE I BOSANSTVA

*Izbor novinskih članaka, predavanja sa javnih tribina,
referata sa znanstvenih skupova i posebnih priloga*

Sarajevo, ratne 1995.

Biblioteka "BOSNA"

Redakcijski kolegij:

Mirsad Bećirbašić

Danka Ilić

Tvrtko Kulenović

Maja Mažar-Numankadić

Naslouna strana: Potpuni grb vladarske bosanske dinastije Kotromanića

Mojim, rahmetli roditeljima, Mehmedu i Saimi, koji su me nadahnuli preuzvišenom ljubavlju i dubokim osjećajima za milu, dragu i napaćenu, ali ponosnu, junačku i neuništivu nam Bosnu.

PREDGOVOR

Demokratsko otvaranje zemlje koje je započelo krajem 80-tih i početkom 90-tih godina, omogućilo je javnim djelatnicima da mnogo slobodnije iznose svoje ideje, što u ranijem razdoblju nije bilo moguće. Sistem je bio takav da su redakcije javnih glasila odbijale svaki ponuđeni tekst čiji je sadržaj barem malo iskakao iz zacrtanih ideoloških i političkih okvira koje je propisao režim. To se najrigoroznije sprovodilo u Bosni i Hercegovini, o čijoj se kulturi i političkoj prošlosti moglo pisati samo uopćeno, bez mnogo osvrta na epizode koje spominju korijene naše srednjovjekovne državnosti, koji spominju naše banove i kraljeve, Kulinove i Tvrtkove ratne pohode, granice "Velike Bosne" i ostalo, o čemu se kod drugih naroda pišu višetomne povijesti, sastavljaju ilustrirane enciklopedije, pričaju priče, pjevaju pjesme, snimaju filmovi itd.

To u Bosni nije bilo samo nepoćudno nego čak zabranjeno. Tudi politički interesi su u nama ubijali svaki smisao i interes za naše korijene i za ono što se odnosi na naše pretke. Radilo se smišljeno na tome da se onemogući svako podsjećanje na vlastitu prošlost.

Političke aspiracije tuđinaca prema našoj zemlji nisu trpjele povijesnu istinu da je Bosna oduvijek bila samostalna i posebna kulturno-politička cjelina, da je čak ona bila ta pod čijom su dominacijom u nekim razdobljima bili veliki dijelovi susjednih zemalja, pa i cijele države, i to upravo one koje danas uporno tvrde da je Bosna od iskona bila njihova.

Dosadašnji režimi su bili tako uporni u svojim nastojanjima da obezliče našu zemlju, da su razradili čitav mehanizam koji je bio u službi tog zadatka. Zato se i moglo desiti da u zemlji s tako bogatom povijesnom i kulturnom tradicijom kakva je Bosna, potpuno otupi nacionalna svijest njenog naroda, da izgubi interes za svoju povijest, a s time i svoj ponos, pa čak da mu se nametne i kompleks što su uopće Bosanci.

To su zločini takvih razmjera da se u cjelokupnoj svjetskoj povijesti s njima mogu porediti jedino oni koje su svojevremeno počinili Španjolci narodu Maja, Azteka i Inka po otkriću Amerike. Nakon što su osvojili njihove zemlje, uz obavezno pljačkanje, rušenje i ubijanje, uslijedilo je sistematsko uništavanje njihovog cjelokupnog stvaralaštva koje je nastajalo tisućama godina. To je rađeno po posebnim uputama, jer je i u ono vrijeme vladalo geslo: Ako hoćeš da nestane jedan narod, uništi mu povijest.

Isto se dešavalo u Bosni kroz ovih posljednjih stotinjak godina, osobito nakon 1918. godine kada je zemlja došla pod starojugoslavensku, odnosno srpsku čizmu, dok je to primilo najdrastičnije razmjere upravo u ovom ratu, kada je tlačitelj shvatio da zauvijek mora skinuti kandže sa zalogaja koji je mislio tek tako progutati.

Sada u izmijenjenim uvjetima naši povjesničari su najzad stekli mogućnost da sami proučavaju i pišu svoju povijest. Treba tragati za povijesnom istinom koja će nam dati prava saznanja i vratiti potisnuti ponos da smo potomci naroda koji je prisutan na ovom prostoru već tisućama godina i koji je stvorio i ostavio nam u naslijeđe one kulturne i političke vrijednosti koje su kroz sva kasnija iskušenja i stradanja, osobito u ovom najnovijem ratu, za nas bile "drvo spasa". Tek smo sada, kroz ove ratne događaje, spoznali i shvatili da su državnost koju je stvorio Kulin ban, a granice i moć Bosne koje je uspostavio kralj Tvrtko, naši aduti koje je morala priznati i međunarodna zajednica, u procesu odlučivanja da li Bosnu i Hercegovinu priznati za samostalnu i suverenu državu. Prevagnuli su ti i mnogi drugi povijesni argumenti koje su naši preci stoljećima krvlju stvarali, kao što ih i mi stvaramo u ovom ratu za naše potomke.

To je samo jedan, konkretan primjer što znači povijest za jedan narod i od kakvog je značaja poznavati je. U nekim situacijama i najsitniji detalji mogu biti odlučujući za važna rješenja u međunarodnim pregovorima i rješavanju političkih problema.

Pisac ovih redova je po svom profesionalnom usmjerenju (arheolog i povjesničar) još kao student uočio naprijed spomenute nesreće i političke špekulacije koje su pritiskivale Bosnu. Kasnije, kao profesor stare povijesti na Katedri za povijest Filozofskog fakulteta u Sarajevu, sav svoj trud i interes usmjerio je na proučavanje bosanskohercegovačke prošlosti starijeg razdoblja, što je rezultiralo stotinjak naslova u kojima su obrađeni njeni pojedini kulturni i politički segmenti.

Kada je početkom 90-tih godina popustila cenzura u javnim glasilima, za šire čitateljstvo otpočeo je objavljivati seriju novinskih članaka koji su bili posvećeni raznim pitanjima srednjovjekovne Bosne. O tome koliko se i tada pazilo šta se može propustiti za javnost, govori slučaj prvog članka (svibanj 1990) pod naslovom "Treba li nam kraljica", u kojem se govori o našoj posljednjoj kraljici Katarini, njezinoj tragediji i ideji da joj se posmrtni ostaci iz tuđine povrate u zemlju. Iako je sadržaj krajnje bezazlen, članak ipak nije mogao proći bez "rezanja" od strane urednika ondašnjeg tjednika "Nedjelja". Izbačeni su upravo pasusi koji govore o nekim slavnim epizodama iz doba naše srednjovjekovne samostalnosti, što je sve bilo u kontekstu sadržaja teksta kako bi se čitaocu objasnio smisao iznesene ideje.

Autor članka nije bio zadovoljan postupkom redakcije pa se obratio uredništvu ondašnjih "Naših dana", koji su u tom razdoblju slovili za naš najotvoreniji tjednik, s ponudom da oni objave integralni tekst. To je prihvaćeno bez redaktorskog uvjetovanja, i članak se pojavio u javnosti na zadovoljstvo njegovog autora.

Naveden je samo jedan primjer kako su sve donedavno prolazili pokušaji da se šire čitateljstvo upozna bar s nekim konkretnim podacima iz naše povijesti, a da se ne spominju slučajevi odbijanja i same pomisli da se objave sadržajniji prilozi i studije na tu temu.

Interes šire javnosti za prošlost naše zemlje, osobito za doba koje se veže za srednjovjekovnu državu, u posljednje vrijeme je pojačan i zbog ratnih zbivanja, kad sve "strane" posežu za nekim svojim povijesnim argumentima. Tek sada mnogima postaje jasno da su korijeni rata i sukoba u velikoj mjeri u najužoj vezi s povijesnim zbivanjima od prije više stotina godina.

Za povijesnim činjenicama se poseže i u mirovnim pregovorima pa ih i međunarodni sudionici uzimaju kao argumente za moguća rješenja. To sve govori koliko je važno poznavati prvo svoju, a onda i tuđu povijest, i sve ono što je utjecalo na nju.

Imajući to u vidu, stvorila se zamisao da se objavi ova knjiga u kojoj se predočavaju samo neke od starobosanskih vrijednosti koje su kao takve utkane u sva tkiva našeg suvremenog života, pa i našu sudbinu.

I na kraju jedna nepomena čitaocu: s obzirom da se ovdje ne radi o integralnom tekstu nego je riječ o nizu priloga koji su nastali u raznim razdobljima, prilikama i namjeni, mnogi se opisi i podaci ponavljaju. Već je u naslovu knjige naznačeno da se radi o izboru

priloga počev od novinskih članaka do referata sa znanstvenih skupova, pa je uočljiva razina pisanja. Mole se čitaoci da to uzmu u obzir.

Pisac

UVOD

Teško je naći zemlju o kojoj se kazivalo i toliko pisalo kontraverzno, netačno i tendenciozno, koliko o Bosni. Kuriozitet je i u tome što su njenu prošlost uglavnom obrađivali i pisali stranci, bilo da je riječ o njenim bivšim gospodarima (Mađžari, Turci, Austrijanci), ili susjedima (Hrvati i Srbi), koji se za nju stoljećima jagne. I ono što je pisano u domaćoj sredini, u većini slučajeva je upadljive srpske ili hrvatske orijentacije. U rijetkim slučajevima, kad se i pisalo s "bosanskog gledišta", to je po pravilu bilo ignorirano, obezvrjeđivano, napadano, a nerijetko i osuđivano kao "pokušaj svotatanja Bosne samo za jedan narod" i sl.

O tome kakvo je stanje u domenu pisanja kulturne i političke povijesti Bosne i Hercegovine najbolje pokazuje primjer postojećih udžbenika iz povijesti. Tako, od ukupno šest, onih značajnijih, koliko ih ima, tri su napisana i objavljena u Beogradu, dva u Zagrebu, a onaj koji je objavljen u Sarajevu nosi naslov "Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine". To jasno govori o njihovom karakteru. Izuzetak je najnovije djelo Nade Klaić "Srednjovjekovna Bosna" (Zagreb, 1989), u kojem se prvi put sasvim objektivno i bez ikakvih političkih špekulacija prikazuje bosanska povijest i podvrgava kritičkoj analizi sve što je do sada napisano na tu temu.

Tendencioznost prikazivanja bosanske prošlosti u većini objavljenih djela je toliko naglašena da čitalac neminovno stječe dojam da je Bosna, i sve što je u njoj, od postanka bila srpska, odnosno hrvatska, zavisno čiji je pisac. Većina ih bez imalo rezerve jednostavno posrbljuje ili kroatizira sve što je od iskona bosansko, kiteći tako svoju zemlju tuđim perjem.

Ti i takvi pisci su bez imalo grižnje znanstvene savjesti prelazili preko očitih činjenica da je Bosna od samog obzorja srednjeg vijeka bila zasebna etnička, kulturna i politička cjelina, da je imala vlastiti kulturno-politički razvoj koji je rezultirao stvaranje niza autentičnih specifičnosti, kako u sferi duhovnosti (domaća - bogumil-

ska vjera), tako i u kulturi (stećci, vlastito pismo bosančica i dr.), politici (domaća vladarska dinastija banova i kraljeva, razvijena i jaka država), te niz drugih tipičnih bosanskih karakteristika koje su poznate diljem svijeta.

Kao očit primjer koliko se može otići daleko u tendencioznim namjerama i krajnje nekritičnom prikazivanju tuđe prošlosti, navodimo studiju Franje Šanjeka "Bosansko-humski krstjani i katarško-dualistički pokret u srednjem vijeku" (Zagreb, 1975), u kojoj se autor toliko trudi da taj segment bosanske kulture veže za Hrvatsku i prikaže je hrvatskim, da čitava knjiga vrvi od apsurdna, čak i u terminološkom pogledu kod upornih pokušaja da identificira pojmove "hrvatski" i "bosanski".

Obrada tog istog problema od strane jednog srpskog pisca daje potpuno drugačiju predstavu. Tako Vaso Glušac u radu "Problem bogumilstva" (Godišnjak, V/1953.), krajnje euforično, čak s dosta neukusa, "dokazuje" da je sve što je u Bosni pravoslavno i srpsko, prije svega, u svijetu poznato, bosansko bogumilstvo.

Navedena su samo dva nasumice odabrana primjera kako se svojata Bosna i njene kulturno-povijesne vrijednosti, a takvog karaktera je najveći postotak svega onoga što je napisano o Bosni. Uporna tendencioznost koja se provlači kroz ta pisanja govori da se želi nešto dokazati što nije ni lahko ni moguće. Pa i činjenica da se iznose dvije istine za istu stvar, govori da postoji i treća, prava. Za njeno dokazivanje ne treba mnogo truda jer činjenice same od sebe govore da je Bosna od uvijek bila bosanska i da sve što je u njoj stvarano i što postoji, pripada njoj i njenom narodu. Posezati za tuđom poviješću, krivotvoriti je i prilagođavati političkim aspiracijama svoje sredine, zlodjelo je najveće kategorije, jer se čini svjesno, i to od ljudi visokog uma. Narod koji poseže za tuđom poviješću, ili nema svoje ili ju dovoljno ne poznaje. U suprotnom, ne bi tako uporno atakirao na tuđu.

Imajući sve to u vidu, pisac ovih redova pokušava da ovim priložima prikaže pojedine probleme iz kulturno-povijesne prošlosti naše zemlje na način kako nalažu principi objektivnog sagledavanja činjenica, i da se pokaže kako se može predstaviti isti problem kad ga prikazuje treća strana, to jest kad o Bosni piše Bosanac. To, dakako, ne podrazumijeva "navijačku" metodologiju, nego nastojanje da se stvari prikažu onakvim kakve jesu. Oni koji se bave znanošću znaju kako se jedan te isti arheološki, arhivski ili literarni podatak može upotrijebiti na razne načine. Njegov sadržaj i značaj se može istaći, umanjiti ili potpuno prešutjeti. U našem slučaju

nema potrebe za bilo kakvim špekulacijama te vrste, nego da se interpretira onako kako nalaže njegov stvarni sadržaj.

Potrebno je upozoriti čitaoca da će mu se možda poneka hipoteza ili zaključak koje autor donosi, učiniti presmjelim i kod njega izazvati nedoumicu, osobito u raspravama koje se odnose na pitanje etnogeneze bosanskog naroda, postanak bogumilstva, korijene državnog organiziranja i sl., jer su u pitanju neka nova gledišta. To je za očekivati, jer sve što znamo o našoj zemlji naučili smo iz udžbenika i literature onog karaktera i sadržaja za koje je naprijed rečeno kakvi su. Dugo smo imali jednu interpretaciju koja nije trpjela kritiku, pa nije bilo mogućnosti da se čuju i druga mišljenja.

Mora se biti svjesno činjenice da će se morati uložiti mnogo truda i vremena da se korigiraju mnoge predodžbe o Bosni. Ono što nam je servirano više od stotinu godina ne može se preko noći izbrisati. Trebat će puno i istraživati i pisati, ali ne na način onih i onakvih koji su bili u stanju "znanstveno" tvrditi i dokazivati čak da ni samo ime "Bosna" nije bosansko.

Ako ovo naše pisanje pobudi širi interes za neka od pitanja koja su ovdje dotaknuta, i ako podstakne nove snage da se prihvate posla i upute dublje i studioznije u ovdje naznačenu problematiku, namjera našeg pisanja bi bila ispunjena. Svrha joj je, pak, da zainteresiranim čitaocima pruži tek osnovne podatke iz naše kulturne i političke prošlosti, promatrane iz perspektive oydašnjeg uvida i mišljenja o sadržaju i smislu naših (povijesnih) bosanskih kontinuiteta.

POČECI BOSNE

(PAGANSKA BOSNA)

"Oslobodenje", od 28.02.1991.

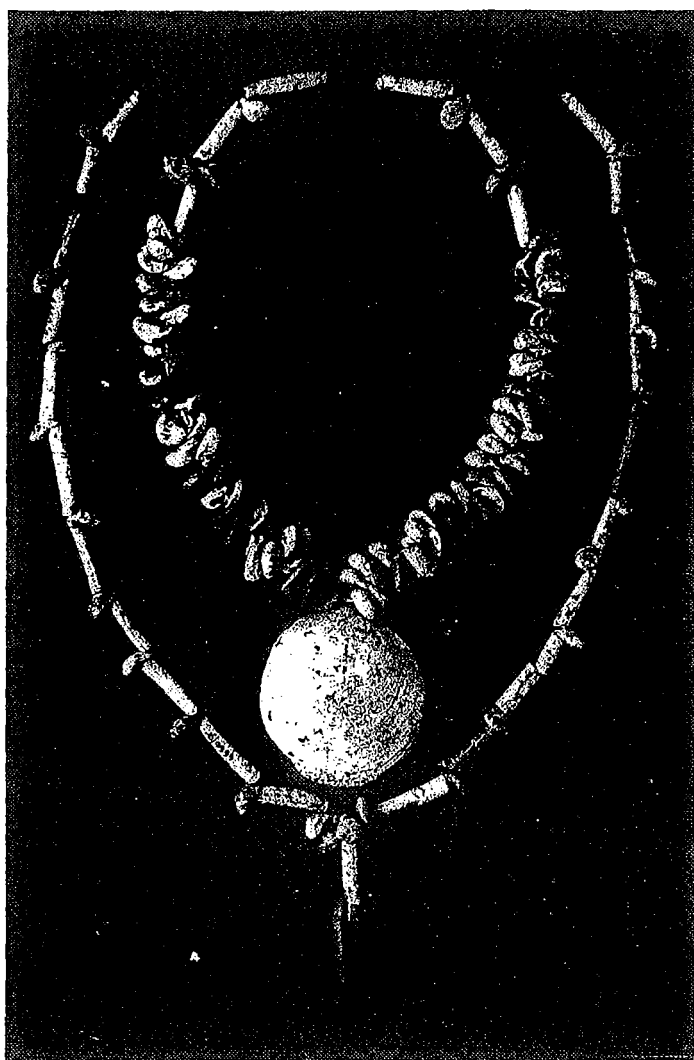
Oduvjkada je Bosna i Hercegovina zbog svog geofizičkog smještaja i rudnog bogatstva bila meta osvajačke halapljivosti. Od paganskih demona do vjere u jednog boga. Širokogruda Bosna sa četrdeset vjera, pedeset i dva boga, i preko tri stotine zavjeta, desetak nacija i sve to u granicama današnje Bosne i Hercegovine

Bosna i Hercegovina je sa svojim stanovništvom već u prethistorijsko doba stekla određene specifičnosti koje su se kroz njenu dugu povijest sve više uobličavale. One su prisutne i danas pa u ne maloj mjeri utječu na način života i usmjeravaju tok društveno-političkih zbivanja. U antičko doba uvjeti za takav razvoj su postali krajnje optimalni nakon što je ovaj region ušao u sastav velike Rimske Imperije koja je objedinjavala sve zemlje od Atlantika do Irana i od Britanije do Sudana.

EVROPSKI MOST

Bilo je nekoliko razloga zbog kojih su bosanska zemlja i narod postali svojstveni u odnosu na bliže i dalje susjede. U tome je geografski faktor bio presudan. Bosna i Hercegovina je predstavljala prirodni most između jadranskog (mediteranskog) i panonskog (srednjoevropskog) bazena koji su u kulturnom i političkom pogledu značili dva zasebna svijeta. Doline Neretve i Bosne odigrale su historijsku ulogu u protoku roba i ideja iz jedne zone u drugu.

Drugi važan faktor je predstavljalo rudno bogatstvo ovog kraja. Ono je u svim epohama igralo prvorazrednu ulogu u životu ovdašnjeg stanovništva. Zbog njega su se vijekovima krvili sami domoroci, a vođeni su i iscrpljujući ratovi sa strancima. Po bosansko zlato, srebro i druge metale dolazili su Krećani, Feničani, Grci, Rimljani i dr., što je imalo veliki značaj za formiranje kulturne, privredne i političke moći ovdašnjih plemena. Zato nije slučajno da sa bosanskohercegovačkog područja potječu najpoznatija i najmoćnija ilirska plemena kakvi su na primjer bili Autarijati, Ardiejci, Dalmati, Desidijati, Mezeji, Daorsi i dr.

Ogrlica iz paleolitskog doba, stara 12.000 - 14.000 godina (pećina Badanj kod Stoca)

Svi su oni već davno nestali iz historije i od njih su preostali tek arheološki spomenici i pokoji zapis grčkih i rimskih pisaca. Svakom

od tih plemena je pripadao određeni region bosanskohercegovačkog područja, gdje su imala svoja kulturna, privredna i politička središta.

PLEMENSKA BOSNA

Sjeverozapadni dio Bosne bio je naseljen Japodima. O tom plemenu izvještavaju nas antički pisci i svi ih opisuju kao hrabro i ratoborno pleme. Jedno vrijeme su napadali čak i sjevernu Italiju zbog čega su 171. godine st.e. Rimljani sa njima započeli dugogodišnji rad.

Koncem prošlog stoljeća arheolozi su u Privilici kod Bihaća otkrili vjersko središte ovog plemena. Iskopano je dvadesetak zavjetnih ploča, a pronađeno je i svetište s ogromnim brojem kostiju koje potječu od žrtvovanih životinja.

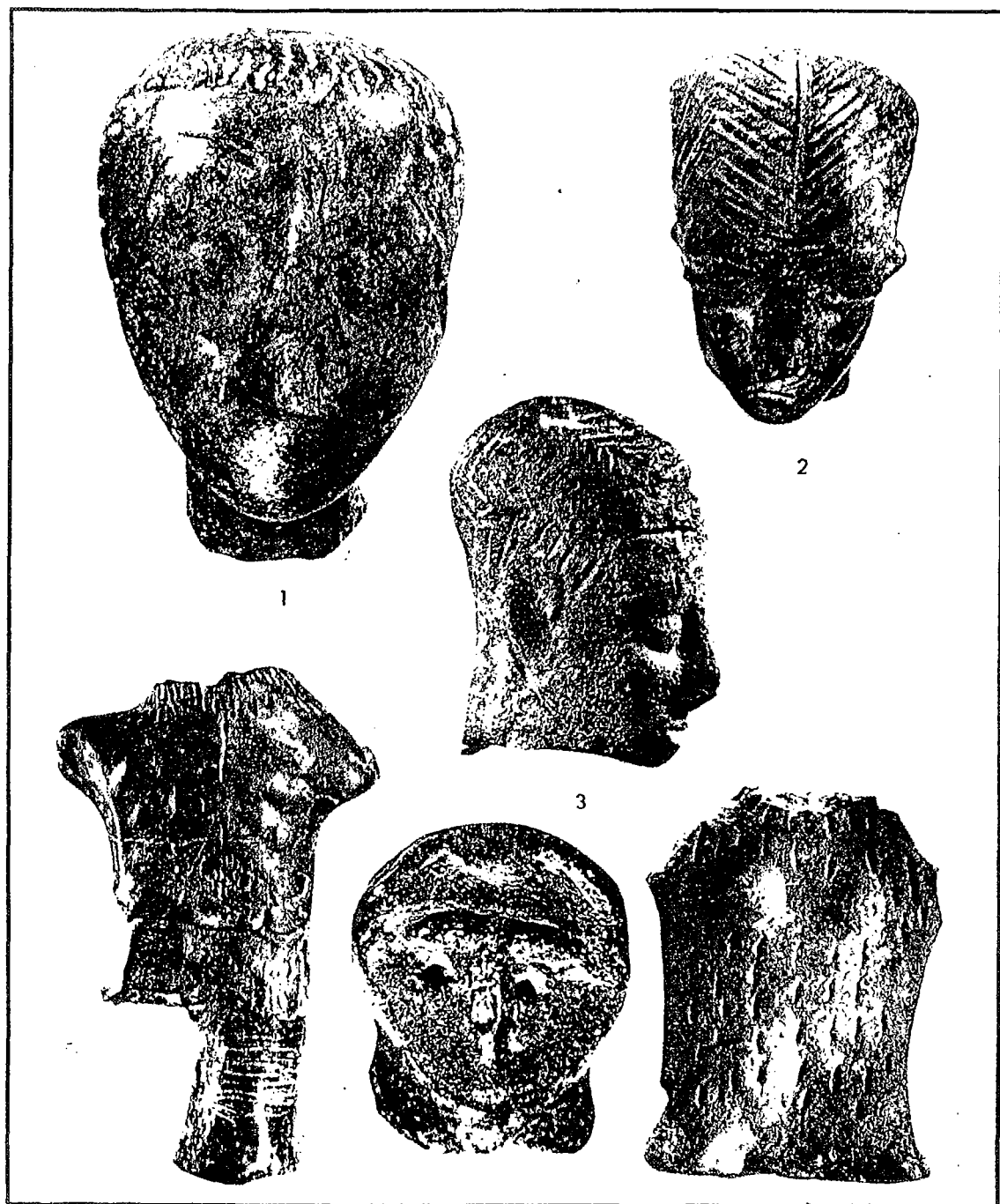
Sjeverni dio Bosne bio je naseljen pripadnicima plemena Mezeja. To je bilo najbrojnije ilirsko pleme, a u dubokoj starini i najmoćnije. Jedna njihova grana se početkom II milenija st.e. iselila u Malu Aziju, gdje se u XIII stoljeću st.e. spominju kao učesnici poznatog trojanskog rata.

Srednji dio Bosne naseljavali su Desidijati. Godine 1930. kod Breze je pronađen jedan natpis na kojem se spominje njihov poglavica Valens, a na jednom drugom spomeniku spominje se njihovo plemensko središte Haedum. Na osnovi prvog nalaza zaključilo se da se ono nalazilo negdje oko današnje Breze.

Desidijati su u historiji ostali poznati kao organizatori velikog ustanka koji su 6. godine n.e. digli protiv Rima kome su trebale tri pune godine da ga uguši. Za to je bilo angažirano čak 15 legija, od ukupno 25 koliko ih je Rim imao. Kad su generali upitali uhvaćenog poglavicu zašto je digao ustanak, ovaj je odgovorio: "Vi ste nam umjesto pastira slali vukove", aludirajući na preteške poreze, zloupotrebe i iznuđivanja pojedinih činovnika.

Zapadni dio Bosne, poglavito područje današnjeg Livanjskog, Duvanjskog i Glamočkog polja, bilo je naseljeno pripadnicima Dalmata. Plemensko središte im se nalazilo u Delminiumu kod današnjeg Duvna, na jednoj od tamošnjih gradina. Rimljani su s njima vodili krvave ratove više od 150 godina dok ih nisu sasvim pokorili. Što su za Rimljane značili vidi se po tome što su po njima nazvali čitavu provinciju (Dalmatia), koja se prostirala od mora do Save i od Istre do današnjeg Čačka u Srbiji.

U srednjoj Hercegovini, i to pretežno u donjem dijelu Neretve, živjeli su Daorsi. Plemensko središte im se nalazilo na Ošanićima kod današnjeg Stoca. Tu su otkriveni brojni arheološki spomenici koji svjedoče o visokom stupnju kulture tog plemena.

*Neolitske figure iz Butmira kod Sarajeva
(4500-5000 godina, br. 1 prikazuje crnačku rasu)*

ILIRSKI KRALJEVI

Jugoistočni dio Hercegovine bio je naseljen Ardiejcima, najpoznatijim ilirskim plemenom. U starije doba stanovali su dublje u unutrašnjosti, ali su se već u IV stoljeću st.e. spustili niz Neretvu na morsku obalu, gdje su još više ojačali. Tu su sredinom III stoljeća st.e. stvorili jako ilirsko kraljevstvo koje je dugo činilo nezaobilazan politički faktor u rješavanju odnosa među narodima ovog dijela Mediterana.

To je bilo vrijeme kada je Rim krčio put da stvori svjetsko carstvo pa je bio neizbježan sukob između ovih dviju sila. Do rata je došlo 229, onda 219. i 171. godine st.e. U tom posljednjem, tzv. trećem ilirskom ratu, Rim je konačno skršio moć ovog plemena i tako se raspalo kraljevstvo. U izvještaju o ovom ratu se kaže da je ratni plijen bio toliki da je to zaprepastilo i same Rimljane. U trijumfalnoj povorci ulicama Rima je samo iz kraljevske riznice nošeno 27 tovara zlata, 19 tovara srebra, 13.000 rimskog srebrenog novca, 120.000 ilirskog srebrenog novca itd.

Od ilirskih vladara u sjećanju pokoljenja je ostala legendarna kraljica Teuta koja je svojim brodovljem dugo bila strah i trepet na morima.

Druga plemena među kojima su bili Serdeati, Labeati, Cerauni, Naraseji, Dindari, Deuri i dr., manje su nam poznata zbog nedovoljne istraženosti. Sačuvan je popis svih plemena s bosanskohercegovačkog područja koji je bio načinjen za administrativne potrebe rimskih vlasti. Između ostalog, tu je bilo navedeno kojem sudbenom okružju pripada koje pleme, koliko ima članova i dr.

Mada je riječ o brojnim plemenima različitih naziva, ipak su sva bila srodna i činila su jedan narod, a to su bili Iliri. Oni su naseljavali prostor od Istre do Bugarske i od Slovenije do Grčke. Danas u nauci preovladava mišljenje da je njihovo jezgro bilo na području današnjeg Glasinca kod Sarajeva, gdje su stvorili svojevrsnu kulturu čiji su nosioci bili pripadnici plemena Autarijata. Na glasinačkom području je evidentirano na desetine hiljada grobova (tumula) s bogatim priložima. Posebno se ističu tzv. kneževski grobovi opremljeni skupocjenom ratnom opremom, nakitom, posuđem i dr.

POLITEISTIČKA BOSNA

U izučavanju kulturne prošlosti starih naroda posebno mjesto pripada duhovnom životu. Bosna i Hercegovina je bila specifična i

po ovom pitanju. Ovdje su kao malo gdje bila koncentrirana brojna politeistička vjerovanja sa desetinama najraznovrsnijih bogova raznog izgleda i osobina.

Taj oblik vjerovanja je na ovom prostoru uhvatio takav korijen da se održao još dugo nakon propasti antičke civilizacije i nestanka politeizma. Na tim osnovama je u srednjovjekovnoj Bosni ponikla i ozloglašena hereza poznata pod nazivom patarenstvo, odnosno bogumilstvo, i to u takvim razmjerama da je to čak postalo sinonim za Bosnu.

*Prvi kovani novac od strane bosanskohercegovačkih stanovnika
(pleme Daorsa iz srednje Hercegovine, III st. e.)*

U antičko doba Bosna i Hercegovina je bila tipična paganska zemlja. Bilo je prisutno 40 raznih vjera, a klanjalo se čak pedeset dvojici bogova. Pronađeno je preko 300 spomenika koji na posredan način govore o paganskom vjerovanju bosanskohercegovačkih prastanovnika od prije nekoliko hiljada godina.

Istraživanja su dokazala da se vjera Ilira temeljila na istim osnovama kao i vjera Grka, Rimljana, Germana, Gala, Perzijanaca, pa čak i Hinda. S obzirom na to da su svi ti narodi potekli iz zajedničkog (indoevropskog) korijena ne treba se čuditi činjenici da, na primjer, Desidijati iz srednje Bosne imaju ista ili slična božanstva kakva se susreću kod stanovnika davnašnje Velike Britanije, Španije itd.

Kada su Rimljani osvojili ilirske zemlje, uz političke trebalo je srediti i uskladiti i vjerske odnose. To je sprovedeno bez većih

potresa zahvaljujući izvjesnoj bliskosti. Ustvari, i jedni i drugi su se klanjali istim bogovima mada su ih različito nazivali.

Kod svih starih naroda, pa tako i kod Ilira, vrhovno božanstvo je bilo vezano za nebo. Uz njega je bio veliki broj drugih više i manje značajnih muških i ženskih bogova. Život ondašnjeg čovjeka je bio usko vezan za prirodu i njene manifestacije i sav život je bio podređen prirodnim silama. Njihovu moć i nastanak ondašnji čovjek nije znao racionalno objasniti pa su tako nastala vjerovanja u kojima nadnaravna bića i sile utiču na sve što se ticalo čovjekova života i njegovog opstanka.

U takvim vjerskim uvjetima Bosna je živjela tisućama godina, sve dok kršćanstvo nije i ovdje postalo dominirajuća vjera, koje je definitivno potisnulo politeistička vjerovanja starobosanskog stanovništva. Ipak, u tome se nije do kraja uspjelo, što je rezultiralo da kršćanstvo na ovom prostoru stekne neka posebna obilježja, iz čega je nastala čuvena bosanska hereza, koja se kod našeg naroda obično zove bogumilskom vjerom.

O NAZIVU "BOSNA"

"Oslobodjenje", od 24.01.1991.

Dok su hrvatska i srpska plemena po doseljenju u ove krajeve tokom VII stoljeća novu domovinu nazvali po sebi (Hrvatska i Srbija), dotle su doseljenici koji su se naselili na područje današnje Bosne i Hercegovine ime svoje nove domovine preuzeli od starosjedilaca (Ilira). U nauci se zna da do toga dolazi obično u slučajevima kad se radi o nazivima jake tradicije i kad se oni preuzimaju od starosjedilaca u direktnom kontaktu.

ILIRSKI KORIJENI

Naziv *Bosna* je slavenizirani oblik ilirskog naziva koji su antički dokumenti zabilježili u dvije varijante: *Bathinus* i *Basan*. U oba slučaja naziv se odnosi na rijeku Bosnu -*Bathinus flumen*. Drugi oblik je u dokumentu zapravo naveden u ablativu: *Ad Basante*, od kojeg nominativ glasi *Basan*, što znači da je u ovoj varijanti ime rijeke tako glasillo. Naime, pod ablativnim oblikom *Ad Basante* spominje se jedan grad koji se nalazio na ovoj rijeci i po kojoj je dobio ime. Njegov naziv u prijevodu znači "na Bosni", a u širem značenje "grad na rijeci Bosni".

U Bosni ima još jedan primjer da se grad nazivao po rijeci na čijim je obalama bio sagrađen. Na ušću rijeke Drine postojao je grad *Ad Drinum*.

Stručnjaci koji se bave izučavanjem jezika su već davno došli do zaključka da su oblici *Bathinus* i *Basan* potpuno identični i da se oba odnose na naziv rijeke Bosne. U ilirskom jeziku dentalna aspirata "th" koja se javlja u varijanti *Bathinus*, ima vrijednost glasa "s", pa umjesto *Bathinus* treba čitati *Basinus*. To je ustvari latinizirani oblik ilirskog naziva *Basan*, iz kojeg su doseljeni Slaveni

izveli svoj naziv *Bosna*. Fonetskom transformacijom je od *Bathinus* (*Basinus*) i *Basan* prvo nastalo *Bosina*, a onda od toga *Bosna*.

ILIRSKI "BOSANCI"

Antički dokumenti nam također saopćavaju da je na području današnje Bosne živjelo jedno pleme čije je ime odgovaralo imenu najveće bosanske rijeke. Rimski historičar Apijan iz II stoljeća n.e. u svojoj knjizi o Iliriku navodi niz plemena koja su naseljavala ovaj prostor, a među njima jedno pod imenom *Bathiatai* (u latinskoj transkripciji *Bathiatae*). Lingvisti su složni u konstataciji da je taj naziv ekvivalentan nazivu rijeke *Bathinus* jer se i u nazivu plemena javlja dentalna aspirata "th", što pokazuje da im je isti korijen. To potvrđuje da današnji naziv rijeke Bosne kao i naziv naroda koji danas živi na ovom prostoru (Bošnjani, Bošnjaci ili Bosanci), potječe iz antičkog, odnosno predslavenskog doba.

Rimski natpis u kojem se spominje rijeka Bosna pod nazivom "Bathinus" (Basina)

Mada Apijan ne navodi pobliže u kojem je dijelu današnje Bosne dotično pleme živjelo, po mišljenju arheologa i historičara starog vijeka njega treba lokalizirati negdje uz obale ove rijeke. Ponajprije u njenom gornjem toku, odnosno u dijelu nekadašnje rimske provin-

cije Dalmacije kroz koji je proticala rijeka Bosna, a to je otprilike bilo od njenog izvora do višine današnjeg Vranduka. Takvu lokalizaciju nalaže i Apijanovo izlaganje, koji je naš glavni i jedini izvor za ovo pitanje.

Da je ovo lokaliziranje tačno posvjedočili bi i srednjovjekovni dokumenti. U njima se često spominje tzv. "prava Bosna" i pri tome se uvijek označava porječje gornjeg toka Bosne. Ta "prava Bosna" je bez sumnje predstavljala neku prastaru geografsku jezgru čiji je naziv bio identičan nazivu rijeke, kakva je situacija bila i u srednjem vijeku, a i danas je. Prema tome Bosna se u starom vijeku najvjerojatnije nazivala *Basana* ili *Basina*, iz čega je nastao naš današnji naziv *Bosna*.

KONTINUITET NAZIVA

Međutim, dok su nazivi za rijeku i pleme potvrđeni u antičkim dokumentima (natpis na kamenu i literarni spisi), za ime zemlje nema tih potvrda, ali zato ima jak filološki oslonac.

Bosna se kao zemlja prvi put spominje u srednjem vijeku sredinom X stoljeća kod bizantskog pisca Porfirogeneta, i to pod nazivom *Bosona*. U kasnijim dokumentima javljaju se oblici *Bosonium*, *Bossena*, *Bosthna*, *Bissena* i sl. Uglavnom se radi o stranim dokumentima u kojima je slavenski naziv Bosna prilagođavan izgovoru jezika kojim su pisani. Isto kako su svojevremeno doseljeni Slaveni postupili prema ilirskom nazivu *Basinus* ili *Basan* iz čega su izveli svoj naziv Bosna. U domaćim poveljama uvijek se navodi taj naziv.

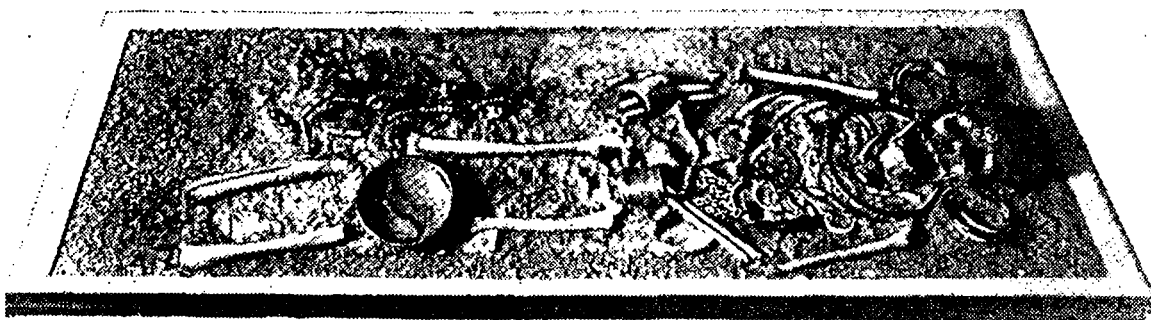
U našoj zemlji ima još nekoliko primjera koji pokazuju kako su doseljeni Slaveni naslijeđivali toponime ili etnonime starosjedilaca. Pripadnici plemena koji su naselili dijelove današnje Crne Gore novu domovinu su nazvali Duklja a sebe Dukljanima, po tamošnjem rimskom gradu Dokleji. I slavenska plemena koja su naselila područje današnje Makedonije također su preuzela stari naziv zemlje (Makedonija), a oni su postali Makedonci. Prema tome, slučaj koji se veže za Bosnu nije usamljen, mada je u odnosu na ostale sadržajniji i postojaniji. Mnoge zajednice su preuzete nazive već davno napustile pa danas nose sasvim drugo ime. Bosna je svoj prastari naziv za rijeku, zemlju i narod sačuvala do danas.

ETNOGENEZA BOSANACA

Naslijeđe ovog karaktera ima veliki značaj za kulturnu prošlost Bosne. To je samo jedna od posljedica uzajamnih odnosa koji su bili uspostavljeni između doseljenih Slavena i zatečenih Ilira. Dok su tokom burnih događaja do kojih je došlo u vrijeme seobe naroda, starosjedioci bili u najvećoj mjeri posvuda istrebljeni, na bosansko-hercegovačkom području su se, zaštićeni brdskim i planinskim gudurama, sačuvali kao u nekoj oazi. U smirenoj situaciji koja je kasnije uslijedila, ovdje je kao malo gdje došlo do kulturnog i etničkog miješanja doseljenika sa starosjediocima što je imalo dalekosežne posljedice u sveukupnom životu kasnijih bosanskohercegovačkih stanovnika. Krvno miješanje se odrazilo i na antropološki izgled starosjedilaca, što je srednjovjekovne Bošnjane ne malo činilo posebnim u odnosu na okolne narode, a njihovu Bosnu neobičnom zemljom.

Ta se posebnost kod njih između ostalog manifestirala i nešto drukčijim mentalitetom, karakterističnim odnosom prema vjeri, odbojnošću prema svakoj vrsti podređenosti, upadljivom srčanošću i hrabrošću, naglašenim poštenjem i dobrotom, iz čega je proistekao i dobro znani pojam "dobri Bošnjani", kako se često navode u dokumentima.

Te osobine ističu mnogi stranci koji su saobraćali sa Bosancima, bilo da se radi o bližim susjedima (Dubrovčanima) ili daljim (Mlečanima, Mađarima i dr.). To je, ustvari, sve naslijeđe kulturnog i etničkog kontinuiteta koji na ovom području neprekidno traje od antičkog doba, odnosno preko 2000 godina. Zato se može reći da su korijeni Bošnjana (Bošnjaka ili Bosanaca) koliko slavenski toliko i ilirski, što ih čini onim i onakvim kakvi jesu.

Ilirski grob, Donja Dolina kod Bosanske Gradiške (I milenij st. e.)

KAKO ZVATI: "BOSNA I HERCEGOVINA" ili "HERCEG-BOSNA"

"Oslobodenje", od 06.03.1991.

Naziv Bosna i Hercegovine ima dvojako značenje. U jednom slučaju njime se označava upravno-državna zajednica naroda koji žive u njenim granicama, a u drugom, on ima dvokomponentni toponimijski karakter. U pitanju su zapravo dva toponima kojima se označavaju dvije zasebne geografske cjeline, odnosno dvije susjedne zemlje.

Zahvaljujući historijskim spomenicima dosta smo dobro obaviješteni o tome kako je tekao proces nastajanja tih naziva i kada je njihovim spajanjem stvoren jedinstveni toponimijski, odnosno politički pojam Bosna i Hercegovina. Pod tim nazivom danas se podrazumijeva jedinstvena državno-pravna, odnosno politička zajednica koja je produkt niza historijskih imperativa.

Pa ipak, u pitanju su dvije zemlje naglašenog kulturnog, klimatskog, demografskog, privrednog i niza drugih kontrasta. One čak pripadaju dvama različitim geografskim bazenima - Bosna panonskom, a Hercegovina mediteranskom. Međutim, njihove geografske pozicije se toliko prožimaju i u tolikoj su međusobnoj ovisnosti da je u svim historijskim razdobljima stanovništvo jedne i druge zemlje bilo najtješnje životno upućeno jedno na drugo, iz čega je proisteklo i njihovo zajedništvo koje traje već hiljadama godina.

VIŠESTRUKA VEZANOST BOSNE SA HERCEGOVINOM

Arheološki i historijski je zasigurno utvrđeno da je naziv *Bosna* predslavenskog porijekla. Kako se, pak, današnja Hercegovina

zvala u prethistorijsko i antičko doba ne znamo, ali je sasvim izvjesno da je već u rimsko doba s Bosnom činila jedinstvenu upravno-administrativnu jedinicu, i to u sklopu provincije Dalmacije, a šire u sastavu Rimskog Carstva.

Seoba naroda i dolazak Slavena u ove krajeve uništio je sve civilizacijske tekovine antičkog društva i trebalo je proći puno vremena pa da se doseljenici, izmiješani sa starosjediocima, sistematiziraju i počnu stvarati prva jezgra političkih zajednica. Neke od njih, koje su stekle najveću moć, kasnije su prerasle u banovinu, a onda u kraljevinu.

Dok su doseljena slavenska plemena na području današnje Bosne od starosjedilaca preuzela stari naziv zemlje i naroda (zemlja Bosnā, narod Bošnjani), na području današnje Hercegovine do toga nije došlo. Najraniji srednjovjekovni izvori (početak X stoljeća), Hercegovinu nazivaju *Hum* ili *Zahumlje*, kojem su na čelu domaći knezovi (dux Chulmorum). U razdoblju od X do XV stoljeća taj toponim se prostorno sve više širio pa su sredinom XV stoljeća uspostavljene one granice koje i danas označavaju hercegovački prostor.

Naziv *Hum* i *Zahumlje* za Hercegovinu je bio u upotrebi sve do sredine XV stoljeća, kada ga zamjenjuje ovovremeni naziv *Hercegovina*. Taj naziv je, pak, nastao iz titule najmoćnijeg ondašnjeg humskog velmože, Stjepana Vukčića Kosače, velikog vojvode. On je 1448. godine uzeo titulu hercega, koja je inače stranog porijekla, smatrajući da je većeg ranga od vojvodstva, koje je do tada imao. S obzirom na to da je u to vrijeme najveći dio Huma njemu pripadao, on se sada počinje nazivati *Hercegovina zemlja*, iz čega je nastao naziv *Hercegovina*. Taj naziv se prvi put javlja u jednom pismu Isa-bega Ishakovića, upućeno Dubrovčanima 1. veljače 1454. godine. Nakon određenog vremena on je potpuno istisnuo stari naziv *Hum* i *Zahumlje*.

UVODENJE DRŽAVNO-POLITIČKOG POJMA "BOSNA I HERCEGOVINA"

Do formiranja današnjeg geografsko-političkog pojma *Bosna i Hercegovina* došlo je relativno kasno, tek krajem prošlog stoljeća. Iako je u srednjem vijeku Hercegovina bila u sklopu Bosanske Kraljevine, nije nikada stvoren niti upotrebljavan državno-pravni pojam *Bosna i Hercegovina*. Bosanskim Kraljevstvom politički se podrazumijevala i ondašnja Hercegovina, pa su sve njene oblasti

nazivane Bosanskim Kraljevstvom. Hum, Zahumlje, Travunja, Primorje i druge oblasti bile su samo toponimijski determinativi bez političkih prerogativa.

Padom Bosanskog Kraljevstva 1463. godine za neko vrijeme je bilo razbijeno bosanskohercegovačko administrativno-upravno jedinstvo. Turci su od nekada politički jedinstvene zemlje stvorili dvije administrativno-upravne zasebne jedinice: bosanski i hercegovački sandžak.

Pečat sa povelje hercega Stjepana Vukčića - Kosače

Međutim, to nije dugo trajalo. Prirodna i historijska povezanost ove dvije zemlje primorale su turske vlasti da ih opet upravno ujedine. To je učinjeno 1580. godine, i od tada pa sve do 1833. godine hercegovački sandžak je bio u sastavu sarajevskog pašaluka. Tek reformama koje su uslijedile iza 1833. godine uspostavljena je upravno-administrativna jedinica pod današnjim nazivom Bosna i Hercegovina, a daljnjom njenom transformacijom, koja je još uvijek u toku, ona postepeno preuzima prerogative bosanske srednjovjek-

ovne države, koja je već do propasti kraljevstva egzistirala preko šest stotina godina.

Do stvaranja bosanskohercegovačke državne zajednice nije došlo slučajno. I prije stvaranja kraljevstva te dvije zemlje su hiljadama godina bile kulturno i privredno upućene jedna na drugu. Bosna je već od daleke prethistorije bila usko povezana s Hercegovinom, i njenim posredstvom je uspostavljala veze s kulturnim narodima Mediterana. U tom pogledu dolina Neretve je odigrala povijesnu ulogu, o čemu govori obilje arheoloških nalaza. Te dvije zemlje različitih klimatskih, pedoloških i drugih kontrasta, oduvijek su se svojim prirodnim bogatstvima nadopunjavale. Bosna je Hercegovini isporučivala metale, žito i šumsku građu, a Hercegovina Bosni stoku, mliječne proizvode, plodove mediteranskih kultura i dr. Još su i danas po Bosni i Hercegovini vidljivi tragovi nekadašnjih stočarskih puteva kojim je hiljadama godina u zimskom razdoblju stoka iz Bosne tjerana na ispašu u Hercegovinu, a ljeti iz Hercegovine u Bosnu.

STANOVNIŠTVO SE MIJEŠALO I OROĐAVALO

Bitan faktor u stvaranju bosanskohercegovačkog kulturnog i političkog zajedništva imala je i konfiguracija terena, koja je prirodno ormeđila ovaj prostor. Rijeka Sava na sjeveru, Una na zapadu, Drina na istoku i morska obala na jugu, prirodno zaokružuju međuprostor koji sam po sebi predstavlja jednu cjelinu. Te granice su bile markirane već u prethistorijsko doba o čemu govore nalazi tzv. arheoloških kulturnih krugova. I Rim je na tim prirodnim linijama postavio svoje međuprovincijske granice, a kasnije i državne (između istočnog i zapadnog Rimskog Carstva na rijeci Drini). Zato nije bilo slučajno da su se granice najstarije bosanske državne tvorevine fiksirale na tim linijama, a manje više, takvo stanje je i danas.

Hiljadugodišnja povezanost Bosne i Hercegovine odvijala se na još jednom polju što je u svim vremenima imalo poseban značaj. Riječ je o obostranoj ekonomskoj i političkoj migraciji koje je bilo uvijek i u svim vremenima. Na taj način stanovništvo se miješalo i orodavalo, što je imalo dalekosežne posljedice. To orodaavanje se, međutim, odvijalo i izvan migracijskih tokova. Hercegovačke snahe su oduvijek bile poželjne u Bosni, a bosanske u Hercegovini, pa je i na taj način stvarano neraskidivo jedinstvo žiteljstva.

Posmatrajući tu vrstu veza kroz historiju, spomenut ćemo samo nekoliko karakterističnih slučajeva koji se odnose na poznatije ličnosti kao što su banovi, kraljevi, princeze i sl. Zna se, na primjer, da je sestra Kulina bana bila udata za humskog kneza Miroslava (XII stoljeće). Još su dvije bosanske princeze otišle u Hercegovinu. Bila je to Katarina, sestra bana Stjepana Kotromanića, koja je pošla za humskog kneza Nikolu, dok je kralj Dobiša svoju kćerku Stanu udao za kneza Jurja Radivojevića itd.

Ali i hercegovačke kćeri su išle u Bosnu. Kralj Ostoja je za ženu uzeo kneginju Kujavu iz roda Radinovića. Nakon njezine smrti opet je poželio da za ženu ima Hercegovku. Ovaj put se odlučio za veliku vojvotkinju Jelenu, udovu Hrvoje Vukčića, gospodara Huma.

Ostaci grada Blagaja na Buni - glavni grad starog Huma

Najznamenitija Hercegovka koja je ikada došla u Bosnu bila je vojvotkinja Katarina, jedinica silnog hercega Stjepana Vukčića Kosače, koja je pošla za kralja Tomaša. Njena sjajna svadba, obavljena u dvoru na Milodražu kod Kiseljaka, i danas je u sjećanju

pokoljenja. To je inače najomiljenija bosanska kraljica, a u isto vrijeme i najtragičnija ličnost narodne epike zbog nesreće koju je doživjela u vrijeme propasti Bosanskog Kraljevstva.

Primjer svojih vladara i velmoža slijedili su i široki narodni slojevi. Taj vid orodavanja nastavio se i u tursko doba, što se spominje u brojnim epskim pjesmama i pričama. U novije vrijeme, zbog pojačanih migracionih kretanja, miješanje stanovnika po toj osnovi je postala opća pojava.

MIŠLJENJA BOSANACA O HERCEGOVCIMA I OBRNUTO

Izvorna građa nam pruža podatke i o tome kako su u prošlosti u Bosni gledali na Hercegovce, kao i to šta su Hercegovci mislili o Bosancima. Može se izvesti zaključak da su Hercegovci u Bosni bili uvijek cijenjeni kao mudri, marljivi i snalažljivi, dok su Hercegovci Bosance cijenili kao poštene, pravične i hrabre ljude. To je sve proizašlo iz dobrog međusobnog poznavanja i stoljetne bliskosti, što je učinilo da se veoma zbliže i da se osjećaju "svojim", mada su uvijek Bosanci ljubomorno čuvali svoje "bosanstvo", a Hercegovci svoje "herceštvo".

I na koncu nešto o nazivu njihove zajedničke domovine. Često se umjesto uobičajenog oblika *Bosna i Hercegovina* može čuti *Herceg-Bosna*, pa se postavlja pitanje šta je pravilnije. Treba odmah reći da se radi o potpuno istom nazivu kojim se ni na jedan način ne mijenja njegov značaj ili smisao. Jedino se može pripomenuti da je varijanta *Bosna i Hercegovina* više uobičajena, možda i zbog abecednog poretka te da je tom varijantom *Bosna i Hercegovina* kao državno-pravna zajednica registrirana u svim domaćim i stranim pravnim i državnim aktima.

Ali bez obzira na to, obje varijante su potpuno jednakopravne i u volji je svakog njenog građanina da kaže ovako ili onako. Štoviše, varijanta *Herceg-Bosna* je zvučnija pa se zato gotovo redovito javlja u narodnoj epici, sevdalinkama, pričama iz prošlosti i sl. Bitno je to da hercegbosanski, odnosno bosanskohercegovački narod svoju *Herceg-Bosnu*, odnosno svoju *Bosnu i Hercegovinu*, osjeća kao svoju jedinu i najdražu domovinu.

NA TEMELJIMA MILENIJA

"Multiculture" br. 1, 1993.

Slomom Rimskog Carstva i propašću antičke civilizacije do čega je došlo koncem 5. stoljeća, otpočeo je proces koji je imao dalekosežne posljedice za sve zemlje Evrope. Naježda brojnih osvajača koji su preplavili Carstvo, nije mimoišla ni ove krajeve. Kvalitetne rimske ceste dovele su Hune, Avare, Slavene i druge divlje horde u sve kutke ondašnje Bosne i Hercegovine. Posvuda se pljačkalo, rušilo, palilo i ubijalo. Domaće stanovništvo je nalazilo spas od potpunog uništenja bijegom u planinska bespuća, dok su kulturna dobra i naselja bila zbrisana sa lica zemlje za sva vremena.

NASLIJEDE ANTIKE

Seoba naroda je izmijenila kulturnu i političku sliku čitavog Balkanskog poluotoka. Jedino se u Bosni i Hercegovini, zbog specifičnih geografskih uvjeta, sačuvao izvjesni postotak starosjedilačkog stanovništva. Njegov udio u kreiranju srednjovjekovne bosanske kulture bio je presudan, jer je svojom prisutnošću utkao antičke vrijednosti u cjelokupno bosansko kulturno stvaralaštvo. Na toj osnovi su ponikle i one dobro prepoznatljive specifičnosti koje karakteriziraju srednjovjekovnu bosanskohercegovačku kulturu, kao što su stećci, specifična bosanska hereza (bogumilstvo, patarenstvo, bosanska crkva), graditeljstvo itd.

Antičko naslijeđe je izvršilo veliki utjecaj i na stvaranje etničke slike. Ovdje je, kao malo gdje, došlo do simbioze preživjelih starosjedilaca i doseljenih elemenata koje je dovela seoba naroda. Uz dominantan postotak slavenskih doseljenika naselio se izvjestan broj i pripadnika drugih naroda, prije svega Obra (Avara). Njihovim miješanjem Bosna i Hercegovina je dobila dodatnu specifičnost koja je ostala njezina karakteristika sve do danas.

Trebalo je proći nekoliko stoljeća dok se doseljeni Slaveni nisu osposobili da iza sebe ostavljaju pisane tragove. U tome su presudnu ulogu imali preostali Romani, koji su uspjeli preživjeti strahote seobe naroda sklonivši se u brda ili primorske gradove. Slaveni su tek u kontaktu s njima počeli upoznavati tekovine evropske kulture, na čijim su osnovama stvorene sve južnoslavenske kulture s prepoznatljivim nacionalnim obilježjima.

Kada je u pitanju Bosna, situacija je bila nešto drugačija. Njen geografski smještaj i brdsko-planinski karakter je i ovaj put bitno utjecao na tok zbivanja. Mada su tokom seobe kroz nju prošle nebrojene horde, nijedna se od njih nije tu trajno zadržala. I ono što jeste, izgubilo se u autohtonoj masi. Preživjeli predslavenski etnički faktor dao je Bosni trajno obilježje koje se reflektiralo na sve oblike života, pa čak i na kreiranje mentaliteta bosanskog čovjeka. Od toga je postao i čuveni pojam "dobri Bošnjani", koje su svi visoko cijenili kao izuzetno poštene i pravične ljude, ali se znalo da su i izuzetno opasni ako se zloupotrijebi njihovo povjerenje.

ZAČECI BOSANSKE DRŽAVNOSTI

Ima više razloga da se pretpostavi da se politička vlast na tlu Bosne i Hercegovine organizirala čak prije nego je to bilo u susjednoj Srbiji i Hrvatskoj. Srbi i Hrvati su došli u novu domovinu kao gomila bratstava i plemena, a ne kao organizirani narod, i trebalo je proći puno vremena dok se nisu konsolidirali i počeli sazrijevati za političko organiziranje.

Nasuprot tome, bosanski starosjedioci su već imali određeno državnoopravno iskustvo iz starijeg razdoblja (kasne antike). Kad se situacija nakon seobe naroda smirila, ovdašnji starosjedioci su se (Iliri i Romani), brzo konsolidirali i obnovili institucije vlasti. Ona je, s obzirom na nove okolnosti, primila nove oblike, prilagodivši se vremenu i situaciji. Antičke dekurije su postale župe, princepsi su postali župani ili knezovi, dok je arhižupan ovdje dobio titulu bana, što je bilo u najužoj vezi s avarskim utjecajem. Treba napomenuti da su Avari na tlu Bosne i Hercegovine ostavili neobično puno toponimskih tragova, više nego igdje na Balkanskom poluotoku.

Srbi i Hrvati su sve morali učiti i preuzimati od drugih, pa i političko organiziranje koje se temeljilo na preživjelim kasnoantičkim pravnim normama. Zato su u odnosu na Bosnu u tim pitanjima znatno zaostajali. Ovako čvrsti i dugovjeki temelji bosanske državnosti jedan su od bitnih razloga njene dugotrajnosti, jer je

u odnosu na ostale južnoslavenske zemlje Bosna uspjela najduže zadržati svoju srednjovjekovnu državu.

Bosna je već do 1463. godine, kad je bila osvojena od Turaka, uživala svoju nezavisnost 600/700 godina, i kroz to dugo razdoblje prošla je sve faze razvoja državnosti. Od male banovine pretvorila se u moćnu kraljevinu, koja je jedno vrijeme bila čak vodeća sila u ovom dijelu Evrope. Uz svoje banove i kraljeve imala je sve druge attribute koji su karakterizirali svaku srednjovjekovnu evropsku državu.

Iako se kroz razdoblje od 529 godina, koliko je prošlo od pada Bosanskog Kraljevstva, mnogo toga zbilo, nije trajno izgubljen nijedan atribut koji predstavlja temeljno polazište za konstituiranje suvremene bosanskohercegovačke državnosti. Ono što je najbitnije, Bosna je zadržala iste granice koje je imala u doba svoje srednjovjekovne nezavisnosti. Čak što više, nešto su i reducirane. Drugo, na njenom prostoru je sve do danas opstao isti narod - Bosanci, potomci srednjovjekovnih Bošnjana.

Jedina promjena koja se zbilja odnosi se na vjeru. I u srednjem vijeku Bosanci su ispovijedali tri vjere: katoličanstvo, pravoslavlje i bogumilstvo. Prve dvije su i danas prisutne dok je bogumilstvo, kao najmasovnija vjera srednjovjekovnog bosanskohercegovačkog stanovništva, nestalo za sva vremena. Njegovi pripadnici su dolaskom Turaka preuzeli islam, a potomci su im naši današnji muslimani.

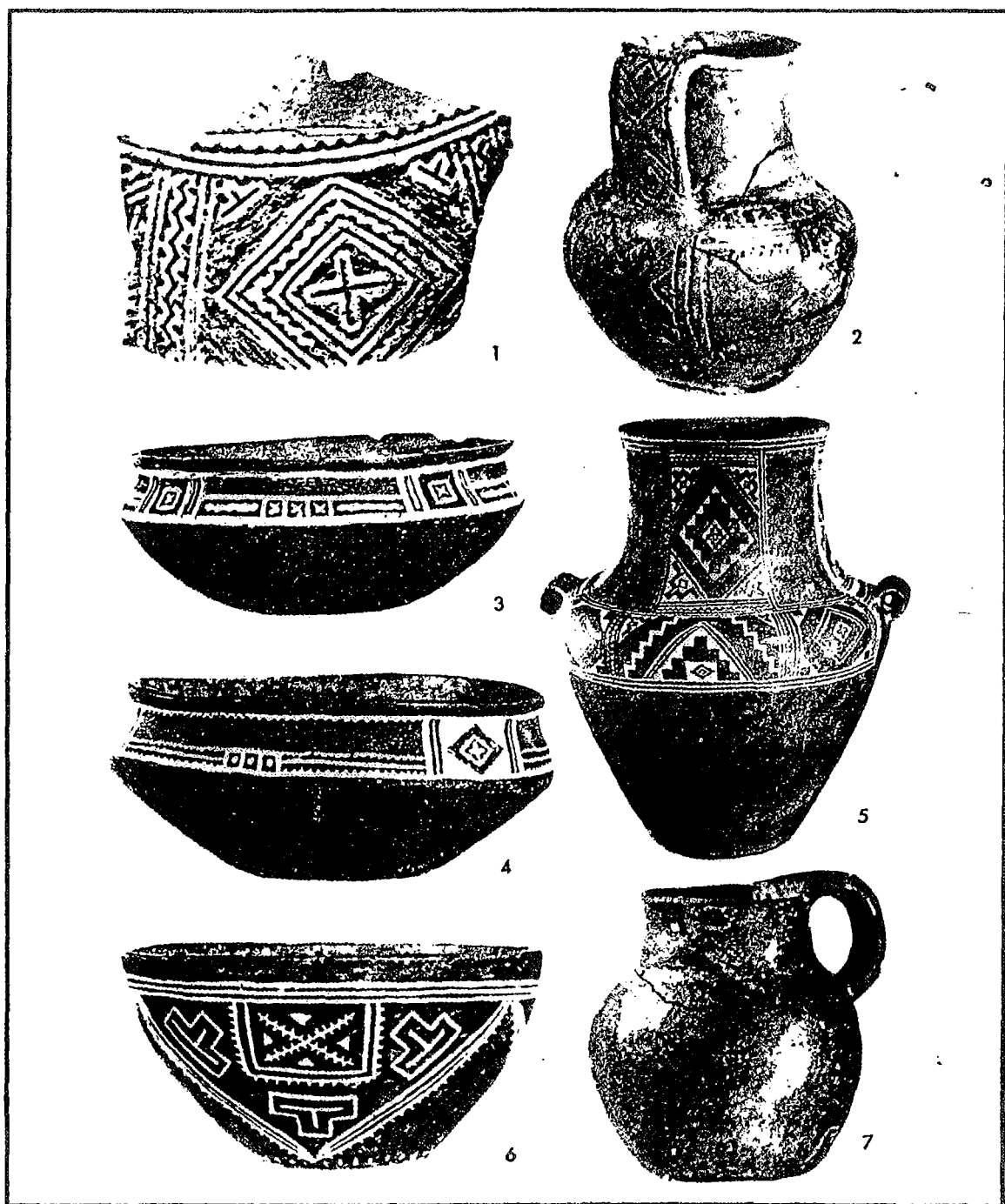
KORIJENI SPECIFIČNOSTI BOSANSKE KULTURE

Uporedo s razvojem državnosti tekao je i kulturni razvoj Bosne. Zahvaljujući brojnim specifičnostima koje su pratile Bosnu još od prethistorijskog doba, ovdje su stvarane izuzetne kulturne vrijednosti koje po svemu predstavljaju unikate i kao takvi dio su najvrednije svjetske kulturne baštine.

Ustvari, čitava Bosna i Hercegovina predstavlja jedinstvenu kulturnu pojavu u Evropi, a i šire, jer se ovdje, kao malo gdje, na tako malom prostoru susreću raznovrsni etnički i kulturni kontrasti. Oni se spomenički mogu pratiti već od prethistorije, preko antike i srednjeg vijeka sve do danas. U doba ilirske samostalnosti na ovom prostoru su živjela brojna ilirska plemena različitih kulturnih, vjerskih i političkih ubjedenja, što je rezultiralo stvaranje tzv.

bosanskog ilirskog kulturnog kruga. On je zbog svog značaja postao sinonim za cjelokupnu ilirsku kulturu.

U doba rimske prisutnosti višenacionalna i viševjerska izmiješanost na ovom prostoru došla je još više do izražaja. Ona je

Prehistorijsko posude (Zecovi kod Prijedora)

dosegla tolike razmjere da je koegzistiralo čak desetak nacija, četrdesetak vjera i klanjalo se čak pedesetdvojici bogova.

Slična situacija je bila i u razdoblju srednjeg vijeka. I tada je ovdje bila prisutna višekonfesionalnost. Izvorna građa ničim ne da naslutiti da je bilo kada to bio uzrok međusobnoj netrpeljivosti, ili da je zbog toga dolazilo do sukoba. Povremeni slučajevi, do kojih je ipak ponekad dolazilo, bili su isključivo rezultat stranog miješanja. Međutim, ni tada nije išao narod protiv naroda nego je nasilje obavljala strana vojna sila, odnosno križarske vojne, koje su u Bosnu dolazile sa zadatkom da sataru domaću herezu, to jest bogumile.

Dolazak Turaka, Jevreja i Roma, i instaliranje njihovih kultura, dodatno je oplemenilo bosanskohercegovački kulturni sadržaj. Time je Bosna i Hercegovina postala jedinstvena etnička i kulturna oaza u kojoj je stoljećima stvarano najraznovrsnije spomeničko blago koje predstavlja neprocjenjivo bogatstvo bosanskohercegovačkog naroda.

PORIJEKLO BOSANSKE DINASTIJE KOTROMANIĆA

*Predavanje održano 19.02.1992.
na javnoj tribini u organizaciji MATICE BOŠNJAČKE*

Mnogi podaci upućuju da je u srednjovjekovnoj Bosni bila veoma jaka tradicija o starosti domaće vladarske dinastije, koja je za sve vrijeme svog postojanja bila simbol samostalne i nezavisne Bosne. To su bili Kotromanići, s kojima je vjerojatno i nastala, a, znamo, i završila srednjovjekovna Bosna.

Ko god je pisao o Kotromanićima nije mogao zaobići pitanje porijekla i vremena kada su zasjeli na prijestolje. Pojednim piscima oni su domaćeg roda, a po drugim su stranci. Teorija o stranom, tobožnjem njemačkom porijeklu, u historiografiji se javila tek početkom 17. stoljeća. Iznio ju je dubrovački historičar Mavro Orbini u svom poznatom djelu "Kraljevstvo Slavena". Tu doslovno stoji ovo: "Kad je umro ban Kulin, mađarski kralj je poslao u Bosnu s vojskom jednog od svojih barona, Kotromana Njemca, hrabra vojnika. Ovaj je zemlju našao bez gospodara i lahko ju je osvojio, radi čega ga je kralj, za nagradu, imenovao banom te zemlje. Od tada vladaju njegovi potomci Bosnom".¹

Ovaj često citirani podatak mnogi kasniji historičari su uzeli bez ikakve rezerve pa su tako širili tvrdnju o njemačkom, to jest gotskom porijeklu Kotromanića. Jedan od rijetkih historičara koji je pobijao to mišljenje bio je poznati mađarski medievalista Thallóczy, koji je inače mnogo radio na istraživanju srednjovjekovne bosanske povijesti.

1) *M. Orbini, Kraljevstvo Slovena, Beograd 1968., p141.*

On je proučavajući stare bosanske povelje utvrdio da su Kotromanići bosanskog porijekla i da potječu iz gornjeg porječja rijeke Bosne. Pretpostavio je da je Orbini svoj navod ili izmislio ili preuzeo od nekog, nama nepoznatog humanističkog etimologa.²

Međutim, u dubrovačkom arhivu je pronađen jedan dokument koji potvrđuje Orbinijevo pisanje, iz čega se dade zaključiti da je zaista u dubrovačkim analima postojalo predanje o njemačkom porijeklu Kotromanića, koje je on samo izložio u svojoj knjizi.

Naime, riječ je o dokumentu koji se odnosi na pisanu instrukciju koju je sastavila dubrovačka vlada, čiji su sadržaj trebali usmeno izložiti dvojica njihovih izaslanika, Djive Gundulić i Nikola Đorđević bosanskom kralju Tvrtku II, a u vezi nekih međudržavnih nesporazuma. Instrukcija je sastavljena 14. svibnja 1432. godine i glasi: "Prijateljstvo između bosanske dinastije i male republike pod Srđem starog je datuma i kralj treba da o njemu vodi računa. Tvoji preci znali su cijeniti Dubrovnik, a Republika im je tu pažnju vraćala u danima, kada su prijatelji veoma skupi. Ta pažnja potječe od Kotromana Gota, od kojeg vuku porijeklo bosanski kraljevi. On je došao iz Ugarske, a ušao je u Bosnu pomoću mađarskog kralja - svog rođaka, i sa Republikom je živio u najljepšoj ljubavi smatrajući Dubrovnik kao svoju vlastitu kuću..."³

Međutim, iako je riječ o izvornom dokumentu, to nikako ne znači da su njegovi podaci apsolutno tačni. Drugim riječima, njegovom sadržaju treba prići s izvjesnom rezervom, kao i svakom drugom dokumentu, jer postoji mnogo načina da se u njih uvuku netačni podaci. Ima i slučajeva da se radi o svjesnom falsificiranju, osobito u slučajevima kad dokument tretira pitanje privilegija, zajamčenih prava i sl. Da historičar uvijek mora biti na oprezu, pokazuje upravo primjer navedenog dokumenta iz dubrovačkog arhiva, čiji sadržaj u vezi Kotromanića pobija jedan drugi, mnogo vjerodostojniji izvorni dokument.

Riječ je o povelji Tvrtka I, izdana u Bobovcu 1. studenog 1356. godine, kojom se bosanskom biskupu Petru potvrđuje posjed Dubnica za crkvu Sv. Petra u Usori (Donja Bosna). Tu se navodi da je dotični posjed svojevremeno darivao daleki Tvrtkov predak, veliki

-
- 2) *L. Thallóczy, Die Kotromanslegende, Studien zur Geschichte Serbiens und Bosniens im Mittelalter, München-Leipzig 1914., p. 66-70.*
 - 3) *Dubrovački državni arhiv: Lettere e Commissioni, VIII, f.91; N. Jorga, Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades au XV siecle, II, Paris 1899., 212. p.307.*

ban Prijezda, koji je ustvari bio djed Tvrtkovog strica, bana Stjepana II Kotromanića, kojeg je Tvrtko naslijedio na prijestolju. Tu se navodi i to da je bosanski biskup dokumentirao to darivanje originalnom darovnicom koju je izdao ban Prijezda.⁴ Od kralja se tražilo da obnovi tu darovnicu, što je on i učinio.

Ban Stjepan II

Važnost ovog dokumenta je u tome što nam na najkonkretniji način daje podatke o rodoslovlju bosanske dinastije, čak za četiri koljena (pradjed, djed, otac i sin), iz čega se dađe zaključiti da dinastija Kotromanića ne počinje od bana Stjepana Kotromana, kako to navodi Orbini.

KOTROMANIĆI "VLADARI BOSNE OD NJENOG POSTANKA"

Postoji, međutim, jedan drugi dokument koji nam još više produbljuje znanje o korijenima Kotromanića. Riječ je o pismu pape Grgura IX iz 1233. godine u kojem se spominje bosanski ban Ninoslav, koji je prethodio banu Prijezdi. Iz njega saznajemo da je ban Prijezda bio Ninoslavu "consanguineus", to jest krvni srodnik.⁵ Iz tog proizilazi da su Prijezda i Ninoslav imali zajedničke pretke, to

4) *L. Thallóczy, Glasnik Zemaljskog muzeja, XVIII, Sarajevo 1906., p.436, VI.*

5) *T. Smičklas, Diplomatički zbornik, III, Zagreb 1905., p.388-389*

jest da su istog roda. Za Ninoslava, pak, dokumenti doslovno kažu da je bio Kulinovog roda. U jednom pismu papa mu javlja da ga je stavio pod zaštitu sv. Petra, kao i njegovu banovinu koju je "baštinió od svojih krivovjernih predaka". Prema tome, jasno je da je riječ o istoj dinastiji, kojoj su vjerovatno pripadali i prvi, za nas još uvijek bezimeni banovi što su bili na čelu Bosne već u 9. stoljeću, ako ne i ranije. Na to upućuju neki indirektni podaci iz pojedinih dokumenata, koji na ovaj ili onaj način dotiču to pitanje.

*Banica Elizabeta (Jelisaveta)
žena bana Stjepana II*

Da su potonji vladari bili svjesni starosti dinastije kojoj pripadaju, na to bi upućivali ovi podaci. U spomenutom papinom pismu upućeno banu Ninoslavu, navodi se i to da su njegovi preci (progenitores) vladali Bosnom "od starine", a Tvrtko I, pak, u jednoj svojoj povelji doslovno kaže da su Kotromanići vladali Bosnom "od njenog postanka".

Dužni smo spomenuti još jednu teoriju koja govori o stranom porijeklu Kotromanića. U čuvenoj Kezinoj kronici, nastaloj u Mađarskoj, stoji ovo: Kada su u Mađarskoj sredinom 12. stoljeća izbile prijestolne borbe između nasljednika kralja Gejze, u njima je učestvovao i bosanski ban Borić, opredijelivši se za pretendenta Stjepana IV. Međutim, pobijedio je Gejzin sin Stjepan III, i kad se učvrstio na prijestolju, počeo je redom kažnjavati sve one koji su bili protiv njega. Bosanskog bana je kaznio tako što je na njega poslao svog vojvodu Gotfrida, Nijemca u njegovoj službi. Ovaj je uspješno

obavio zadatak i uklonio Borića.⁶ S ovim u vezi izneseno je mišljenje da je s mađarskom vojskom tada mogao doći i njemački vitez Kotroman, koji je možda po nalogu kralja ostao u Bosni i preuzeo vlast.⁷ Ali to su konstrukcije bez ikakve historičke podloge i ne mogu se uzeti u obzir za ozbiljno razmatranja ovog problema.

U izvorima se prvi put spominje jedan Kotroman 1163. godine, baš u vrijeme kada je po Kezinoj kronici mađarski kralj poslao vojsku u Bosnu da kazni bana Borića, kome se zaista nakon toga gubi trag. U spomenutoj povelji, koju je kralj izdao splitskoj crkvi, među svjedocima spominje se i izvjesni knez (comes) Kotroman. Ništa se, međutim, ne navodi ko je on i odakle je, ali bez obzira na to, neki su iznijeli tvrdnju da je on Nijemac koji je došao u Bosnu s mađarskom vojskom. Sasvim je moguće da je riječ o bosanskom banu, Borićevom rođaku, koji je možda u vrijeme mađarske intervencije u Bosni, pristao uz Mađare i tako se popeo na prijestolje. Navedenu Orbinijevu vijest mnogo su eksploatirali i njemački historičari. Njima je prije svega bilo jako uporište samo ime Kotroman, čiji sufiks *-man* pripada germanskom etničkom krugu. To međutim ništa ne znači jer je dotični sufiks čest i u drugim jezičkim i etničkim skupinama i nalazimo ga od Evrope do Indije, osobito u Perziji, a često je i kod slavenskih naroda (prezime Altomanović, Toreman i sl.). Ali bez obzira na to, njemački historičari su bili uvjereni da je riječ o njemačkoj porodici.

SRODSTVO SA EVROPSKIM DVOROVIMA

U svojim istraživanjima njemački povjesničari poslužili su se i heraldikom. Upoređujući grb Kotromanića s grbovima nekih germanskih velikaških porodica, ustvrdili su da mu najviše odgovara grb štajerske vojvodske kuće Schärffenberg, iz čega su izveli zaključak da su bosanski Kotromanići njihovog korijena.⁸ Navode i jedan toponim pod nazivom *Kotrou* blizu Rogatca u Štajerskoj, koji bi po tim autorima ukazivao na korijen Kotromanića.

To su, dakako, sve labavi dokazi. Toponimijske, a pogotovo heraldičke podudarnosti ne mogu nikako biti isključivo uporište za genealoške zaključke. Skoro potpuno iste elemente grba Kotro-

6) *M. Florianus, Chronica Hungarorum. Quinque-Ecclesiis 1883., 96*

7) *V. Ćorović, Pitanje o poreklu Kotromanića, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, knj. V, Beograd 1925., p. 16-17.*

8) *V. "Adler", I, 1871., p. 107.*

manića nalazimo čak u grbovima nekih engleskih lordova.⁹ Dakako, riječ je o općekulturnoj transmisiji uzora koji su u svim vremenima strujali među evropskim zemljama, na čijim osnovama je stvaran evropski pojam kulture, kao što postoji azijski, afrički itd.

Historijski se zna da su Kotromanići bili u srodstvu s ortenburškom vojvodskom kućom Helfensteina. To su, međutim, bile udajno-ženidbene veze, s kakvim su Kotromanići bili povezani s mnogim evropskim dvorovima. O tome postoji dostatna izvorna građa i taj vid srodnitva nije sporan. On nema nikakve veze s porijeklom Kotromanića.

Ćiro Truhelka je u svojim istraživanjima došao do zaključka da su Kotromanići bili porijeklom, pak, iz Slavonije, ili tačnije, iz kraja oko današnje Požege i Miholjca (Kutjevo). Do tog zaključka je došao na osnovi rezultata analize izvora koji se odnose na bana Prijezdu i njegove potomke, u kojima se spominju banova imanja na ovom prostoru. To zaključuje i za bana Borića, za kojeg izrijeom kaže da je bio porijeklom iz požeške županije, iz Grabarja kod Broda. Truhelki je uporište za ovu tvrdnju to što se čitavo stoljeće poslije Borićeve smrti spominju njegovi potomci u ovom kraju.¹⁰ To je, međutim, sve malo vjerojatno jer se izvorno ne može saznati na koji način su dotični banovi stekli slavonske posjede, odnosno kakav je njihov stvarni odnos s tim krajem. Ima indicija da je ban Borić, ustvari, bio protjeran iz Bosne zbog negativnog odnosa prema domaćoj, bogumilskoj vjeri, što je morao činiti pod pritiskom pape i mađarskog kralja. Bit će da je kralj protjeranog bana zbrinuo tako što mu je darovao spomenute slavonske posjede, na kojima se Borićevi potomci spominju sve do 14. stoljeća.

Iz do sada izloženog vidi se da nema nikakvih historijskih dokaza za tvrdnju da su Kotromanići stranog, odnosno njemačkog porijekla. Uostalom, i sam Orbini, tvorac ove teorije, na jednom mjestu u svojoj knjizi, doslovno kaže ovo: "... našao sam zapisan i taj podatak, po kojem su Kotromanići već odavno vladali u Bosni, dok je vlada

-
- 9) *Razlika između grba Kotromanića i grba grofova od Hereford-a, koji se vidi na pečatu Humphrey de Bohun iz 1320. godine, je u tome što su na engleskom grbu umjesto ljiljana prikazani lavovi, a na grbu grofova od Warwick-a, umjesto ljiljana su križići. Oblik štita i raspored likova su u oba slučaja identični s bosanskim grbom (Ch. MackKinnou of Dunokin, Heraldry, London 1966., p. 3 i 11.*
- 10) *O tome: Ć. Truhelka, Kolijevka i groblje Kotromanića, Nastavni vjesnik XLI (1932/33.), sv. 6-7, Zagreb 1933., p. 192-193.*

dospjela u ruke bana Stjepana" (misli se na bana Stjepana Kotromana, koji bi po iznesenoj tezi bio rodonačelnik dinastije).¹¹ Ovaj navod je kod istraživača ostao skoro nezapažen, iako je za pitanje porijekla i starosti Kotromanića veoma važan.

*Princeza Elizabeta (Jelisaveta)
kćerka bana Stjepana II*

Konstatirajući, dakle, da su Kotromanići domaćeg porijekla, mora se pretpostaviti da su oni pripadali najuglednijem bosanskom rodu. Izvorna građa nam ne saopćava kako je glasilo njihovo rodovsko ime prije bana Stjepana Kotromana. Možda bi im se ime moglo dovesti u vezu s nazivom grada Kotorca, kojeg bizantski pisac Porfirogenet iz X stoljeća spominje pod imenom *Katera*. Historičari ga identificiraju s navedenim Kotorcem, čije se ruševine danas nalaze nedaleko Butmira kod Sarajeva, gdje su arheolozi ustanovili ostatke iz prethistorijskog, antičkog i srednjovjekovnog doba. Moguće da im je tu bilo rodovsko središte po kojem su dobili ime, na ovaj način: Kotorac - Kotoranići - Kotromanići.

Slično su postupili i njemački historičari. Oni su kod Rogatca u Štajerskoj identificirali jedan toponim pod nazivom *Kotrou*, koji se spominje u jednoj povelji iz 15. stoljeća. Dovedi su ga u vezu s Kotromanićima pa su iznijeli uvjerenje da su po njemu dobili porodično ime.¹² Ne znamo da li im je bila poznata činjenica da se

11) M. Orbini, *Il regno degli Slavi*, Pesaro 1601., p. 350.

12) O tome: L. Thallóczy, u GZM. XVIII, p. 432.

samo na području uže Bosne nalazi na desetine lokaliteta tog karaktera, kao što je Kotor, Kotorac, Kotorsko, Kotorići i sl.

KOLIJEVKA DINASTIJE - SREDNJA BOSNA

Iz ranih povelja Kotromanića daje se zaključiti da im se kolijevka zaista nalazila negdje u srednjoj Bosni ili, pobliže, u gornjem porječju rijeke Bosne. Oblasti današnje Fojnice, Kreševa, Kiseljaka, Sarajeva, Visokog i Kraljeve Sutjeske predstavljale su oduvijek njihovu porodičnu svojinu, odnosno najuže krunsko dobro. Ugled i moć su, bez sumnje, stekli rano zahvaljujući bogatim rudnicima srednjobosanskog rudogorja. Postepenim širenjem vlasti na susjedne oblasti osnovali su najranije političke jezgre bosanske države, koje se u izvorima često spominje pod nazivom "prava Bosna". Ona je kroz čitav srednji vijek smatrana središtem države i prodičnom svojinom Kotromanića.

Za ovu dinastiju vežu se izvjesne specifičnosti koje se ne susreću u drugim sredinama, pa se može reći da su karakteristične samo za Bosnu. One su rezultat arhajskih društvenih odnosa koji su vladali na ovom prostoru duže nego i u jednoj drugoj zajednici na Balkanskom poluotoku. Jedna od tih specifičnosti je bila i ta da nijedan bosanski vladar u svojim aktima nikada ne spominje svog nasljednika. Razlog je taj što nije od njih zavisilo ko će ih naslijediti. Tako se dešavalo da ponekad na prijestolje dođe potpuno anonimna ličnost, koju ne spominje nijedan dokument prije nego se popela na prijestolje. To govori da u Bosni nije bio ukorijenjen uobičajeni princip naslijeđa prijestolja - po prvorodstvu, kako je to bilo u većini zemalja. Zato nijedan bosanski vladar nije bio siguran da će ga naslijediti baš njegov sin ili neko drugi koga bi on odredio. O tome je odlučivao sabor velikaša, tzv. bosanski stanak, koji je postavljao i skidao banove ili kraljeve.¹³ Sabor je tu ulogu zadržao još iz vremena kada je predstavljao vijeće plemenskih starješina, koje je u svim zajednicama prethodilo državno instituiranje.

Kuriozitet Bosne je, dakle, bio i u tome što je tu bio na snazi prastari običaj da se prijestolje naslijeđuje po starješinstvu a ne po prvorodstvu, što je bio uzrok čestih prijestolnih borbi. Znamo da je

13) *M. Dinić, Državni sabor srednjovjekovne Bosne, Srpska akademija nauka, pos. izd. CCXXXI, Odeljenje društvenih nauka, n.s.knj. 13, Beograd 1955., p. 31 i d.*

kralj Tvrtko I pokušao zavesti red u tome, ali nije uspio, i nije ga naslijedio sin Tvrtko II nego stričević Dabiša.

BOSANCI PRIZNAJU SAMO KOTROMANIĆE

Ali unatoč toga nije se nikada desilo niti su se ikada od strane Bosanaca pravile kombinacije da se na bosansko prijestolje postavi neko ko nije bio član Kotromanića. O tome najbolje govori slučaj iz 1404. godine kada je bio protjeran kralj Ostoja. Nekoliko dana nije se znalo ko će biti novi kralj i pravile su se razne kombinacije, pa je od strane Dubrovčana zakulisno sugerirano da to bude herceg Hrvoje Vukčić, tadašnji najmoćniji bosanski velikaš, inače njihov veliki prijatelj i zaštitnik. Međutim, svi su postavili pitanje da li će se on usuditi, odnosno drznuti da dira u pravo zakonite dinastije, i dakako to nije učinio.¹⁴ To govori da je u Bosni bilo jako nasljedno pravo s jakom tradicijom koja je bila isključivo rezervirana za kuću Kotromanića. Radi usporedbe, spomenimo da su u Hrvatskoj, na primjer, banovi imenovani iz ma koje velikaške porodice.

Princeza Katarina (kćerka bana Stjepana II)

Čak kad su u zemlji imali apsolutnu vlast stranci, i oni su vodili računa o nasljednim tradicijama bosanske dinastije i o tome šta ona znači za Bosance, pa su za svoga namjesnika, odnosno vazala,

14) *M. Dinić*, o. c., p. 23; *S. Ćirković*, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, Beograd 1964., p. 214.

isključivo tražili nekoga ko pripada Kotromanićima. Znalo se da se u Bosni ne bi održao niko ko nije iz tog roda. To su učinili čak i Turci koji su dvije godine nakon osvajanja Bosne pokušali restituirati Bosansko Kraljevstvo, a za kralja su odabrali izvjesnog Matiju Šabančića, potomka Kotromanića.¹⁵

S obzirom da vladar nije sam sebi mogao odrediti nasljednika, pa čak ako je bio u pitanju i njegov sin, u Bosni nije nikada bilo suvladara niti maloljetnih vladara kao u drugim zemljama gdje se na prijestolje dolazilo po direktnom nasljednom pravu. Jedini izuzetak je bio kralj Tvrtko I koji je zasjeo na prijestolje u dobi od 15 godina. U stvari, umrlog Stjepana II je trebalo da naslijedi njegov brat Vladislav, dakle nasljedstvo po starješinstvu, ali je ovaj prijestolje ustupio svom 15-godišnjem sinu. I baš su zbog toga izbile velike smutnje u državi koje su kulminirale dugim krvavim građanskim ratom tokom kojeg je mladi ban morao bježati iz zemlje. Ipak se kasnije vratio i ugnijezdio na prijestolju, postavši najslavniji i najveći bosanski vladar.

"BOGUMILSKI BRAK"

Dok je skoro u svim drugim zemljama bilo na snazi strogo pravilo da na prijestolje može zasjesti isključivo osoba rođena u zakonitom braku, u Bosni se na to nije mnogo gledalo. U popisu Kotromanića koji su sjedili na prijestolju, bio ih je ne mali broj koji su bili vanbračneo rođeni. Među takvim je bio i kralj Ostoja, Tomaš, Stjepan Tomašević itd. Za Bosance je bilo bitno to da pripadaju Kotromanićima. To govori da se u Bosni na brak gledalo nešto drukčije negoli u drugim zemljama, pa čak i susjednoj Hrvatskoj i Srbiji, što također predstavlja jedan od arhajskih ostataka društvenih odnosa na ovom prostoru.

Već su suvremenici pali u oči neobični bračni odnosi kod Bosanaca. Izvještaji govore da je kod njih brak sklapan izuzetno lahko i jednostavno. Sve se obavljalo tako što je ženik tražio od mlade da mu bude "dobra i vjerna".¹⁶ U izvještajima stoji i to da je takav brak razvrgavan veoma lahko, i nije bio rijedak slučaj da se pojedinci, a takvih je bilo i među vladarima, žene po nekoliko puta. Ban Stjepan II te kraljevi Ostoja i Tvrtko II ženili su se po tri puta,

15) O njemu sasvim jasne podatke daju dubrovački dokumenti: rješenje Senata od 11.1.1467. g. (Cons. Rag. XIX. f. 158).

16) Najbolje o tome: V. Klaić, *Poviest Bosne*, Zagreb 1882., p. 350.

Kralj Tvrtko I

što je u ondašnjoj kršćanskoj Evropi bilo nezamislivo. Drugim riječima, u Bosni nije bio na snazi crkveni brak, a posljedica toga je bila da zvanična crkva, to jest Evropa, nije priznavala nijedan brak bosanskih vladara koji je bio sklopljen na bosanski, to jest bogumilski način. Zbog toga su neki od kraljeva, u određenim političkim okolnostima, na primjer, da bi bili priznati od pape, morali napuštati svoje ranije žene i ponovo se ženiti. Od takvih napuštenih žena pokoljenjima je ostala poznata u uspomeni tragična ličnost obične pučanke i bogumilke Vojače - žena kralja Tomaša, nakon koje se oženio Katarinom, kćerkom vojvode Stjepana Vukčića.¹⁷

OTKRIĆE KRALJEVSKIH GROBNICA

Zahvaljujući otkriću dvaju mauzoleja u kojima su sahranjivani članovi Kotromanića (u Arnautovićima kod Visokog i na Bobovcu), identificirani su fizički ostaci nekolicine kraljeva i članova njihovih porodica. Najvredniji nalaz u Arnautovićima je grob Tvrtka I, koji su arheolozi zatekli u izuzetno dobrom stanju. Preko kamenog lijesa je još uvijek stajao prebačen kraljevski plašt na kojem su u zlatnom brokatu bili izvezeni kraljevski grbovi.¹⁸

17) Roman na ovu temu napisala: *J. Truhelka*, Vojača, Sarajevo 1899.

18) *P. Andelić*, Krunidbena i grobna crkva bosanskih vladara u Milima, GZM. n.s. XXXIV/1979, Sarajevo 1980., p. 183-247.

Pored Tvrtkovog skeleta našlo se još sedam skeleta ali se nije uspjelo u njihovoj identifikaciji. Sasvim je sigurno da su u pitanju ostaci članova dinastije, prije svega prethodnika kralja Tvrtka, bana Stjepana II, za kojeg historijski izvori sasvim određeno kažu da je sam odredio da se ovdje pokopa.

Kralj Dabiša

Na Bobovcu je u kraljevskom mauzoleju pronađeno ukupno pet grobnica sa devet skeleta, od kojih je jedan pripadao ženskoj osobi.¹⁹ Riječ je o kraljici Doroteji, ženi kralja Tvrtka II. Tu su bili sahranjeni skoro svi kraljevi mlađe generacije, a to su: Dabiša, Ostoja, Stjepan Ostojić, Tvrtko II i Tomaš. Čini se da je ovdje naknadno sahranjen i Stjepan Tomašević, čiji su ostaci preneseni iz Jajca, gdje je prilikom zauzeća Bosne bio sasječen od sultana. Naime, u donjem dijelu mauzoleja pronađena je jedna naknadno, nemarno ukopana grobnica s dva skeleta, od kojih je jedan imao smrskanu lubanju. S obzirom da je ukop izvršen u vrijeme kada je Bobovac već bio u turskim rukama i kada je mauzolej bio porušen, sasvim je moguće da su u pitanju naknadno pokopani ostaci kralja Tomaševića i njegovog strica Radivoja, koji je smaknut zajedno s kraljem.

S obzirom da je riječ o kraljevskom mauzoleju ukop se svakako odnosi na nekoga ko je bio član dinastije, i to ličnost prvog reda. Ta briga u nenormalnim okolnostima mogla se pokloniti samo posljednjem kralju. Neko se jamačno dobro pobrinuo da mu se ostaci prenesu ovdje kako bi počivao uz svoje srodnike.

19) *P. Andelić, Bobovac i Kraljeva Sutjeska, Sarajevo 1973., p. 81 i d.*

Analiza skeleta iz ovog mauzoleja dala je niz podataka o antropološkom izgledu i zdravstvenoj slici bosanskih vladara. U nekoliko slučajeva dobijeni su podaci i o načinu njihove smrti. Tako je, na primjer, na jednom skeletu otkriven proboj prsne kosti načinjen kopljem, i lom ključne kosti, što je sigurno izazvalo smrt dotične osobe. Na to upućuje stanje performacije proboja na kojem nema tragova zaraštanja. Koplje je bez sumnje probilo srce i glavne krvne žile.²⁰

Rentgenološka analiza skeleta je konstatirala zanimljive pojave. Jedan od pokojnika je za života imao iskrivljenu kičmu, što je posljedica izliječenja tuberkulozne upale. Potom je konstatirana deformacije kičme nastala okoštavanjem rubova i deformirajuće spondiloze.²¹ Neki od skeleta su imali potpuno smrskanu lubanju.

Skoro kod svih pokojnika zapažena je naglašena robustnost. Da su članovi ove dinastije zaista bili krupnog stasa to potvrđuju i pronađeni prsteni uz skelete. Neki od njih imaju otvor skoro tri cm. Turski ljetopisac i učesnik sultanovog pohoda na Bosnu, Dursun beg, za kralja Stjepana Tomaševića doslovno kaže da je bio ogromnog stasa, "kao Hezber" (mitski div).

BOSANCI STRAH I TREPET EVROPE

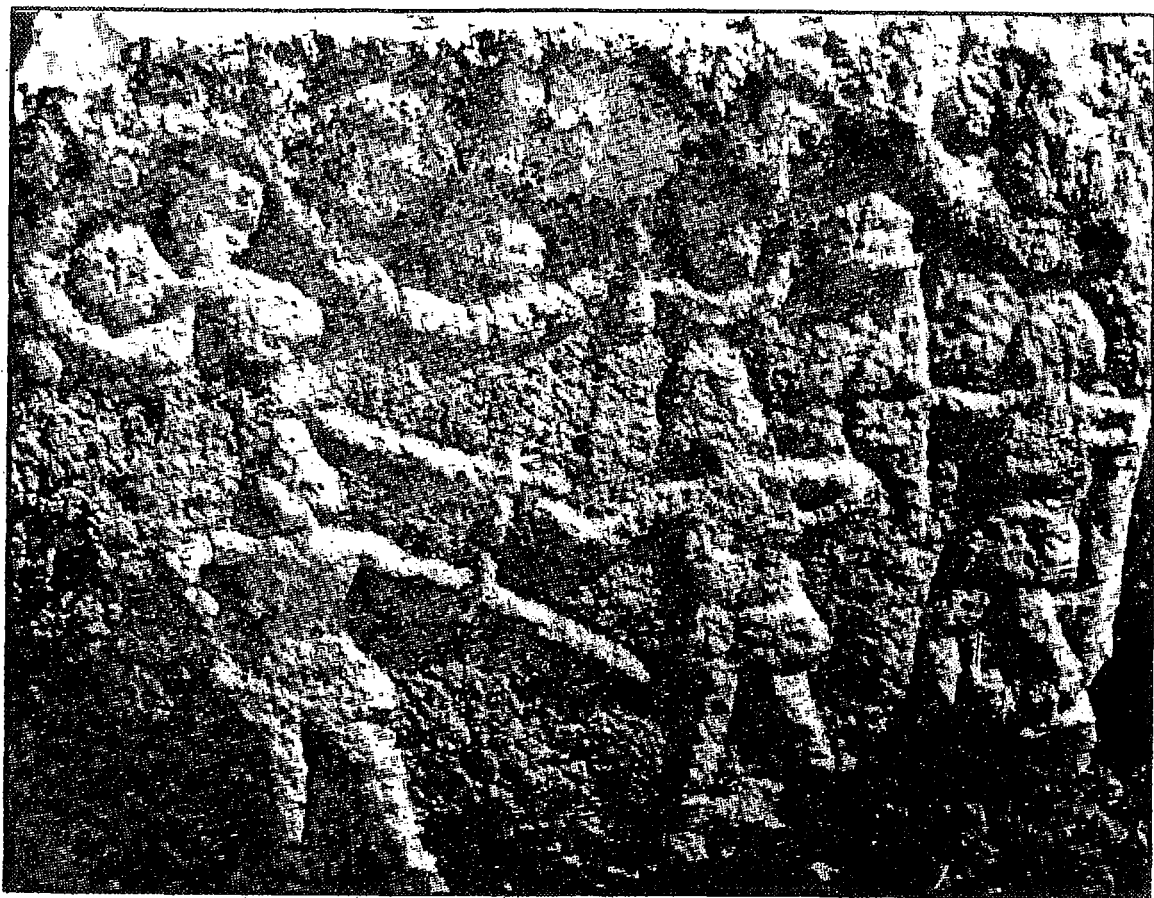
O fizičkom i duhovnom izgledu bosanskih kraljeva izvještavaju nas i pojedini suvremenici. Tako, na primjer, poznati talijanski najamnički kapetan Breglio da Lavello, koji je izvrsno poznavao talijansko društvo 15. stoljeća, bio je zadivljen izgledom kralja Tomaša s kojim se sreo 1452. godine. U svojim memoarima zabilježio je da se ne sjeća da je ikada vidio ljepšeg i dostojanstvenijeg gospodina od bosanskog kralja.

Ima i drugih podataka koji govore da su ne samo kraljevi nego mahom svi Bosanci bili izuzetno krupnog stasa, a uz to i dobri ratnici. U jednom izvještaju iz 1400. godine, koji govori o događajima kada je herceg Hrvoje Vukčić osvajao neke hrvatske gradove, stoji da su Bosanci (Bošnjani) "moćni i riječima i djelima".

Fizički izgled Bosanaca i njihovo junaštvo zadivilo je i poljskog ljetopisca, kojeg prenosi Dlugossi, koji je opisao čuveni velikaški skup i viteški turnir održan 1412. godine u Budimu. Na njemu je

20) *P. Andelić, o.c., p. 82.*

21) *P. Andelić, o.c., p. 83.*

Prizor borbe sa mačevima (stećak u Začulama kod Trebinja)

bila zastupljena skoro čitava ondašnja Evropa gdje se, uz mnoštvo kraljeva, među kojima je bio i naš kralj Ostoja, okupilo i 13 vojvoda, 21 grof, 26 drugih velikaša raznih titula (ne računajući one iz Mađarske), zatim 1500 vitezova, 3000 štitonoša itd. Na turniru su se borili vitezovi iz Grčke, Italije, Francuske, Poljske, Češke, Ugarske, Austrije, Litavske, Rusije, Bosne, Srbije i Bugarske. Od svih su najveću pažnju izazvali upravo bosanski vitezovi svojom smjelošću, vještinom, hrabrošću i izgledom. Dotični kroničar ih opisuje kao visoke i krijepke, a u borbi poduzetne i hrabre.²²

Identični podaci o izgledu Bosanaca potječu i iz 1403. godine, kada se u Zadru okupila brojna gospoda iz Dalmacije, Hrvatske i Bosne, na doček napuljskog kralja Ladislava. U opisu tog događaja ljetopiscu su opet pali u oči Bosanci, za koje je zabilježio da su to "ljudi neobičnog stasa". O karakteru i općenito ljudskoj strani Bosanaca također nalazimo podatke kod suvremenih ljetopisaca. S

22) *Joanni Dlugossi. Historiae Pololoniae, lib. XI, p. 327-328.*

te strane su ih, dakako, najbolje poznavali njihovi najbliži susjedi - Srbi i Hrvati. U jednom izvještaju u kojem se govori o sporu koji je izbio između Dubrovnika i bosanskog velikaša Radoslava Pavlovića, Dubrovčani su dali ovakvu sliku Bosanaca: "On se (to jest Radoslav) zove Bosancem: oni su poznati kao krijeposni, ali nije niko osramotio Bosnu kao on".²³ Pri tome su mislili na nekorektno ponašanje dotičnog Pavlovića, što se nije nikako moglo spojiti s Bosancima koji su za sve slovili kao poštene i pravični ljudi.

Kraljica Jelena Gruba

Bosanci su po tome bili poslovični. Odanost i privrženost onome u koga jednom steknu povjerenje, vrline su koje svi stranci ističu i hvale. To čini i mletački povjesničar Farlati iz 18. stoljeća, pisac znamenite crkvene povijesti južnoslavenskih zemalja. Na osnovi starih splitskih rukopisa opisuje i ističe staro poštenje, ispravno držanje i plemenitost kojom su se odlikovale bosanske izbjeglice i njihovi potomci koji su po padu Bosne pod Turke doselili u Dalmaciju i Split. U opisu dalje stoji da su se Bosanci među tamošnjim stanovnicima isticali i razlikovali i likom (antropološki), zatim držanjem te ponašanjem, pa su bili svima "ugodni i prijatni".²⁴

23) *Ć. Truhelka, Konavoski rat (1430-1433.), GZM. XXIX, Sarajevo 1917., p. 151.*

24) *D. Farlati, Illyricum sacrum, III, Venetiis 1751., p. 397.*

SUDBINA KRUNE BOSANSKIH KRALJEVA

O kruni kojom su se krunili bosanski banovi i kraljevi i o načinu kako se ustoličavao novi vladar, imamo tek poneku vijest suvremenika. O tome kako je, pak, izgledala kruna, saznajemo preko pojedinih umjetničkih djela koja prikazuju okrunjene banove i kraljeve. To su predstave na novcima, državnim pečatima, kamenim reljefima i sl.

U Arnautovićima kod Visokog je u kraljevskom mauzoleju pronađen pečatni prsten s likom nekog okrunjenog vladara, gdje se sasvim jasno vidi izgled krune. Tu, kao i u drugim slučajevima, ona ima standardni oblik: uski obruč (dijadem) na kojem su tri zupca u obliku ljiljanovih cvjetova. U razdoblju od preko 500 godina upotrebljavale su se tri krune: prastara banska, stara kraljevska i nova kraljevska.

Iz sredine 15. stoljeća imamo opširan izvještaj o kruni koju je papa Eugenio IV namijenio kralju Tomašu. Bila je napravljena 1446. godine, sva od zlata, ukrašena biserima i dragim kamenjem. Papa ju je poslao u Bosnu preko svog poslanika koji ju je trebalo da preda Tomašu "u ime i od strane najsvetijeg gospodina našeg pape prejasnom kralju Tomašu". Međutim, zbog političkih neprilika koje su tada izbile u Bosni, ta kruna nije nikada stigla na odredište (zadržana je u Splitu). Tome su se suprotstavili bogumili, ljuti na svog kralja što je prešao na katoličanstvo i što je odbacio vjeru svojih otaca, što mu je papa uvjetovao da dobije krunu, koju su od njega dobijali svi ondašnji evropski vladari. Tomaš se morao pokoriti volji naroda i okrunio se starom domaćom kraljevskom krunom.

Njegov sin Stjepan Tomašević je u tome bio uporniji pa je okrunjen krunom koju mu je poslao papa Pijo II. Ostaje nam nepoznato da li je to obavljeno onom koja je bila namijenjena njegovom ocu ili je za njega bila posebno napravljena. To je ujedno jedini slučaj da je jedan bosanski vladar okrunjen papinskom krunom, odnosno privolom i dopuštenjem pape. To je, međutim, za Tomaševića kao i za bosanski narod bilo tragično. Kralj se bio obavezao papi da će u zemlji satrti bogumilstvo, što je izazvalo strahovita krvoprolića, i to baš u vrijeme kada su se Turci približavali bosanskoj granici. U takvom kaotičnom stanju Turcima nije bilo teško osvojiti zemlju jer je većina naroda ostala pasivna, a neki su otvoreno prešli na stranu zavojevača. Tako je srušeno Bosansko Kraljevstvo, a s njima se ugasila i dinastija Kotromanića.

Iz izvora saznajemo da se bosanska kruna uvijek čuvala na Bobovcu. Tu je bilo i prijestolje, državna riznica, arhiv i drugi

prijestolni sadržaj. U jednom dokumentu doslovno stoji da je to mjesto "u kojem se čuva kruna Kraljevstva Bosanskog".²⁵

Kralj Ostoja

Po zauzeću Bobovca bila je zaplijenjena kompletna kraljevska riznica, a s njom i kruna, i to je sve postalo svojina turske države. Praksa je bila da se ova vrsta plijena obavezno pošalje u Carigrad, pa se, bez sumnje, tako postupilo i u ovom slučaju. Postoje neki, neprovjereni, podaci da su neki od bosanskih velikaša ipak uspjeli spasiti krunu, ali je ona ipak kasnije pala Turcima u ruke. Vjerojatno je njome okrunjen kontraverzni "turski" bosanski kralj Matija Šabančić, kojeg su Turci ustoličili na upražnjeno bosansko prijestolje malo vremena nakon osvajanja Bosne.

Vijesti o kruni se za duže vrijeme gube, a onda se šezdesetak godina kasnije opet javljaju. Izvještaji kažu da se 1529. godine zatekla u riznici koju je uza se imao sultan Sulejman Veličanstveni kada je te godine podsjedao Beč. Nakon poraza koji je tu doživio, u zaplijenjenom blagu nađena je, navodno, i bosanska kruna, pa je tako došla u posjed austrijskih careva.²⁶ Ako je to sve tako bilo, onda se i danas nalazi u Beču. Uostalom, možda je riječ o kruni kojom su Mađžari krunisali svoje "bosanske kraljeve", nakon što su iza 1463. godine pokušali za svoj račun obnoviti Bosansko Kraljevstvo.

25) V. Ćorović, *Historija Bosne, I, SAN, p. izd. knj. CXXIX, društveni i istorijski spisi, knj. 53, Beograd 1940., p. 545.*

26) P. Andelić, u *"Kulturna istorija Bosne i Hercegovine", Sarajevo, 1966., p. 526.*

ARNAUTOVIĆI-MOŠTRE (VISOKO) PRIJESTOLNICA BOSNE

Prije prenošenja prijestolnice na Bobovac (početkom 14. stoljeća), dvor bosanskih vladara se nalazio u Arnautovićima kod Visokog (srednjovjekovne Mile). Da li je tu, ili u susjednom Moštru, bilo sjedište i prvih banova, ne znamo. S obzirom da se u Arnautovićima sastajala i bosanska skupština (stanak), bit će da se upravo tu nalazilo najstarije upravno-administrativno središte bosanske države. Arheološka istraživanja su dokazala da srednjovjekovna arhitektura ovdje direktno leži na rimskim ostacima, što upućuje na starost i kontinuitet života na ovom prostoru.

Bosanski vladari su se, kao i u drugim zemljama, krunili javno, na općenarodnom zboru. Izvori izrijeком navode da je to obavljano u Milima. Jedino se za posljednjeg kralja Stjepana Tomaševića historijski zna da nije ovdje krunjen nego u Jajcu. Tvrtko I je, pak, ponovio krunjenje u Mileševu u Srbiji, da bi na taj način ozvaničio svoj suverenitet nad Srbijom, nakon što je legitimno naslijedio prijestolje Nemanjića.

Kralj Ostojić

Iako je na bosansko prijestolje mogao zasjesti isključivo član kuće Kotromanića, ipak na izbor svog nasljednika nije mogao utjecati živi vladar. To je bilo u isključivoj nadležnosti skupštine bosanskih velikaša. Na njemu su birani, ali i skidani vladari koji nisu bili po volji velikaša. Na njemu su također rješavana najvažnija druga državna pitanja kao i međusobni odnosi između velikaša i sl.

Ponekad bi na takvim zborovima potekla i krv, kad bi se do kraja suočili stavovi i interesi. Koji put bi i samom kralju zaprijetila pogibija ako bi velikaši zaključili da radi protiv interesa zemlje. Kralj Ostoja se, na primjer, s jednog takvog zbora spašavao bijegom pod okriljem noći jer je dočuo da će ga sutra dan u nastavku zborovanja velikaši baciti u okove.

OBRAČUN SA RAZBIJAČIMA BOSNE

Na ovakvim su zborovima rješavala se i najosjetljivija državna pitanja, a to je integritet zemlje. Među brojnim oblasnim gospodarima bilo je i onih koji su se povremeno odmetali od centralne vlasti i svoje oblasti su pretvarali u neovisne kneževine, ali još uvijek u sklopu Bosne. Tome se ponekad iz objektivnih razloga moralo gledati kroz prste, ali kad bi se desio slučaj da neko ugrozi integritet države, tada nije moglo biti kompromisa. Odmah bi se sazvaio stanak, to jest narodna skupština, na kojoj je kralj upozoravao kakva je opasnost zaprijetila Bosni. Kako se na to reagiralo, najbolje govori slučaj koji se zbio malo vremena nakon smrti kralja Tvrtka I.

Humske velmože (gospodari današnjeg Trebinja i jugoistočne Hercegovine), braća Beljak i Rádiša Sanković, bili su se toliko osilili da su Dubrovčanima prodali Konavle, i o tome im čak izdali povelju, ne obazirući se na to što prodaju dio bosanske države. Kralj je na tu vijest sazvaio skupštinu na kojoj je upoznao velmože s pokušajem

Kralj Tvrtko II

rasturanja Bosne. To je izazvalo ogorčenje i svaku osudu svih prisutnih, i jednoglasno je donijeta odluka da se otuđeno silom povрати a da se vinovnici najstrožije kazne. Za izvršitelja tih odluka zadužen je čuveni vojvoda Vlatko Vuković, najpoznatiji tadašnji bosanski junak, i knez Pavle Radenović. Povelili su vojsku i u najkraćem roku su sve obavili. Odmetnicima je oduzeta baština, jedan od braće je uhvaćen, okovan i oslijepljen, a potom bačen u tamnicu gdje je godinama truhnuo, pa su tako inicijatori razbijanja Bosne politički bili eliminirani za sva vremena.

Drugi slučaj kad su Bosanci pokazali odlučan stav u pitanju integriteta države je iz vremena kralja Tvrtka II, kad su Dubrovčani diplomatskim putem pokušali da se domognu dijela bosanskog teritorija. Kralj i zbor velmoža im je odlučno stavio do znanja da "u ime sve Bosne ne pristaju da se zemlja bosanske krune predaje pod tuđinsku vlast".²⁷ Prema tome nikada niko nije mogao otuđiti ni pedalj državne teritorije na svoju ruku, a kad bi integritetu zemlje zaprijetila opasnost s vana, tada se dizala cijela Bosna, predvođena svojim Kotromanićima.

SUDBINA POSLJEDNJIH KOTROMANIĆA

Propašću Bosanskog Kraljevstva 1463. godine gasi se i dinastija Kotromanića. U vrijeme navale Turaka na prijestolju se nalazio Stjepan Tomašević. Od ostalih članova dinastije bile su dvije kraljice: Katarina - kraljica majka, udova kralja Tomaša, to jest maćeha Stjepana Tomaševića, i kraljica Mara, žena Stjepana Tomaševića. Tu je bio i kraljev stric Radivoj sa ženom Margaritom. Oni su imali tri sina: Tvrtka, Đuraka i Matiju.

Kraljica Katarina je, pak, imala dvoje djece: princezu Katarinu od 12 godina i princa Sigismunda od 9 godina. To su ustvari polubrat i polusestra Stjepana Tomaševića. On i kraljica Mara nisu imali djece iako su bili u braku četiri godine.

To su članovi dinastije po prvoj liniji, za koje se zna, ali se mora pretpostaviti da ih je bilo još po bočnoj liniji jer se takvi u ranijim slučajevima često spominju.

Sudbina posljednjih Kotromanića je uglavnom bila tragična. S obzirom da je sultan obavio pripreme za napad na Bosnu u najvećoj tajnosti, zatekao ju je nespremnu i bez teškoće je osvojio. Tako se

27) *M. Dinić, o. c., p. 42.*

desilo da je njihov brzi prodor iznenadio čak i članove dvora. Događaj koji je uslijedio svibanjskih dana 1463. godine zatekao ih je raštrkane po raznim gradovima. Niko, pa ni oni nisu slutili da se sultan s ogromnom vojskom uputio na njihovu zemlju.

Kralj Tomaš

Kralj Stjepan Tomašević se sa stricem Radivojem zatekao u Jajcu. Kad je saznao da je neprijatelj zauzeo Bobovac i da je na putu za Jajce, napustio je grad i krenuo u zapadni dio kraljevine ne bi li organizirao kakvu-takvu odbranu. Sultanova prethodnica je pošla za njim i sustigla ga u gradu Ključu. Uz obećanje da mu se neće ništa desiti, kralj se predao i vraćen je u Jajce. Međutim, sultan je naredio da se smakne. S njim je poginuo i njegov stric.²⁸

Za njegovu ženu, kraljicu Maru, izvori kažu da je na vrijeme uspjela pobjeći iz Bosne. Uputila se u Hrvatsku ali ju je tamo zarobio hrvatski ban Pavao Sperančić, ljuti neprijatelj njenog muža. Međutim, i ovog su ugrozili Turci, što je mlada kraljica iskoristila pa je pobjegla iz sužanjstva. Uputila se u Dubrovnik, ali tamo nije bila dobro došla, jer se grad bojao sultana i odavdje se uputila u mletački Split.

U Splitu je živjela u benediktinskom samostanu Sv. Stjepan Pod borovima. U dokumentima se spominje i njena pratnja koju su činile

28) O ovim događajima govore turski kroničari Ašik-paša Zade i Dursun-beg, Sredi: G. Elezović, *Turski izvori za istoriju Jugoslovena, Bratstvo, XXVI, Beograd 1932.*

izbjegle bosanske velmože. Tu su je često posjećivali njeni zemljaci, ali i Madžari, što je mletačkoj vladi bilo sumnjivo pa je naredila splitskom knezu da je na uljudan način udalji iz Splita. Pod izgovorom da u tom gradu nema dovoljno udobnosti za nju, bila je zamoljena da se preseli u Šibenik ili neki susjedni otok.²⁹

Ovakav postupak kraljicu je uvrijedio pa je 1466. godine napustila Split uputivši se u Istru, odakle je potom proslijedila u Madžarsku, svojoj majci. Međutim, vijesti o njoj se javljaju i kasnije.

Godine 1474, a onda opet 1477. obraća se Dubrovačkoj Republici da joj se isplati zaostavština njenog muža koja je kod njih bila pohranjena. Ovi su, međutim, uz razne isprike odbili to učiniti. Deset godina kasnije opet čujemo za nju. Pismom od 24. listopada 1485. godine Dubrovačkoj Republici se ovaj put obratio sultan. Obavještava ih da mu je na Portu došla bosanska kraljica i da se žalila da joj Dubrovnik odbija povratiti zlato koje je kod njih svojevremeno pohranio njen otac. Sultan naređuje Dubrovniku da joj isplati njen dio.

U drugom pismu od 9. ožujka 1486. godine sultan javlja Dubrovčanima da moraju bosanskoj kraljici isplatiti 2000 dukata. To se vjerojatno odnosilo na neku zaostavštinu bosanskog dvora. Posljednje vijesti o njoj potječu iz 1495. godine. Kada su Dubrovčani te godine spremili harač za sultana, dali su upute svom poslaniku, koji je pratio harač na Portu, da, ako bi ga tamo pitali šta o bosanskoj kraljici, ne da nikakav odgovor. Od tada se o posljednjoj bosanskoj kraljici gubi svaki trag. U to vrijeme mogla je imati oko 50-54 godine, budući da se udala veoma mlada, po nekima čak u šesnaestoj godini.

TUGA KRALJICE KATARINE

Prodor Turaka zatekao je kraljicu Katarinu u Kozogradu iznad Fojnice, dok su joj se djeca nalazila u gradu Zvečaju na Vrbasu. Turci su podsijeli grad, ali se kraljica uspjela izvući pa je preko planina stigla u Konjic, a onda niz Neretvu došla do Stona.

Odatle se lađom uputila u Dubrovnik. Ni ona, međutim, nije bila tamo dobro primljena. Brzo su izbili nesporazumi iz istih razloga kao i sa kraljicom Marom. Tražila je deponirani novac svoga muža,

29) S. Ljubić, *Listine o odnošajih između Južnog Slavenstva i Mletačke Republike*, X, Zagreb 1891., p. 384-385.

kralja Tomaša, ali ovi nisu bili spremni da to učine, uz obrazloženje da ima i drugih pretendenata. Takav odnos kraljicu je uvrijedio pa je listopada mjeseca 1464. godine napustila Dubrovnik i preko mora otplovila za Italiju. Nastanila se u Rimu, gdje je ostala do smrti. Živjela je u iznajmljenoj palači na trgu Sv. Marka, okružena dosta brojnom svitom koja je s njom izbjegla iz Bosne.

Kraljica Katarina

Sve do smrti činila je velike napore da sazna nešto o sudbini svoje djece. Slala je pisma i emisare na sve strane, obraćala se sultanu, ali bez uspjeha. Kada je na koncu čula da su oboje prevedeni na islam i da joj se neće nikada vratiti niti će ih ikada više vidjeti, to ju je sasvim dotuklo i bacilo je u bolesničku postelju. Predosjećajući kraj, 20. listopada 1478. godine sastavila je oporuku, a pet dana kasnije umrla je, u 54. godini života. Pokopana je u crkvi Sv. Marija od Ara Coeli, u strogom centru Rima. Grob joj je postavljen ispred glavnog oltara, s pločom na kojoj je njen lik i prateći tekst.³⁰

Katarininu djecu, Katarinu i Sigismunda, Turci su zarobili u gradu Zvečaj. Oboje su odvedeni u Tursku i odgajani na sultanovom dvoru. Po prelasku na islam Sigismund je dobio ime Ishak, ali je i nakon toga po ocu nazivan "Kral Ogli" (kraljević). Godine 1487. spominje se već kao beg od sandžaka Karasi u Maloj Aziji. Ne zna se kada je umro, ko mu je bila žena i da li je iza sebe ostavio potomke.

30) *B. Pandčić, Katarina Vukčić Kosača, Povijesnoteološki simpozij u povodu 500. obljetnice smrti bosanske kraljice Katarine, Sarajevo 1979., p. 24-25.*

O princezi Katarini manjkaju bilo kakvi podaci. Ne zna se ni gdje je živjela ni za koga se udala. Po nekima, njezino turbe se nalazi u Skoplju, u groblju pokraj puta zvanog Hadžilar Jolu, na brežuljku Urjan Babi. Po predanju tu je pokopana izvjesna "Kral K'zi", što bi se odnosilo na bosansku princezu.³¹ To bi značilo da je živjela i umrla u Skoplju.

Od ostalih članova dinastije mnogo godina iza pada Bosne spominje se još Margarita, žena princa Radivoja. Ona se preudala pa se već 1470. godine javlja kao žena izvjesnog Ivana Senčaja. Njen i Radivojev sin Matija je, pak, od Turaka 1465. godine bio proglašen bosanskim kraljem, što je ustvari bio politički manevar naspram mađarskih akcija u Bosni, čime su Turci željeli uza se čvršće vezati Bosance.

U jednom izvještaju dubrovačkog Vijeća umoljenih od 11. siječnja 1467. godine kaže se da je "kralj Bosne" sin bivšeg kralja Radivoja, dok se u dokumentu od 6. rujna 1471. godine izrijeком kaže da je to Matija Šabančić. Tu stoji i to da je za ženu imao izvjesnu Turkinju. Nakon toga gubi mu se svaki trag.

Da li je od preživjelih muških članova dinastije bilo potomaka, gdje su živjeli i da li im se sačuvalo sjeme do danas, ne znamo. Ako i jeste, možda ni sami nisu svjesni toga, jer je 500 godina, koliko nas dijeli od propasti Kraljevstva i tragedije koja je zadesila Kotromaniće, isuviše dugo razdoblje za tačno pamćenje i predanje.

31) G. Elezović, *Bratstvo, XXX, Beograd 1939.*, p. 681.

GDJE SU I ŠTA JE SA GROBOVIMA BOSANSKIH KRALJEVA

"Oslobodenje", od 28 i 29.2.1991.

Kao vladari, koji su stotinama godina predvodili naše pretke u miru i ratu i koji su od skromne banovine stvorili moćno i veliko Bosansko Kraljevstvo, zavedu poštovanje i pažnju svakog ko se s pijetatom odnosi prema prošlosti, osobito nas potomaka starih Bošnjana. Arheologija je bosanskohercegovačkom narodu podarila spomenike neprocjenjive vrijednosti i sada je na odgovornim da se u ime naroda oduže našim precima i nauci

Kroz vrijeme od 500 i više godina, koliko je trajala samostalnost srednjovjekovne Bosanske Države, na prijestolju su se izmijenili brojni vladari. Imenom ih je poznato tek petnaestak, od kojih sedam banova (Borić, Kulin, Stjepan, Ninoslav, Prijezda, Stjepan Kotroman, Stjepan II Kotromanić) i osam kraljeva (Tvrtko I, Stjepan Dabiša, kraljica Jelena Gruba, Ostoja, Tvrtko II, Stjepan Ostojić, Tomaš i Stjepan Tomašević).

Oni su sastavni dio naše historije i to jedan od njenih bitnih faktora. Kao vladari, koji su stotinama godina predvodili naše pretke u miru i ratu i koji su od skromne banovine stvorili moćno i veliko Bosansko Kraljevstvo, zavedu poštovanje i pažnju svakog ko se s pijetatom odnosi prema prošlosti, a osobito nas koji smo potomci naroda kojim su vladali.

Jedno od važnih pitanja koje se nameće kad se razmišlja o onom vremenu je: šta se zna o njihovim grobovima, gdje je koji pokopan i da li je šta od toga sačuvano? To tim više što kod svih naroda grobovi

vladara predstavljaju spomenike nacionalnog značaja i kao takvi su predmet općeg interesa, pažnje i poštovanja.

NIJE KAO KOD DRUGIH

Nažalost, kada je u pitanju naša Bosna, ni to nije kao kod drugih. Usprkos činjenici da smo imali dinastiju koja je vladala Bosnom preko 500 godina i da smo imali kraljeve evropskog značaja, ni od jednog se nije sačuvao cjelovit grob. Što više, skoro da ne znamo ni gdje je koji ban ili kralj pokopan.

Ulomak grobne ploče kralja Ostoje sa Bobovca

Ima više razloga da je to tako. Bosna je rušena i paljena kao malo koja zemlja. Pored stranih invazija vođeni su i građanski ratovi, vršeni vjerski progoni itd., u čemu nisu ostala pošteđena ni počivališta vladara. Ona su najviše stradala u vrijeme tuđinske vlasti. Kroz to razdoblje, koje je trajalo četiri stotine godina, skoro da su sasvim izbljebile uspomene na doba samostalnosti, na banove, kraljeve i sve ono što je s njima u vezi.

Ni Austriji, koja je smijenila Tursku, nije bilo u interesu da se oživljava predanje o bosanskoj samostalnosti i njenoj veličini. Ista politika se sprovodila i u vrijeme stare Jugoslavije, a na žalost i od poslijeratnih vlasti, koje su uporno negirale i satirale kulturni i politički identitet Bosne.

Pa ipak, unatoč takvom stanju, naše znanje o počivalištima bosanskih vladara je znatno obogaćeno. Arheolozi su potihom u osami radili svoj posao pa su došli do dragocjenih podataka, koji iz navedenih razloga nisu nikada dobili zasluženi publicitet.

Jedan slučajni nalaz, do kojeg se došlo 1909. godine u Arnautovićima kod Visokog, naveo je arheologe da tamošnju gromilu malo bolje pretraže. Bez mnogo truda ustanovilo se da se radi o ostacima neke stare crkve u kojoj i oko koje su nađeni brojni grobovi. Prema obliku nakita koji je bio uz pokojnike, saznalo se da groblje potječe iz XI stoljeća, ali je bilo u upotrebi daljnjih sedam stotina godina.

Od grobova koji su otkopani unutar crkve skrenuo je pažnju jedan koji je savršenom konstrukcijom i raskošnim sadržajem ukazivao da je u njemu bila pokopana visoka ličnost. Na to je ukazivala i njegova pozicija. Bio je u apsidalnom prostoru, koji je, po pravilu, rezerviran za pokojnika najvećeg ranga. Nad rakom je stajao masivni stećak uglačanih strana. Kad je podignut, ispod se ukazao sarkofag koji je bio pokriven brokatnim platnom. Bio je već u raspadanju. Najbolje su se sačuvali dijelovi koji su bili izvezeni zlatnim nitima. Uz sarkofag je ležalo još osam skeleta, koji su, bez sumnje, bili u bliskom srodstvu sa središnjim pokojnikom.

OTKRIĆE KRALJEVSKE GROBNICE

Iskopavanja su vođena nestručno i nemarno pa je mnogo toga promaklo i propalo, što se nije smjelo dogoditi. Ustvari, to je sve vodio podvornik ondašnjeg Zemaljskog muzeja, koji je povremeno zamjenjivao odsutnog arheologa (Austrijanca). Pronađeni materijal nije nikada stručno obrađen niti analiziran. Strpan je u muzejski

depo i nije ga niko dirao pedeset godina, sve dok se nije slučajno otvorila ladica s nalazima.

Rekonstrukcija grobne ploče kralja Tvrtka II

To je učinjeno 1961. godine i stručnom oku nije bilo teško da površnim pregledom u ostacima vezenog platna, kojim je bio prekriven kameni lijes, raspozna kraljevski grb. Pripadao je bosanskom kralju, Tvrtku I (1353 - 1391. godine), što je govorilo da je u onom grobu u Arnautovićima ustvari bio on sahranjen, a platno s grbom je ostatak njegovog plašta.

Ovaj neočekivani nalaz je natjerao arheologe da u Arnautovićima poduzmu reviziono iskopavanje kako bi upotpunili podatke i jasnije sagledali situaciju.

Tokom tih istraživanja prvo je istražen grob gdje je nađen plašt s grbom. Uspjeh je bio potpun pa je čak izvršena i identifikacija Tvrtkovog skeleta. Pomogla je zelenkasta boja koju je na kostima ostavio oksid sa brokatnog plašta, kojim je bio prekriven lijes.

U grobu su pronađena četiri zlatna prstena i još dva pečatnjaka, zatim dijamem od 20 pločica, onda jedna posebna zlatna pločica pa dio brokatne trake s parom srebrenih dugmati itd.

Nakon ovog otkrića tek je dobio smisao jedan, odranije poznati, historijski izvor u kojem se kaže da je ban Stjepan II, godine 1340. sagradio u Milima (Arnautovići) crkvu sv. Nikole, sa željom da u njoj bude sahranjen. Dakle ovo je ta crkva, mada se tokom iskopavanja nije uspjelo identificirati njegov grob, jer su nestručna iskopavanja iz 1909/10. godine većinu grobova naprosto razorila.

Reviziono iskopavanja su dokazala i to da je ban Stjepan II spomenutu crkvu podigao na ruševinama starije crkve, koja je bila posvećena svecima Kuzmi i Damjanu, a ova je, pak, bila sagrađena na ruševinama nekog rimskog objekta. Više je nego vjerojatno da je u staroj crkvi bio sahranjen još koji ban, možda i Borić pa Kulin itd.

To sve govori da se ovdje radi o važnom sakralnom objektu duge tradicije. Iz izvorne građe znamo da je ovo bila i krunidbena crkva bosanskih vladara. Tu se održavao i bosanski sabor (stanak), na kojem je vršen izbor vladara, a u nedalekom Moštru nalazili su se dvori bosanskih banova. Prema tome, današnji Arnautovići i Moštre su bili administrativno, vjersko i političko središte rane bosanske države, a kada je osnovano kraljevstvo (1377. godine), ono se prenosi u utvrđeni Bobovac.

PORODIČNA GROBNICA KOTROMANIĆA

Kada se početkom 60-tih godina otpočelo sa sistematskim iskopavanjem srednjovjekovne bosanske prijestolnice Bobovca, nije se ni slutilo da će se tu, na vrhu brda, unutar gradskih bedema, otkriti grobovi skoro svih bosanskih kraljeva i brojnih članova kraljevskog roda.

Grobnice su otkrivene u podu jedne ruševine, za koju se kasnije ispostavilo da se radi o grobnoj kapeli (mauzoleju). U unutrašnjosti je otkopano pet grobova, a u njenom trijemu četiri.

Kvalitetna gradnja grobnica i ulomci kamenih ploča su pokazivali da su iznad većine raka stajali zidani sarkofazi, odnosno stećci. Najvažniji nalazi u kršu grobnica su ulomci nadgrobni mramornih ploča na kojima su bili uklesani likovi pokojnika i kraljevski grbovi. Heraldikom analizom se ustanovilo da su na tri ovakve ploče uklesani grbovi kralja Ostoje, Tvrtka II i Tomaša. Po tome se zaključilo da je ovo mauzolej u kojem su sahranjivani svi članovi bosanske dinastije mlađeg pokoljenja.

KRALJ TVRTKO II I NJEGOVA DOROTEJA

U prvoj grobnici skeleti su bili nekompletni i ispreturani. Antropološka analiza je utvrdila da kosti pripadaju četirima muškim individuama naglašene robustnosti, čija se starost kreće između 40 i 50 godina. Na jednom skeletu je zapažen proboj prsne kosti načinjen kopljem, od čega je dotični vjerojatno umro.

Ulomci nadgrobne ploče s grbom kralja Ostoje, koji su nađeni u grobnom šutu, dokazuju da je u ovoj grobnici bio on sahranjen, a vjerojatno i njegov sin, kralj Stjepan Ostojić te još neki srodnici. Bilo je nemoguće odrediti koje kosti pripadaju kralju Ostoji, jer su pljačkaši već davno uništili i opljačkali sve s njih po čemu bi se to moglo odrediti.

Druga grobnica je bila presvučena finom žbukom, a ostaci željeznih čavala na gornjem rubu unutarnjeg zida dokazuju da je bila obložena platnenim draperijama. Pokojnik je i ovdje bio položen u drveni lijes, od kojeg su se sačuvali željezni čavli s komadima daske. Antropološka analiza je utvrdila da je pokojnik bio veoma krupan i da se radi o osobi staroj oko 50 godina.

Treća grobnica je bila tako konstruirana da je po dubini mogla primiti dva ukopa. Ostaci kamenog materijala pokazuju da je i iznad nje stajao monumentalni sarkofag kojem je pripadala jedna od mramornih ploča koje su nosile kraljevske grbove. Grb s ploče s ovog groba pripada kralju Tvrtku II, što znači da je on bio ovdje pokopan.

Međutim, u raki nisu pronađene njegove kosti. Zatečen je samo ženski skelet. Po mišljenju antropologa radi se o osobi staroj preko 20 godina. S obzirom na to da je sahranjena u grobnici kralja Tvrtka II, sigurno se radi o njegovoj ženi, kraljici Doroteji.

Četvrti grob je otkriven uz južni zid crkve, ukopan u kamen-živac bez posebne arhitekture. Male dimenzije (33x58 cm) govore da je riječ o dječijem grobu, u kojem je bio sahranjen dječak ili djevojčica

stari između 10 i 12 godina. Lokacija groba pokazuje da se radi o kraljevom porodu, to jest princu ili princezi. Od skeleta su zatečeni samo dijelovi ruku i rebara. Lubanje i druge kosti su nađene čak na drugoj strani kapele, što je svakako djelo pljačkaša koji su sve razbacali.

Peti grob je otkriven u sjeverozapadnom uglu kapele i posebno je važan. Ostaci skeleta govore da su u njemu sahranjene dvije muške osobe stare preko 40 godina. Od raskošne odjeće sačuvali su se samo vezovi izvedeni srebrenim nitima. Način pokopa (probijen pločnik poda, neozidana raka, naknadna reparacija pločnika s grubim neotesanim pločama itd.) pokazuje da se radi o naknadnom ukopu i to u vrijeme kada je kapela već bila demolirana, ali ne i srušena. To znači da grob potječe iz vremena kada su Bobovac već držali Turci.

Sasvim je sigurno da se radi o osobama kraljevskog roda. Po smrti za njih se neko svojski pobrinuo da se sahrane uz svoje srodnike, za što je vjerojatno dobro plaćeno ondašnjem bobovačkom dizdaru.

CRVENI MRAMOR IZ ERDELJA

Od ukupnih nalaza poseban značaj imaju ulomci nadgrobnih ploča, jer su svojim likovnim sadržajem i to prije svega grbovima, omogućili da se identificiraju grobnice pojedinih kraljeva. Sve su izrađene od crvenog mramora, uvezenog iz Erdelja, jer takvog u Bosni nema. Na gornjoj strani su isklesani likovi pokojnika sa svim insignijama kraljevske vlasti. Pokojnici su prikazani u oklopima, s mačem uz lijevi bok i kopljem sa desne strane. U lijevoj ruci je žezlo, a u desnoj vladarska jabuka. U donjem dijelu su sa strane, grbovi, od kojih jedan nosi inicijale kralja Tomaša, a drugi kralja Tvrtka II. Koliko je u ovoj kapeli bilo ukupno sahranjeno kraljeva i drugih članova kraljevskog roda, ne znamo. Prijestolne borbe su se vjerojatno odrazile i na sudbinu pojedinih posmrtnih ostataka. Neki su pomjereni, drugi raskopani i sl., ali najviše štete su nanijeli kasniji pljačkaši grobova.

Za neke kraljeve i kraljice znamo sigurno da ovdje nisu bili sahranjeni. Kraljica Katarina se po padu Bosne nastanila u Rimu, gdje je i umrla. Pokopana je u najpoznatijoj rimskoj crkvi Ara Coeli. Na grobu joj i danas stoji ploča s njenim likom i natpisom.

Za Stjepana Tomaševića, posljednjeg bosanskog kralja, zna se da je smaknut u Jajcu, gdje je i sahranjen. Kod tamošnjeg naroda

sačuvalo se predanje o "kraljevom grobu" na Carevu polju. Godine 1888. on je stručno pretražen i stvarno se naišlo na muški skelet, ali bez ikakvih dokaza da se zaista radi o ostacima Stjepana Tomaševića.

NEPOBITNI DOKAZI DRŽAVNOSTI

Slično se predanje veže i za grob kralja Stjepana Tomaša. U kripti franjevačkog samostana u Kraljevoj Sutjesci čuva se kameni lijes s naknadno postavljenim natpisom da je u njemu sahranjen kralj Tomaš. Godine 1970. on je stručno pretražen i zatečena je gomilica kostiju s dvije dječje lubanje, što jasno govori kako treba biti oprezan kad su u pitanju predanja. Uostalom, već je rečeno da je na Bobovcu otkrivena grobnica ovog kralja pa čak i nadgrobna ploča s njegovim grbom.

Posmrtni ostaci članova dinastije Kotromanića

Zasluga je dakle arheologa da se saznalo za mjesta gdje su sahranjeni bosanski banovi i kraljevi, što predstavlja neprocjenjiv doprinos kulturno-historijskoj prošlosti Bosne i Hercegovine. I to su nepobitni dokazi njene državne samostalnosti i slavne prošlosti, što čini čast i diku svima nama koji se držimo za potomke Kulinovih i Tvrtkovih "dobrih Bošnjana", kako se često u dokumentima nazivaju naši preci. Nauka je bosanskohercegovačkom narodu podarila spomenike neprocjenjive vrijednosti i sada je na odgovornim da se u ime naroda oduže našim precima i nauci. To će učiniti na taj način

što će se uložiti više truda da se zaštite ovi nalazi. Krunidbena crkva i grobovi bana Stjepana II i kralja Tvrtka I u Arnautovićima su pred uništenjem, a ni restaurirana grobna kapela na Bobovcu nije u ništa boljem stanju. Razvaljena vrata, provaljen krov i opća pustoš za kratko vrijeme će učiniti ono što nisu učinili ni Turci ni pljačkaši prohujalih stoljeća. Ne treba zaboraviti da su spomenici ovakvog ranga najbolja legitimacija kulturno-političkog digniteta jednog naroda.

ARHOLOŠKO-ANTROPOLOŠKI OSVRT NA GROBOVE NEKIH ČLANOVA DINASTIJE KOTROMANIĆA

*Referat podnesen na znanstvenom skupu povodom
600. OBLJETNICE SMRTI KRALJA TVRTKA I,
održan 11.12.1991.*

Kroz razdoblje od oko 500-600 godina, koliko je trajala samostalna srednjovjekovna bosanska država, na prijestolju se smijenilo ukupno 15 vladara, koje znamo po imenu. Sedam od njih su bili banovi a osam kraljevi, među njima i jedna kraljica (Jelena Gruba).

Dok se o njihovom životu i djelu koliko-toliko zna, o njihovim posmrtnim ostacima i posljednjim počivalištima donedavno se nije ama baš ništa znalo. Arheolozi su tek prije koju godinu uspjeli identificirati neke nalaze tog karaktera koji se odnose na nekolicinu vladara. Najzaslužniji za ovo vrijedno otkriće je naš, nedavno preminuli kolega i vrsni poznavalac prošlosti srednjovjekovne Bosne - dr Pavo Anđelić.

VELIKO OTKRIĆE

Na prve tragove jedne vladarske grobnice ustvari naišlo se još daleke 1909. godine kad su vršena arheološka iskopavanja u Arnautovićima kod Visokog. Tom prilikom su otkrivene ruševine romaničko-gotičke crkve u kojoj i oko koje je otkriven ogroman broj grobova. Međutim, zbog nemara rukovodioca iskopavanja - Karla Pače, ondašnjeg kustosa Zemaljskog muzeja, nalaz je skoro potpuno

uništen. Čak što više, rezultati nisu nikada ni objavljeni. Materijal je pohranjen u muzejske depoe i na njega se zaboravilo.³²

To je mirovalo nekih 60-tak godina kad su kutije s tim nalazima slučajno došle u ruke tadašnjeg kustosa Pave Anđelića. Pažljivim pregledom ustanovio je da se u tom materijalu nalaze i ostaci brokatnog platna na kojem su se još uvijek raspoznavali zlatni vezovi. Kad ih je bolje osmotrio, shvatio je da su to ustvari vezeni grbovi. Stručnom oku nije bilo teško u njima prepoznati kraljevski grb Kotromanića, odnosno grb prvog bosanskog kralja Tvrtka I.

Kako je u popratnoj dokumentaciji stajalo da je to nađeno u jednoj od otkopanih grobnica u Arnautovićima kod Visokog, Anđelić je zaključio da je najvjerojatnije riječ o posmrtnom plaštu kralja Tvrtka, a to znači da je tokom onog iskopavanja iz 1909. godine, među brojnim otkopanim grobnicama otkrivena i kraljevska, čega onda a ni poslije nije niko bio svjestan.

S obzirom na značaj tog otkrića riješeno je da se poduzmu reviziono iskopavanja na istom lokalitetu, ne bi li se saznalo nešto više o tome. Kampanje su poduzimane 1967, 1976-1978. godine.³³

Tokom ovog iskopavanja ponovo je otkopana grobnica u kojoj su nađeni spomenuti ostaci, i ovaj put je sistematski istražena. Dobijeni rezultati su, zajedno sa materijalom koji je iskopan 1909/10. godine, potvrdili da se zaista radi o kraljevskoj grobnici u kojoj je osim kralja Tvrtka I bilo sahranjeno još nekoliko osoba, vjerojatno članova dinastije Kotromanića.

Pač je 1909. godine otkopao i otvorio ukupno 93 groba, od kojih u ruševinama apsida nekadašnje crkve 12, u preostalom dijelu lađe 10, te u južnom predvorju crkve 49 grobova. Revizionim iskopavanjima otkriveno je još 14 grobova, od kojih unutar crkve svega dva.

Pozicija kraljevske, to jest Tvrtkove grobnice, koja je predmet naše pažnje, identificirana je na osnovi Pačevog plana te bilježaka koje je učinio njegov predradnik Mustafa Salihagić, koji je za čestog Pačovog odsustva, sam vodio iskopavanja. Ona se nalazila u sredini

32) *Kratki izvještaji autora iskopavanja na sjednicama Zemaljskog muzeja za godinu 1909. i 1910. Šire o tome: H. Kapidžić, Naučne ustanove u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austrougarske, Sarajevo 1973., p. 353-354.*

33) *O tome: Lj. Tomičić, Arheološki pregled 9, Beograd 1967., p. 157-159; Šire: P. Anđelić, Krunidbena i grobna crkva bosanskih vladara u Milima, Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s. XXXIV/1979., Sarajevo 1980., p. 183-247; O crkvi pisao i: J. Kujundžić, Crkva Sv. Nikole u Visokom, Dobri pastir, XIX-XX, Sarajevo 1970., p. 226-230.*

kora ispred oltara - najjeminentnijem dijelu crkve, koji je po pravilu bio uvijek rezerviran za ličnosti najvećeg ranga, a u određenim slučajevima samo za vladare. Da je i u ovom slučaju riječ o grobnici te kategorije, svjedoči ne samo njen sadržaj (kraljevski plašt i skupocijeni nakit), nego i konstrukcija groba koja svojim kvalitetom upadno odudara od svih ostalih otkrivenih grobnica na ovom lokalitetu.

Ono što je izuzetno važno u svemu ovome jeste činjenica da je iskopavanje iz 1909. godine grobnicu zateklo nedirnutu i izvrsno sačuvanu, to jest neopljačkanu, što je u arheološkoj praksi dosta rijedak slučaj. Da je iskopavanje stručno vođeno to bi bio nalaz od neprocjenjivog značaja za bosanskohercegovačku kulturnu baštinu.

Razrušeni grob kralja Tvrtka I u Arnautovićima kod Visokog

Slučaj je htio da je tog dana, kada se naišlo na ovu grobnicu, bio odsutan Karlo Pač. Umjesto njega radovima je rukovodio spomenuti Mustafa (Mujaga) Salihagić, koji je ustvari bio podvornik Zemaljskog muzeja, dakle apsolutno nestručna osoba. Stjecajem tih okolnosti ovaj izuzetan nalaz je uništen. Revizionarska iskopavanja koja su poduzeta 60-tak godina kasnije, nisu mogla popraviti stvar. Mogla su samo konstatirati devastaciju groba i potvrditi da se sigurno radi o kraljevskoj grobnici.

Iako spomenuti Mujaga nije ništa znao o arheologiji, kao pomoćni muzejski radnik ponešto je naučio uz arheologe na terenu. Oponašajući kako to oni rade, i on je uz iskopani materijal priložio

jednu ceduljicu koju je napisao polupismenom rukom. Ali bez obzira na to, to malo teksta predstavlja izuzetno dragocjene podatke jer je u njemu dat opis u kakvom je stanju zatečena grobnica.³⁴

Iz njegovog zapisa daje se zaključiti da je nad rakom stajao veliki stećak a pod njim, u prostranoj raki, ležao je lijepi sarkofak preko kojeg je bio prebačen kraljevski posmrtni plašt na kojem su se dobro raspoznavali zlatom vezeni grbovi.

Mujaga, dakako, nije znao da je riječ o posmrtnom kraljevskom plaštu pa je u priloženoj ceduljici napisao da je "mrtvački sanduk bio prekriven nekakvom bošćom". Njegovi podaci su dopunjeni 1951. godine izjavama očevidaca tog događaja.³⁵ Oni su tvrdili da je mrtvački sanduk bio na dvije vode te da je u grobnici bilo ukupno osam skeleta. Po svemu se daje zaključiti da je u lijesu ležao Tvrtkov skelet, te da je ustvari riječ o porodičnoj grobnici. Ostali skeleti su najvjerojatnije pripadali članovima Tvrtkove uže porodice, odnosno članovima dinastije.

Ovo vrijedno otkriće, nažalost, nije vođeno stručno i mnogo toga je otišlo u nepovrat. Između ostaloga, nije čak ni fotografirano tako da nemamo ni snimka zatečenog stanja. Ni Mujaga a ni Pač nisu nikada saznali niti su bili svjesni šta su otkrili i kakvu su štetu učinili svojim nemarom i neznanjem.

REVIZIONO ISKOPAVANJE

Revizionim iskopavanjima je učinjeno ono što se moglo, i koliko-toliko su pomogla da se ovo dragocjeno otkriće osvijetli. Uz pomoć Pačovog plana pronađena je pozicija groba u kojem se nalazio kraljevski plašt. Iskopavanja su otkrila velelijepu zidanu grobnicu koja je zapremala površinu 2 x 2,80 m, čija je dubina iznosila 1,5m.

U iskopu iznad rake nađeno je nekoliko fino obrađenih ulomaka nadgrobne ploče. Ovom prilikom nisu nađeni ostaci kamenog sanduka koji spominje Mujaga. On je vjerojatno razbijen i bačen, ali iz Pačovog plana se može razabrati da je imao dimenzije 1,90 x 1 m.

U Mujaginom izvještaju stoji da je mrtvački sanduk stajao "ispod velikog stećka", a to znači da je grobnica imala i nadzemnu konstrukciju. Tokom revizionog iskopavanja nedaleko grobnice iskopan

34) *P. Anđelić, o. c., p. 214.*

35) *I. Čremošnik, članak u Glasniku Zemaljskog muzeja, n. s. VI, Sarajevo 1951., p. 187.*

je jedan veliki, oštećeni, monolitni sljemenjak sa podnožjem, i s neobično fino obrađenim stranama. Može se pretpostaviti da je on stajao na Tvrtkovom grobu.

Konstatacija da je na kraljevskom grobu stajao stećak predstavlja za nauku novo saznanje jer se do ovog otkrića nije znalo da je ta vrsta spomenika stajala i na grobovima vladara, osobito onih za koje se sasvim pouzdano zna da su po vjerskoj opredjeljenosti bili kraće ili duže vrijeme katolici.

Pećatni prsten sa likom nekog bosanskog vladara, iskopan u kraljevskom mauzoleju u Arnautovićima kod Visokog

Kako voditelji iskopavanja iz 1909/10. godine nisu bili svjesni šta su otkrili, nisu posvetili posebnu pažnju ni skeletima koji su zatečeni u ovoj grobnici. Za njih je to bio samo jedan u nizu od 93 groba koliko ih je ukupno otkriveno tom prilikom. Međutim, revizionim iskopavanjima ipak se uspjelo identificirati kosti koje pripadaju kralju Tvrtku.

U ponovo otkopanoj grobnici nađena je hrpa kostiju i bilo je vidljivo da je u pitanju veći broj izmiješanih skeleta. Ali zahvaljujući jednoj sretnoj okolnosti, identificiranje je obavljeno bez problema. Tvrtkove kosti su se raspoznavale od ostalih po zelenkastoj boji koju

je na njima ostavio oksid sa brokatnog plašta kojim je bio prekriven njegov lijes.³⁶ Tako se došlo do jedinih do tada poznatih fizičkih ostataka nekog starobosanskog vladara.

Analiza preostalih skeleta nije obavljena, ali sudeći po pronađenim prstenima i drugom nakitu, može se zaključiti da su četiri od njih pripadala muškarcima a tri ženama. Njihova detaljna antropološka i rentgenološka analiza nije nikada učinjena, pa čak ni Tvrtkovog, što predstavlja veliki propust.

Revizionim iskopavanjima nije se uspio potvrditi historijski podatak da je na ovom mjestu, to jest u crkvi Sv. Nikole, bio pokopan i Tvrtkov stric, ban Stjepan II. Da su prva iskopavanja iz 1909/10. godine stručno obavljena, možda bi se i ona otkrila. Historijski izvori sasvim određeno kažu da je dotičnu crkvu sagradio ban Stjepan II, i da je naložio da se u njoj sahrani.³⁷ Nema nikakvog razloga da se ne povjeruje da tako nije učinjeno.

Tokom revizionih iskopavanja naišlo se na još jednu lijepo zidanu i ožbukanu grobnicu koja je bila locirana desno od crkvenog portala, neposredno do zazidanog ulaza u staru romaničku crkvu.³⁸ Njena kvalitetna konstrukcija govori da je u njoj bila pokopana ličnost visokog ranga, možda upravo ban Stjepan II.

Međutim, nije isključena mogućnost da je Stjepanov grob dislociran prilikom gradnje nove crkve koju je poduzeo Tvrtko. Tom prilikom su mu možda ostaci položeni u novoizgrađenu Tvrtkovu grobnicu koja je konstrukciono bila predviđena za više ukopa, to jest kao porodična, što potvrđuje veći broj zatečenih skeleta.

OTKRIĆA NA BOBOVCU

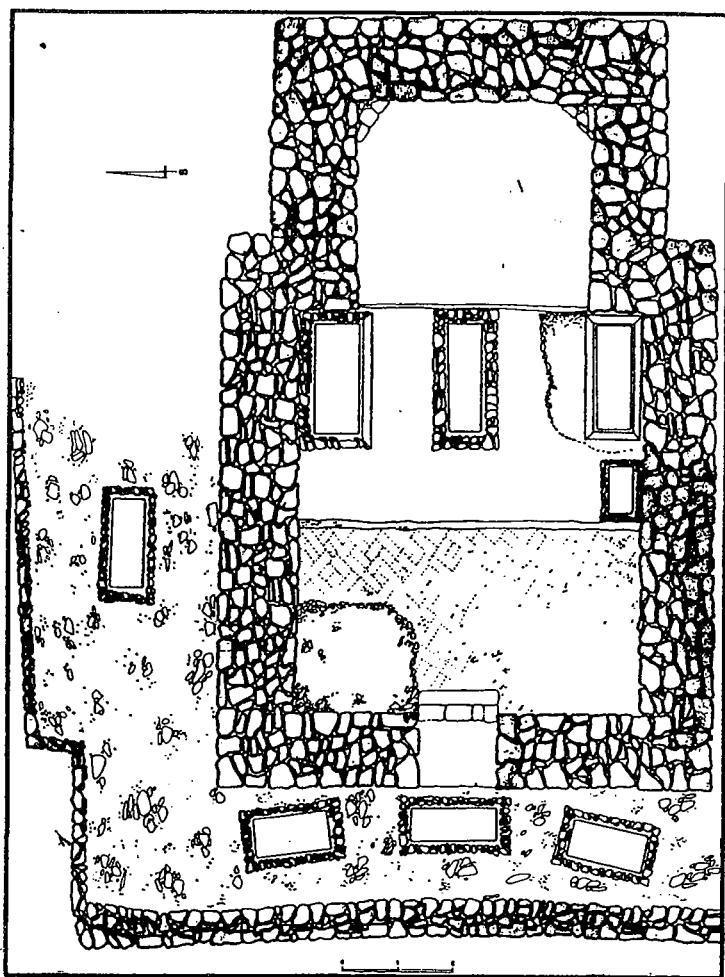
Pavi Anđeliću pripada zasluga i za otkriće još jedne porodične grobnice bosanskih vladara, u koju su se pokopali kraljevi mlađe generacije. Riječ je o grobnoj kapeli na Bobovcu, koja je otkrivena tokom sistematskih iskopavanja bobovačkog kompleksa, obavljena u razdoblju od 1959. do 1967. godine.³⁹

36) *P. Anđelić, o. c., p. 230.*

37) *M. Orbini, Kraljevstvo Slovena, Beograd 1968., p. 147. Shodno njegovoj vijesti isto donose brojne franjevačke kronike.*

38) *P. Anđelić, o.c., p. 231-232.*

39) *P. Anđelić, Bobovac i Kraljeva Sutjeska, Sarajevo 1973.*

Tlocrt grobne kapele (kraljevskog mauzoleja, na Bobovcu)

Ostaci mauzoleja, odnosno grobne kapele, otkopani su na terasi Crkvice, nadomak kraljevske palače, ali u sklopu gradskih utvrđenja. Ukupno je pronađeno pet grobnica. Jedna je služila kao kosturnica, dvije za višestruki ukop, a dvije za individualni. Tri od njih su bile zidane i ožbukane, a nad rakom su stajale nadzemne konstrukcije u obliku sarkofaga, odnosno stećaka, koje su prekrivale nadgrobne ploče s likovima pokojnika. Njihovu raskošnu opremu potvrđuju i ostaci platnenih draperija kojima je bila obložena unutrašnjost rake. Smještene su u prednjem dijelu kapele koji je od ostalog prostora bio odvojen drvenom ogradom.

Druge dvije grobnice predstavljaju obične rake bez posebne arhitekture. Jedna se odnosi na dječji grob, smješten otraga južne grobnice. Druga je smještena u sjeverozapadnom kutu lađe, izvan ograđenog prostora.

Prva, sjeverna grobnica ima oblik nepravilnog sanduka sastavljen od otesanih ploča. Njene male dimenzije (dužina svega 95

cm), pokazuju da nije bila namijenjena za normalan ukop. U njoj su zatečena četiri skeleta, što znači da je služila za odlaganje starih skeleta. Prema tome, riječ je o osariju.

Iznad rake stajao je zidani sarkofag, odnosno stećak. Grob je već davno provaljen i opljačkan. Kostii su zatečene ispreturane i nepotpune. Nađene su dvije cijele i jedna zgnječena lubanja. Na osnovi onoga što je preostalo antropolozi su zaključili da su se unutra nalazila četiri muška skeleta, koja su pripadala osobama izuzetno krupnog stasa. Analiza je dalje pokazala da je jedan od pokojnika umro u dobi od 40, a drugi od 50 godina.

REZULTATI ANTROPOLOŠKE OBRADÉ SKELETA

Detaljna analiza jednog od skeleta otkrila nam je potpunu zdravstvenu sliku dotične individue, pa i to na koji način je umrla. Rentgenološka analiza je konstatirala da je dotični pokojnik za života imao iskrivljenu kičmu, što je posljedica izliječenja tuberkulozne upale. Potom je konstatirana deformacija kičme nastala okoštavanjem rubova i deformirajuće spondiloze, te lom ključne kosti.

Primijećen je i proboj prsne kosti s otvorom širine cca 1 cm, što je vjerojatno prouzrokovalo smrt dotične osobe. Na to upućuje stanje performacije otvora proboja na kojem nema tragova zarastanja. Rana je vjerojatno zadana kopljem, koje je probilo srce i presjeklo glavne krvne žile.⁴⁰

Ko je dotična osoba, ne znamo. Mogao bi doći u obzir kralj Ostoja, za kojeg se zna da je imao dosta buran politički život i brojne protivnike. Može se pomišljati i na njegovog sina Stjepana, koji se na prijestolju zadržao svega tri godine, da bi ga zamijenio Tvrtko II, koji se godinama sporio za prijestolje s njegovim ocem. U svakom slučaju riječ je o jednom od kraljeva čiji je život nasilno okončan, i to u teškom obračunu, kako to pokazuje lom ključne kosti i proboj prsnog koša.

S obzirom da ova grobnica svojim dimenzijama nije bila predviđena za normalni ukop a ipak je u njoj nađeno više skeleta, jedini je mogući zaključak da je u pitanju kosturnica, to jest osarij. To znači da su skeleti ovdje sukcesivno prebacivani iz neke druge

40) *P. Andelić, o. c., p. 85-86.*

grobnice, u kojoj su bili primarno sahranjivani. Moguće da se s tom praksom započelo u vrijeme kralja Ostoje, za kojeg se zna da je za vrijeme svoje vladavine vršio velike rekonstrukcije na Bobovcu, pa i u ovoj kapeli.

Unutrašnjost kraljevskog mauolezeja na Bobovcu tokom iskopavanja

Po svemu izgleda da su po njegovom nalogu iz do tada jedine postojeće (kasnije centralne) grobnice, u kojoj je vjerojatno bio sahranjen kralj Dabiša sa ženom, kosti prebačene u ovu, da bi u ispražnjennoj napravio mjesto za sebe i svoju užu porodicu. Izgleda da je to isto kasnije s njegovim ostacima učinio kralj Tvrtko II, a njegove kosti je, pak, preselio njegov nasljednik kralj Tomaš, samo ne znamo da li ovdje ili u susjednu koju je Tvrtko izgradio za svoju ženu. Prema tome, od četiri skeleta koliko ih je ovdje zatečeno, tri bi se bez sumnje odnosila na slijedeće kraljeve: Dabišu, Ostoju i Stjepana Ostojića, dok je za četvrti neizvjesno da li se odnosi na Tvrtka II.

Srednja grobnica je imala složeniju konstrukciju u odnosu na prethodnu. Zidana je tesanim blokovima i presvučena kvalitetnom žbukom. Unutrašnjost rake je bila obložena platnenim draperijama od koje su još uvijek stajali na svome mjestu rubni čavli kojim je bila pričvršćena.

Grobnicu je zatvarala ploča, od koje je in situ nađena polovica. Nad rakom je stajala zidana konstrukcija u obliku stečka čije su strane bile obložene ukrašenim pločama.

Grob je već davno devastiran. Provalnici su rasturili skelet od kojeg nedostaju mnogi dijelovi. Od lubanje je, na primjer, sačuvana samo donja vilica. Ipak se moglo zaključiti da je unutar bila sahranjena samo jedna osoba.

Željezni čavli svjedoče da je pokojnik ležao u drvenom lijesu. Prema ocjeni antropologa (na osnovi stanja zuba), starost pokojnika se kretala oko 50 godina. Rentgenološka analiza je i u ovom slučaju konstatirala tragove deformirajuće spondiloze i rubno okoštavanje kičme - posebno vratnog dijela. Antropolozi su, pak, zapazili izuzetnu robustnost pokojnika, kakav je bio slučaj i s individuama iz prethodne grobnice. I to upućuje da se u obje grobnice radi o bliskim krvnim srodnicima.

U ovom slučaju nešto smo bolje obaviješteni o ličnosti koja je bila ovdje sahranjena. U grobnom nanosu nađeni su ulomci nadgrobne ploče s heraldičkim motivima koji pripadaju grbu kralja Tomaša. To upućuje da je u ovoj grobnici bio upravo on sahranjen.

Treća (južna) grobnica razlikuje se od prethodnih po tome što ima neuobičajeno duboku raku, čak 180 cm. To govori da je bila predviđena za dvojni ukop na kat. Raka ima oblik pravilnog sanduka načinjen od otesanih masivnih ploča. Prilikom iskopavanja prvi utisak je bio da je grob nederut, ali se ipak ustanovilo da je i on provaljen i opljačkan. Poklopna ploča je tom prilikom bila prebijena na dva dijela, od koje se jedna polovica našla u grobnom nanosu.

Veliki željezni čavli i ostaci bukove daske svjedoče da je i ovdje pokojnik bio sahranjen u drvenom lijesu. Provalnik je skelet rasturio i kosti su zatečene u dvije hrpice koncentrirane oko glave i karlice. Bile su skoro sve istruhle. U njima su nađeni komadići srebrene žice, što je preostalo od vezene haljine. Od lubanje sačuvao se samo manji dio kalota te donja vilica. Po mišljenju antropologa riječ je o ostacima ženske individue stare više od 20 godina.

Od preostalih materijalnih ostataka koji su pronađeni uz skelet vrijedno je spomenuti dijelove trake od pozlaćene srebrene žice, koja

se našla u predjelu glave i prsiju. Nakit i ostale dragocijenosti su već davno opljačkani. Grobnicu je po svoj prilici sagradio Tvrtko II za rano preminulu ženu Doroteju, ali ju je predvidio za još jedan ukop, i to na kat. Prema tome, zatečene ženske kosti se jamačno odnose na kraljicu Doroteju. U grobnom nanosu su nađeni ulomci kamene nadgrobne ploče s ostacima ženskog lika, koji je bez sumnje prikazivao dotičnu kraljicu.

SELIDBA SKELETA

Međutim, neizvjesno je da li je u njoj bio sahranjen i Tvrtko. Ako jeste onda je raka s posmrtnim ostacima uništena od provalnika koji su to morali učiniti da bi došli do donjeg, kraljičinog groba. Skloni smo mišljenju da Tvrtko ovdje nije nikada bio sahranjen. Ima više razloga da se pretpostavi da je iz srednje, reprezentativne, grobnice prenio ostatke kralja Ostoje i njegove porodice u pokrajni osarij, da bi u njoj obezbijedio mjesto za sebe. Kasnije je Tomaš to isto učinio s Tvrtkovim kostima, samo nije jasno da li ih je položio u osarij ili u grobnicu u kojoj je već ležala njegova žena Doroteja.

Četvrta grobnica u ovoj kapeli nalazi se otraga trećeg groba, uz južni zid. Raka je ukopana u kamen bez tragova zida. Njenje sasvim male dimenzije (33 x 58, i dubine 90 cm), upućuju da je bila namijenjena za dječiji ukop.

I ovaj grob je provaljen i opljačkan, i tom prilikom kosti su bile rasturene. Tokom iskopavanja našlo se svega nekoliko košćica od ruku i rebara. Možda ovoj grobnici pripadaju dijelovi dječjeg kostura koji su pronađeni u građevnom šutu na sasvim drugom kraju kapele.

Ko je ovdje bio sahranjen i o kome se radi, može se samo nagađati. Iz izvorne građe znamo da je jedan Tomašev sin umro u 14-oj godini života, međutim, za njega se kaže da je pokopan na Mljetu, gdje ga je zatekla smrt.⁴¹ S obzirom da se nalazi uz Dorotejinu i Tvrtkovu grobnicu možda je u pitanju njihov rano preminuli porod, ili je riječ o nekom nezakonitom potomku jednog od kraljeva, kojih je, prema izvještajima suvremenika na bosanskom dvoru uvijek bio popriličan broj.

Peti grob se nalazi u sjeverozapadnom kutu kapele i zaprema površinu od 250 x 250 cm. U njemu su nađena dva muška skeleta.

41) *M. Orbini, o. c., p. 165.*

Zatečena situacija upućuje da je na tom mjestu pod nasilno probijen da bi se iskopala raka, a potom je izvršena reparacija drugom vrstom kamena. To, kao i nemarno iskopana i neuređena raka, upućuje da je riječ o naknadnom ukopu koji je obavljen u izvanradnim okolnostima, svakako u vrijeme kad je Bobovac već bio u turskim rukama i kad je kapela već bila ruševna. Na tu konstataciju upućuju dijelovi ukrasne arhitekture koji su dospjeli u grob prilikom kopanja rake.

Grobnica kraljice Doroteje (Bobovac)

Raka je izdubljena u živcu i to vrlo nemarno, tako da dno uopće nije bilo poravnato. To sve govori da se ukop vršio u nenormalnim okolnostima, kad nije bilo vremena ni mogućnosti da se to obavi bolje. Čini se da je licima koja su obavljala sahranu bio osnovni cilj da se pokojnici ukopaju baš na ovom mjestu, iz čega proizilazi da je riječ o osobama koji su bili članovi kraljevske porodice.

Kopač blaga je pokušao oskrnaviti i ovaj grob ali čini se nije došao do skeleta, jer su prilikom iskopavanja oba zatečena neporemećena.

Još su uvijek bili prepoznatljivi ostaci drvenih lijesova u kojima su ležali.

Lubanja jednog od pokojnika je bila sva smrskana, što bi upućivalo na način njegove smrti. Dužina obaju skeleta iznosi po 172 cm. Analiza je pokazala da je jedan od pokojnika umro u dobi od 40 godina.⁴²

Da se u oba slučaja radi o osobama visokog ranga to dokazuju ostaci vezene odjeće kao i pozicija groba, jer je riječ o kraljevskom mauzoleju. Nema sumnje da se radi o članovima kraljevskog roda koji su nečijom velikom brigom i trudom sahranjeni ovdje uz svoje srodnike, i to u vrijeme kad je Bobovac već bio u turskim rukama.

NAKNADNI UKOPI

O kojim ličnostima bi se moglo raditi nije lahko reći. Vodeći računa o vremenu i okolnostima pod kojim je izvršen ukop te o stanju jednog od skeleta, moglo bi se pretpostaviti da se radi o posljednjem bosanskom kralju Stjepanu Tomaševiću i njegovom stricu Radivoju. Za obojicu se historijski zna da ih je sultan smaknuo u Jajcu u vrijeme pada Bosne. Kad se nešto kasnije situacija smirila, vjerojatno je neko uložio veliki trud, a sigurno i novac, da bi se dobila dozvola da im se obojici ostaci prebace i ukopaju ovdje u porodičnom mauzoleju.

Ne znamo ko bi drugi iz kraljevske porodice došao u obzir. Iz historijskih izvora znamo da je Tomaševićev mlađi brat Sigismund odveden u Tursku gdje je kasnije postao sandžak-beg, i tamo je, bez sumnje, i umro, a Radivojevi sinovi Matija, Tvrtko i Đurak dugo su nadživjeli pad Bosne i teško da bi oni došli u obzir. Neko drugi ko nije bio član dinastije Kotromanića ovdje se ne bi sahranio jer je riječ o kraljevskom mauzoleju.

Nalaz ulomaka nadgrobnih ploča iz mauzoleja na Bobovcu, pomoglo je da se od brojnih ukopa tačno identificira prisutnost grobnica trojice kraljeva: Ostoje, Tvrtka II i Tomaša. Te ploče pored historijske imaju i umjetničku vrijednost. Na njima su u dubokom reljefu izrađeni likovi dotičnih kraljeva sa svim vladarskim insignijama. Rubovima su tekli natpisi, od kojih je sačuvana samo pokoja riječ, jer nijedna od tih ploča nije nađena cijela. Tačna identifikacija njihove pripadnosti izvršena je na osnovi heraldičkih simbola. Na

42) *P. Andelić, o. c., p. 85-86.*

jednom ulomku sačuvan je dio grba s inicijalom T, što se odnosi na Tvrtka II. U drugom slučaju od grba su preostali inicijali ST, što se odnosi na grb Stjepana Tomaša.

I na ulomcima treće ploče su ostaci ljudske figure s vladarskim insignijama, ali nisu sačuvana prepoznatljiva obilježja po kojima bi se mogla izvršiti atribucija. Međutim, više je nego sigurno da se nalazila na grobu kralja Ostoje, koji je sasvim sigurno bio sahranjen u jednoj od ovih grobnica.

Ako se uzme u obzir kroz što je Bosna sve prošla u posljednjih 500-600 godina, otkriće ovih nekoliko grobova bosanskih vladara je od prvorazrednog značaja za kulturnu prošlost Bosne i Hercegovine. U zemljama koje nisu imale ovakvu tužnu i tešku povijest i u kojima tuđinac nije vladao stoljećima, svi spomenici, pa i posmrtni ostaci članova vladarskih dinastija, su daleko bolje sačuvani i o njima se mnogo više zna nego je to kod nas slučaj. Njihovi grobovi se nalaze u katedralama, katakombama i mauzolejima. Kod svih naroda to su spomenici najveće kategorije i predstavljaju dio nacionalne baštine kojoj se posvećuje najveća briga i pažnja.

Da je kod nas stanje u ovom pitanju ovakvo kakvo jeste, posljedica je niza historijskih faktora. Dugovjeka tuđinska vlast ne samo da nije vodila računa o kulturnom naslijeđu ove zemlje nego je često svjesno ili nesvjesno podsticala uništavanje svega onoga što je domaće ljude moglo podsjetiti na doba njihove samostalnosti. Tako su između ostaloga razarana, pljačkana i skrnavljena i počivališta davnašnjih domaćih vladara, pa su zato pronađeni ostaci za nas od neprocjenjivog značaja, bez obzira što se ne radi o kompletnim grobnim sadržajima.

GDJE SU GROBOVI OSTALIH ČLANOVA DINASTIJE

Ovim otkrićima nije stavljena tačka na problem posmrtnih ostataka članova vladarske dinastije. Arheološki su do sada zasigurno identificirane samo četiri vladarske grobnice za koje znamo kome su pripadale, od ukupno 15 vladara, koliko ih znamo po imenima. Za neke od članova dinastije možemo samo pretpostaviti gdje su bili sahranjeni, dok za većinu ne znamo ama baš ništa.

Da li je u Arnautovićima uz Tvrtka bio pokopan još koji vladar, ne znamo. Ako jeste to je mogao biti samo neko iz starije generacije. Za bana Stjepana II to je više nego sigurno, jer to nedvosmisleno navode historijski izvori, mada se to arheološki nije još dokazalo.

Ostaje nam nepoznato na koje se članove dinastije odnosi onih sedam skeleta koji su pronađeni u Tvrtkovoju grobnici. Njegovi sinovi Ostoja i Tvrtko II Tvrtković ne bi došli u obzir jer su njihove grobnice identificirane na Bobovcu. Najvjerojatnije je da su u pitanju srodnici iz starije generacije koji su već bili pokopani na ovom mjestu, to jest u staroj crkvi koja je prethodila gradnji Stjepana iz 1340. godine. To bi mogao biti njegov otac Vladimir i majka Jelena te stričevi Stjepan II sa ženom Elizabetom, Ninoslav sa ženom itd. Uz Tvrtka je svakako bila sahranjena i njegova žena, kraljica Doroteja.

Isti slučaj je sa kraljevskim mauzolejom na Bobovcu. Tamo je nađeno ukupno devet skeleta u pet grobnica. Možda ih je bilo i više, ali su ih pljačkaši grobova rasturili i uništili. U zatečenom stanju moglo se tačno identificirati svega devet individua.

Od ukupno sedamnaest otkrivenih skeleta (u Arnautovićima osam i na Bobovcu devet), među njima su se mogli tačno identificirati samo ostaci koji pripadaju kralju Tvrtku I i Tomašu. Za ostale skelete može se samo nagađati kome pripadaju, mada je sasvim jasno da su u pitanju članovi dinastije.

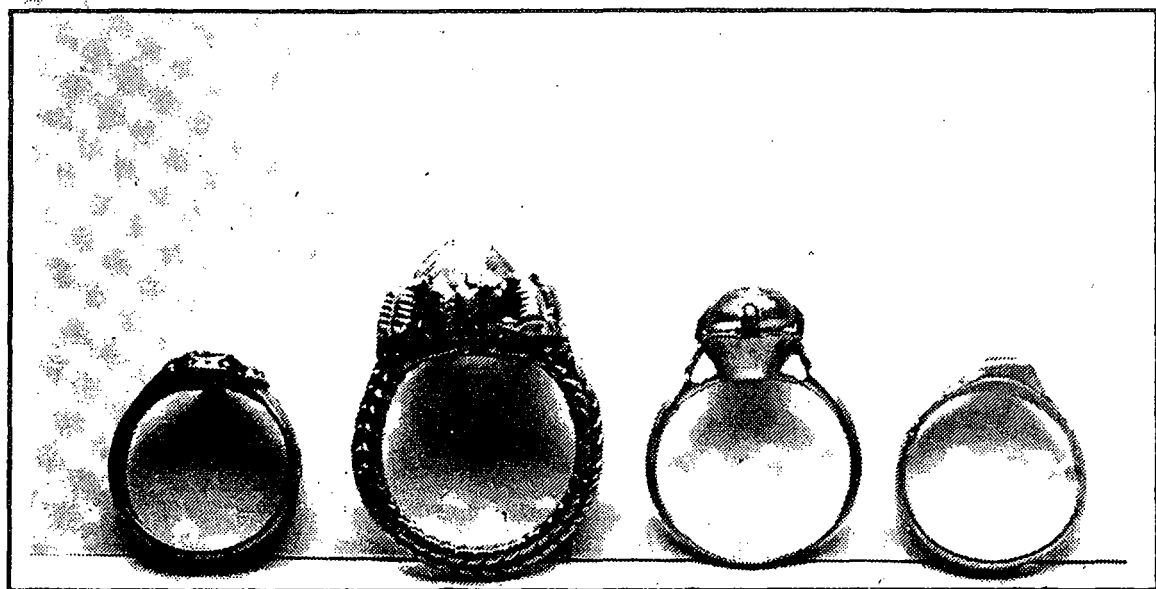
Uočeno je da su u mauzoleju na Bobovcu nesrazmjerno zastupljeni ženski skeleti. Identificiran je samo jedan. Za njega je autor iskopavanja iznio mišljenje da bi mogao pripadati kraljici Doroteji Gorjanskoj, ženi kralja Tvrtka II. Što je s ostalim ženskim članovima dinastije - kraljicama majkama, kraljicama suprugama, princezama itd., neizvjesno je, mada je više nego sigurno da su sahranjivane uz svoje muževe i roditelje.

Gdje su se pokapali ostali vladari i drugi članovi dinastije, i da li je što od njihovih grobova preostalo, pitanje je koje će još dugo zaokupljati arheologe i historičare. Ako uzmemo u obzir da je u ukupnoj povijesti srednjovjekovne Bosne bilo mnogo više vladara od petnaest koliko ih znamo imenom, ono nekoliko otkrivenih grobnica je ipak malo, tim više ako se uzmu u obzir i članovi njihovih porodica. Na petnaestak vladara dolazi oko stotinu članova njihovih porodica jer je svaki vladar bio oženjen, neki i po više puta, svaki je imao više djece itd. Oni su, dakako, svi sahranjivani u porodičnim grobnicama ili grobljima, i za nas je još uvijek nepoznanica gdje se ona nalaze.

GDJE LEŽI KULIN BAN

Za stariju generaciju vladara, ubrajajući tu i Kulina bana, nemamo nikakvih podataka gdje su sahranjivani. Može se samo pretpostaviti da je to bilo negdje na prostoru gdje su se nalazila njihova

stolna mjesta, a to je dio doline rijeke Bosne na potezu od današnjeg Visokog do Kaknja. Pri tome se može najviše računati na Moštre. Tu je indikativan lokalitet Biskupići gdje je svojevremeno nađena Kulinova ploča, koja je stajala iznad ulaza u crkvu koju je on podigao. U njoj i oko nje se bez sumnje pokapalo, kao u svim starim crkvama.⁴³

*Dio zlatnog nakita iskopan u kraljevskom mauzoleju
u Arnautovićima kod Visokog*

Možda je u njoj bio pokopan ne samo Kulin nego još koji raniji ili potonji vladar. Arheološke pretrage tog lokaliteta su otkrile ostatke groblja i neke građevine, što je veoma indikativno.⁴⁴ Jedno sustavno istraživanje tog lokaliteta može donijeti iznenađujuće nalaze.

Čiro Truhelka je svojevremeno iznio tezu da se groblje prvih Kotromanića nalazilo u Zgošći kod Kaknja.⁴⁵ On je na jednom monumentalnom stupu na tamošnjoj nekropoli, navodno, uspio pročitati tekst u kojem stoji da je tu pokopan "ban Stjepan bosanski", i njegova braća Bogdan i Dragiša. Pretpostavio je da se to

43) Č. Truhelka, *Natpis Kulina bana*, GZM. X, 1898., p. 617-622.

44) P. Andelić, *Krunidbena i grobna crkva bosanskih vladara u Milima*, p. 232 i napomena 271.

45) Č. Truhelka, *Kolijevka i groblje prvih Kotromanića*, *Nastavni vjesnik*, 41/1933. sv. 6-7, p. 199.

odnosi na bana Stjepana Prijezdu, te da upravo njemu pripada onaj monumentalni, najljepši bosanskohercegovački stećak, koji je kasnije prenesen u Zemaljski muzej. Međutim, njegovo čitanje je sporno pa je i teza da se radi o groblju Kotromanića osporena, mada je sasvim jasno da je pod navedenim stećkom bila pokopana neka visoka ličnost.

*Grobovi naših predaka iz doba Kotromanića
(nekropola u Radmilovića Dubravi kod Bileće)*

Truhelka je svojevremeno poduzeo iskopavanje još jednog groba za koji se u narodu govorilo da sadrži ostatke jednog bosanskog vladara. Riječ je o lokalitetu Carevo Polje kod Jajca, gdje se dugo u narodu pokazivalo na tzv. Kraljev grob, za koji se tvrdilo da je u njemu pokopan posljednji bosanski kralj Stjepan Tomašević, nakon što ga je sultan smaknuo u vrijeme osvajanja Bosne.

Truhelka je otkopao grob i zaista je naišao na skelet. Bio je uvjeren da su u pitanju upravo Tomaševićevi ostaci, pa ih je smjestio

u zbirku Franjevačkog samostana u Jajcu.⁴⁶ Međutim, nema nikakvih dokaza da se zaista radi o kraljevim ostacima, ali bez obzira na to skelet se i danas prezentira javnosti kao kraljev.

Slično se predanje donedavno vezalo i za grob kralja Tomaša. U kripti Franjevačkog samostana u Kraljevoj Sutjesci već se od ranije nalazio jedan plitki kameni sarkofag, za koji je franjevačko predanje tvrdilo da sadrži ostatke tog kralja, pa čak i željezno žezlo. Godine 1970. grob je stručno pretražen od strane arheologa, i od svega zatekla se hrpica kostiju za koje se utvrdilo da pripadaju dvjema mlađim osobama.⁴⁷ Dakle, nema traga o onome što je govorilo predanje. Nije ni moglo biti jer smo naprijed već naveli da su u grobnoj kapeli na Bobovcu otkriveni dijelovi nadgrobne ploče kralja Tomaša, što govori da je on bio tu sahranjen. To u isto vrijeme pokazuje kako se mora biti oprezan kad su u pitanju narodna predanja.

Ipak, imamo jednog člana dinastije čiji se grob sve do danas u cijelosti sačuvao, pa i nadgrobna ploča. Riječ je o ostacima kraljice Katarine, žene kralja Tomaša, koja je pred najezdom Turaka izbjegla iz Bosne, prvo u Dubrovnik a onda se odatle preselila u Rim, gdje je i umrla (1478. godine). Sahranjena je u najuglednijoj rimskoj crkvi Ara Coeli na Kapitoliju. Grobnica je postavljena ispred centralnog oltara. Godine 1590. prilikom preuređenja oltarnog prostora grob je pomjeren i tom je prilikom stara ploča zamijenjena novom koja sadrži tekst i kraljičin lik. Nije postavljena na grob nego na susjedni stup, gdje se i danas nalazi.⁴⁸

Možemo se samo nadati da će nam neki budući sretan nalaz predočiti i otkriti ostatke još kojeg člana vladarske dinastije Kotromanića, i to ne samo ovdje u njihovoj postojbini, nego i u drugim zemljama, jer su mnogi od njih ostavili kosti daleko od svoje Bosne.

46) *Ć. Truhelka, Kraljev grob, Glasnik Zemaljskog muzeja, I, Sarajevo, 1889, p.94.*

47) *P. Anđelić, Bobovac i Kraljeva Sutjeska, p. 206-207.*

48) *Više o tome: B. Pandžić, Katarina Vukčić Kosača, Povijesnoteološki simpozij u povodu 500. obljetnice smrti bosanske kraljice Katarine, Sarajevo 1979., p. 24.*

PORTRETI VELIKANA BOSANSKE POVIJESTI

KULIN BAN

Nakon uklanjanja bana Borića 1163. godine, nemamo nikakvih, podrobnijih vijesti o Bosni niti o tome ko je bio na njenom čelu do pojave Kulina bana. Za tih 17-ak godina Bosna je s ostalim balkanskim zemljama vjerojatno bila pod dominacijom Bizantije. Nakon smrti cara Emanuela Komnena (1180.g.), Bosna se oslobodila tuđinske vlasti, i te iste godine na njenom čelu se spominje Kulin ban. Obično se uzima da je vladao od 1180-1204. godine, pošto je tih godina posvjedočen prvi i posljednji put. Međutim, to nikako ne znači da nije vladao i ranije.

Za Kulina bana prvi put čujemo spomenute 1180. godine, i to iz jednog pisma koje mu je uputio Teobald, poslanik pape Aleksandra III. Ustvari Teobald je krenuo u Bosnu iz Rima s papinim pismom, ali to nije mogao obaviti. Na putu do Bosne desile su mu se kojekakve nezgode. U Zahumlju (današnja Hercegovina), orobio ga je tamošnji knez Miroslav i doživio je razne neugodnosti pa se vratio u Split neobavljena posla. Odatle je Kulinu poslao poruku ispričavajući se što nije u stanju da osobno dođe i uruči mu papino pismo, pa ga ovako šalje po drugome.

"VELIKI BAN" I "MOĆNI MUŽ"

Šta je papa pisao Kulinu ne znamo jer se pismo nije sačuvalo, za razliku od popratnog Teobaldovog. Ono je izvana bilo adresirano: "Kulinu, velikom banu Bosne", a započinjalo je riječima: "Plemenitom i moćnom mužu Kulinu banu Bosne". Nakon službenog iz-

vještaja na kraju pisma ga moli da mu pošalje na poklon dvojicu sluga i kuninih koža.⁴⁹

Izrazi "veliki ban" i "moćni muž", kako papin legat oslovljava Kulina, pokazuje da je u to doba bosanski ban bio dobro poznat i cijenjen u Rimu, ali i u drugim zemljama. Takva reputacija se ne stječe u kratkom roku, pa to dokazuje da se Kulin i prije 1180. godine, kad je registriran ovaj kontakt s papom, nalazio na čelu Bosne. Neki podaci upućuju da je Kulin ustvari vladao Bosnom u dva navrata - prije i poslije bana Borića. Naime, u izvornoj građi koja govori o čuvenoj bici na Tari 1151. godine, u kojoj se sukobila bizantska i združena mađarsko-srpska vojska, najvažnija epizoda se odnosi na dvoboj koji je riješio sukob. Vođen je između bizantskog cara i izvjesnog arhižupana Bankina (Bakhina). Grčki pisac Niketa Chomat i Ivan Cinnamus podrobno opisuju šta se tom prilikom desilo. Naime, u kritičnom trenutku u vrevu bitke je ušao i sam bizantski car i sukobi se s tim Bankinom, sebi ravnim protivnikom, tako da se čitava bitka svela na ishod njihovog dvoboja. Opisujući carevog protivnika Cinam dalje kaže da je ovaj natkriljivao sve junaštvom i veličinom tijela. Naime bio je pravi div. Nakon duge borbe, Bankin udari cara mačem po licu, ali vizir nije popustio. Ipak, udarac je bio tako jak da se željezo vizira kacige usjeklo u carevo lice. Na to je car zasjekao Bankina po ruci i izbio mu mač, čime je Bankin bio svladan.⁵⁰

Već su davno neki povjesničari došli do zaključka da se pod imenom Bankin (Bakhin) ustvari krije ban Kulin. Grčki pisci su po pravilu uvijek strana imena prilagođavali svom izgovoru pa su ih tako i zapisivali. Vjerojatno je tako i ban Kulin preinačen u Bakhina, odnosno Bankina (umjesto Bankilin, to jest Bankulin). Da ovo mišljenje ima realnu osnovu svjedoči jedan drugi podatak koji se upravo odnosi na transformaciju Kulinovog imena. U pismu zetskog kralja Vukana upućeno papi u kojem optužuje Kulina zbog hereze, umjesto ban Kulin stoji Bacilinus (=Banculinus). Riječ je o prilagođavanju latinskoj grafiji pa je na isti način postupljeno u grčkoj transkripciji gdje je od ban Kulin ispalo Bankin.

49) *L. Kukuljević, Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, dio II, Zagreb 1875., p. 114-115; D. Farlati, Illyricum sacrum, IV, Venetiis 1751., p. 44.*

50) *O svemu s navodima izvora: F. Milobar, Ban Kulin i njegovo doba, Glasnik Zemaljskog muzeja, XV, Sarajevo 1903., p. 357. i d; V. Corović, Ban Kulin, Godišnjica Nikola Čupića, knj. XXXIV, Beograd 1921, p. 13-41; S. Ćirković, Jedan prilog o banu Kulinu, Istorijski časopis, 9-10, Beograd 1959., p. 71-77.*

Grčki pisci dotičnog Bankina nazivaju arhižupanom (velikim županom). Poznato je međutim, da bosanski banovi nisu nikada nosili tu titulu, nego "ban", odnosno "veliki ban". Grčki ljetopisci su postupili tako da su titule "ban" i "župan" poistovjetili pa zato umjesto "veliki ban", kako se nazivao Kulin, stavili su "veliki župan" (arhižupan). Osim tadašnjeg srpskog arhižupana Uroša, ne zna se za drugog na širem balkanskom području, izuzev Kulina, koji je nosio titulu "veliki ban".

Dakle, po svemu se daje zaključiti da je u bici na Tari na madžarsko-srpskoj strani sudjelovala i bosanska vojska koju je predvodio ban Kulin, što bi značilo da se već tada nalazio na čelu Bosne. Nakon poraza, vjerojatno je kao zarobljenik odveden u Carigrad, a u njegovoj odsutnosti na upražnjeno prijestolje došao je ban Borić. Međutim, kada je oko 1168. godine Bosna, kao i sve susjedne zemlje, došla pod vlast Bizantije, ovi su na prijestolje vratili Kulina, svog štićenika, koji je bio u njihovom zarobljeništvu od 1151. godine. Dok je trajala bizantska vlast vladao je pod njihovim okrijem, a nakon smrti cara Emanuela (1180. godine), kad je nastalo rasulo moćnog Carstva, Kulin se osamostalio i Bosna je ponovo postala slobodna i samostalna država.

U izmijenjenoj političkoj situaciji Kulin je činio sve da od Bosne stvori ekonomski i vojno jaku državu. I zaista, malo iza toga, on veoma aktivno sudjeluje u međunarodnoj politici. Godine 1183. prišao je antibizantskoj koaliciji pa je s Madžarima i Srbima u ratnom pohodu prodro sve do Sofije. Po povratku kući donio je veliki ratni plijen, prikupljen u nekom "Kučevskom Zagorju" (po nekima to se odnosi na Kučevo u sjeveroistočnoj Srbiji),⁵¹ od kojeg je izgradio čak dvije crkve, koje su posvećene 1185. godine. Natpis s jedne od njih je pronađen 1898. godine u selu Muhašinovići kod Visokog.

UGOVOR S DUBROVČANIMA

U povoljnim političkim okolnostima Bosna je pod Kulinom jako uznapredovala. Obilje ruda i drugih bogatstava kojim obiluje zemlja, predstavljalo je široku osnovu za razvoj trgovine s drugim zemljama. Iz tog vremena potječe i znamenita povelja koju je Kulin izdao Dubrovčanima 29. kolovoza 1189. godine. Ovo je ujedno prvi

51) S. Ćirković, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, Beograd 1964., p. 47.

poznati međunarodni ugovor Bosne i kao takav ima neprocjenjiv značaj za povijest bosanske državnosti.

Ugovor veoma precizno regulira trgovačke odnose između Bosne i Dubrovnika. Shvaćajući šta to znači za zemlju, Kulin je Dubrovčanima pružio najveće moguće povlastice. Na samom početku kaže da im jamči punu slobodu kretanja i trgovanja širom Bosne. Obvezuje se da im neće nametati nikakve dažbine, primat će samo poklone. Posebno naglašava da im se neće učiniti nikakva "sila" od strane njegovih časnika te da će im pružiti svakojaku pomoć i savjet. Povrh svega Kulin ih uvjerava da će im biti pravi prijatelj "od sada i do vijeka".⁵² Ovaj ugovor je predstavljao osnov za sve kasnije trgovačke i političke odnose između Bosne i Dubrovnika. Međutim, mora se pretpostaviti da je Bosna bila otvorena i za trgovce drugih zemalja jer je zemlja obilovala svim vrstama sirovina za koje je postojao veliki interes stranaca.

Mirni razvoj zemlje, napredna trgovinska razmjena, cvjetanje rudarstva i zanatstva, stanovništvu je donijelo blagostanje u takvim razmjerama da se stotinama godina kasnije u Bosni sjećalo na Kulinova sretna vremena. Dubrovački povjesničar 16. stoljeća Mavro Orbini, zabilježio je da se i u njegovo doba, dakle nakon 400 godina od Kulinove smrti, govorilo u Bosni kad bi bila rodna godina: "priidem v'dni Kulinovi" (povratilo se Kulinovo doba), a on o tome dodaje da je zaista "u njegovo (Kulinovo) doba bilo u izobilju svega blaga božijeg".⁵³

Bosna pod Kulinom nije bila jaka samo ekonomski nego i vojno. Dok su u to doba mađarski kraljevi postavljali i skidali srpske vladare s prijestolja po svojoj volji, Kulin je vodio samostalno vanjsku i unutarnju politiku, o čemu govori događaj iz 1202. godine. U proljeće te godine izvršena je nasilna promjena na srpskom prijestolju, i to tako što je uz mađarsku pomoć stariji Nemanjin sin Vukan zbacio mlađeg brata Stefana. Kulin je osudio taj postupak, dajući sebi za pravo da se umiješa u te događaje, valjda i zato što je

52) **D. Kovačević-Kojić**, *Kulinova povelja i bosansko-dubrovački odnosi, u monografiji "Osamsto godina povelje bosanskog bana Kulina"*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, pos. izd. knj. XC, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 23, Sarajevo 1989., p. 37-44.

53) **M. Orbini**, *Kraljevstvo Slovena*, Beograd 1968., p. 140; **D. Kapetanović-Ljubušak**, *Narodno blago*, Sarajevo 1888., p. 174, 43; **D. Mršević-Radović**, *Od Kulina bana i dobrih dana, u monografiji "Osamsto godina povelje bosanskog bana Kulina"*, p. 123-135.

✠ In noīe patris - filij - sps scī aī. Ego hanc eulm' loquor in
contra Gerualio : oībi ragules : rectū amicu fore ppetuo : rec
tā uob' cū pīem manutene - amicitia uerā : oī ragules :
totā frā nrā abulare : merdantes seu habuātes : tūcūmes
recta fide : cōscientia uerā recipere absq' ulla datione nisi q'
suā p' uolūcarē in donū dare uoluerit : et apud nos dū fuerit
manuteneere : cōsilū eis plere ut nrē pīas ad nrām posse
absq' fraude : et malo īgenio sic me dī adiuuer : hec scī nī cū
golia.

[illegible]

Povelja Kulina bana (1189. godina)

bio rodbinski povezan sa srpskom dinastijom, pošto je Kulinova sestra bila udata za Miroslava, mlađeg sina Uroša II.

Bez obzira što je Vukana pomagala Mađarska, ondašnja velsila, Kulin je s vojskom krenuo na Srbiju i teško je poharao. U jesen 1202. godine mađarski kralj Emerik se žali papi Inocentiju III da ne može poći u križarski rat kako se zavjetovao, jer je ban Kulin napao zemlju (Srbiju) koja je njemu podložena.

KULIN NA ČELU 10.000 BOGUMILA

U strahu od Kulina bili su i drugi susjedni vladari. Još je 1199. godine zetski (dukljanski) kralj Vukan poslao papi pismo puno teških optužbi protiv njega. Da bi ga naveo da svojom silom i autoritetom sputa moć bosanskog bana, smislio je veoma efikasan način za koji je bio siguran da papu neće ostaviti ravnodušnim. Naime, Vukan je izvijestio papu da je u zemlji Bosni zavládala tolika hereza (krivovjere), da je čak i sam ban Kulin (Bacilinus) sa ženom, sestrom i mnogim srodnicima i s više od 10.000 podanika prihvatio heretičku (bogumilsku) vjeru. Vukan moli papu da naredi mađarskom kralju da navali na Bosnu i uništi ih.⁵⁴

Slične tužbe su stizale i sa drugih strana. Splitski nadbiskup je izvijestio papu da ban Kulin u svoju zemlju prima prognane heretike iz Splita i Trogira. To je navelo papu da naredi mađarskom kralju Emeriku da ispita stvar i, ako utvrdi da su navodi tačni, neka poduzme potrebne mjere.

Kulin je dobro shvatio šta mu se sprema i šta iza svega toga stoji pa je upotrijebio svu svoju mudrost da spasi zemlju. Bio je svjestan da bi se teško odupro udruženoj križarskoj sili pa je pribjegao varci. Iznesene optužbe je prenio na polje teorijskih rasprava, čime je svojim protivnicima izbio adut za vojnu intervenciju. Izjavio je da je bogumile držao za dobre katolike, pa ako je u zabludi, moli papu da mu pomogne kako bi izišao na pravi put. Dodao je i to da je spreman poslati u Rim nekolicinu ljudi tog vjerovanja da ih sam papa ispita i obrati od krive vjere ako su u nju zapali. Dalje moli papu, da mu pošalje svoje ljude da izvide stanje na licu mjesta.

Papa je bio zadovoljan Kulinovim izvještajem i poslao je svog izaslanika Ivana Casamarisa, iskusnog stručnjaka za dogmatska pitanja, kome se pridružio i dubrovački arhiđakon Marin, kao

54) T. Smičklas, *Codex diplomaticus*, sv. II (1904.), p. 333-334.

[illegible]

*Pismo dukljanskog kralja Vukana papi Inocentiju III (1199-1200. g)
u kojem optužuje Kulina zbog hereze (krivovjerja)*

prevodilac i dobro upućen u običaje tamošnjeg naroda. Oni su tokom zime 1202/1203. godine obavili istragu, nakon čega se 8. travnja 1203. godine sastao sabor na Bolinom (Bilinom) polju uz rijeku Bosnu (kod današnje Zenice), na kojem su se okupili bogumilski prvaci na čelu s Kulinom banom i njegovim velmožama. Tu su dali svečanu izjavu da će ubuduće živjeti po odredbama rimske crkve, što će jamčiti svojim posjedima i stvarima. Obvezali su se da će u svojim crkvama ubuduće imati oltare i križeve, da će tokom obreda čitati Stari i Novi zavjet kao što čini rimska crkva, da će u samostanima razdvojiti monahe od monahinja - kako u spavaonicama tako i u blagovaonicama, te da se ubuduće neće više zvati krstjanima, nego braća itd.

Sve što je dogovoreno zapisano je i potpisano. Uz Kulina akt je potpisalo sedam bogumilskih prvaka: Ljuben, Pribiša, Dragiša, Dragota, Ljubin, Radoš i Vladoš.⁵⁵ Papin poslanik je svakako mogao biti zadovoljan, ali i Kulin jer je na miran način riješio spor koji je Bosni mogao nanijeti veliku nesreću.

Casamaris je iz Bosne pošao u Madžarsku da o svemu izvijesti kralja Emerika. S njim je krenuo i Kulinov sin te još dvojica potpisnika akta (Ljubin i Dragota). Oni su se 30. travnja sastali s predstavnicima madžarske crkve, kraljem i drugim velikodostojnicima, i pred njima položili zakletvu na sve ono što je dogovoreno na Bilinom polju u Bosni. U aktu te zakletve stoji da će Kulinov sin, u slučaju ako bi se u Bosni ponovo štitili heretici, platiti kaznu u iznosu od 1000 maraka, od kojih će pola pripasti papi a pola kralju. Tako je okončan ovaj spor, iako će se za malo ispostaviti da se u Bosni, ustvari, nije ništa izmijenilo po pitanju krivovjerja. Čak što više, ono se od ovog vremena sve više širilo i jačalo pa se na koncu Bosna pretvorila u najheretičniju evropsku zemlju, čije bogumilstvo nije mogao iskorijeniti ni papa, ni madžarski i drugi kraljevi, a ni evropske križarske vojne, dokle god je postojala srednjovjekovna Bosna.

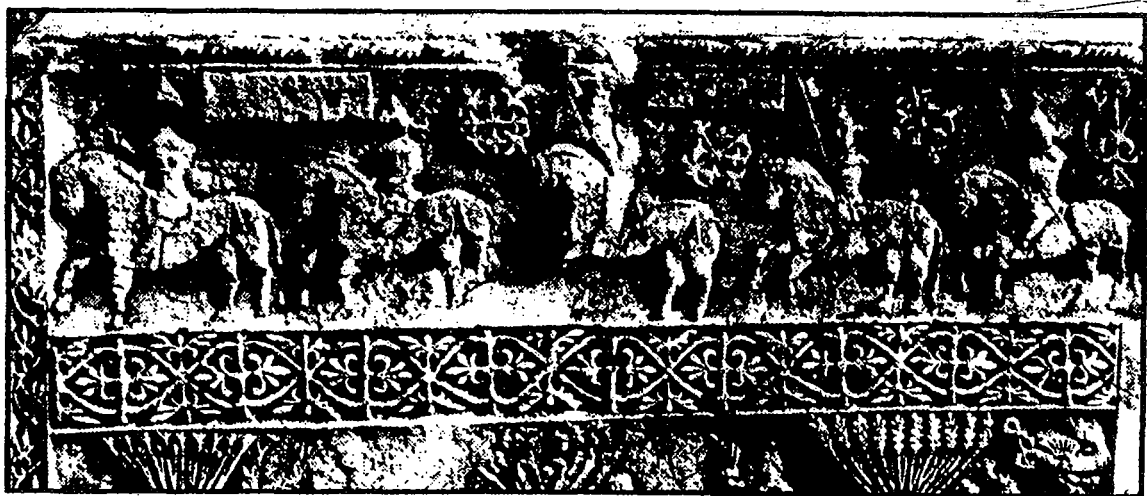
Casamaris je nakon obavljene misije i snimljenog stanja sugerirao papi da se u Bosni sprovede nova crkvena organizacija. Do tada je na ovom prostoru djelovala samo jedna biskupija, ali ni ona nije bila popunjena nakon smrti posljednjeg biskupa. Zato je predložio da se umjesto jedne uspostave tri-četiri, napominjući da je Kulinova "kraljevina" tolika da je s jednog kraja na drugi široka deset dana

55) *D. Farlati, o. c.; A. Theiner, Vetera Monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia, I, Zagreb 1875., p. 20.*

hoda, što će reći, da je premalo jedna biskupija za tolika prostranstva. Iako se počelo raditi na toj reorganizaciji, nije se ništa izmijenilo. Ubrzo je zbog nastalih prilika prestala djelovati i ona jedna.

KULINOVO PORIJEKLO

O porijeklu i porodici Kulina bana znamo tek ponešto. Nije sačuvan nijedan dokument koji bi, pružio podatke o tome ko je on bio, kada i kako je došao na prijestolje i kako je završio. Već smo govorili o tome da postoji velika vjerojatnost da je on i prije bana Borića sjedio na prijestolju, a onda, nakon Borićeva nestanka sa političke scene i uspostavljanja bizantske vlasti, opet je sjeo na bansku stolicu kao bizantski štićenik. Za pretpostaviti je da su on i Borić pripadali istom rodu. Na to bi ukazivalo ustaljeno pravilo iz kasnijeg vremena po kojem se moglo naslijediti bosansko prijestolje. Na njega je imao pravo isključivo član domaće vladarske porodice Kotromanića. Za njih se u jednoj povelji kralja Tvrtka I kaže, da su vladali Bosnom od njenog postanka. Prema tome, dosta je vjerojatno da su Borić i Kulin pripadali istoj dinastiji. Legitimno pravo dinastije Kotromanića nije nikada bilo uzurpirano kroz razdoblje od 400 godina, od kad je dokumentima pratimo, mada je često bilo veoma dramatičnih okolnosti. Kotromanići su opstali na tronu dokle god je postojala srednjovjekovna bosanska država.

"Vojska Kulina bana" (stećak iz Zgošće kod Kaknja)

O Kulinovoj široj porodici prvi put saznajemo iz pisma zetskog kralja upućeno papi. U njemu se uz Kulina spominje njegova žena, sestra i brojni srodnici. Tu se, međutim, ne navodi ime nijednog člana. Za ime njegove žene saznali smo tek nedavno. Na spomenutoj

natpisnoj ploči koja je pronađena u Muhašinovićima kod Visokog, stoji i ovo: "Ovu crkvu je zidaao ban Kulin... neka bog da Kulinu i banici Vojslavi zdravlje". Žena mu se, dakle, zvala Vojslava.

Od njihove djece znamo za sina Stjepana, koji je također aktivno sudjelovao u onim događajima u vezi papine istrage o bogumilima. Iz jednog kasnijeg papinog pisma saznajemo da je Kulin imao i unuka. Zvao se Sebislav, a bio je sin Stjepana. Imao je i sestra. Da li je imao unučadi od druge djece, ne znamo.

U Vukanovom pismu papi spominje se i Kulinova sestra, ali joj se ne navodi ime. Jedan drugi dokument nam saopćava da je bila udata za humskog kneza Miroslava, koji je bio brat Stefana Nemanje. Obudovila je 1199. godine, nakon čega se sa sinom vratila bratu u Bosnu.

"ZA KULINA BANA I DOBRIJEH DANA"

Kada i kako je završio Kulin ne znamo. Posljednji njegov spomen potječe iz 1204. godine. Bit će da je umro prirodnom smrću jer nema nikakvih vijesti da je Bosna tih godina bila s nekim u ratu ili da je bilo unutarnjih smutnji. Ako je tačna teza da je bio na čelu Bosne i prije 1151. godine, onda je doživio duboku starost. U svakom slučaju mogao je mirno zaklopiti oči jer je iza sebe ostavio zemlju koja je živjela u miru i pravom blagostanju.

Spomen na ovog velikog vladara u našem narodu sačuvao se sve do danas. Često se i nehotice u svakodnevnom govoru spomene njegovo ime. Kad neko, na primjer, razveže nadugo priču, kaže se "počeo od Kulina bana", ili kad neko s nostalgijom govori o starim sretnim vremenima, kaže se: "Za Kulina bana i dobrijuh dana". Čak postoji i dječja igra koja se zove "Vojska Kulina bana" i sl. To sve govori ko je i kakav je bio Kulin ban i šta je značio za Bosnu.

Živo su ga se sjećali i njegovi nasljednici, kako banovi tako i kraljevi, pa i stranci. Dubrovčani su 1235. godine prilikom sklapanja trgovačkog ugovora s banom Ninoslavom tražili da se ban zakune "takvom kletvom kakvom se je ban Kulin klet". U graničnim sporovima sa susjednim zemljama, iz doba kraljeva, često se pozivalo na one granice kakve je Bosna imala u vrijeme Kulina bana. On je uz kralja Tvrtka I nesumnjivo najveći vladar kojeg je Bosna ikada imala u svojoj tisućugodišnjoj povijesti.

PORTRETI VELIKANA BOSANSKE POVIJESTI

KRALJ TVRTKO I VELIČINA KOJA SE NE ZABORAVLJA

"Oslobodenje", od 02.11.1991.

Gotovo je nevjerovatno da bosanskohercegovačka kulturna i naučna javnost, a i društveno-političke organizacije ispraćaju 1991. godinu a da se nijednom riječju ne oglase i ne prisjete onog što se nigdje drugdje do izgleda u našoj Bosni ne bi moglo desiti. Riječ je o krupnom događaju koji za bosanskohercegovačku kulturu, povijest i državnu pravnu tradiciju ima neprocjenjiv značaj.

Tužno je i neshvatljivo da se jedan narod tako nemarno odnosi prema svojim povijesnim vrijednostima, kao da ne vidi kako to drugi rade, pa i u našem najbližem susjedstvu (Crnogorci prema kralju Nikoli, Srbi prema članovima dinastije Karađorđevića, a Hrvati prema banu Jelačiću itd.).

Upravo ove, 1991. godine navršava se 600 godina od smrti kralja Tvrtka I, najvećeg državnika i vladara kojeg je Bosna imala u svojoj hiljadugodišnjoj povijesti. Upravo je Tvrtko bio taj koji je uspostavio granice "Velike Bosne" što se sterala od Zadra do Kotora, od Lima i Morače do Une, te od Save do Korčule i Hvara. Ono što je za Hrvate kralj Tomislav ili za Srbe Nemanja i Dušan, za Bosnu je to kralj Tvrtko.

Obično se kaže, ono što je ban Kulin započeo završio je kralj Tvrtko 200 godina kasnije. A završio je i učinio mnogo toga. Sve ono što je Bosna bila i što jeste, djelo je tog velikog bosanskog sina. Tokom 38 godina vladavine ne samo da je učvrstio Bosnu i usposta-

vio one državne granice koje nas i danas okružuju nego je od Bosne stvorio balkansku velesilu, od koje su podjednako strepili i istočno i zapadno od njenih granica.

Velikan koji je za svoj narod i zemlju izgradio i ostavio u naslijeđe one vrijednosti na kojima se i danas temelji etnički, kulturni i državnopravni identitet Bosne i Hercegovine, zaslužuje najveće poštovanje svih koji se s pijetetom odnose prema prošlosti, a osobito nas koji jesmo, koji se smatramo i osjećamo potomcima njegovih, onovremenih "Bošnjana".

Veliki pečat kralja Tvrtka I (sa likom kralja)

Šeststo godina, koliko je prošlo od smrti kralja Tvrtka, predugo je i moglo bi se reći davno bilo pa se zaboravilo. Ali u tolikim godinama baš i jest značenje ovog jubileja jer to govori od kad su i kakvi su nam korijeni. A oni nisu bilo kakvi. Bosanska vladarska dinastija Kotromanića vodila nam je pretke kroz dobro i zlo više od 500 godine i kroz to vrijeme Bosna se od male i neznatne banovine

pretvorila u moćno kraljevstvo. Upravo je Tvrtko bio taj koji je uspostavio granice "Velike Bosne", koja se sterala od Zadra do Kotora, od Lima i Morače do Une, te od Save do Korčule i Hvara. Iskoristimo povod za ovo prisjećanje pa da se kaže koja riječ više o tvorcu te i takve Bosne, kojom se i danas ponosimo.

BORBA ZA OPSTANAK

Tvrtko je došao na prijestolje s nepunih 15 godina (1353. g.) naslijedivši strica Stjepana II Kotromanića, koji nije imao muških potomaka. Mada mlad, djelovao je veoma mudro i odvažno. Morao je već prvih godina voditi teške ratove na svim stranama da bi zaštitio zemlju od zavojevača.

Najteže je bilo sa Mađarskom (ondašnjom evropskom velesilom). Samo tokom 1363. godine dva puta je slala vojsku na Bosnu, ali je u oba slučaja bila suzbijena. U drugom pokušaju Bosanci su ih pod Srebrenikom u oblasti Usore gotovo potpuno uništili. Izginule su brojne velmože, dok im se kralj jedva spasio sramotno umakavši. Ovom pobjedom Bosna je za duže vrijeme osigurala mir na sjevernim granicama.

Tvrtko je morao odvažno djelovati i na drugim stranama s kojih je prijetila opasnost. Da bi Bosnu učinio što bezbjednijom i sigurnijom, riješio je da žarišta opasnosti trajno otkloni pa je i sam prešao u protunapad. Tako su započela ona silna osvajanja koja su Bosnu pretvorila u najveću i najjaču balkansku državu u drugoj polovici XIV stoljeća.

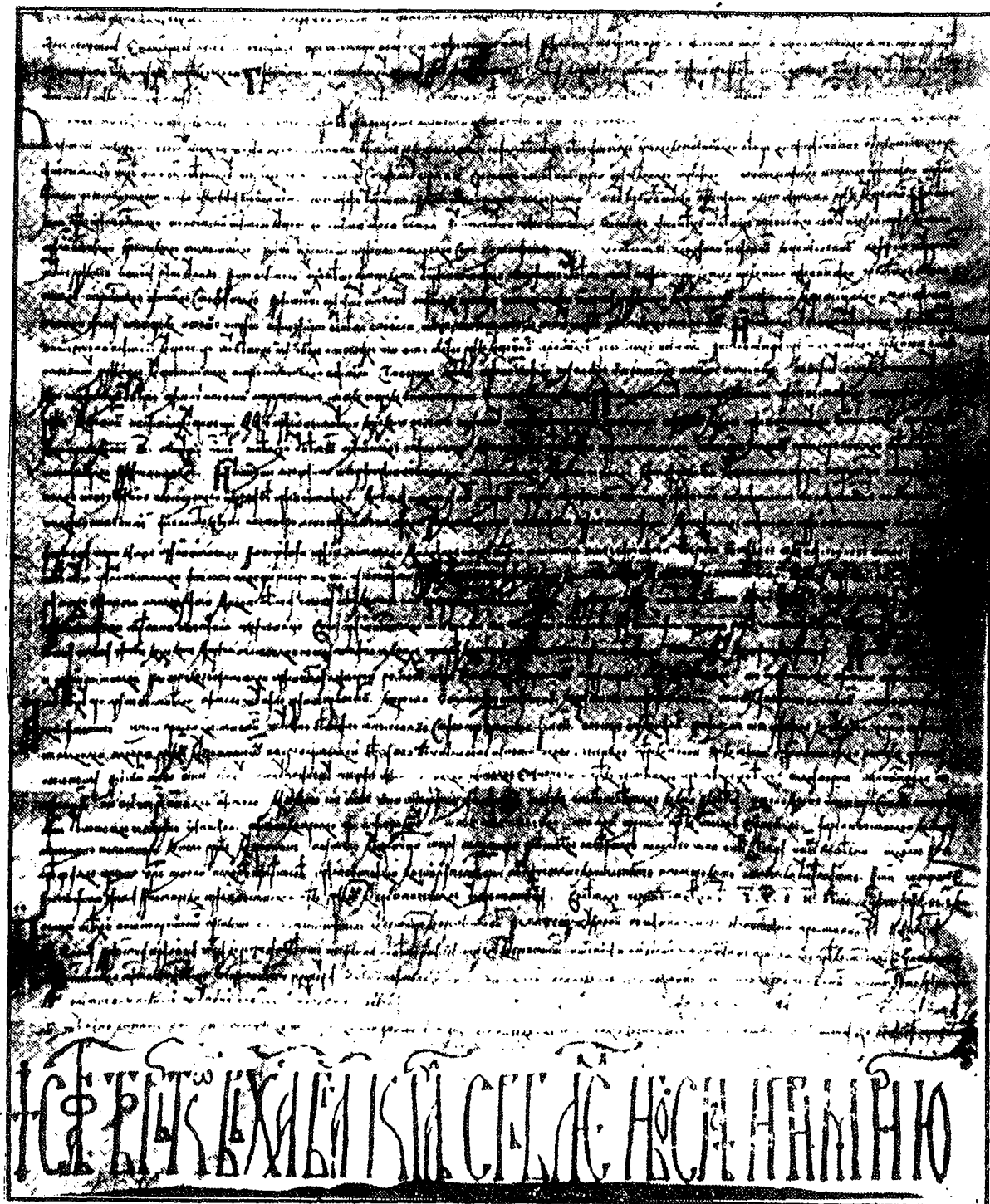
Tvrtko je za kratko vrijeme osvojio oblasti Travunje i gornjeg Podrinja (krajem 1357.g.), a onda dio Srbije do Sjenice, te primorje od Dubrovnika do Kotora. Na taj način Bosna je pomakla istočne granice na liniju Sjenica (u Sandžaku) - Nikšić - Kotor (u Crnoj Gori). U sastav bosanske države došlo je i Mileševo, (u Srbiji) u kojem je bio grob sv. Save.

Ovi i drugi uspjesi dali su Tvrtku povod da uzme titulu kralja. Krunisanje je obavljeno 1377. godine i Bosna je od tada umjesto banova imala kraljeve.

KRALJ BOSNE, SRBIJE, HRVATSKE...

Međutim, Tvrtkove ambicije nisu se na ovom završile. Kad je umro car Uroš IV, s kojim je izumrla dinastija Nemanjića, Tvrtko je istakao svoje legitimno pravo da zasjedne na srpsko prijestolje.

Bio je najbliži krvni srodnik izumrlih Nemanjića, mada po ženskoj lozi, pošto je njegov djed Stjepan Kotroman bio oženjen nemanjićkom princezom Jelisavetom, to jest kćerkom kralja Dragutina.

Povelja kralja Tvrtka I izdata Dubrovčanima 1378. godine

Tu je bio i knez Lazar, koji je isto mogao pretendirati na prijestolje, također po ženskoj liniji, ali preko žene Milice. Ta veza je bila znatno tanja od Tvrtkove pa je njemu ustupio prednost, na što je bez sumnje utjecala i Tvrtkova moć. Tako je Tvrtko postao i kralj Srbije.

Nakon postignutih uspjeha na istoku interes usmjerava prema Hrvatskoj, od koje je također u prošlosti Bosni često prijetila opasnost. Nakon brojnih pohoda i ratova Bosna je zagospodarila ukupnim primorjem od Neretve do Zrmanje (obala do Cetine je već odranije bila bosanska), Dalmatinskom Zagorom i Kninskom Krajinom.

Potom su se predali i bogati samostalni dalmatinski gradovi Split, Trogir i Šibenik. Malo iza toga Tvrtko je osvojio otoke Brač, Hvar i Korčulu. Tako je 1390. godine, osim Srbije i velikog dijela Zete (današnje Crne Gore) postao gospodar i kralj Hrvatske i Dalmacije. Jedino je njemu od svih južnoslavenskih vladara pošlo za rukom da barem za neko vrijeme ujedini bosanske, srpske i hrvatske zemlje u jednu državu.

Sad je njegova puna kraljevska titula glasila: "Kralj Srbije, Bosne, Dalmacije, Hrvatske i Primorja". Time je Bosna stekla moć i ugled kakav nije imala nikada prije a ni poslije. Bosna je postala nezaobilazan faktor u političkom životu ondašnje Evrope. Venecija iskazuje poštovanje Tvrtku tako što ga upisuje u Zlatnu knjigu počasnih građana. Bosanski dvor bio je u živoj vezi s mnogim evropskim dvorovima. Bosanske vitezove pozivaju da učestvuju na viteškim turnirima diljem Evrope, i gdje god dođu prave pomor. O njihovoj snazi, izgledu i srčanosti pisali su čak poljski suvremenici.

Budući da je Tvrtko još uvijek bio neoženjen, mnogi evropski kraljevi mu za ženu nude kćeri. Na koncu se odlučio za bugarsku princezu Doroteju. Rodila mu je nasljednika, kojem je dato ime po ocu (Tvrtko II). Iz vanbračne veze s nekom Grubačom (domaćom plemkinjom), imao je još jednog sina - Ostoju, tako da je bio siguran da mu se sjeme neće zatrti.

Tvrtko je uspješno vodio i unutarnju politiku. Otvaraju se rudnici, grade ceste, podižu gradovi, razvija trgovina, pa je nastupilo blagostanje kakvog nije bilo od Kulinovih vremena. Bosna je počela kovati i zlatni novac, što je imalo cilj da se pospješi vanjska trgovina.

BOSANSKA MORNARICA

Da bi Bosna privredno bila što neovisnija, odnosno da bi se suzbio pomorski monopol Dubrovnika, Đenove i Venecije, Tvrtko je odlučio da sagradi vlastite luke i flotu. Na dijelu bosanskog primorja između Dubrovnika i Kotorskog zaljeva odabrana je najpovoljnija tačka - ispred ulaza u Kotorski zaljev. Tu je sagradio velelijepi grad (današnji Herceg-Novi) s izvrsnom lukom, trgov soli i drugim lučkim sadržajima.

Tvrtko, međutim, nije stao na tome. Podigao je još jednu luku, ali u dubini zemlje, na Neretvi. Bio je to Brštanik kod današnjeg Opuzena. Tu je podignuto i brodogradilište, pa je s onim u Kotoru počelo raditi punom parom na izgradnji bosanske flote.

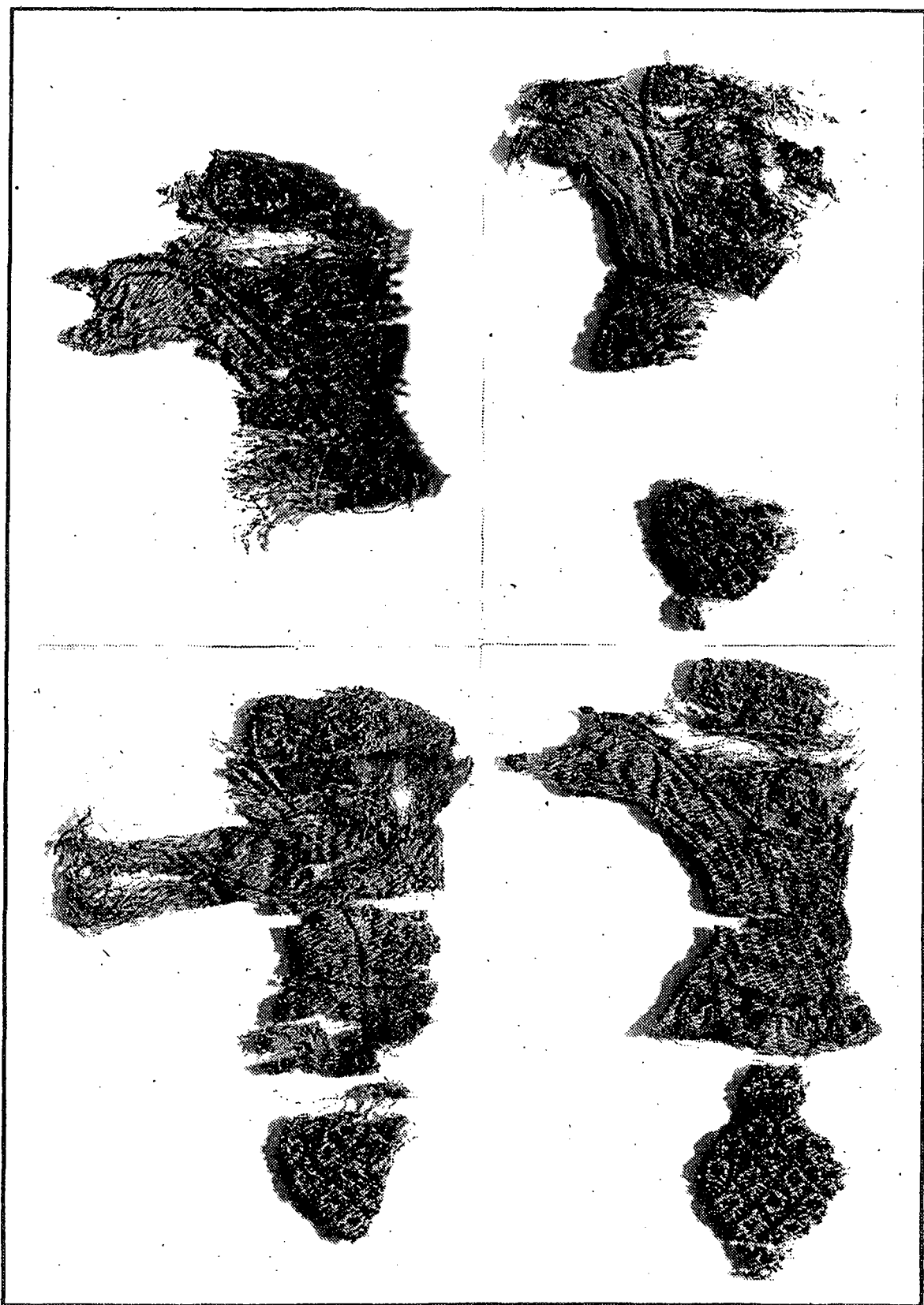

Novac kralja Tvrtka I, dinar (sa likom kralja)

Kako se, naime, u sastavu bosanske države nalazila i morska obala od Kotora (bez Dubrovnika) do Zrmanje poviš Zadra, te najveći dalmatinski otoci, bilo je neophodno da Bosna ima vlastitu flotu. Ona je bila potrebna i za potrebe trgovine i za ratne operacije. Dio flote kupljen je u Veneciji, a za admirala je postavljen Mlečanin Nikola Basej. Tako je Bosna prvi put u svojoj povijesti stekla vlastitu flotu pa je postala i pomorska sila. Od sada su se na Jadranu susretali i brodovi na kojima se vihorila bosanska zastava sa ljiljanima.

U Tvrtkovo doba Bosnu je zadesilo i nekoliko nesreća. 24. studenog 1366. godine buknuo je strahovit požar, koji se dugo vremena nije ničim mogao ugasi pa se proširio na cijelu Bosnu. Suvremenici su zapisali da su u njemu izgorjele gotovo sve bosanske šume.

Dvadeset godina kasnije desio se još jedan krupan događaj koji se od tada sve češće ponavljao, što je bilo sudbonosno za Bosnu. Godine 1386. u Bosnu su prvi put provalili Turci. Iz Albanije su se probili sve do doline Neretve, ali su bili odbačeni. Dvije godine kasnije upali su s mnogo većim snagama. Bosanska vojska ih je ovaj put dočekala kod Bileće. Predvođena junačnim vojvodom Vlatkom

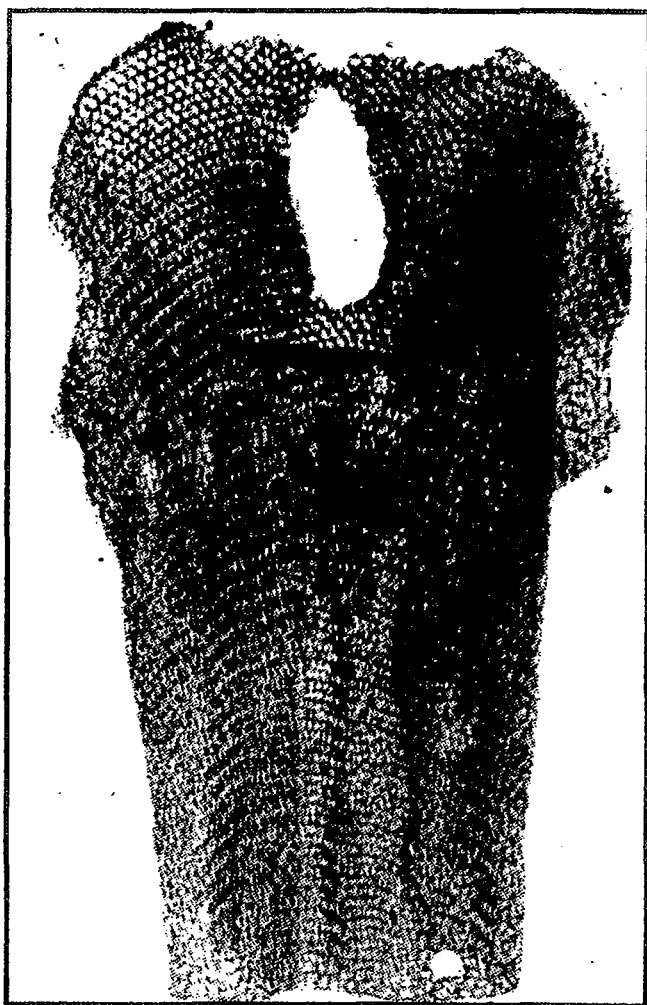

*Ostaci plašta kralja Tvrtka I,
pronaden u njegovoj grobnici u Arnautovićima kod Visokog*

Vukovićem, potpuno je uništila neprijatelja. Od nekoliko hiljada boraca spasio se samo vođa Šain s manjim odredom. Međutim, sukobi između Bosne i Turske nisu se na ovom završili.

BOSANCI BRANE KOSOVO

S obzirom na silu i moć koju je Bosna u ovo doba uživala, bez nje nije mogao proći ni najkrupniji događaj koji se veže za srpsku povijest, a to je kosovski boj.

Pancirna košulja nekog starobosanskog viteza

Tvrtko je u njemu morao sudjelovati iz više razloga. Prvo, Lazar ga je pozvao da mu pruži "bratsku" pomoć. Drugo, Tvrtko je de jure bio gospodar Srbije i njen kralj, pa je po toj osnovi morao braniti "svoje" teritorije. Treće, kao mudar državnik znao je, ako padne Srbija, iza nje je na redu Bosna, i četvrto, kao kralj najmoćnije

balkanske države, nije mogao dopustiti da se bez njega dešavaju tako krupne stvari uz njegove granice. Zato je s hrvatskog bojišta povukao dio vojske i uputio je na Kosovo. Opet ju je povjerio svom najsposobnijem vojvodi Vlatku Vukoviću, koji se već ranije dokazao u bojevima s Turcima.

Pečat bana Turtka (14. stoljeće)

Prema ugledu, hrabrosti i brojnosti bosanske vojske, Lazar joj je povjerio najosjetljivije mjesto u bojnom poretku - lijevo krilo. Ono što se tada desilo historiji je znano. Od čitave vojske jedino su Bosanci na svom krilu uspjeli razbiti neprijatelja i izvojevati sjajnu pobjedu. Bosanski vojvoda je odmah s bojnog polja poslao tu radosnu vijest svom kralju, a ovaj ju je dalje proslijedio u Evropu. Ipak se pokazalo da bosanska vojska nije mogla sama riješiti bitku i Kosovo je u crno zavilo Srbiju.

Zbog velikih gubitaka i smrti cara Murata Turci su za duže vrijeme ostavili na miru Bosnu pa s te strane nije više prijetila opasnost.

SMRT

I na drugim bosanskim granicama bilo je mirno. Jaka kopnena vojska i flota čuvala je stečeno pa je posljednje godine života Tvrtko mogao provoditi u miru i uživati plodove svog djela. Nakon smrti Doroteje (1390.g.) počeo se raspitivati po dvorovima za novu ženu. Između ostalih u kombinaciji je bila i austrijska princeza. Međutim, do ženidbe nije došlo. Zadesila ga je nenadana smrt. Umro je 16. ožujka 1391. godine u 52. godini života.

Tvrtkova smrt je presjekla zamah Bosne. Mada se još dugo održalo kraljevstvo, njegovo doba je bilo neponovljivo, što zbog nesposobnih nasljednika što zbog promijenjenih političkih okolnosti, Bosna je vremenom gubila ono što su stekli Tvrtko i njegovi preci, dok na koncu 1463. g. nije bila pregažena od Turaka.

Mada se osvajač ovdje zadržao preko 400 godina, donio svoje običaje, vjeru i kulturu, bosanski narod nije zaboravio vrijeme svojih banova i kraljeva. Nije zaboravio "dobre dane" Kulina bana kao ni moć i ugled koji je Bosna imala u vrijeme kralja Tvrtka. Njih Bosanci i danas prizivaju kad im Bosni zaprijeti opasnost.

TREBA LI NAM KRALJICA

*"Nedjelja", od 11.5.1990.
"Naši dani", br. 996 od 22.6.1990.*

Sve donedavno bila bi prava hereza čak i spomenuti Bosansko Kraljevstvo, njegove kraljeve i kraljice izvan okvira koji je o tome davao tek informativne podatke. Stekao se dojam da se svjesno išlo za tim da se sataru i potisnu historijske činjenice koje govore kako je i šta je Bosna nekoć bila.

Dojako je bilo nemoguće iznijeti bilo kakvu inicijativu koja bi sugerirala pokretanje nekih akcija u vezi valoriziranja pojedinih historijskih događaja ili zaslužnih ličnosti iz naše starije historije. Niko nikada se nije usudio iznijeti inicijativu da se službeno obilježe značajni jubileji iz srednjovjekovne bosanske povijesti, na primjer 600. godišnjice stvaranja Bosanskog Kraljevstva, neke sudbonosne bitke iz tog doba, 500. godišnjica pada Bosne pod Turke itd.

SVUDA OSIM U BOSNI

Svako ko je bio u ma kojoj evropskoj prijestolnici mogao je posvuda vidjeti na desetine spomenika podignuti nacionalnim junacima od prije 200, 500 ili 1000 godina. A kod nas u Bosni, nigdje ništa kao da smo tek jučer ovamo doselili, kao da nikada nismo imali svoju državu, kraljeve, junake i druge slavom ovjenčane historijske ličnosti. Nigdje natpisa, kipa ili bilo kakvog obilježja izuzev pokoje ulice kojoj je dato ime tek ponekog našeg davnašnjeg velikana. Zato ne treba čuditi da se i danas, čak i kod naših najbližih susjeda, čuju nevjerovatna poimanja i shvaćanja o Bosni što nerijetko potkrepljuje njihove nerealne političke apetite prema njoj.

Spominje se "Velika Hrvatska", "Velika Srbija" i sl., sve na račun Bosne, a oni koji to ističu i koji posežu za historijskim faktima trebali bi malo bolje proučiti povijest svih naših naroda pa bi između

ostalog saznali i to da je isto tako nekada postojala i "Velika Bosna" i da je to bila sila koja je krojila sudbinu ovog dijela Evrope, da i ona ima svoje "povijesne granice", a da se ne govori o njenim kulturnim i vjerskim dometima (vlastito pismo bosančica, autentična vjera (bogumilstvo) i sl., što Bosni daje legitimitet čiji sadržaj manjka mnogim danas kulturno priznatim zemljama.

*Ostaci grada Kozograda iznad Fojnice,
u kojem je kraljicu zatekao prodor Turaka*

Da se o svemu tome malo zna bila je velika krivica i zvanične politike koja je svjesno potiskivala našu stariju historiju i činjenice koje o Bosni govore sasvim drukčije. Skoro da je bilo zabranjeno glorificirati i isticati sve što je starije od 1941. godine. Da nije narodnog predanja koje se vijekovima prenosi s koljena na koljeno mnogo toga bi već davno palo u zaborav. Ali narod ne da svoju prošlost, svoje dokazane historijske veličine, junake, kraljeve, ljute bojeve i drugo s čime su im preci vijekovima živjeli.

Iz gore spomenutih razloga do sada se nije mogla iznijeti jedna inicijativa koja bi zbog svoje plemenitosti bez sumnje našla mnoge pristalice u Bosni i Hercegovini. Riječ je o posljednjoj bosanskoj kraljici Katarini, odnosno njezinim posmrtnim ostacima koji već

preko 500 godina leže daleko od njene domovine, a mjesto im je ovdje u Bosni gdje je rođena, gdje je živjela i gdje je vladala.

O kome se zapravo radi i da li je uopće vrijedna pažnje ideja o vraćanju njenih posmrtnih ostataka nakon toliko vremena? Historija srednjovjekovne Bosne je puna znamenitih i zanimljivih ličnosti, bilo da je riječ o velikašima ili članovima vladarske dinastije. Neki od njih, kao na primjer Kulin ban, sve do danas su ostali u živom narodnom sjećanju, za čije se vladavine živjelo u miru i blagostanju. Iz tog vremena i potječe dobro poznata izreka "Za Kulina bana i dobrih dana".

U narodnom sjećanju je ostao i kralj Tvrtko za čije je vladavine Bosna dosegla najveću moć. Tada je bosansko kraljevstvo obuhvaćalo svu Dalmaciju, znatne dijelove kontinentalne Hrvatske, Srbije i Crne Gore. To je doba tzv. "Velike Bosne" čije su granice daleko nadmašivale ove današnje:

Ovo se ističe samo zato da se vidi da je svaka zemlja i narod u svojoj prošlosti imao određene političke i kulturne domete, bez namjere ili pretenzije da se od toga pravi mit, špekulira ili da se zlorabi u dnevnoj politici.

U narodno sjećanje su se posebno urezali događaji koji se vežu za propast Bosanskog Kraljevstva. U vrijeme provale Turaka na bosanskom prijestolju se nalazio kralj Stjepan Tomašević. Turci su ga uhvatili i smaknuli u Jajcu 1463. godine.

U to vrijeme u Bosni su bile dvije kraljice: kraljica Mara, žena kralja Tomaševića, i kraljica majka - Katarina, kraljeva maćeha a žena umrlog kralja Tomaša. Prema predanju, Katarinu su Turci zatekli u Kozogradu iznad Fojnice, od kud je uspjela pobjeći i skloniti se u Dubrovnik. I Kraljica Mara se spasila. Prvo se sklonila u Split, a onda je odatle otišla u Mađarsku.

OMILJENA U NARODU

Kraljica Katarina zauzima važno mjesto u narodnom predanju i o njoj se govori kao o omiljenoj vladarici. Tome je svakako doprinijela i njena tužna sudbina, kako zbog okolnosti pogibije njenog muža, kralja Tomaša, tako i zbog nesreće koja je zadesila njeno dvoje dječice - dvanaestogodišnju Katarinu i devetogodišnjeg Sigismunda. Turci su ih zarobili u gradu Zvečaju, odveli ih u Tursku i od tada ih majka nije više nikada vidjela.

Iz Dubrovnika Katarina se uputila u Rim i tu je ostala sve do smrti. Nadala se da će uz pomoć pape uspjati povratiti Bosnu od

Turaka i svoju djecu. Kad je vidjela da od toga nema ništa sve je činila da barem sazna za sudbinu svoje dječice. Slala je emisare na sve strane. Kad je čula da je oboje prevedeno na islam i da nema nikakvih izgleda da ih povрати i vidi, oborila ju je tuga i odvela u grob. Umrла je 1478. godine i pokopana u najuglednijoj rimskoj crkvi Ara Coeli u centru Rima. Na grob joj je postavljena ploča s natpisom ispisan bosančicom.

Godine 1590. originalna ploča je bila zamijenjena novom pločom s natpisom na latinskom jeziku. Tom prilikom je pomaknut i grob. Zbog preuređenja oltara posmrtni ostaci su odatle prenijeti uz obližnji stup, na kojem se i danas nalazi njena nadgrobna ploča.

Dakle riječ je o poznatoj i u narodu omiljenoj historijskoj ličnosti koja je ostavila vidan trag kako u historiografiji tako i u narodnom predanju. Zbog toga se i javila ideja da se na neki način trajno obilježi sjećanje na nju.

Kako su u pitanju jedini u cjelosti sačuvani posmrtni ostaci jednog člana bosanske kraljevske dinastije, njihov povratak u zemlju bi imao višestruki smisao i značaj. Ta humana manifestacija bi u svima nama pobudila i uzdigla svijest o kulturno-historijskim vrijednostima naše bogate prošlosti koja zasluđuje daleko bolji odnos nego je to do jako bilo.

Pokretanje ideje o povratku posmrtnih ostataka jedne kraljice u sadašnje vrijeme nekima će se možda učiniti deplasirano i nepotrebno, prije svega zbog višenacionalne i viševjerske bosanskohercegovačke heterogenosti. Na to se mogu dodati i sumnje da bi to moglo izazvati nepoželjne komentare i tumačenja koja bi mogla samo štetiti našem zajedništvu. Da bi se to izbjeglo treba odmah iznijeti neke stavove koji će pokazati da ova akcija ima isključivo kulturološki karakter bez primjesa bilo kakvih nacionalnih ili vjerskih špekulacija. Ovdje se radi o ličnosti koja podjednako pripada svetrima bosanskohercegovačkim nacijama i vjerama i njihovoj zajedničkoj historiji.

ČIJA JE KRALJICA

Bosanskohercegovački muslimani su svjesni svog bosanskog porijekla kao i činjenice da su potomci baš onog naroda kojim je vladala kraljica Katarina i ostali bosanski kraljevi. Svjesni su i toga da su potomci bogumila, ali i drugih vjeroispovijesti s ovog prostora, koji su dolaskom Turaka primili islam i u toj vjeri su opstali do danas.

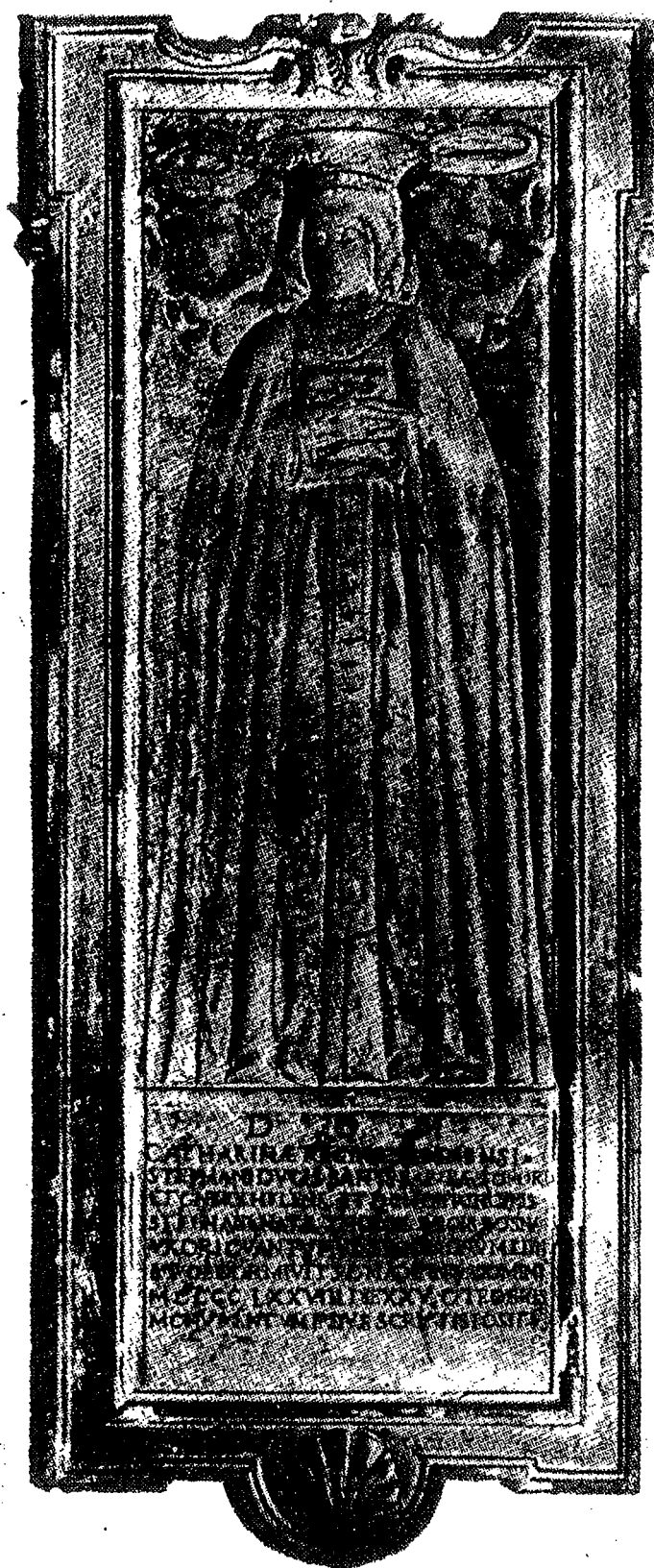
Katolici imaju još manje razloga da ne prihvate ovu ideju. Riječ je o kraljici koja je od udaje pa do smrti bila revnosna katolkinja pa je po toj reguli i sahranjena. I pripadnici pravoslavne vjere bi trebalo da ovu ideju smatraju kao manifestaciju odavanja počasti i trganja iz zaborava ličnosti koja vjerski i nacionalni i njima pripada. Naime, Katarina je kći Stjepana Vukčića Kosaće, istaknutog bosanskog velikaša. Njena majka je, pak, preko zetske kneževske kuće Balšića direktni potomak srpske vladarske kuće. Katarinina prabaka Jelena je kći srpskog kneza Lazara, tako da su se već u njenom očinskom domu prožimale tri vjeroispovijesti: bogumilska, katolička i pravoslavna.

S obzirom na bosanske nacionalne i vjerske prilike ove napomene su važne jer pokazuju da ni jedan pripadnik ove ili one vjere ili nacije ne može svojatati ni kraljicu ni akciju koja se pokreće s njome u vezi. Zato treba da se svi odnose s dužnim poštovanjem prema vremenu i ličnosti o kojoj je riječ.

Ni pitanje mjesta gdje bi eventualno bili naknadno sahranjeni posmrtni ostaci, kao i obred po kojem bi se to obavilo, ne bi trebalo da predstavlja problem. Mora se imati na umu činjenica da je kraljica umrla kao katolkinja i da je pokopana po tom obredu, mada je do udaje bila bogumilka. Zato je logično da se i naknadno pokopa po katoličkom obredu, ali uz učešće i odavanja počasti i muslimanskih i pravoslavnih vjerskih prvaka sa svojim vjernicima i drugim zainteresiranim.

Kao novo počivalište najbolje bi odgovarala jedna od franjevačkih samostanskih crkava, bilo ona u Fojnici, Kraljevoj Sutjesci ili Kreševu, jer se sve tri nalaze na teritoriji nekadašnje tzv. kraljeve zemlje. Možda najprije u Fojnici, jer je za tu župu kraljica bila posebno vezana. U nedalekom Milodražu je obavljena njena svadba, a u Kozogradu iznad Fojnice je provela dugi niz godina, osobito nakon muževljeve smrti. Tu ju je zatekao i prodor Turaka odakle je pobjegla iz Bosne.

Realizacija ove ideje bi zahtijevala veliki angažman. To bi svakako na sebe trebalo da preuzmu kompetentne naučne i društvene institucije, uz svestranu suradnju i pomoć svih zainteresiranih. To bi trebao biti općenarodni događaj koji bi kod svih nas još više ojačao svijest o zajedništvu i istim korijenima. Osim toga to bi nam pobudilo potisnuti ponos na nekadašnju kulturnu i političku bosansku veličinu koja je često i namjerno dojako prešućivana.

*Nadgrobná ploča kraljice Katarine
(crkva Ara Coela u Rimu)*

KO SU BOSANSKI MUSLIMANI, KATOLICI I PRAVOSLAVCI

"Oslobođenje", od , 4.1.1992.

Dokumenti nedvosmisleno potvrđuju da su stanovnici srednjovjekovne Bosne bili jednonacionalan narod

Političke špekulacije koje se već dugo vode oko nacionalne pripadnosti bosanskohercegovačkih muslimana stvorile su fenomen kakav je besprimjeran u svijetu. To je dovelo do toga da je jedan cijeli narod lišen osnovnog obilježja kojim se legitimira svaki narod, a to je nacionalni identitet. Situacija s time u vezi je danas takva da bosanskohercegovački muslimani ni sami ne znaju ko su, što su i kojem etničkom korijenu pripadaju.

Apsurd je u tome što su dovedeni u situaciju da svoju nacionalnost iskazuju vjerskom pripadnošću, pa su tako postali jedini narod na svijetu koji su po nacionalnosti muslimani.

Naučna teorija, a ni praksa, ne poznaje takvu naciju, pa je iskazivanje bosanskih muslimana na taj način neodrživo. Nacionalnost je institucija trajnog karaktera koja se stječe rođenjem i ne mijenja se po nečijoj želji ili interesu. Onaj ko se rodi kao pripadnik određene nacije, to ostaje za čitav život, ma kud otišao i ma što bio. To je trajni identitet, ma koliko s njim neko bio zadovoljan ili ne, za razliku od državljanstva ili vjerskog opredjeljenja koje se prema situaciji može mijenjati, stjecati ili odbaciti.

Nacionalni identitet je svojevrsna legitimacija kojom svaki narod iskazuje svoju kulturnu, povijesnu i političku samobitnost, i to su osnovni prerogativi preko kojih se neko priznaje za narod. Zajednica koja ima taj status svoja prava i obaveze ostvaruje po međunarod-

nom uzusu i predstavlja međunarodno priznati faktor, što je za svaki narod najveća garancija da mu se sačuva i zaštiti kulturni i politički integritet.

Lišavanje nacionalnog identiteta bosanskohercegovačkih muslimana i nametnuta praksa da ga iskazuju vjerskom pripadnošću, posljedica je genocidne politike koja se već dugo vodi prema tom narodu. Nacionalnom bezličnošću on se obespravljuje i lišava osnovnih vrijednosti koje predstavljaju polaznu tačku za svaki narod u ostvarivanju općecivilizacijskih i ljudskih prava.

Njihovim mirenjem da se nacionalno izjašnjavaju kao muslimani, sami upadaju u podmetnutu zamku jer se time deklariraju kao anacionalan narod, što ih stavlja u neravnopravan položaj u odnosu na ostale narode s kojima žive; kad su u pitanju njihovi egzistencijalni interesi.

DIRIGIRANO NACIONALNO IZJAŠNJAVANJE

Da bi se došlo do odgovora kako su muslimani dovedeni u tu situaciju, neophodno je osvrnuti se na historijska zbivanja kroz koja je Bosna prolazila u razdoblju od dolaska Turaka (1463. g.) do konca prošlog stoljeća kad je proces satiranja bosanstva kao nacionalnog pojma već bio završen.

Problem nacionalnog identiteta bosanskohercegovačkih muslimana je mnogo složeniji nego bi se to moglo naslutiti. Analiza problema pokazuje da se on ne veže samo za muslimane nego i za ostala dva bosanskohercegovačka naroda koja se danas deklariraju kao Srbi i Hrvati.

Povijesne činjenice ničim ne opravdavaju takvo deklariranje jer se također radi o dijelu bosanskog naroda kojeg je u tu situaciju dovela njegova vjerska pripadnost. To govori da u pitanju nacionalnog identiteta sva tri današnja bosanskohercegovačka naroda vlada prilična konfuzija, koja je u ne maloj mjeri utjecala, i još uvijek utječe, na političku stabilnost Bosne i Hercegovine.

U tim odnosima problem muslimana je najakutniji jer su trenutno u situaciji da ne pripadaju nijednoj naciji. Naučna teorija a ni praksa, ne zna za anacionalan narod, što znači da bosanskohercegovački muslimani moraju pripadati nekom nacionalnom biću, odnosno određenoj naciji. Zato se njihovo sadašnje nacionalno izjašnjavanje po vjerskoj osnovi mora napustiti i mora biti realno kanalizirano prema onoj nacionalnoj pripadnosti kojoj historijski i po genezi pripadaju.

TRI VJERE A JEDAN NAROD

Treba poći od činjenice da je u Bosni prije dolaska Turaka, a i poslije, živio i postojao jedinstven narod koji je, kao i svaki drugi, imao svoje ime i prezime. To su, iz starih dokumenata, dobro poznati Bošnjani, ili kako mi danas kažemo Bosanci, autohtoni slavenizirani narod.

Dokumenti nedvosmisleno upućuju da su stanovnici srednjovjekovne Bosne bili jednonacionalan narod. Nikad se ne spominju Srbi ili Hrvati. Nijedan dokument ničim ne aludira da je bosanskohercegovačko srednjovjekovno stanovništvo bilo višenacionalno. Putopisci čak s početka 16. stoljeća na području Bosne znaju samo za islamizirane bogumile, katolike i pravoslavne, to jest Bošnjane.

*Ispod ne leže ni Srbi ni Hrvati, nego Bošnjani
bogumilske, katoličke i pravoslavne vjere
(groblje sa stećcima u Dugom Polju ispod planine Treskavice)*

Kada su u pitanju njihova vjerska opredjeljenja, tu su dokumenti sasvim jasni. Spominju se katolici, pravoslavci i bogumili, ali se uvijek za njih jasno kaže da su svi oni Bošnjani. Kada se, na primjer, izvještava o građanskim ratovima, dokumenti doslovno naglašavaju da se "Bošnjani međusobno krve do istrebljenja". Prema

tome, srednjovjekovna Bosna je imala jedan narod (bosanski, odnosno Bošnjane), koji je pripadao trima konfesijama: katoličanstvu, pravoslavlju i bogumilstvu.

Propast srednjovjekovne bosanske države i dolazak Turaka bitno je utjecao na razbijanje nacionalnog integriteta bosanskohercegovačkog stanovništva. Najvažniji događaj koji se u tom razdoblju zbio, bio je masovni prijelaz bogumila na islam, što je bila posljedica njihovog permanentnog proganjanja od strane Evrope. Prihvatanje islama od strane bogumila, koji su u srednjovjekovnoj Bosni činili većinski dio stanovništva, veoma je bitan faktor za identificiranje nacionalnog profila današnjih bosanskohercegovačkih muslimana. Bogumili su jamačno bili Bošnjani, a kako su muslimani nastali od bogumila, sasvim je jasno da su današnji bosanskohercegovački muslimani potomci Bošnjana.

Kao takvi oni su se i kasnije, kroz čitavo razdoblje turskog prisustva, oštro razlikovali od doseljenih Turaka, ne samo po kulturi, običajima i mentalitetu, nego i antropološki. Mada su po vjeri bili identični, Turci ih nisu nikada drukčije tretirali do Bošnjane muslimane.

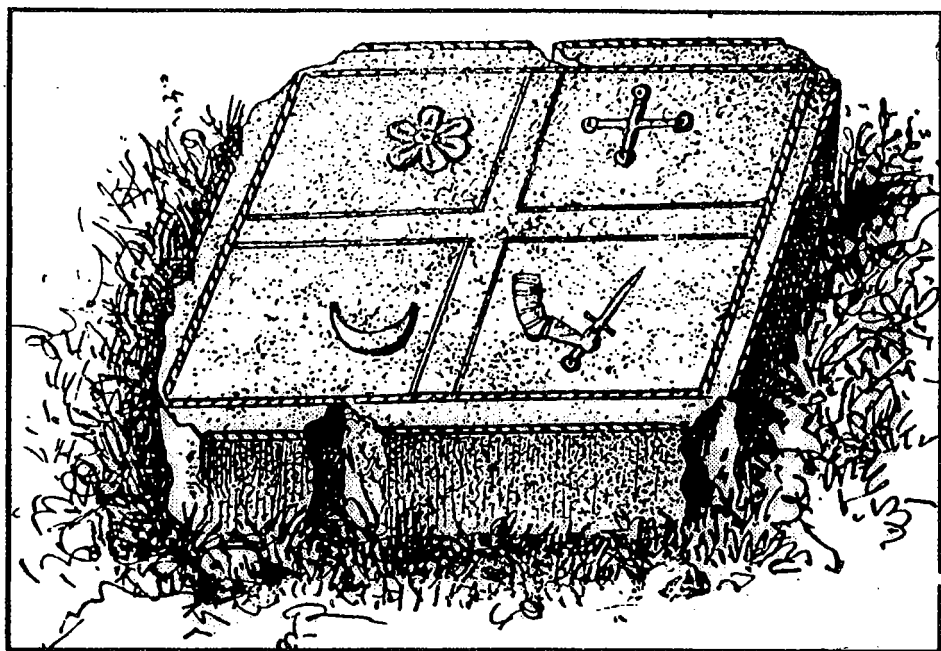
"BOŠNJANI" SVE DO PRIJE STOTINJAK GODINA

Unatoč 400-godišnjem suživotu s Turcima i odanosti islamu, bosanski muslimani se nisu ni najmanje odrodili i uvijek su bili svjesni svoje bosanske pripadnosti. Sve do sredine prošlog stoljeća bosanski begovi (a i činovnici), vodili su korespodenciju na svom nacionalnom pismu - bosančici. Svoj jezik nazivaju bosanskim, i uvijek su s ponosom isticali da im korijeni vuku od plemenitih starobosanskih porodica iz "kraljevih vremena", to jest iz doba samostalnosti.

To sve govori da su bosanski muslimani sve do sredine prošlog stoljeća bili svjesni ko su i što su, kad zbog izmijenjenih političkih prilika započinje proces satiranja bosanstva kao nacionalnog pojma. Od tog vremena počinje se sve više isticati njihova vjerska pripadnost, što je na koncu sasvim preovladalo i postalo osnovno polazište za definiranje njihovog nacionalnog identiteta.

Faktor vjerske pripadnosti u procesu satiranja bosanstva bio je presudan i za bosanske katolike kao i za pravoslavce. Kao posljedica jake kulturne i nacionalne propagande iz susjednih zemalja, oni se

počinju nacionalno identificirati s tamošnjim istovjernicima, mada ih je s njima spajala samo vjera, ništa drugo.

Zvijezda, polumjesec i križ - sve na istom stečku (Trn kod Lištice)

Taj proces je uslijedio kao logična posljedica društvenih, kulturnih i političkih kretanja i promjena kojim je bilo ispunjeno čitavo razdoblje XIX stoljeća. U tome je važnu ulogu odigrala i kampanja za oslobođenje južnoslavenskih naroda ispod turske vlasti, što je veoma utjecalo da se satare i odbaci bosanstvo kao nacionalni pojam.

VJERA KAO ODREDNICA ZA NACIONALNOST

Borba za oslobođenje od Turaka je već u startu bila kanalizirana po vjerskoj osnovi. Katolički lager koji je predvodila Austro-Ugarska (sa snagama iz Hrvatske), pomagao je i propagirao to oslobođenje prvenstveno kroz brigu za bosanskohercegovačke katolike, dok se pravoslavni lager sa Srbijom na čelu zalagao za tamošnje pravoslavce.

Pozadina brige i interesa za njih bili su politički motivi jer su ušle u igru razne kombinacije oko bosanskohercegovačkog teritorija na koji se pretendiralo nakon povlačenja Turske. U tim burnim vremenima sva pažnja i nada ovdašnjih pravoslavaca i katolika bila je usmjerena prema njihovim istovjernicima sa strane, čija je propaganda ovdje naišla na veoma plodno tlo, zahvaljujući konfuznoj

situaciji u kojoj se Bosna tada nalazila. Bosanskim katolicima se počelo usadivati u svijest (nerijetko i preko franjevac), da su po kulturnoj i nacionalnoj pripadnosti ono što su njegovi najbliži istovjernici, pa su tako na koncu Bošnjani-katolici postali Hrvati. Na isti način vršena je indoktrinacija pravoslavaca, koji su se na isti način pretvorili u Srbe. Koliko je bio jak taj proces govori slučaj nekih ne tako davno doseljenih čeških porodica, koje se danas nacionalno izjašnjavaju kao Hrvati. (Navedeni primjer se odnosi na region Kiseljaka).

Međutim, ne smije se zanemariti ni činjenica da su se u srednjem vijeku, a pogotovo u posljednja dva stoljeća turske prisutnosti, zbile brojne migracije na ovom prostoru. Česti ratovi, epidemije a i ekonomski razlozi, doveli su u Bosnu brojne doseljenike (mahom stočare i kmetove), najviše iz Srbije, Crne Gore i Dalmacije. Na taj način su se diljem Bosne i Hercegovine stvarale strane nacionalne jezgre. Međutim, one su predstavljale tek kap u moru u odnosu na domaće stanovništvo i ti doseljenici nisu nikada mogli razbiti domaći nacionalni integritet niti nad njim prevladati.

TURCI I POTURICE

Odlaskom Turaka bosanski muslimani su izgubili jako političko, ekonomsko, kulturno i vjersko uporište. Postali su zanemarljiva politička snaga koja je, još k tome, bila neutralizirana agresivnim nacionalnim programima iz susjednih zemalja. Na muslimane se zbog vjerske pripadnosti uglavnom gledalo kao na preostale Turke. To nije bilo mišljenje samo širih slojeva nego često i zvaničnih vlasti, mada prikriveno. Na taj način je otpočela indoktrinacija muslimanskog stanovništva kojom im se usadivalo u svijest da su oni strani nacionalni elemenat i da im je kao takvim korijen izvan Bosne.

Time je otpočeo ubrzani proces njihovog odrođivanja, pri čemu su često primjenjivane krajnje nehumane metode, pa i pritisci. Usadivan im je kompleks krivnje "zbog 400-godišnje dominacije i izrabljivanja". Protiv njih su desetljećima nakon odlaska Turaka poduzimanje krvave kaznene ekspedicije, često s blagoslovom vlasti, da se "namire stari računi". Mnogi su muslimani potražili spas iz takve situacije u iseljenju u Tursku, kud ih je do 1914. godine otišlo preko 150.000, što je za ondašnje prilike bio ogroman broj. To ih je politički i nacionalno još više dezorijentiralo.

RAZBIJENO BOSANSTVO

Međutim, nacionalnom satiranju su bili izloženi i pripadnici druge dvije vjeroispovijesti, mada ne onakvim drastičnim metodama. Već koncem prošlog stoljeća taj proces je bio završen i tako je jedinstveni bosanskohercegovački narod tuđa politika razbila na tri nacije, kojim ni historijski ni po genezi ne pripada. Katolici su se formirali kao Hrvati, pravoslavci kao Srbi, a muslimani su najčešće bili ono kako su ih drugi određivali, pa su za jedne bili Turci a za druge poturice, odnosno islamizirani Srbi ili Hrvati. Za prve dvije vjeroispovijesti to nije izazvalo nikakve bitne posljedice, dok je za muslimane bilo tragično.

Prizor borbe sa stečku u Kutcu kod Ljubuškog

Muslimansko nacionalno pitanje je bilo trajno opterećenje i breme svih proteklih režima, pa i ovog današnjeg. Međutim, treba istaći da se njegovo rješavanje uvijek vodilo izvan Bosne i Hercegovine i da muslimanima nije nikada data mogućnost da se sami o tome izjasne i da zauzmu svoj stav.

Politički interesi Austrije su u jednom razdoblju prividno stavili muslimane u nešto povoljniji položaj. Kalajev režim je veoma zdušno zastupao i propagirao ideju o oživljavanju bosanske nacije,

što se temeljilo na tradiciji srednjovjekovne Bosne. Mada je to za muslimane izgledalo optimalno rješenje, taj se program nije do kraja mogao realizirati jer je imao jaku opoziciju u nacionalnim krugovima Srba i Hrvata. Ta ideja je ustvari i za Austriju imala ograničen domet pa se na njoj nije ustrajalo.

DEKRETom DO NACIJE

Trebalo je proći mnogo vremena dok se nije izvršila korekcija kojom su se bosanskohercegovački muslimani prestali smatrati Turcima, to jest stranim etničkim elementima. Slijedeća faza u lutanju za njihovim nacionalnim identitetom bila je odredba vlasti da se ubuduće mogu, odnosno moraju, nacionalno izjašnjavati kao Srbi ili Hrvati.

Kad se nakon dužeg vremena shvatilo da je i ta solucija neodrživa, jer je bila i u koliziji s međunarodnim odredbama o slobodi nacionalnog izjašnjavanja, vlasti su učinile daljnji pomak pa su "dozvolili" muslimanima da se ubuduće mogu nacionalno izjašnjavati kao "neopredijeljeni".

Kako je i ta definicija bila bez ikakve osnove, slijedeći korak vladajućih struktura je bio da im se ovaj put "dozvoli" da se nacionalno izjašnjavaju kao "Muslimani".

Tako je učinjen jedinstven apsurd u svijetu jer je dekretom stvorena do tada nepoznata i nepostojeća muslimanska nacija. Taj apsurd je, međutim, još uvijek na snazi pa se i danas najveći postotak bosanskohercegovačkog stanovništva islamske vjeroispovijesti nacionalno izjašnjava kao Muslimani.

NACIONALNO PREPOZNAVANJE PO POČETNOM SLOVU

S obzirom da taj pojam isključivo podrazumijeva pripadnike islamske vjeroispovijesti, da bi se pravila diferencijacija između vjernika muslimana i muslimana kao pripadnika muslimanske nacije, prizvan je u pomoć i pravopis, čime je učinjen daljnji apsurd. Kada se misli na muslimana vjernika, zavedena je praksa da se "musliman" piše malim početnim slovom, a kada se misli na muslimana kao nacionalno biće, tada se "musliman" piše velikim slovom. Jedinstveno i nepoznato čak i u ortodoksnim islamskim zemljama. Sve kad bi bosanski muslimani čak i bili zadovoljni ovakvom solucijom, to je s pravno-historijskog gledišta neodrživo.

Teško je prognozirati kad će i da li će se bosanskohercegovačkim muslimanima povratiti u svijest spoznaja da su im korijeni ovdje u Bosni i da su potomci srednjovjekovnih Bošnjana, odnosno da su po nacionalnosti Bošnjani (Bošnjaci, Bosanci, isto je), koji su dolaskom Turaka sa bogumilstva prešli na islam, ali su i nakon toga ostali Bošnjani.

"BOSANSTVO"- NEMINOVNOST BOSNE

Neizvjesno je kolika su realna očekivanja da se i pripadnicima druge dvije vjeroispovijesti s ovog prostora, to jest današnjim Srbima i Hrvatima, povrati u svijest spoznaja da su i oni pripadnici bosanskog naroda. Međutim, više je nego sigurno da danas u Bosni i Hercegovini živi ogroman broj Srba, Hrvata i Muslimana koji se po nacionalnosti osjećaju i smatraju Bosancima i da Bosnu i Hercegovinu osjećaju i smatraju kolijevkom svog nacionalnog bića.

Bogatstvo Bosne (umjetnine radene pod istočnjačkim uticajem)

Oživljavanjem davno zaboravljenog bosanskog nacionalnog bića i logično uspostavljanje bosanske nacije, doprinijelo bi prijeko potrebnoj homogenizaciji bosanskog društva, bez obzira što ga čine tri vjeroispovijesti. Time bi se Bosna vratila u ono stanje kakvo je bilo u doba njene samostalnosti pod banovima i kraljevima, što je Bosnu činilo složnom i jakim. I onda su bile tri vjere kao i danas, samo što su bogumile zamijenili muslimani. Tri vjere a jedan narod, upravo onako kako se često definira srednjovjekovna Bosna.

ODNOS "BOSANSKOG I MUSLIMANSKOG" - KONTINUITET...

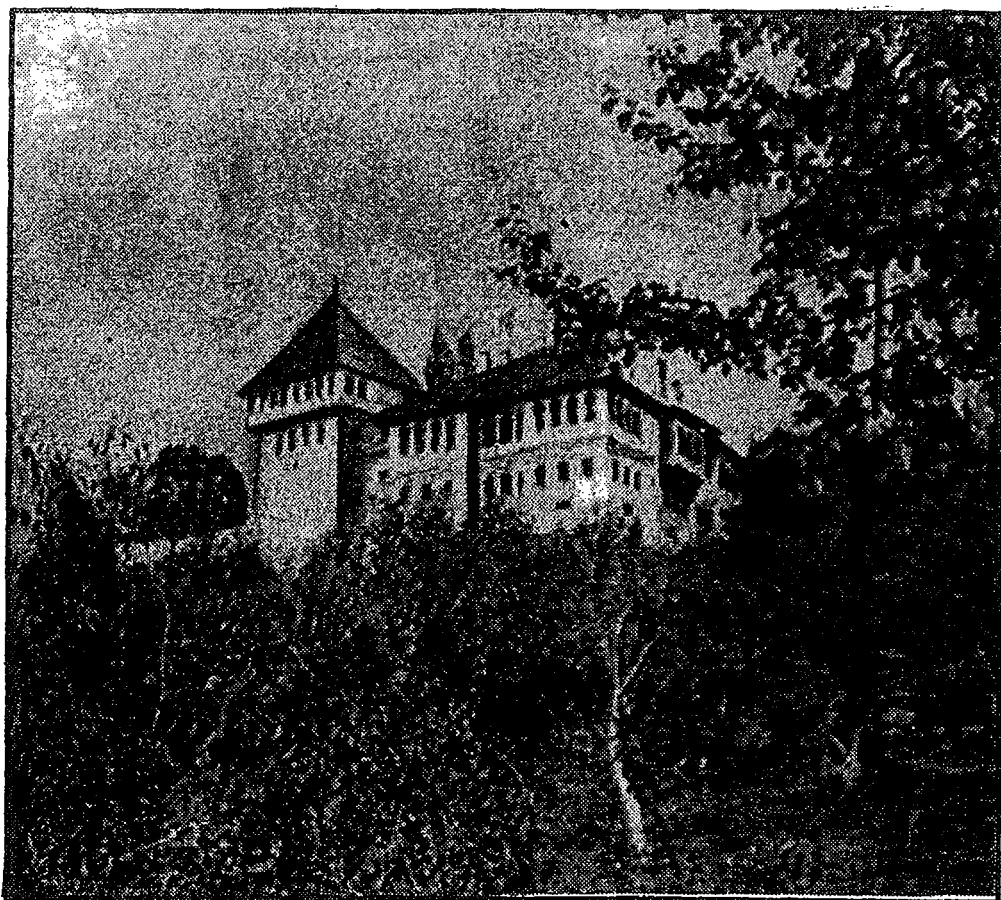
*Referat podnesen na
I KONGRESU BOSANSKO-MUSLIMANSKIH INTELEKTUALACA
održanom, 22.12.1992.*

Trebat će napisati još puno članaka, rasprava i studija da bi ušlo u svijest bosanskohercegovačkim muslimanima, a pogotovo određenim krugovima izvan naše zemlje, da su muslimani na ovom prostoru tisućugodišnji starosjedioci i da predstavljaju povijesni bosanskohercegovački narod. Tendenciozno pisanje i iskrivljeno interpretiranje starije bosanske prošlosti od strane srpskih i hrvatskih povjesničara, dalo je argumente političkim krugovima tih zemalja da ističu tobožnje povijesno pravo na Bosnu i Hercegovinu. Na tim koncepcijama ponikli su svi šovinistički i nacionalistički programi naših susjeda, prije svega Srbije, koji su u posljednjih stotinjak godina nekoliko puta zavijali u crno bosanskohercegovačke muslimane i izazivali najstrašnija stradanja i pokolje. Ako se igdje doslovno realiziralo poznato geslo "Teško narodu i zemlji kojoj tuđinac piše povijest", to je slučaj s Bosnom i Hercegovinom.⁵⁶

56) Sve do sada napisane povijesti Bosne izišle su iz pera srpskih i hrvatskih povjesničara. I kod jednih i drugih je naglašeno nastojanje da se dokaže da je Bosna "od uvijek" bila dio Srbije, odnosno Hrvatske. Sredi: V. Klaić, *Poviest Bosne*, Zagreb 1882; **grupa autora**: *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1942; V. Ćorović, *Historija Bosne*, Beograd 1940; S. Ćirković, *Istoriya srednjovekovne bosanske države*, Beograd 1964. Izuzetak je nedavno izašlo djelo: N. Klaić, *Srednjovjekovna Bosna*, Zagreb 1989. Autorica sasvim trezveno i objektivno prikazuje bosansku povijest.

NAROD BEZ NARODNOSTI

Na tendencioznom i iskrivljenom pisanju naše povijesti, izgrađen je i šovinistički odnos proteklih režima prema muslimanima. Dekretom nam je određivano ko smo i šta smo. U jednom razdoblju za njih smo bili Turci, u drugom Hrvati ili Srbi "islamske veroispovesti" i sl., pa na koncu čak i "neopredjeljeni". Time su nas pokušali pretvoriti u anacionalan narod pa smo tako bili lišeni osnovnih općeljudskih obilježja da pripadamo ma kojoj ljudskoj skupini.

Kula begova Kapetanovića - Ljubušaka u Vitini kod Ljubuškog

Takav odnos vlasti, odnosno režima, prema čitavom jednom narodu, besprimjeran je slučaj u povijesti civilizacija jer takva vrsta genocida nije primjenjivane ni prema egzotičnim urođeničkim plemenima afričkih ili brazilskih džungli, koje je civilizacija otkrila tek krajem prošlog i početkom ovog stoljeća.

Da bude žalosnije a i apsurdnije, to je sve činjeno narodu koji već tisućama godina postoji i obitava na ovim prostorima, koji isto toliko iza sebe ima pisanu povijest i koji je ovdje uživao sve tekovine visoke

civilizacije, dok su preci onih koji su nas lišili svake nacionalne i kulturne pripadnosti, u to vrijeme tamarali za svojim stadima po euro-azijskim pustarama i stepama.

Krajnje tendenciozno prikazivanje prošlosti bosanskohercegovačkog naroda s centrima izvan naše zemlje, u posljednje vrijeme gubi bitku jer su stasale domaće muslimanske, ili bolje rečeno bosanske, intelektualne snage koje na polju povijesnih znanosti već postižu zapažene uspjehe i prišle su reviziji svega onoga što je do sada pisano u vezi ovdašnjih muslimana, i općenito o bosanskom narodu, sa pozicija šovinizma i nacionalizma. Zadatak što su ga prihvatili naši stručnjaci nije težak jer postojeće činjenice same za sebe govore.

Tek se sada otkriva kako je zloupotrebljavana izvorna građa, kako su pogrešno interpretirani, prešućivani, pa čak i uništavani podaci koji se nisu uklapali u zacrtane znanstvene i političke teze inocentara.

Nove spoznaje o našoj prošlosti i kulturi su takvog karaktera da će vjerojatno jedno razdoblje izazivati određenu skepsu čak i u našoj sredini. To je shvatljivo jer smo pokoljenjima odgajani i indoktrinirani onim saznanjima i istinama koje su nam servirali drugi. Zato sam i započeo ovo izlaganje rečenicom "Trebati će napisati još puno članaka, rasprava i studija da bi se ulilo u svijest bosanskohercegovačkim muslimanima..." to i to, jer se spomenuta revizija ukorijenjenog shvaćanja o nama odnosi na temeljna nacionalna obilježja, a to je naše etničko porijeklo, nacionalni identitet i geneza naše vjerske pripadnosti.

ETNOGENEZA MUSLIMANA

Na pogrešnom i tendencioznom prikazivanju etnogeneze bosanskohercegovačkih muslimana izgrađene su sve nacionalšovinističke i političke konstrukcije proteklih režima čije posljedice snosimo i u ovom najnovijem ratu. Ukratko: znanstveno nije više uopće sporna činjenica da su bosanskohercegovački muslimani autohtoni balkansko-europski narod koji na ovom prostoru živi više od 4000 godina, koliko se može arheološki pratiti. Naime, ovdašnji muslimani su uz Albance i Grke jedini balkanski narod, a istovremeno jedan od rijetkih u Evropi, koji je najvećim dijelom preživio seobu naroda tokom 6. i 7. stoljeća n.e. Arheološki podaci pokazuju da je slavensko doseljivanje na Balkanski poluotok uglavnom zaobišlo područje današnje Bosne i Hercegovine, iz više razloga, koji su bili

sudbonosni, tako da je ovdašnje predslavensko, odnosno iliro-romansko stanovništvo, etnički, kulturno i politički ušlo kompaktno u srednji vijek.⁵⁷

Za ilustraciju ove teze navest ću rezultate do kojih su koncem prošlog stoljeća došli austrijski učenjaci. Obavljena antropološka

Kula begova Firdusa u Livnu

57) P. Anđelić, *Periodi u kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine u srednjem vijeku*, Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s. sv. XXV, Sarajevo 1970., p. 202, 204.; Više o ovom problemu: Simpozijum "Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slovena", ANUBiH, pos. izd. knj. XII, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1969.

istraživanja muslimanskog dijela bosanskohercegovačkog stanovništva, posebno regruta, pokazala su da ogroman postotak od ukupnog broja obrađenih individua nosi neslavenska antropološka obilježja. Uzimani su u obzir karakteristični faktori kao što je fizička konstitucija, boja kose i očiju, ten, statura, mentalitet i dr.⁵⁸

Ti podaci su tako odudarali od do tada uvriježenih shvaćanja o etničkoj pripadnosti bosanskohercegovačkih muslimana da su u širim krugovima zanemareni kao neosnovani i netačni. Ali da se i u ovom slučaju griješilo na štetu činjeničnog stanja o nama, pokazat će slijedeći navod.

Znanstvenoj javnosti su nedavno prezentirani rezultati sličnog istraživanja obavljena prije izvjesnog vremena u organizaciji Balkanološkog instituta Akademije nauka i umjetnosti BiH. Antropološka obrada skeleta otkopani ispod stećaka na nekropolama diljem Bosne i Hercegovine, pokazala je da se u većini slučajeva radi o brahikranim tipovima sahranjenih individua, što je atipično za slavensku rasu, a to znači da je riječ o pokojnicima predslavenske pripadnosti.⁵⁹ Time su istovremeno potvrđeni rezultati austrijskih antropologa s kraja prošlog stoljeća obavljena na živim individua, isključivo muslimanskog dijela stanovništva.

Tako je od ranije prisutna teza da je glavnina stanovništva srednjovjekovne Bosne bila ilirskog porijekla, potkrijepljena i materijalnim dokazima. S obzirom na činjenicu da današnji bosanskohercegovački muslimani potječu od srednjovjekovnih Bošnjana, jasno je da oni preko njih vuku genezu od Ilira. Dakako, to se ne može uzeti u apsolutnom smislu jer je tokom stoljeća dolazilo do migracija i miješanja pa je slavenska komponente postala dominantna. Ilirsko porijeklo bosanskog stanovništva je unatoč svemu ostavilo trajna obilježja širokog spektra. Jedne od njih su i specifične karakterne osobine bosanskog čovjeka koje se upadljivo razlikuju od onih kod susjednih naroda. To je dobro poznati naš mentalitet. U srednjem vijeku on je pao u oči i strancima s kojima su naši preci saobraćali. On je posebno dolazio do izražaja u njihovom odnosu

58) L. Glück, *Rezultati tjelesnog mjerenja 140 bosanskohercegovačkih vojnika*, Glasnik Zemaljskog muzeja, sv. III, Sarajevo 1891. p. 236-247. Prije Glück-a mjerenje vršio A. Weissbach (*Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien.*); Č. Truhelka, *Studije o porijeklu*, Zagreb 1941, p. 12-16.

59) Ž. Mikić, *Prilog antropološkoj strukturi skeleta iz nekropola sa stećcima u Jugoslaviji*, Godišnjak centra za Balkanološka ispitivanja, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knj. XXIII/21, Sarajevo 1985. p. 55-67.

prema vjeri, poštenju, dobroti, pravičnosti, odbojnosti prema svakoj vrsti podređenosti itd. Iz tih osobina nastao je i dobro poznati pojam "dobri Bošnjani", kako se često nazivaju naši preci u dokumentima.

KORIJENI BOSANSKOG MERHAMETA

U jednoj dubrovačkoj listini iz prve polovice 15. stoljeća, tačno je navedeno šta karakterizira te dobre Bošnjane, po čemu su bili poznati i izvan svojih granica.⁶⁰ Ovo navodim iz razloga što smo mi, današnji Bosanci, u velikoj mjeri naslijedili te plemenite osobine naših predaka. To je poznati "merhamet" današnjih bosanskohercegovačkih muslimana. Razlika između našeg merhameta i dobrote dobrih Bošnjana iz srednjeg vijeka je u tome što su oni znali povući crtu dokle se moglo ići u zloupotrebi njihove dobrote, o čemu su dobro vodili računa svi oni s kojima su kontaktirali, jer se znalo da su isto tako veoma opasni ako im se nanese uvreda ili nepravda.

Sve ove spoznaje o našem porijeklu i identitetu treba uzeti kao temeljnu odrednicu pri definiranju cjelokupnog kulturnog i političkog identiteta bosanskohercegovačkih muslimana. Može se s pravom reći za sve ono što nosi pridjev ili epitet "bosansko" da se uglavnom odnosi na ovdašnje muslimane.

Bitno je da ove spoznaje prodru u svijest našeg čovjeka i da se napuste neke ukorijenjene predrasude kojih se uporno, a neopravdano držimo. Mora se imati na umu činjenica da će šire muslimanske mase, a pogotovo one na selu, teško pojmiti i prihvatiti da su, na primjer, srednjovjekovni bosanski vladari imenom Tvrtko, Tomaš, Stjepan i dr., ili kraljica imenom Katarina, vladari naših kršćanskih predaka, a da smo mi, današnji muslimani, njihovi potomci.

Trebat će još puno poraditi da se masama objasni naša vjerska geneza, faze i put koji je pređen od pripadnika paganizma, kršćanstva i bogumilstva do suvremene naše islamske pripadnosti. Pretposljednja vjerska karika - bogumilstvo, zbog bliske vremenske distance, u svijesti nam je najbliža, i zato što je još uvijek svježija srednjovjekovna tradicija da je to bila vjera naših predaka. O tome govori i stanje na grobljima. Rijetko će se naići na starije muslimansko groblje na kojem nema stećaka, odnosno srednjovjekovnih ukopa. I neupućenom namjerniku je jasno da je riječ o kontinuitetu

60) O tome: *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine*, p. 478.

ukopa istog naroda, koji je nakon preuzimanja islama umjesto stećaka počeo stavljati nišane.

*Bosanski ćef (opuštenost duha i tijela;
sujesnost uživanja)*

Ovo samo nekoliko odabranih primjera zorno pokazuje kakvi zadaci čekaju naše znanstvenike. Na nama je da pratimo i uvažavamo njihove rezultate. Shvatimo da su nam korijeni na ovom tlu i da je sve što je kulturno i politički stvarano tisućama godina na prostoru današnje Bosne i Hercegovine, naše, muslimansko naslijeđe i bogatstvo. Kulin ban, kralj Tvrtko, kraljica Katarina i dr., bili su vladari naših predaka, i zato kulturno, nacionalno, politički i povijesno oni pripadaju današnjim bosanskohercegovačkim muslimanima, ali i bosanskim katolicima i pravoslavicima koji nacionalno jesu i koji se smatraju potomcima dobrih Bošnjana, odnosno današnjim Bošnjacima ili Bosancima. To s pravom, jer je znano da je srednjovjekovna Bosna bila jednonacionalna zemlja, jedinstvenog bosanskog naroda zvani Bošnjani, koji su isto tako pripadali trima konfesijama.⁶¹ Katoličanstvo i pravoslavlje su se

61) Svi domaći i strani dokumenti stanovnike srednjovjekovne Bosne isključivo nazivaju Bošnjanima, za koje dokumenti također nedvojdbeno potvrđuju da su pripadali trima konfesijama: katoličanstvu, pravoslavlju i bogumilstvu.

zadržali do danas, dok je bogumilstvo, najmasovnija vjera ondašnje Bosne, ustupilo mjesto islamu, koji, kako znamo, predstavlja najmasovniju vjeru današnje Bosne.

KORIJENI BOSANSKE DRŽAVNOSTI

*"Zemlja" br.1, svibanj 1992
"Podrinjske Informativne Novine", br. 1. 1992.*

U svim proteklim režimima svjesno se radilo na tome da se ubije i satare sve što je u vezi s Bosnom, njenom kulturom i prošlošću. Osobito se rado prešućivala istina da je to jedna od najstarijih evropskih država slavne i bogate povijesti.

Do prije godinu dana nije niko mogao ni pomisliti da će Bosna nakon toliko stoljeća opet postati ono što je jednom već bila i što danas opet postaje - samostalna i nezavisna država. Mora se istaći da se to ne dešava bez osnove. Ona stječe ono što je izgubila još prije 529 godina, kad su Turci 1463. godine srušili njeno kraljevstvo. Bosna je, ustvari, već do 1463. godine uživala svoju nezavisnost 500-600 godina, i kroz to dugo razdoblje prošla je sve faze razvoja državnosti. Od male banovine pretvorila se u moćnu kraljevinu koja je jedno vrijeme bila čak vodeća sila ovog dijela Evrope. Uz svoje banove i kraljeve imala je sve atribute koji su karakterizirali svaku srednjovjekovnu državu.

Treba napomenuti da je Bosna u odnosu na susjednu Srbiju i Hrvatsku, a i druge južnoslavenske zemlje, uspjela najduže sačuvati svoju državu. Podsjetimo se da je Hrvatska izgubila svoju 1102, Srbija 1459, a Bosna 1463. godine, dok su sve uspostavljene u isto vrijeme, negdje u 9. stoljeću. To pokazuje kako su duboki korijeni bosanske državnosti i samostalnosti. Prema tome, Bosna kroz ovaj rat stječe ono što je jednom već imala i uživala, i sada to samo obnavlja. Iako se kroz razdoblje od 529 godina, koliko je proteklo od propasti Bosanskog Kraljevstva, mnogo toga zbilo - nije trajno izgubljen nijedan atribut koji predstavlja temeljno polazište

Državni pečat (iz vremena kralja Tvrtka II)

za konstituiranje suvremene bosanskohercegovačke državnosti. Ono što je najbitnije, Bosna je zadržala iste granice koje je imala u doba svoje srednjovjekovne nezavisnosti. Što više, nešto su i reducirane, pošto je izgubila primorje od Boke Kotorske do rijeke Cetine, odnosno do Omiša. Drugo, na njenom tlu je do danas opstao isti narod - Bosanci, potomci srednjovjekovnih Bošnjana.

Prikaz nekog bosanskog dvorca na stečku iz Zgošće

Jedina promjena koja se zbila odnosi se na vjeru. I u srednjem vijeku Bosanci su ispovijedali tri vjere: katoličanstvo, pravoslavlje i bogumilstvo. Prve dvije su i danas prisutne dok je bogumilstvo, kao najmasovnija vjera srednjovjekovnog bosanskohercegovačkog stanovništva, nestala za sva vremena. Njegovi pripadnici su dolaskom Turaka preuzeli islam, a potomci su im naši današnji muslimani.

Ponovno uspostavljanje bosanskohercegovačke slobodne i nezavisne države nakon pet stoljeća, svakako predstavlja najkrupniji politički događaj suvremene bosanskohercegovačke povijesti. Bosna je postala ono što je jednom već bila i ne može se reći da se radi o umjetnoj državnoj tvorevini. To je zajednica koja iza sebe ima tisućugodišnju povijesnu, kulturnu i državnopravnu tradiciju.

U događajima koji prate rađanje ovovremene bosanskohercegovačke države prisutna je i izvjesna simbolika koja nas podsjeća na ono daleko vrijeme kad se ugasila srednjovjekovna bosanska država. Nestala je proljetno-ljetnih dana 1463. godine, u krvi i plamenu, napadom tuđinske vojske, a evo nastaje proljetno-ljetnih dana 1992. godine u skoro identičnim okolnostima, uz žestok otpor stranih, ali i njenih domaćih dušmana, kojima očito Bosna ništa ne znači niti je osjećaju svojom domovinom, za razliku od njenih istinskih sinova kojima je u srcu i koji ginu za nju, kao što su ginuli i njihovi preci prije puno stoljeća uvijek kad im je Bosna bila napadnuta.

POD ZNAMENJEM PREDAKA

KAKO SU NASTALI GRB I ZASTAVA REPUBLIKE BOSNE I HERCEGOVINE

*"Oslobodenje", od 18.8.1992.
"Bedem" br. 1. siječanj 1993.*

Grb i zastava današnje Republike Bosne i Hercegovine su u stvari znamenja naših predaka i srednjovjekovne bosanske države od prije 500, 600, 1.000 godina. Ljiljan je i u ono vrijeme bio obljubljen kao što je i danas.

Neposredno nakon referenduma, na kojem se bosanskohercegovački narod listom opredijelio za svoju samostalnu i suverenu državu, jedan od prioriternih zadataka bio je da se odrede nova državna obilježja, odnosno grb i zastava. Zauzet je stav da im podloga bude historijska, iz vremena srednjovjekovne bosanske države. U tu svrhu imenovana je stručna grupa sastavljena od povjesničara i arheologa koja je trebala tačno definirati grb i zastavu koje su naši preci upotrebljavali u doba svojih banova i kraljeva, od prije 600, 800, 1.000 godina.

Rekonstrukcija starog bosanskog grba izvršena je na osnovi sačuvanih predstava na starobosanskom novcu, državnim pečatima i elementima ukrasne arhitekture sa Bobovca. Stručnoj grupi su, međutim, najbolje poslužili arheološki ostaci pronađeni u grobu kralja Tvrtka I, u Arnautovićima kod Visokog. Prilikom otkopavanja njegovih posmrtnih ostataka pronađen je kraljevski plašt koji je još uvijek prekrivao kraljev kameni lijes. Bio je ukrašen zlatom vezenim grbovima sa ljiljanima.

Na osnovi svih ovih nalaza, ustanovilo se da je grb srednjovjekovne bosanske države imao ovaj izgled: srcoliki štit plave boje, koji

presijeca poprečna greda srebrenaste boje u dva polja. U svakom od njih su po tri ljiljana zlatnožute boje.

Ovi elementi (štit, poprečna greda i ljiljani), predstavljaju standardni sadržaj evropske srednjovjekovne heraldike. Svaka od tih figura ima određeno značenje i tumačenje kako su postali heraldički znaci. Posebna ljepota bosanskog grba jesu njegovi ljiljani. Oni su već u srednjovjekovnoj Bosni bili toliko omiljeni da se s pravom može reći da je to bio zaštitni znak bosanskog naroda. Naši preci su bili toliko privrženi tom cvijetu da su ga koristili i isticali u svim prilikama (kao i mi danas): klesali su ga na stečke, stavljali kao ukras na kovani novac, primjenjivali u ukrasnoj arhitekturi, tkali dezene i kovali nakit s njegovim likom itd. Može se reći da je ljiljan u staroj Bosni bio ono što je križ u kršćanstvu, polumjesec u islamu, ili srp i čekić u komunizmu.

Predstave ljiljana iskovani na metalnoj pločici (dio nakita - počelica)

Sasvim je pogrešno tumačenje nekih povjesničara da su taj cvijet, kao simbol, naši preci preuzeli od Francuza. Istina, i kod njih je u srednjem vijeku bio omiljen i korišten kao čest heraldički znak, ali nema nikakvih dokaza da ga je naša dinastija Kotromanića preuzela od njihovih Anžuvina.

Arheološka i povijesna građa dokazuje da se njegove likovne predstave kod nas javljaju mnogo ranije nego u Frnacuskoj, a i u drugim evropskim zemljama. Spomenimo i to da ljiljan na ovom prostoru raste kao endemska biljka (na Igmanu i Sutjesci), poznat u nauci pod nazivom *Lilium Bosniacum* (bosanski ljiljan). Prema tome naši ga preci nisu trebali upoznavati od drugih.

Stručna grupa je ustanovila da je srednjovjekovna bosanska država imala i koristila zastavu. O njoj nam osnovne podatke daje veliki državni pečat iz vremena kralja Tvrtka I (sredina 14. stoljeća). Tu je prikazano kako se viori na dugom konjaničkom koplju koje nosi vitez u oklopu, zapravo kralj. Sasvim se jasno vidi da je na njoj glavna i središnja oznaka državni grb, kakav je gore opisan.

Na osnovi istog izvora može se zaključiti da je bila jednobojna i pravokutnog oblika. Iako se izvorno ne može utvrditi koja joj je bila

osnovna boja, na osnovi nekih analogija može se sasvim pouzdano reći da je bila bijela, kao većina zastava 11, 12, 13. i 14. stoljeća.

U vrijeme kralja Tvrtka I, kada je bosanska država dosegla najveću moć, i kad je stvorena tzv. Velika Bosna, gore opisana zastava vihorila se na kulama gradova i tvrđava od današnjeg Nikšića do Knina, od Save do Brača, Hvara i Korčule, te od Zrmanje do Kotora. Ona se vihorila i na našoj floti koja je jedno vrijeme gospodarila znatnim dijelom Jadrana. Pod njom su se naši preci stoljećima svrstavali u bojne redove i prolijevali krv da bi sačuvali svoju slobodnu i nezavisnu Bosnu, isto onako kako i mi danas to činimo.

*Čuveni "teški bosanski mač"
(stećak u Raškoj Gori kod Mostara)*

ZNAMENJE BOSANSKE VOJSKE

POZDRAV PREDAKA

*"Oslobodjenje", od 20.7.1992.
"ISTO" br. 4. 1992.*

Način pozdravljanja koji je odnedavno uveden u Armiji Bosne i Hercegovine datira na ovim prostorima još iz antičkog vremena

Nedavno je predstavnik Oružanih snaga RBiH prilikom smotre jedne jedinice prvi put demonstrirao novi, bosanski način vojničkog pozdrava. S obzirom na to da je riječ o do sada nepoznatom i nigdje viđenom načinu pozdravljanja, TV-gledaoci koji su pratili smotru, dakako, nisu mogli znati šta znači polupodignuta ruka s otvorenim dlanom, kako je prikazao vojni starješina prilikom smotre.

SPECIFIKUM PROSTORA

Gospodin Stjepan Šiber, koji je demonstrirao tu novost, bio je svjestan toga, pa je smatrao potrebnim da na licu mjesta objasni da je riječ o starobosanskom načinu pozdrava, koji se poslije 500 godina ponovo uvodi u upotrebu. S obzirom na to da se radi o originalnom i specifičnom načinu pozdrava, koji treba da postane zvanični vojnički pozdrav naših oružanih snaga, neophodno je dati neka objašnjenja kako bi se bolje razumjelo o čemu se radi.

Ova vrsta pozdrava predstavlja prastari način komuniciranja i njime se kod svih naroda iskazuju dobre namjere prema drugom licu. Može se reći da je star koliko i svijet, jer je dokazano da su se ovako ljudi pozdravljali već u prethistorijsko doba. U jednoj spilji u francuskim Pirinejima, na čijim zidovima su sačuvani crteži i slikarije paleolitskih ljudi, između ostaloga, vide se i izdignute ruke s

otvorenim dlanom. Ovo je do sada najstariji poznati primjer pozdrava na ovaj način - star petnaestak hiljada godina.

Prilikom nedavnog inauguriranja ovog pozdrava, dato je objašnjenje da je riječ o starom bosanskom pozdravu. To je sasvim tačno, jer je dokazano da se na ovom prostoru u kontinuitetu prakticirao nekoliko hiljada godina. Najstariji spomenici sa ovog prostora na kojima je prikazan taj pozdrav potječu iz antičkog doba, od prije više od 2.000 godina. To su kamene ploče na kojima se uvijek ponavlja isti prizor: muškarac (ponekad i žena) ima poluispruženu desnu ruku s otvorenim dlanom.

Ova pojava ne bi zavrijedila pažnju da se taj isti pozdrav ovdje nije prakticirao i u srednjem vijeku, što govori da je postao specifikum ovog prostora. Postoji ogroman broj stećaka na raznim stranama Bosne i Hercegovine na kojima se uvijek ponavlja opisana predstava. Taj specifičan način pozdravljanja održavao se i nakon dolaska Turaka u Bosnu, o čemu govori njegova predstava na muslimanskim nišanima (groblje na Alifakovcu u Sarajevu i drugdje). Imajući u vidu da reproducira potpuno identičnu sliku sa spomenika iz antičkog doba i srednjeg vijeka, jasno je da je riječ o hiljadugodišnjem običaju.

Njegova česta reprodukcija na ilirskim spomenicima, srednjovjekovnim stećcima, kao i na nišanima, daje puno pravo da se smatra specifičnim bosanskim pozdravom, jer se nigdje drugdje u Evropi i svijetu ne javlja u takvom vremenskom kontinuitetu kao na našem prostoru.

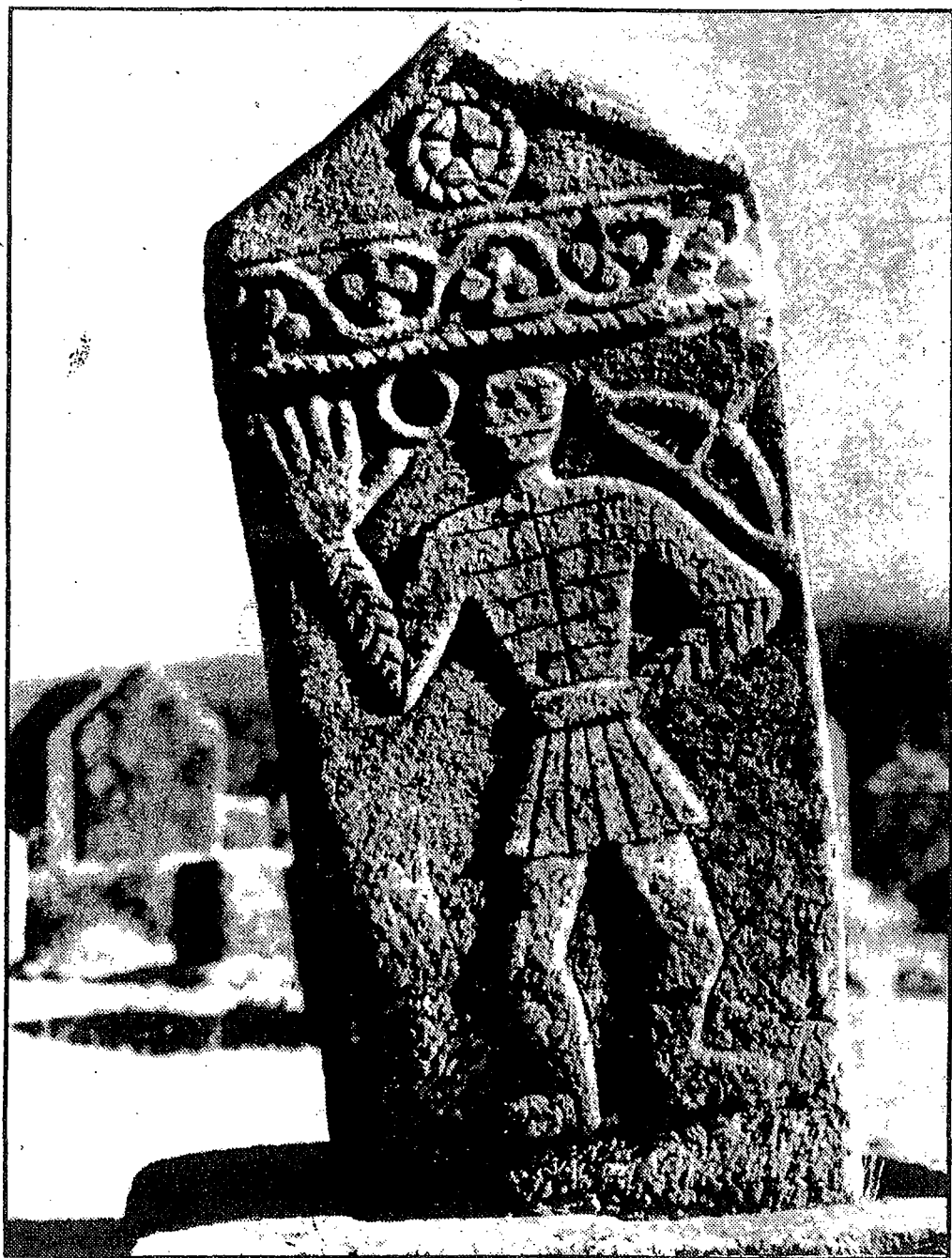
SLAVNA BOSANSKA VOJSKA

Napomenimo da je srednjovjekovna Bosna i Hercegovina imala i drugih osobenosti, koje sasvim opravdano nose naziv "bosanski". Naši preci su, bez sumnje, imali dobar razlog da su mnoge svoje institucije zvanično nazivale "slavnim", "dobrim" i sl. Tako, na primjer, uvijek kada se spominje domaća vojska, za nju se kaže "slavna bosanska vojska", ili "slavna naša vojska", zatim "slavni bosanski dvor", "slavna bosanska kruna"...

Epitet "dobri" redovno se upotrebljava kada se spominju pripadnici domaće vjere (bogumili), koji su sami sebe nazivali "dobri krstjani", a kad se spominje narod, za nj se kaže "dobri Bošnjani".

Ovo su samo neki od primjera bosanske osobenosti, koja je proizašla iz tisućugodišnje tradicije bosanskohercegovačkog naroda. Napomenimo da se kultura jednog naroda isključivo cijeni

po vrijednostima vlastitog kulturnog naslijeđa, a Bosna je i u tome izuzetno bogata. Mnogo stvari iz tog bogatstva tek sada otkrivamo, jer, iz poznatih nam razloga, donedavno nije bilo poželjno ništa isticati što se odnosilo na "bosanstvo" ili je imalo pridjev "bosanski". Hvala Bogu da su ta crna vremena iza nas, a svijetla budućnost Bosne ispred nas.

"Bosanski pozdrav" (stećak u Radimlji kod Stoca)

KAKO JE BOSNA I HERCEGOVINA BILA REGIONALNO I UPRAVNO UREĐENA U DOBA SVOJE SREDNJOVJEKOVNE SAMOSTALNOSTI

"Oslobodenje", od 5.1.1993.

Podjela na regije (oblasti, okruge i sl.) stara je koliko i Bosna. Nema zemlje na svijetu koja nije podijeljena na manje geografske jedinice, zvale se one provincijama, regijama, departmanima, kantonima, pokrajinama ili drukčije.

Regionalizacija Bosne, o kojoj se u posljednje vrijeme toliko govori, nije ništa novo u njenoj hiljadugodišnjoj historiji. Obavljena arheološka iskopavanja su dokazala da se već prije nekoliko hiljada godina naša zemlja dijelila na oblasti koje su preko srednjeg vijeka, s neznatnim korekcijama granica, opstale do danas. Naime, zapaženo je da su se na pojedinim geografskim cjelinama formirale kulturne skupine (kulture) koje nose izrazit lokalni žig na koje je utjecao ambijent prostora.

DOBA ILIRA I RIMLJANA

U mlađe prethistorijsko doba i u vrijeme Rimljana (prije 2000 godina), pojedine geografske cjeline bile su naseljene određenim plemenima, čija su nam imena u većini slučajeva poznata. Iz tog razdoblja imamo podatke koji govore čak i o razgraničenju nekih

regija. U selu Vagnju kod Jajca nađen je kameni natpis na kojem stoji da je to granična oznaka između plemena Sapuata i Lamatina. Slični spomenici su pronađeni i u Kosijerévu kod Bileća, Zmajevca kod Stoca itd. Svi su stajali na mjestima kuda je vodilo prirodno razgraničenje između tamošnjih okruga.

*Najstariji spomen teritorijalnog razgraničenja u Bosni
(37. godine n. e, Vaganj kod Jajca)*

Iz rimskih izvora saznajemo da su se ondašnje bosanskohercegovačke regije uglavnom nazivale po plemenima koja su ih naseljavala. Tako, na primjer, današnju oblast Duvanjskog, Livanjskog i Glamočkog polja naseljavali su pripadnici plemena Dalmata, i ta regija se nazivala "zemlja Dalmata". Oblast srednje Bosne, koju su naseljavali pripadnici plemena Dezidijata, nazivala se "zemlja Dezidijata", srednje Podrinje "zemlja Dindara" i sl.

Svaka od tih oblasti dalje se dijelila na manje geografske jedinice, odnosno okruge. To su tzv. dekurije, koje odgovaraju srednjovjekovnim župama, a današnjim općinama. Sačuvali su se dokumenti s

tačnim popisom i brojem tih dekurija na čitavom bosanskohercegovačkom prostoru.

SREDNJI VIJEK

Srednji vijek je u cijelosti preuzeo podjelu zemlje na regije od antičkog doba. Iz sačuvanih dokumenata saznajemo da ih je bilo osam:

I. GORNJA ili PRAVA BOSNA - obuhvaćala je širi prostor gornjeg toka rijeke Bosne do Vranduka, s pritokama: Stavnja, Lepenica, Fojnica, Borovica i dr. Tu su bili znameniti gradovi: Vrhbosna, Hodidjed, Bobovac, Kraljeva Sutjeska, Kreševo, Fojnica, Vranduk itd.

II. SOLI - to je područje današnje sjeveroistočne Bosne između rijeke Drine i Save, poglavito oko planine Majevice i gornjeg toka Spreče. Najstariji grad na ovom prostoru bio je Salines (današnja Tuzla), dok se Bijeljina, Zvornik i dr. javljaju kasnije.

III. USORA - sterala se s obje strane srednjeg i donjeg toka rijeke Bosne, zatim uz pritoke Usoru i Ukrinu. Znatniji gradovi su bili: Brčko, Gradačac, Derventa, Žepa, Tešanj, Maglaj, Doboj, Bosanski Brod i dr.

IV. DONJI KRAJEVI - obuhvaćali su prostor između Vrbasa i Une. To je uglavnom današnja Bosanska krajina. Sačinjavale su je župe: Vrbanja, Zemljanik, Luka, Pliva, Glaž, Vrbas, Sana i Dubica.

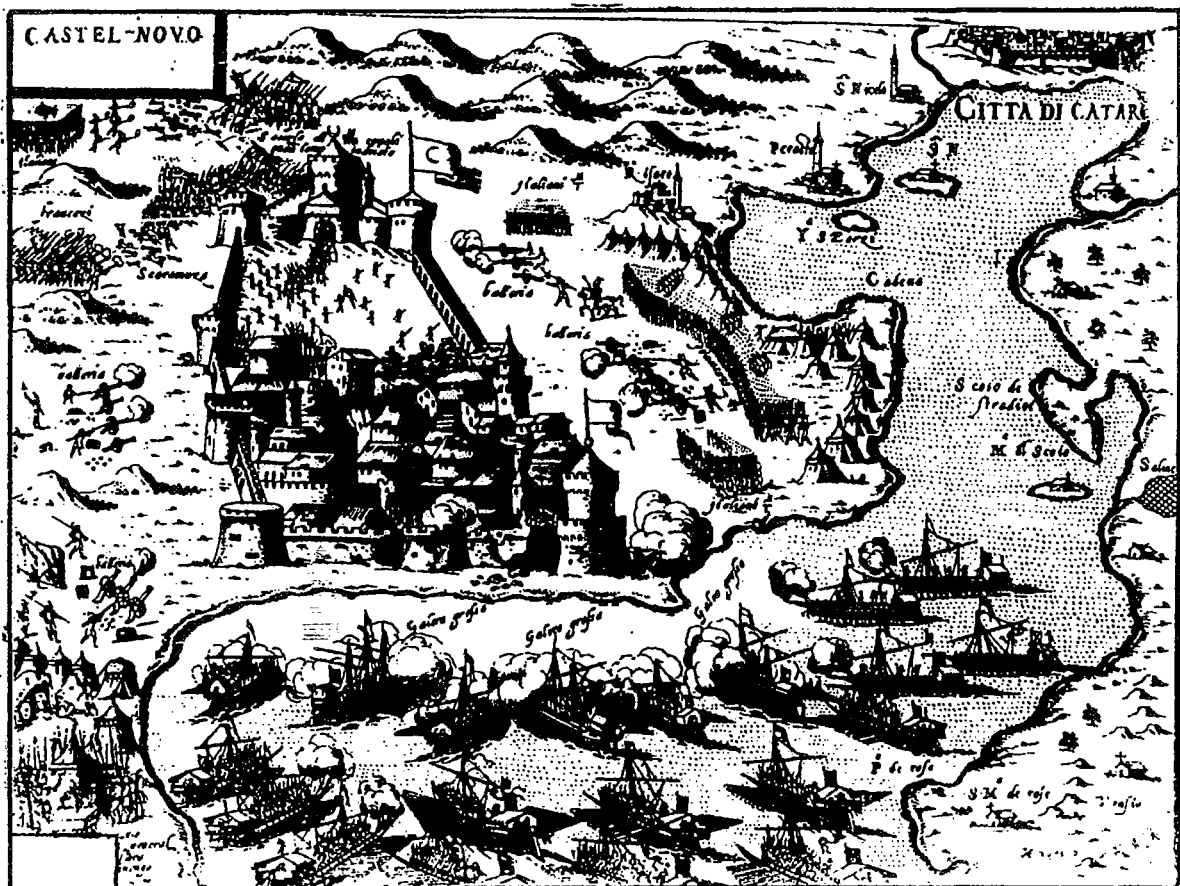
V. ZAPADNE STRANE, zvane još i **ZAVRŠJE** - zapremale su područje Duvanjskog, Livanjskog i Glamočkog polja, sa istoimenim župama. Glamoč se u najstarijim dokumentima naziva "Dlamuč", a onda "Dlamoč". U župi Livno bila su dva grada: Bistrica i Hlijevno. Grad Duvno se prvi put spominje prije 2150 godina, pod nazivom "Delminium", a u srednjem vijeku pod nazivom "Dlmno", a onda "Dumno" i sl.

VI. HUM ili ZAHUMLJE - zapremao je uglavnom područje današnje Hercegovine, ali mu je pripadao i poluotok Pelješac, te primorje od Dubrovnika do današnjeg Graca na moru. Glavni grad je bio Blagaj iznad vrela Bune, a drugi po važnosti bio je Ston. Godine 1333. Pelješac je prešao u ruke Dubrovačke Republike i time je trajno otuđen od bosanske države.

Humaska oblast je kasnije dobila naziv Hercegovina. Naime, godine 1448. humski oblasni gospodar vojvoda Stjepan Vukčić uzeo

je naslov hercega, nakon čega mu se oblast počela nazivati "Hercegova zemlja", iz čega je nastalo "Hercegovina".

VII. PRIMORJE - protezalo se uz obalu od Dubrovnika do Boke Kotorske. Činile su ga dvije župe: Konavli i Dračevica. U Konavlima je bila luka Cavtat u kojoj su se ukrcavali bosanski kraljevi kad su išli u pohode Dubrovniku i druga primorska ili prekomorska mjesta. U župi Dračevici kralj Tvrtko je 1382. godine sagradio Herceg- Novi, s namjerom da bude glavna luka bosanske države.

Grad Herceg Novi kojeg je 1382. godine sagradio kralj Tvrtko I na bosanskom Primorju da bude glavna bosanska luka i trg soli

VIII. PODRINJE - zauzimalo je gornju Drinu i pritoke Čehotinu i Lim. Tu su bili znameniti gradovi: Prijepolje, Dabar, Breznica (današnja Pljevlja), Hotča (današnja Foča), Čajniče i dr.

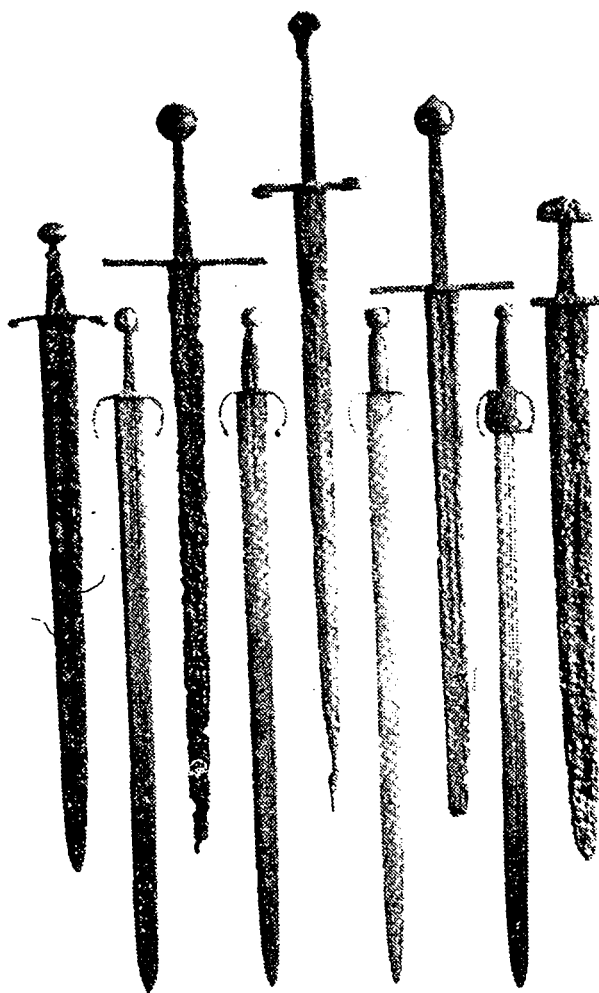
Tih osam oblasti činilo je srednjovjekovnu bosansku državu i neznatno reducirane i danas su njeno osnovno jezgro. Po svome karakteru one su prvenstveno predstavljale geografske jedinice bez političkih prerogativa. Na čelu su im bili nasljedni oblasni gospodari, ali ih je po potrebi postavljala i skidala centralna vlast.

U svemu su bili potčinjeni kralju. Bilo je tačno precizirano što spada u nadležnost oblasnih gospodara, a što u nadležnost centralne vlasti.

S obzirom na to da u ono doba nisu postojale stajaće vojske, svaki od oblasnih gospodara bio je dužan da na prvi kraljev poziv prikupi kontingente na svom području i priključi ih općebosanskoj vojsci koja je kretala u pohod ili ustajala da brani zemlju od stranih zavojevača.

OBRAČUN SA RAZBIJAČIMA BOSNE

Oblasni gospodari su uživali i izvjesnu samostalnost, prije svega u sudstvu, vođenju privrede i sl., ali je u svemu moralo biti suglasje sa centralnom vlašću. Nijedna oblast nije mogla poduzimati ništa

*Razni tipovi srednjovjekovnih bosanskih mačeva
(Zbirka Zemaljskog muzeja u Sarajevu)*

što bi se kosilo s općedržavnim interesima. Vanjski poslovi, kovanje novca, carine, određeni porezi i dr., bilo je isključivo u nadležnosti centralne vlasti. Najvažnija državna pitanja rješavana su na saboru velikaša, koji se u Bosni zvao "stanak". Održavan je u Arnautovićima kod Visokog (srednjovjekovne Mile). Na njemu se rješavala sudbina države: postavljali se i skidali kraljevi, oblasni gospodari, rješavali krupni sudski sporovi, objavljivao rat, sklapao mir i sl.

Dokle je nepriznavanje centralne vlasti moglo doći govori slučaj koji se zbio 1391. godine u Humu (današnja Hercegovina). Gospodari Popova polja i Primorja, braća Sankovići (Beljak i Radič), otišli su tako daleko da su Dubrovačkoj Republici čak prodali Konavle i dio obale sve do Boke Kotorske, ne vodeći računa da prodaju dio bosanske države. Na to je centralna vlast oštro reagirala. Kralj je sazvao skupštinu velikaša (stanak), koja je najoštrije osudila taj postupak. Zaduženi su vojvoda Vlatko Vuković i Knez Pavle Radenović da kazne odmetnike i povrate otuđenu državnu teritoriju. Odmetnici su zarobljeni, okovani, i bačeni u tamnicu gdje su godinama truhnuli. Stariji od braće (Beljak), bio je još i oslijepljen. Tako su se naši preci obračunavali s onima koji su pokušavali razbiti integritet naše države prije 600 godina.

SVJEDOČANSTVA PROŠLOSTI

MRŽNJA DUBOKIH KORIJENA

"Oslobodenje", od 24 i 25.1.1993.

Neprijateljski odnos Evrope prema Bosni i njenom narodu vuče korijene još iz srednjeg vijeka, kada su prije 800 godine otpočeli svirepi progoni bogumila. Umjesto njih, danas su na meti njihovi potomci - bosanski muslimani. Još je prije 800 godina Evropa je, naslutivši navodnu "bogumilsko-islamsku" koaliciju, nijemo gledala kako propada bosanska kraljevina, a očito je da je i danas spremna na sve kako bi iskorijenila narod i vjeru koji "povijesno ne pripadaju" starom kontinentu.

Ravnodušnost Evrope prema tragediji u Bosni i sprečavanje donošenja mjera da se ona zaustavi, tjera čovjeka da se upita čini li to ona spontano, ili se iza toga krije njena smišljena politika. To tim prije što su u pitanju muslimani, koje je Evropa oduvijek smatrala stranim vjerskim tijelom na svom tlu.

Izraziti antibosanski, ili, bolje rečeno, antimuslimanski stav, tako je upadljiv da se svako ko prati ova zbivanja mora upitati ne postoji li možda tajni dogovor između četničkih zlotvora i određenih krugova Evrope da se jedina kompaktna islamska jezgra na tlu Evrope po svaku cijenu iskorijeni, ne birajući ni sredstva ni način.

Na ovu pomisao navodi i činjenica što je Evropa ne jednom u daljoj prošlosti dokazala svoju netrpeljivost prema bosanskom narodu i njegovoj vjeri. Svojom odbojnošću i mržnjom prema svemu što nije kršćansko i po njenom standardu, doprinijela je i rušenju naše

srednjovjekovne države. Naime, analizirajući neke događaje iz naše starije prošlosti, a pogotovo stanje kakvo je bilo pred tursko osvajanje Bosne 1463. godine, uočava se nevjerovatna podudarnost između ovih današnjih događaja i onih od prije 500 i više godina.

BOSNA NA UDARU EVROPSKE INKVIZICIJE

Svaki bosanski rodoljub zna da su naši preci do dolaska Turaka ispovijedali bogumilsku vjeru, koja je sa stanovišta zvanične Rimske crkve bila označena kao hereza, odnosno krivovjerje. Bosna je zbog toga stoljećima bila na meti zloglasne evropske inkvizicije i skoro jedina evropska zemlja na koju su polazile križarske vojske.

*U stroju kao i za života kad su polazili u obranu svoje Bosne
(nekropola u Posušju, zapadna Hercegovina)*

Vjerojatno nećemo nikada saznati koliko je u tim ratovima proliveno krvi naših predaka samo zato što su se drukčije klanjali Bogu, ili koliko je zbog toga spaljeno i opljačkano kuća, naselja, koliko je na lomačama završilo nevinih ljudi...

Svi ti zločini vršeni su u ime "prave vjere" (katoličanstva), a na sator "Bogu mrskih bogumila". U njihovom proganjanju i istrebljenju posebno se istakla Mađarska, onovremena evropska velisila, zatim Mletačka Republika, Poljska... ali i naši susjedi, prije svega Srbija i Zeta (donašnja Crna Gora), odakle je i otišla u Rim prva optužba da je sva Bosna zaražena "krivom vjerom", s pozivom papi i Evropi da se tome stane ukraj. Na to su uslijedile križarske vojne, koje nisu birale ni sredstva ni metode da se iskorijeni vjera koja je bila nepoćudna Evropi.

BOSNA TVRD ORAH

Povijesni događaji nam govore da je Bosna, međutim, i u ono vrijeme za mnoge bila tvrd orah. Naši preci, predvođeni svojim banovima i kraljevima, znali su obraniti svoju zemlju i vjeru i nije se jednom desilo da su u našim bespućima zaglavile mnoge tuđinske vojske. Spomenimo sjajnu pobjedu kralja Tvrtka iz 1363. godine, izvojevanu kod današnjeg Srebrenika, kad su potpuno uništeni poljsko-mađarski križari. Još sjajnija pobjeda izvojevana je 1415. godine na Lašvi, nad ugarsko-hrvatskim križarima. Ostalo je zapisano da su tom prilikom bile zarobljene skoro sve vojvode neprijateljske vojske, od kojih je jedan broj smaknut na licu mjesta, a drugi su u okovima godinama truhnuli po bosanskim tamnicama.

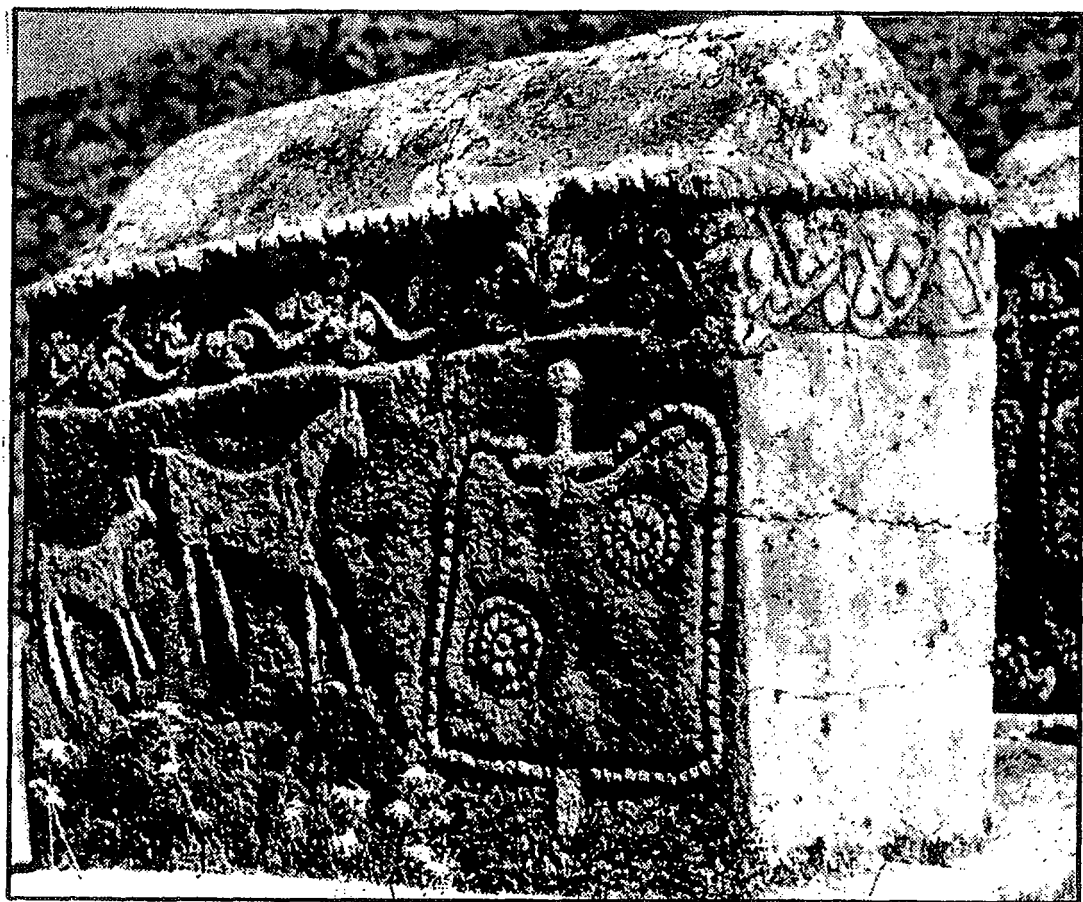
Bilo je, međutim, razdoblja kad su neki naši vladari popuštali pod pritiscima i prijetnjama papa i evropskih vladara, pa su i sami pomagali evropske inkvizitore. U tim teškim vremenima domaći čovjek je imao izbor između tri zla: ostati dosljedan vjeri svojih otaca i otići na lomaču, odreći je se i silom postati katolik, ili izbjeći iz zemlje i postati beskućnik.

Zbog ovakvih represalija do kojih je došlo u vrijeme kralja Tomaša, iz zemlje je izbjegao ogroman broj stanovništva. Mnogi su našli sklonište kod Turaka, koji su ih objeručke prihvatili i tako u njima stjecali političke privrženike, na koje su mogli računati u svojim planovima prema Bosni.

Ni Tomaš ni nasljednik mu Stjepan Tomašević nisu shvatili pozadinu evropske politike, koja je imala sasvim određeni cilj: iskorijeniti bogumile i njihovo "krivovjerje", a potom raskomadati i između se podijeliti njihovu zemlju.

Zbog nevjerojatnih sličnosti između događaja koji su se dešavali oko Bosne prije 500 godina s ovim koji nam se danas dešavaju, podsjetit ćemo na još jedan veoma važan događaj iz naše prošlosti,

a tiče se najveće tragedije koju su Bosna i njen narod doživjeli u svojoj tisućugodišnjoj povijesti. To je propast njenog kraljevstva i nestanak srednjovjekovne nam države, iz čega su proistekle teške posljedice koje nas još uvijek prate. Treba naglasiti da je i iza toga stajala dvolična i podla evropska politika, pa je u velikoj mjeri njena zasluga da smo stoljećima bili tuđe roblje, čega se nismo ni do danas sasvim riješili.

*Bošnjani se ni mrtvi nisu odvajali od oružja
- štit i mač na stečku u Radimlji kod Stoca*

"BOGUMILSKO - ISLAMSKA" KOALICIJA I "JAMSTVO" EVROPE

Sredinom 15. stoljeća Bosna je morala s Turskom sklopiti ugovor po kojem joj se, uz ostalo, obavezala plaćati godišnji danak. Iako je to imalo čisto vojnu pozadinu, jer je tako nalagao trenutni odnos snaga, Evropa je u tome naslutila stvaranje "bogumilsko-islamske koalicije", pa je sve činila kako bi prisilila našeg posljednjeg kralja Stjepana Tomaševića da raskine ugovor s "neprijateljem križa". U

tome su se posebno isticali mađarski kralj i papa Pije II. Oni su mu na koncu otvoreno zaprijetili da će, ukoliko ne raskine ugovor, povesti na njega udruženu evropsku silu, a ako raskine pa ga sultan napadne, čvrsto su mu obećali da će u njegovu obranu ustati cijela Evropa. Tomašević je popustio, čime je učinio kobnu grešku, jer je to Bosnu zavilo u crno.

Naime, čim je sultan saznao da je bosanski kralj raskinuo s njim ugovor, odlučio je napasti Bosnu. Čuvši to, Tomašević je odmah razaslao poslanike diljem Zapada da zatraže ranije obećanu pomoć, pošto nije imao snage da se sam suprotstavi moćnom Turskom Carstvu.

Prvo se obratio Dubrovačkoj Republici, koja mu je svojevremeno obećala isporuku potrebnog oružja. Ona je 31. siječnja 1463. godine raspravljala u svom Vijeću o kraljevoj poruci i, vodeći računa o vlastitoj sigurnosti, odbila bilo kakvu suradnju protiv sultana.

Tomašević je, ipak, najveće nade polagao na Mletačku Republiku, ondašnju pomorsku velesilu, a onda u Mađarsku, koja je bila vodeća kontinentalna sila i koja mu je jamčila sigurnost od sultana. Njegovi poslanici su stigli u Veneciju u veljači 1463. godine. Nakon dugog zatezanja, u odgovoru od 28. ožujka kategorički su odbili ne samo savez, nego bilo kakvu pomoć, bez obzira što se na to svojevremeno čvrsto obvezala. U tim za Bosnu teškim trenucima učinila je samo to da je kralju uputila "savjet" da zatraži pomoć od mađarskog i češkog kralja, njemačkog cara i pape Pija II. Slični odgovori su stizali i iz drugih evropskih prijestolnica.

Kada je u proljeće 1463. godine sultan skupio vojsku od 150.000 ljudi i kad je postalo sasvim očito da će s njom udariti na Bosnu, Tomašević je najzad shvatio da ga je Evropa prevarila i da su mu onovremeno svi odreda davali samo lažna obećanja.

Sada kada nije imao više kuda, učinio je ono što mu je još jedino preostalo: poslao je poslanike sultanu, da ga moli za obnovu ugovora i da sklope primirje na petnaest godina. Sultan je bio obaviješten kako se Evropa ponijela prema njemu i da je potpuno napušten, te mu ga, zajedno s njegovom Bosnom, nudi kao zrelu krušku. Situaciju je iskoristio tako što je lažno pristao na sve što je kralj tražio, kako bi ga nespremna zatekao i uništio.

Kako je bilo smišljeno, tako je i učinjeno. Nekoliko dana nakon što su bosanski poslanici otputovali s lažnim primirjem, sultan je krenuo s ogromnom vojskom za njima i u brzom prodoru, bez ikakvog otpora, gazio je Bosnom hitajući prema prijestolnom

Bobovcu. Po predanju, bez borbe mu ga je predao vojvoda Radak, ranije poganjani bogumil, koji je na silu postao katolik.

Sultan je bez mnogo truda zauzeo i ostale važnije gradove kraljevstva: Visoko, Kreševo, Vranduk, Jajce... Kralj i narod su bili zatečeni, pa je neprijatelj bez ikakvog otpora rušio, palio i osvajao. Na koncu je u Ključu uhvaćen i kralj, kojeg je sultan bez milosti pogubio. Tako je srušeno Bosansko Kraljevstvo, a s njime je nestala i srednjevjekovna nam država.

ZAKAŠNJELI ŽAL

Evropa se trгла tek nakon što je Bosna bila uništena. Istom je sada shvatila kakvu je grešku učinila prema njoj, jer je njenim padom i sebi navukla nesreću. Nastalo stanje je najbolje oslikala papina izjava data tim povodom u kardinalskom kolegiju: "Pala je Bosna, dršću Mađžari i dršću susjedi". I zaista, nedugo iza toga, istu sudbinu je doživio veliki dio Hrvatske, Austrije, Mletačke Republike, cijela Mađžarska... i malo je nedostajalo pa da cijela Evropa okaje grijeh i nepravdu koju je nanijela Bosni.

*"Opet je neko napao Bosnu" - starobosanska vojska kreće u boj
(stećak u Uboskom kod Ljubinja)*

Za naše analize posebno je zanimljivo ponašanje Mađarske u ovim zbivanjima, s obzirom da je kroz čitav srednji vijek upravo ona bila glavni egzekutor evropske politike prema Bosni, čiju je pozadinu razotkrila baš u ovim događajima.

Na vijest da je sultan krenuo na Bosnu, i mađarski kralj je pošao s vojskom u tom pravcu, ali ne s namjerom da joj pomogne, nego da iskoristi njenu nesreću. Kad je stigao blizu bosanske granice, tu se zaustavio i utaborio, odakle je budno pratio kako nestaje Bosanskog Kraljevstva. Odlučio je stupiti u akciju tek kad de facto i de iure prestane postojati bosanska država, kako bi je potom preoteo od Turaka i na "legalan" način pripojio svojoj kraljevini. U tome je, međutim, samo djelimično uspio. Od preotetog dijela stvorio je tzv. Jajačku i Srebreničku banovinu, koje je predao na upravu svojim vazalima. To je sve bilo kratkog vijeka, jer su Turci obnovili akcije i povratili izgubljeno, a onda krenuli na samu Mađarsku i dublje u Evropu.

PONAVLJANJE POVIJESTI

Prisjećajući se ovih događaja spontano nam se nameće potreba da povučemo paralelu između onoga što se dešavalo s Bosnom prije 500 i 600 godina i ovoga što nam se danas dešava. Očito je da su u igri isti motivi i iste snage. Kao da je sama sudbina Bosni predodredila da u svim razdobljima bude trn u oku Evropi zbog vjere koju ispovijeda njen narod. U srednjem vijeku to je bila zbog svog bogumilstva, koje je zvanična crkva proganjala kao crnog vraga, a danas, umjesto bogumila, svoju netoleranciju i mržnju ispoljava prema našim muslimanima. Riječ je o stoljetnoj mržnji prema istom narodu, jer je znano da su današnji Bosanski Muslimani potomci proganjanih srednjovjekovnih bogumila.

Nema sumnje da je upravo u ovoj činjenici objašnjenje zašto se Evropa ovako svirepo ponaša i odnosi prema našoj današnjoj nesreći. Kako god je u srednjem vijeku naše bogumilske pretke smatrala stranim vjerskim tijelom na svom prostoru, tako danas smatra ovdašnje muslimane. Njena mržnja i netolerancija su tolike da sama baca pod noge svoja toliko isticana demokratska i civilizacijska načela. I djetetu postaje jasno da u njegovoj primjeni koristi dva aršina, jer kako drukčije objasniti njenu krajnju ravnodušnost prema zločinima koje četnički monstrumi čine u samom srcu Evrope. Ne spriječiti, pa čak ne podići glas protiv stravičnih zločina, kao što je vađenje očiju žrtvama, klanje, bacanje živih ljudi u vatru, silovanje djevojčica, usijecanje "kršćanskih" znakova u meso musli-

manskih žrtava i druga nedjela koja zdrav razum ne može ni zamisliti, znači odobravanje svega što monstrumi rade. I ne samo to. Sprečavanje žrtvama da se sami obrane, što se čini najpodlijom diplomatskom igrom, jeste saučesništvo u zločinima, pa i više od toga.

POUKA

Sagledavajući sve ovo, čovjek stječe uvjerenje da iza svega toga stoji, ako ne zvanični zajednički plan, onda svakako ideološka sprega Evrope sa četničkim zlikovcima i njihovom monstruoznom politikom. Podsjećajući se što je tokom srednjeg vijeka činila našim bogumilskim precima, očito je da je i danas spremna na sve kako bi iskorijenila vjeru i narod koji, po njihovim iskrivljenim predodžbama, povijesno ne pripadaju Evropi.

Kako povijest služi i za izvlačenje određenih pouka, naši dušmani bi morali znati da je nemoguće istrijebiti bilo koji cijeli narod, pogotovo ne bosanski. Evropski križari su to pokušavali na sve načine više od 400 godina, ali nisu uspjeli. To neće poći za rukom ni ovim današnjim, jer je bosanski duh jači i čvršći od čelika njihovih kama.

Bosanski novac iz vremena kralja Tomaša

SVOJI NA SVOME

"Slobodna Bosna", od 9.1.1992.

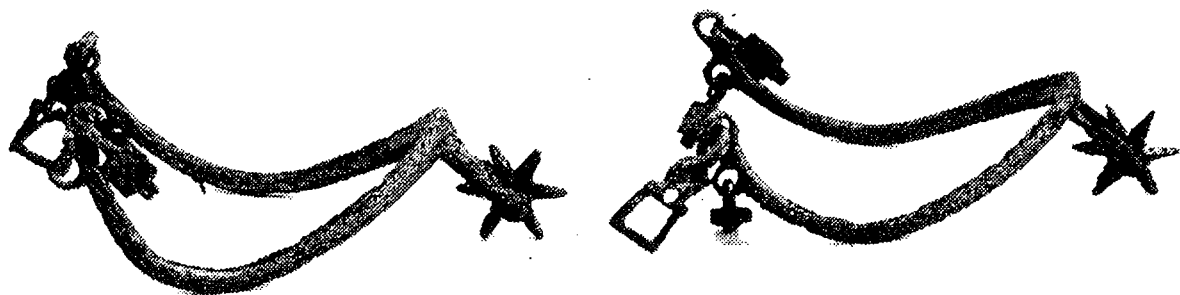
Malo je poznata činjenica da je već u antičko doba na tlu Bosne živio narod, odnosno pleme, koje je nosilo isti naziv kao i današnji stanovnici Bosne - Bosanci, dakako, u nešto drugačijem pisanom i izgovornom obliku.

Prema dosadašnjim piscima bosanskohercegovačke povijesti Bosna je bila svačija a najmanje bosanska. Historija srednjovjekovne Bosne je u priličnoj mjeri obrađena, iako ne baš uvijek na zadovoljavajući način. S obzirom da su je skoro isključivo pisali autori srpske i hrvatske nacionalnosti, u većini tih djela prisutna je određena doza nacionalnih predrasuda. Dok su jedni svim i svačim nastojali dokazati da je Bosna sa svojim stanovnicima oduvijek bila sastavni dio Srbije, drugi su dokazivali da je bila dio Hrvatske.

Tek se nedavno pojavila prva knjiga koja odskače od takvog načina pisanja i u kojoj se veoma oštro kritiziraju oni koji su proizvoljno i neutemeljeno tako pisali o Bosni. Njen autor (Nada Klaić), argumentirano dokazuje da je Bosna od samog početka bila samostalna politička tvorevina, da je prošla kroz sve procese koji su pratili stvaranje svih srednjovjekovnih država, te da se ničim ne može tvrditi da se radi o dijelu Hrvatske ili Srbije.

Svaki dobronamjeran istraživač i pisac će, proučavajući izvornu građu, doći do zaključka da su teze o tobožnjoj srpskoj ili hrvatskoj Bosni proizvoljne i ničim argumentirane. Međutim, nisu uvijek u pitanju samo nacionalne predrasude autora. Primjetno je i njihovo nedovoljno poznavanje određenih procesa koji se vežu za najranije razdoblje bosanske povijesti. Kamen spoticanja za sve istraživače bilo je pitanje etničke pripadnosti bosanskohercegovačkog stanovništva. Svi su polazili od pogrešne konstatacije da su

stanovnici srednjovjekovne Bosne bili čisto slavenski narod i, još k tome, da su Srbi, odnosno Hrvati.

*Dio opreme bosanskog viteza - mamuze
(Čipuljići kod Bugojna, 13-14. stoljeće)*

Naime, polazeći od konstatacije da teritorij Bosne i Hercegovine nije naselilo nijedno posebno, imenom poznato, slavensko pleme, zbog čega ova zemlja nije dobila ime po doseljenicima, kakav je, na primjer, slučaj sa Srbijom koja je dobila ime po Srbima, Hrvatska po Hrvatima ili Slovenija po Slovencima i sl., zaključili su da su čitavu oblast Bosne i Hercegovine, u stvari, naselila srpska, a po drugim hrvatska plemena.

Međutim, malo je poznata činjenica da je već u antičko doba na tlu Bosne živio narod, odnosno pleme, koje je nosilo isti naziv kao i današnji stanovnici Bosne - Bosanci, dakako, u nešto drukčijem pisanom i izgovornom obliku. Uostalom, i suvremeni toponim Bosna također potječe iz predslavenskog doba, što jasno govori o hiljadugodišnjem etničkom i kulturnom kontinuitetu života na ovom prostoru.

Nijedan od autora nije bio svjestan ovih činjenica, a ni toga da je slavenska najezda velikim dijelom zaobišla Bosnu. Dok su sve okolne zemlje bile preplavljene novim doseljenicima, ovdje je, kao u nekoj oazi, ilirsko stanovništvo ostalo kompaktno, što je imalo dalekosežne posljedice za cjelokupnu kasniju povijest ove zemlje.

BOSANSKA AUTENTIČNOST

Bosna je kao izrazito brdsko-planinska zemlja pružila sigurno utočište svojim starosjediocima koji su, zahvaljujući obilju ruda, bili dobro naoružani i opremljeni. To je bio osnovni razlog da ih je rijeka slavenskih doseljenika u velikoj mjeri zaobišla. Čak, što više, mnoge skupine starosjedilaca iz okolnih, pretežno ravničarskih oblasti, prije svega iz stare Panonije, bježali su ispred osvajača upravo u

brdovitu Bosnu. Tako je ova zemlja ušla u srednji vijek s kompaktnim autohtonim ilirskim stanovništvom koje je, i nakon sloma antičke civilizacije, nastavilo život na starim tradicijama.

Međutim, slavensko okruženje je tokom vijekova učinilo svoje. Dolazilo je do neminovnog kulturnog i etničkog miješanja, tako da je vremenom sve više blijedila ilirska komponenta bosanskog stanovništva. Na taj način Bosna se kasnije potpuno slavenizirala i skoro da se ni po čemu nije razlikovala od susjednih, čisto slavenskih zemalja. Međutim, ni zemlja ni narod nisu nikada potpuno izgubili ilirska obilježja. I upravo je to ono što je u srednjem vijeku Bosnu i njezine stanovnike po svemu činilo neobičnim u očima drugih, bilo da je riječ o njihovom izgledu, načinu odijevanja, običajima, vjeri, mentalitetu itd.

Predslavenske karakteristike bosanskog stanovništva su se najduže zadržale u religiji i kulturi. Na temeljima autohtone paganske religije ponikla je i čuvena kasnija bosanska hereza (bogumilstvo, bosanska crkva, patarenstvo i sl.). Specifični bosanski stećci i njihovi ukrasi predstavljaju direktni survivans autohtone provincijalne antičke umjetnosti koja je na ovom prostoru egzistirala još u vrijeme ilirske samostalnosti.

KORIJENI BOGUMILSTVA

Kad je riječ o bogumilstvu - jednom od najvećih fenomena srednjovjekovne Bosne, treba reći da mu istraživači (koji su se njime bavili) nikada nisu shvatili suštinu. Niko nije uzeo u obzir činjenicu da su njegovi korijeni mnogo dublji od vremena kad se ono već afirmiralo kao ozloglašena bosanska hereza, a to je razdoblje XII stoljeća.

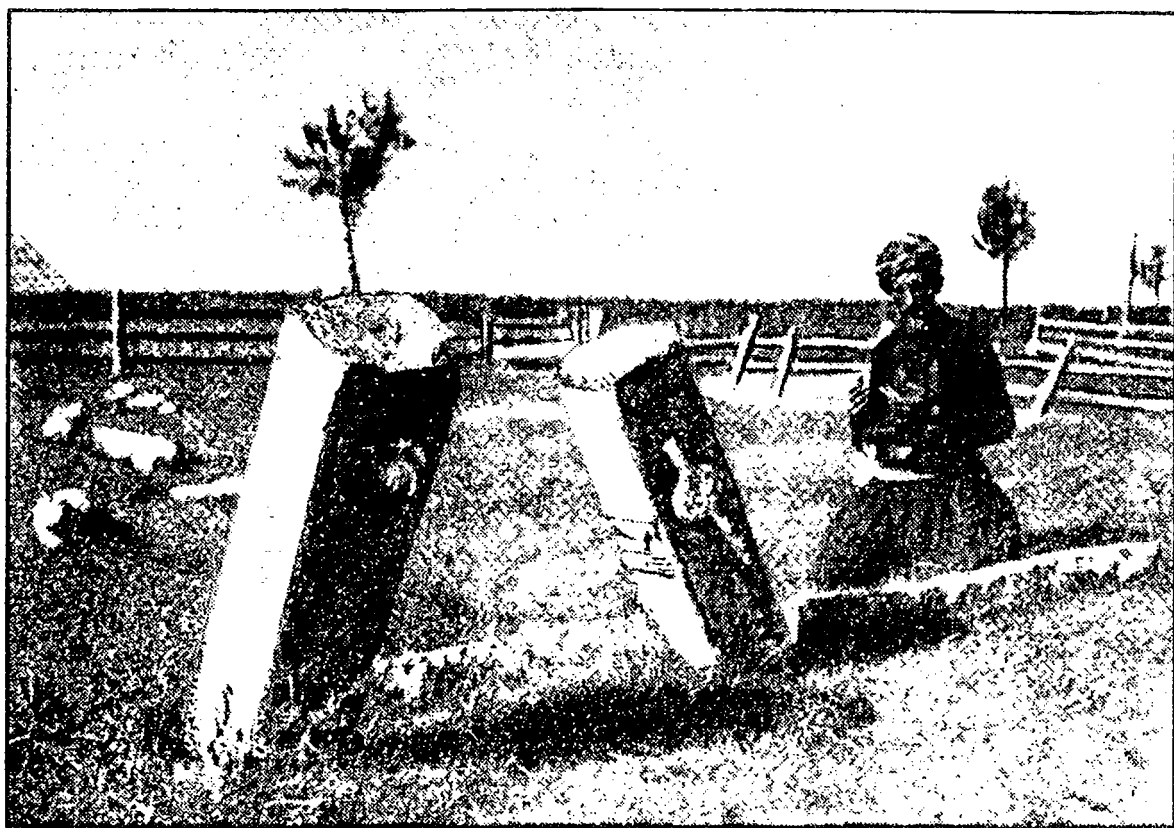
S obzirom da je Bosna ušla u srednji vijek s autohtonim stanovništvom čije su vjerske osnove počivale na starokršćanskim tradicijama, njihovo kršćansko učenje se po mnogo čemu razlikovalo od onog koje su Srbi i Hrvati upoznali i primili tokom 8. i 9. stoljeća.

Bosanska starokršćanska tradicija je unijela u srednji vijek mnoge elemente antičkih hereza, što je predstavljalo veoma plodno tlo za stvaranje novih, srednjovjekovnih hereza. Zato nije slučajno da je Bosna u srednjem vijeku za čitavu Evropu slovila kao najheretičnija zemlja. To je skoro jedina evropska država na koju su polazile križarske vojne.

Korijeni takve Bosne su mnogo dublji od srednjeg vijeka. Pri-
pomenimo da je u antičko doba na tlu Bosne i Hercegovine bilo

prisutno 40 raznih vjera i da se klanjalo čak pedeset dvojici bogova. O tome veoma zorno govori više od 300 kultno-votivnih spomenika koje su svojevremeno podigli ondašnji bosanskohercegovački vjernici.

Zbog svoje hereze i nadživjele antičke tradicije koja se ovdje, kao nigdje drugdje sačuvala, a jedno i drugo je bilo proturječno srednjovjekovnoj vjerskoj koncepciji, Bosna je kroz razdoblje od 500-600 godina doživjela najstrašnije pogrome, razaranja i druge vidove teških nesreća.

Molitva za stare junake (groblje kod Glamoča)

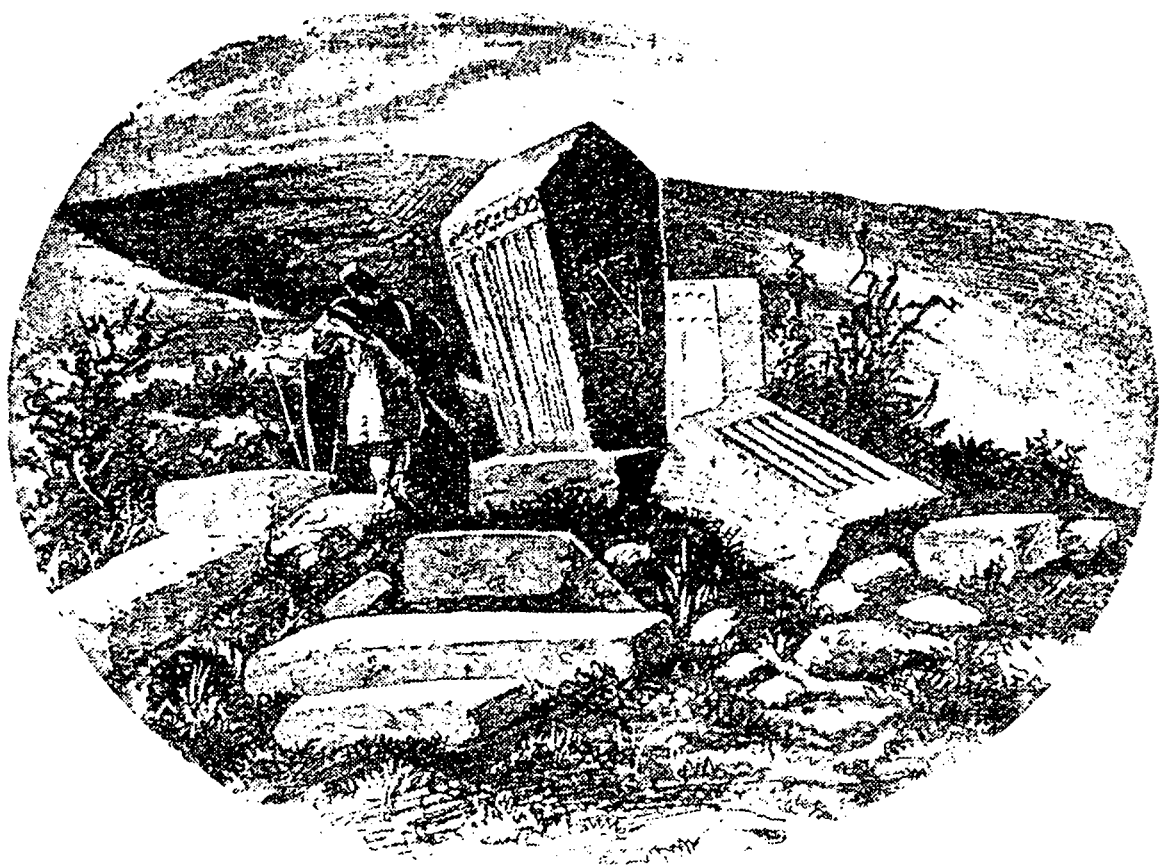
Bosna je jedinstvena zemlja i po tome što je u njoj hereza bila zvanična, državna vjera, kojoj je podjednako pripadao kako običan narod, tako aristokracija i vladari. To je tipična narodna vjera dalekih korijena koja je pored starokršćanskih elemenata u sebi sadržavala i elemente paganstva. Zbog toga je morala doći u sukob sa zvaničnom crkvom koja u pitanjima dogmi nije pravila kompromise.

Bosanska hereza je bila sudbonosna za Bosnu i njene stanovnike i u narednim povijesnim razdobljima. Koliko je imala duboke kori-

jene u bosanskohercegovačkom narodu vidi se po tome što je opstala više od pola milenija, koliko se historijski za nju zna, mada je kroz čitavo to razdoblje sustavno satirana i proganjana. Privrženost bogumilstvu i svirepo obračunavanje s njegovim pristašama, bilo je uzrok i padu srednjovjekovne bosanske države. Česte križarske vojne su opredijelile narod da se u kritičnom trenutku listom okrene protiv svog kralja, što je turski osvajač vješto iskoristio i bez pola muke osvojio i srušio Bosansko Kraljevstvo.

BOGUMILI I ISLAMIZACIJA

Proces islamizacije koji je kasnije zahvatio Bosnu bio je, također, u najužoj vezi s bogumilstvom. Bosanski bogumili su masovno prelazili na islam i zato što su u njemu otkrili mnoge zajedničke sadržaje, što je u procesu islamizacije Bosne odigralo važnu ulogu.

Bosanski motiv

Ustvari, islam i bosanska hereza imaju zajednički korijen, kojem je domovina Bliski istok. Mada su išli različitim putima, historijska sudbina ih je nakon nekoliko stoljeća opet spojila, i to upravo ovdje u Bosni. Njihovi zajednički elementi bili su presudni da se ovdje islam ukorijeni kao ni u jednoj drugoj zemlji koju su držali Turci. Simptomatično je da su se zagriženi bogumili odrekli svog učenja baš u korist islama, mada su se stoljećima suprotstavljali zvaničnoj crkvi i njenim krvavim pritiscima. Mora se vjerovati da je za to bilo daleko više razloga od onih za koje historija zna i njihovih dodirnih tačaka, kao što je zabrana klanjanja idolima i slikama, strogi post, zabrana konzumiranja mesa pojedinih životinja, nepriznavanje križa, upotreba istih astralnih motiva kao što su zvijezda i polumjesec itd.

Neko buduće pisanje povijesti srednjovjekovne Bosne ipak će morati uzeti u obzir mnogo više činjenica o ovoj zemlji i narodu i interpretirati ih onako kako to zahtijeva njihov stvarni sadržaj.

BOGUMILSTVO - VJERA NAŠIH PREDAKA

Među brojne specifičnosti kojim se odlikovala srednjovjekovna Bosna spada i njena vjera. Iako se u znanstvenoj literaturi za nju upotrebljavaju razni izrazi, u domaćoj sredini se obično naziva bogumilskom. Imala je sve odlike narodne vjere; međutim, nije slijedila učenje zvanične crkve pa je s njene strane bila označena kao hereza, to jest krivovjerje. Zbog nje je Bosna kroz čitav srednji vijek bila u znaku sukoba, progona i križarskih ratova. Njeni sljedbenici su bili na meti i istočne i zapadne crkve, ali koliko god je bila uporno proganjana toliko se uporno opirala, mada uz cijenu ogromnih žrtava i nesreća koje su podnijeli njeni sljedbenici. Zahvaljujući izuzetno žilavom otporu opstala je dokle god je postojala srednjovjekovna bosanska država. Njenim padom otišla je i ona u zaborav.

Njen značaj i utjecaj na privatni i javni život stanovnika srednjovjekovne Bosne bio je ogroman. U njenom znaku bila je i unutarinja i vanjska politika, kultura, privreda i sve drugo što je bilo u vezi s Bosnom. S njom je srednjovjekovna država nastala, za sve vrijeme je bila osovina njene politike, a s njom je i nestala.

Interes za ovaj bosanski fenomen javio se već kod suvremenika, a u naše doba postao je nezaobilazan faktor u proučavanju povijesne, arheološke, filozofske, teološke i svake druge problematike koja se veže za ovu zemlju. Ovome fenomenu posvećuju podjednaku pažnju kako domaći tako i strani učenjaci. Ogromna bibliografska građa na tu temu stalno se povećava iz godine u godinu, što govori da o ovoj vjeri nije ni izdaleka još sve rečeno. To se prije svega odnosi

na njeno porijeklo, smisao i karakter, što će još dugo biti predmet izučavanja i dokazivanja.⁶²

Za ovu vjeru ne postoji čak ni jedinstveni naziv. Kako je naprijed rečeno, domaća narodna tradicija je uglavnom naziva bogumilskom, kako se vidi iz Žitija despota Stefana Lazarevića, u kojem se tako naziva. To se kaže i u pjesmi "Kasida", koju je sastavio u prvoj polovici 17. stoljeća sarajevski pjesnik Hasan Kaimija.⁶³ Izvorna grada, a shodno tome i stručna literatura, jednostavno je zove herezom, to jest krivovjermem, ili, pak, manihejstvom. Dubrovčani, Talijani i papska kurija, to jest zapadni izvori, njene sljedbenike obično naziva patarenima, manihejcima ili katarima. Izvori koji pripadaju krugu istočne crkve, najčešće upotrebljavaju izraze babuni i kudugeri. Oba kruga izvora često ih jednostavno nazivaju bosanskim hereticima. Samo jedan izvor, i to srpski, za njih navodi naziv bogumili.⁶⁴

Bosanski heretici su, pak, sami sebe nazivali naprosto krstjanima, često "dobri krstjani", a svoju vjeru "crkva bosanska". Tako se prvi put spominje u povelji bana Stjepana Kotromanića iz 1323. godine.⁶⁵

Obično se smatra da je bosanska hereza tokom 11. i 12. stoljeća preko Makedonije prenesena iz Bugarske gdje je u 10. stoljeću nastala pod bogumilskim nazivom. To je tačno samo djelimično. Naime, sasvim je izvjesno da je u Bosni postojalo heretičko učenje stoljećima prije nastanka bogumilstva. Međutim, kad je bogumilsko učenje tokom 11. i 12. stoljeća počelo zračiti na okolne zemlje i kad se pretvorilo u najjaču herezu na prostoru istočnog Balkana, bili su stvoreni svi preduvjeti da se to učenje prenese i u Bosnu, koja je od

62) *Osnovna literatura: F. Rački, Bogumili i patareni, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, VII (1869), p. 84-179; VIII (1869), p. 121-188; X (1870), p. 160-263, J. Šidak, "Crkva bosanska" i problem bogumilstva u Bosni, Zagreb 1940; A. Solovjev, Vjersko učenje bosanske crkve, Zagreb 1948; D. Mandić, Bogumilska crkva bosanskih krstjana, Chikago 1962; A. Babić, Bosanski heretici, Sarajevo 1963.*

63) *Sceich S. Ef. Kemura und V. Ćorović, Serbokroatische Dichtungen bosnischer Moslims, Sarajevo 1912., p. 17; V. Ćorović, Bosna i Hercegovina, Beograd 1925., p. 100.*

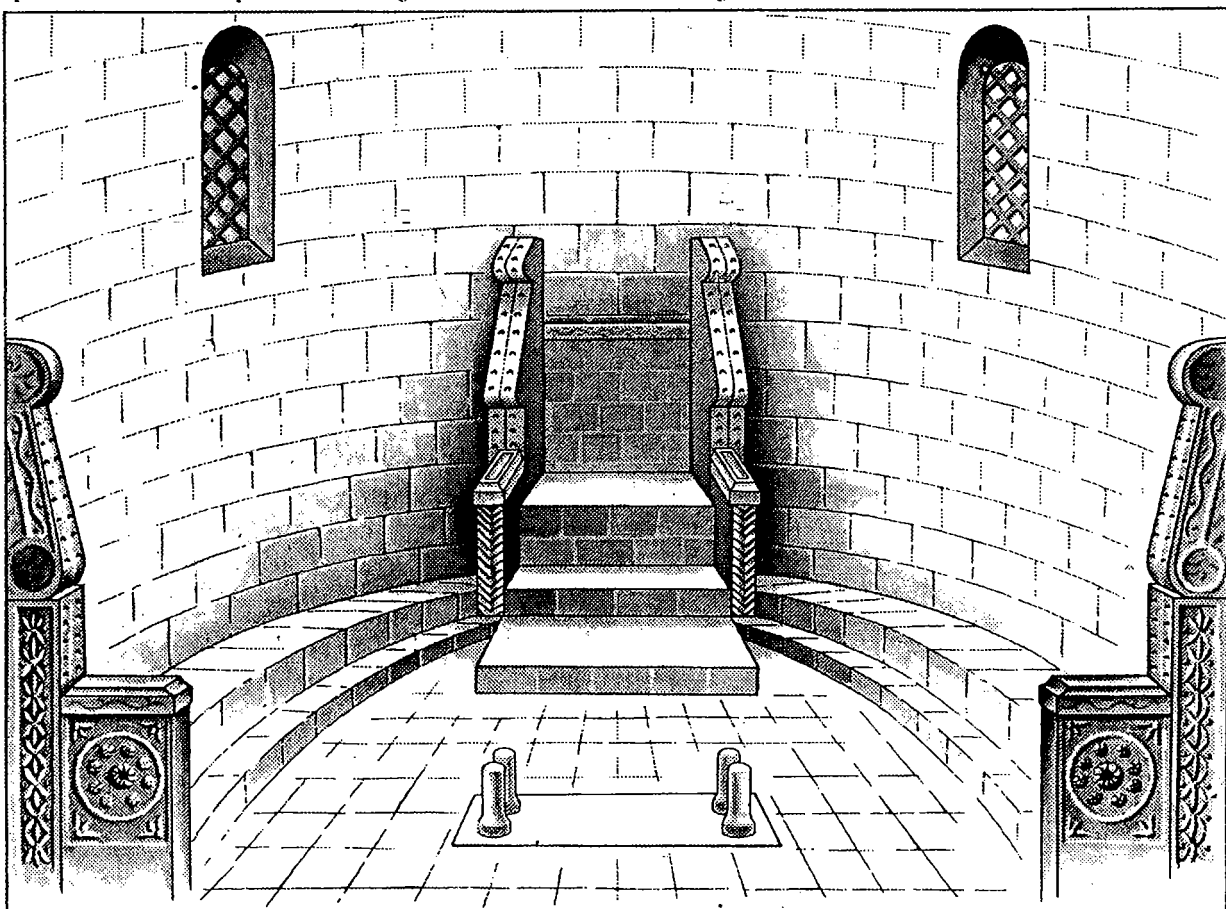
64) *B. Petranović, Bogumili, crkva bosanska i krstjani, Zadar 1867., p. 172; A. Solovjev, Svedočanstva pravoslavnih izvora o bogumilstvu na Balkanu, Godišnjak Istorijaskog društva Bosne i Hercegovine, god. V, Sarajevo 1953., p. 91-98.*

65) *L. Thallóczy, Glasnik Zemaljskog muzeja, XVIII, Sarajevo 1906., p. 405.*

svih okolnih zemalja bila najpovoljnija za instaliranje vjerskih shvaćanja kakva je širilo bogumilstvo, s obzirom da je na ovom prostoru od ranije postojalo učenje sličnog, to jest heretičkog sadržaja.

NA TEMELJIMA STAROKRŠĆANSKOG UČENJA

U razdoblju od 3. do 6. stoljeća nastale su brojne heretičke sekte, što je bila posljedica burnih ideoloških borbi unutar crkve. Tako su stvorene i dualističke sekte na čijim temeljima je kasnije poniklo i bogumilstvo. Ima više elemenata koji upućuju da su bosanski starosjedoci, koji su uspjeli preživjeti strahote seobe naroda i dolazak Slavena na ove prostore tokom 6. i 7. stoljeća, unijeli u srednji vijek mnoge sadržaje političkog, kulturnog i vjerskog života iz kasnoantičkog doba. Bitno je napomenuti da se vjera starosjedilaca temeljila na starokršćanskom učenju, a to je oblik kakav je na ovom prostoru bio prvih stoljeća nastanka te vjere.

Izgled oltarnog dijela starokršćanske crkve u Dabrovini kod Breze (rekonstrukcija na osnovi iskopina), 5-6. stoljeće

Zbog nastalih političkih i kulturnih prilika izazvane seobom naroda i zbog pokidanih veza sa susjednim zemljama, Bosna se već na samom pragu srednjeg vijeka zatvorila prema vanjskom svijetu, čemu je još više doprinijela njena geografska izoliranost. Naredna dva-tri stoljeća njenog razvoja prošla su bez utjecaja iz vana. Život je tekao na tradicijama kasnoantičkog razvoja, i upravo su na toj osnovi ponikle sve one bosanske specifičnosti koje su u kasnijim razdobljima bile tako upadljive svima koji su kontaktirali sa srednjovjekovnim Bošnjanima. Drugim riječima, na ovom prostoru su se sačuvali mnogi arhaizmi po čemu su Bosna i njen narod bili dobro poznati do u kasni srednji vijek.

Već su ranije neki istraživači izrekli mišljenje da je bosanska hereza, koja je kasnije identificirana s bogumilstvom, izdanak starokršćanskog učenja, kao i to da su ovdje doseljeni Slaveni primili kršćanstvo od starosjedilaca.⁶⁶ Na kasnoantičku osnovu srednjovjekovne bosanske hereze ukazuju mnogi elementi. Zna se, na primjer, da je tzv. crkva bosanska sebe nazivala apostolskom, to jest njegovala je tradiciju da vodi porijeklo od onog crkvenog učenja kakvo je bilo u doba apostola, od kojeg se zvanična crkva bila već davno udaljila. Njeni sljedbenici su sebe nazivali krstjanima (christiani), a tako su se nazivali i svi pripadnici kršćanstva prvih stoljeća nastanka te vjere kako bi se i nazivom razlikovali od pagana.

Na starokršćansku osnovu bosanskih heretika ukazuju i drugi elementi. To je njihova askeza, koja je bila tako svojstvena ranim kršćanima, zatim održavanje vjerskih skupova po privatnim kućama, nepostojanje hijerarhijske ograde između vjernika i lica koja obavljaju vjerski obred, odnosno vjerskih starješina, sadržaj i način obavljanja obreda, spremnost vjerskih sljedbenika da se žrtvuju za svoja vjerska ubjeđenja, kako su to činili i prvi kršćani, kod kojih je čak postojala žeđ za mučeništvom itd.⁶⁷

I bugarsko bogumilstvo, s kojim se tokom 11. i 12. stoljeća bosanska hereza potpuno stopila, također je poniklo na osnovama heretičkih učenja koja su nastala u razdoblju od 4. do 9. stoljeća. Iz njih su ponikle sve srednjovjekovne sekte. Iako su se temeljile na

66) **D. Basler**, *Gnostički elementi u temeljima crkve bosanske, Radovi sa simpozijuma "Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura"*, Zenica 1973., p. 273-274.

67) *O vezama bosanske hereze sa starokršćanskom tradicijom: G. Čremošnik*, *Okolo bogumilstva u srednjovjekovnoj Bosni*, Prosveta, 21/1937., p. 10-16; **Ć. Truhelka**, *Bosanska narodna (patarenska) crkva*, u *"Poviest Bosne i Hercegovine"*, Sarajevo 1942., p. 780; **D. Basler**, o.c., p. 267, 273-274.

starokršćanskom učenju one su od strane zvanične crkve bile proglašene herezom, jer su za nju bile anakrone i neprihvatljive.

Kršćanstvo je u svome razvoju tokom stoljeća doživjelo velike promjene, pa se, na primjer, učenje kakvo je bilo u doba apostola, toliko razlikovalo od onog iz 11 - 12. stoljeća, da takoreći predstavlja tek dva bliska, a nikako identična učenja. Otuda i uvjerenje bosanskih bogumila da njihova crkva potječe iz apostolskih vremena, to jest da je samo kod njih ostala neiskvarena i autentična. To govori da je u toj zemlji postojala jaka tradicija o starosti njihovog vjerskog učenja.

KORIJENI HERIZE

Najranije i najpoznatije heretičko učenje koje je izvršilo snažan utjecaj na sve srednjovjekovne heretičke sekte, bilo je manihejstvo, tako nazvano po svome tvorcu Maniju iz Perzije. On je sredinom 3. stoljeća udario temelje dualističkom učenju sa kršćanskom sadržinom, koje je postalo osnova brojnim srednjovjekovnim sektama tog sadržaja. Na tom učenju se temeljila i bosanska hereza koja je među dualističkim crkvama rano stekla visok ugled, i od svih se najduže održala.

Po Manijevom učenju od praiskona postoje dva uzajamna nezavisna počela. To je bog-tvorac duhovnog svijeta, i materija koju je stvorilo zlo biće. Ta dva suprotna elementa su u neprestanoj borbi i međusobno se pobijaju, ma da u stvarnom svijetu predstavljaju jednu supstanciju u kojoj se neprestano odvija proces borbe između dobra i zla, duha i materije, svjetla i tame i drugih suprotnosti.

Ovo učenje, dalje, tumači da su elementi duha, svjetlosti i dobra zarobljeni u materiji koje se ne mogu osloboditi da egzistiraju u svojim savršenim božanskim kvalitetima. Kako je čovjek umanjena slika cjelokupnog univerzuma, i u njemu postoje pomiješani elementi duha i materije. Manije je učio da je svrha postojanja čovjeka da čitav svoj život podredi borbi za oslobođenje duha iz tjelesnih okova, a to znači da mora suzbiti sve svoje tjelesne potrebe i nagone koje su izvor cjelokupnog zla, što jača snagu tmine.⁶⁸

Ovo učenje našlo je brojne pristaše među ranim kršćanima i u kratkom razdoblju raširilo se po mnogim zemljama Sredozemnog

68) *F.C. Barkitt, The Religion of the Manichees, Cambridge 1925;* *H. Jedin, u "Velika povijest crkve", I, Zagreb 1972., p. 289-297.*

bazena. U uvjetima robovlasničkog poretka potlačeni su u njemu nalazili odgovore na pitanja iz realnosti svog svakodnevnog života. Ali u narednim stoljećima usljed izmijenjenih društvenih, političkih i kulturnih prilika, Manijevo učenje je doživjelo izvjesnu modifikaciju. Zbog opasnosti od oštih sukoba sa zvaničnom crkvom dat mu je jači kršćanski sadržaj. To mu je ujedno dalo legitimitet za odlučniju borbu protiv sve većih devijacija koje su se javljale unutar zvanične crkve jer su se vremenom napuštala apostolska načela, što su Manijevi sljedbenici veoma oštro žigosali.

Na osnovi modificiranog Manijevog učenja nastale su brojne neomanihejske sekte. Među njima je u 7. stoljeću osobit značaj stekla Pavličanska sekta, nastala u Armeniji.

Boreći se protiv njihovog učenja bizantske vlasti su ih u nekoliko navrata tokom 8. stoljeća iz Armenije preseljavali u Trakiju (današnja Bugarska), kao graničare. Kad su početkom 9. stoljeća Bugari doselili u Trakiju, današnju svoju domovinu, počeli su se miješati sa zatečenim Pavličanima pa su od njih preuzeli i njihovo vjersko učenje.

U Trakiji je u to doba djelovala još jedna dualistička sekta. Bili su to Masalijani. Postojbina im je bila Mala Azija, ali su i njih bizantske vlasti ovamo deportirale boreći se protiv njihove hereze. Oba učenja su u osnovi bila srodna pa je vremenom došlo do njihovog stapanja. Na njihovim osnovama je u 10. stoljeću nastala bogumilska vjera, koja je imala veliki značaj za konačnu profilaciju bosanske hereze.

PRVE VIJESTI O BOSANSKOJ HEREZI

O bosanskoj herezi vijesti se javljaju dosta kasno, kako uostalom i o Bosni. Prvi njen spomen potječe iz prve polovice 10. stoljeća. U pismu pape Ivana X, upućenom 925. godine splitskom nadbiskupu i tamošnjem svećenstvu, iznosi se prigovor što u susjednoj dijecezi (misli se na Bosnu), postoji neka nauka "koja se ne nalazi u svetim knjigama". Papa im prebacuje što nisu pazili nego su je "šutnjom odobravali".⁶⁹

Ovdje se ne kaže ko su bili heretici, niti se govori o karakteru njihovog učenja, ali napomena da ga "nema u svetim knjigama", jasno govori da je riječ o krivovjerju. Da se to odnosi na Bosnu i njene

69) F. Šišić, *Priručnik izvora hrvatske historije*, I/1, Zagreb 1914., p. 215.

heretike sasvim je izvjesno jer je ona i u kasnijem razdoblju bila jedina zemlja u ovom dijelu Evrope na čijem se prostoru hereza nesmetano razvijala i gdje je takoreći stekla status državne vjere.

Ovaj podatak o bosanskoj herezi značajan je zato što pokazuje da je ona u Bosni postojala i prije stvaranja bogumilskog učenja. Njenu starost su isticali i suvremenici. Tako, na primjer, govoreći o bosanskoj herezi na crkvenom saboru u Bazelu 1435. godine, kardinal Ivan Stojković je napomenuo da ona tamo postoji već 300 godina. Dominikanac Anselmo iz Aleksandrije u Italiji, koji je živio i djelovao u 13. stoljeću, u jednom svom spisu navodi da su "heretici prvo bili u Bosni otkud su svoj nauk proširili u Lombardiju, pa dalje prema Francuskoj, kamo je u Orleans stigla 1022. a u Arras 1025. godine".⁷⁰

Kada i kako je došlo do stapanja bosanske i bugarske hereze nije još dovoljno rasvijetljeno. Zna se da je bogumilstvo iz Bugarske i Makedonije zračilo na sve okolne slavenske zemlje. U Srbiji se prvi put spominje sredinom 12. stoljeća, u vrijeme Nemanje, koji je poduzeo veoma oštre mjere protiv njegovih sljedbenika. Suvremeni zapisi kažu da je jedne spalio, druge "raznim kaznama kaznio", a treće prognao iz svoje države, dok je njihovom starješini odrezao jezik.

Ti izgnanici su svakako našli utočište u Bosni, gdje su kasnije pod istim optužbama također proganjani u okolnim zemljama ovdje nalazili sklonište. Osim toga, tu je od ranije postojalo blisko učenje, pa su kod tamošnjih istomišljenika izgnanici iz Srbije bili toplo primljeni. Na taj način je novo, uvezeno učenje osvježilo domaću herezu i vremenom ga skoro potpuno pretopilo u sebe.

Bosna je već u 12. stoljeću bila dobro poznata Evropi kao sigurno utočište za sve one koji su u svojoj zemlji bili proganjani zbog heretičkog učenja. Takvih je osobito mnogo bilo iz dalmatinskih i talijanskih gradova. Oni su sobom donosili ideje zapadne hereze koju su propovijedali katari, patareni i albigenzi, pa je tako na prostoru Bosne došlo do zbližavanja zapadnog (patarenskog), istočnog (bogumilskog) i domaćeg heretičkog učenja. To je domaćoj herezi dalo nove dimenzije i smisao, i u izvjesnom smislu je internacionaliziralo. Bosna je na taj način postala najpoznatije i najpriznatije heretičko središte u Evropi.

70) *A. Dondaine, Le Tractatus de hereticis d' Alexandrie, Arch. Fr. Praedic, XX, Rome 1950., p. 308-324.*

Potpunije vijesti o njoj počinju se javljati tek od početka 12. stoljeća. Tako u jednom antiheretičkom spisu iz 13. stoljeća, ali čiji se sadržaj odnosi na prethodno stoljeće, i to na sami početak, govori se kako su neki bosanski trgovci po povratku iz Carigrada počeli propovijedati heretičko učenje, osnovali su crkvu i da su sebi postavili episkopa, kojeg zovu episkopom Bosne ili Slavonije.⁷¹

S kraja 12. stoljeća je vijest koja govori kako je splitski nadbiskup protjerao iz Splita i Trogira mnoge heretike, koji su našli sklonište u Bosni. Toma arhiđakon navodi, pak, slučaj dvojice zadarskih građana, braće Mateja i Aristodija, doseljenika iz južne Italije, po zanimanju slikari i zlatari, koji su bili poznati heretici u svom gradu, i kao takvi često su po poslu putovali u Bosnu, gdje su primili bogumilsko učenje. Zadarske vlasti su ih neprestano držali na oku i protiv njih poduzimali oštre mjere.

Bosna je već u to doba bila dugo na glasu kao zemlja gdje se heretičko učenje slobodno propovijeda i gdje proganjani iz drugih zemalja nalaze sigurno sklonište i zaštitu. Zato je rimska kurija sve češće dobijala prijave protiv Bosne i njenih vladara. Najveću težinu su imale optužbe da je tamo rimska vjera potpuno potisnuta, pa čak da su i njeni sami pastiri zatrovani tim učenjem i ničim ne liče na predstavnike pravovjerne crkve. Tako se za biskupa Radogosta (druga pol. 12. stoljeća) kaže da nije znao čak ni latinski niti koji drugi strani jezik, i jedva da je bio pismen. U jednom pismu pape Grgura IX iz 1232. g. stoji da je tadašnji bosanski biskup (Vladimir) "puki neznalica i besramni branitelj heretika". Za njega se dalje kaže da ne zna čak ni krstiti niti vršiti sakramente, pa čak što više, javno štiti domaće heretike, boravi u nekom selu među njima, a njegov brat je, pak, jedan od njihovih starješina.⁷²

KULIN BAN I BOGUMILI

Iako se u Rimu za sve ovo dobro znalo, kao da nije bilo dovoljno odlučnosti da se uhvati u koštac s tom nevoljom, svjesni kako su joj duboki korijeni i da je riječ o čitavoj zemlji koju u toj vjeri predvode čak njeni vladari. Međutim, kad je od sredine 12. stoljeća ono počelo sve više ugrožavati susjedne pravovjerne zemlje, rimskoj kuriji su

71) *Anselmo* iz Aleksandrije, *Tractatus de hereticis*, Nacionalna Széchényi knjižnica u Budimpešti, ms. lat. 352, fol. 1 r, p. 308.

72) *T. Smičiklas*, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, III, Zagreb 1905., p. 361-362.

učestale tužbe i tražio se odrješitiji stav. Početak takvog djelovanja u uskoj je vezi s tužbom zetskog (duklijanskog) kralja Vukana koji je 1199. godine uputio pismo papi Inocentiju III, u kojem ga obavještava da je Bosnom zavládala tolika hereza da je njom zaražen i sam ban Kulin sa čitavom svojom porodicom, te da je preveo više od 10.000 tamošnjih kršćana na ovu vjeru. Zetski kralj dalje obavještava papu da tamošnji heretici pokazuju neko papino pismo tvrdeći da im je sam papa odobrio njihovo učenje. Na kraju Vukan moli papu da nešto poduzme protiv nevjernika, da se unište "kao što se kukolj čupa iz pšenice".⁷³

Ovo upozorenje i ranije pritužbe protiv Kulina bana najzad je potaklo papu da poduzme odlučnije mjere protiv Bosne. On se 1200. godine obratio ugarskom kralju Emeriku da sa svoje strane ispita stvar i, ako nađe za shodno, da poduzme sve potrebne mjere, pa da čak i protjera Kulina bana i sve heretike iz Bosne, a njihova imanja, ma gdje ona bila, zaplijeni, te ne smije oprostiti banu ako se ne bude dao dovesti na pravi put. Papa na kraju upozorava kralja da "ovu bolest" treba svakako suzbiti jer su od nje u opasnosti sve okolne zemlje.⁷⁴

Ovaj papin poziv Madžarima imao je dalekosežne posljedice za Bosnu u narednim stoljećima jer su na taj način madžarski kraljevi postali dugi niz stoljeća isturena ruka Rima i na svaki njegov mig, a potom i na vlastitu inicijativu, dizali vojsku i napadali Bosnu. Tako je uspostavljena najtješnja suradnja između križa i mača, koja je Bosnu stajala potoke krvi, rušenja, paljenja i pljačkanja, što često nije imalo nikakve veze s progonom krivovjerja. To je madžarskim kraljevima bilo tek pokriće za ostvarivanje njihovih političkih težnji da podvlaste bosansku državu i priključe je svojoj kraljevini.

Ban Kulin je bio svjestan toga, kao i činjenice da bi se teško opro madžarskim križarima bez velikih žrtava pa je odlučio da razumom izbjegne opasnost. Iznesene optužbe je prenio na polje teorijskih rasprava, čime je svojim protivnicima izbio adut za vojnu intervenciju. Papi je, naime, javio da je heretike držao za prave katolike, pa ako je i pogriješio, to je učinio iz neznanja, i spreman je primiti pouku. Zamolio ga je da u Bosnu pošalje svoje poslanike koji će na licu mjesta ispitati stvar.

73) A. Theiner, *Vetera Monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*, I, Zagreb 1875., p. 6.

74) D. Farlati, *Ilyricum sacrum*, IV, Vennetiis 1751., p. 45.

Kulinova isprika je zadovoljila papu. Tamo je poslao svog dvorskog kapelana Ivana de Casamarisa, iskusnog stručnjaka za dogmatska pitanja, kome se pridružio i dubrovački arhidakon Marin, kao prevodilac i dobro upućen u običaje tamošnjeg naroda. Ovi su stigli u Bosnu u proljeće 1203. godine, izvršili istragu, a onda je 8. travnja održan čuveni zbor na Bilinom polju "pored rijeke" (Bosne), kod današnje Zenice.

Tu je uz prisustvo bana Kulina, bogumilskih starješina i mnoštvo naroda papin poslanik ustanovio da su vjera i običaji koje slijedi bosanski narod suprotni učenju katoličke crkve. Sve je, međutim, riješeno na licu mjesta: prisutni su primili sve sugestije papinog poslanika kako bi pokazali spremnost da napuste krivovjerje i da ubuduće slijede pravu vjeru. Nakon toga izdat je poznati akt odričanja (abjuracija) kojim su se bosanski bogumili obvezali: da se odriču krivovjerja i sektaštva, ubuduće će priznavati samo rimsku crkvu, imat će bogomolje s oltarima i križevima, čitat će knjige Starog i Novog zavjeta, u svim samostanima (hižama) će imati svećenike koji će nedjeljom i na blagdane služiti misu, ispovijedati i nalagati pokoru.

Žene svoga reda će ubuduće odvojeno držati od redovnika, kako u spavaonicama tako i u blagovaonicama. U svoj dom neće primati krivovjerce. Da bi se na javnim mjestima odjećom prepoznavali, nosit će nebojenu halju dugu do članaka. I na kraju, ne smiju se više nazivati krstjanima nego braćom, kako time ne bi vrijeđali ostale kršćane.

Akt su ispred naroda i vjernika potpisali Kulin ban i bogumilske starješine: Dragiša, Ljubin, Vladoš, Radoš, Dragota, Pribiša i Ljuben, a onda dubrovački arhidakon Marin, koji je pratio papinog poslanika.⁷⁵

Nakon obavljenog posla papin poslanik se zaputio u Mađarsku da i pred ugarskim kraljem potvrdi ono što je dogovoreno na Bilinom polju u Bosni. S njim je kao jamac pošao i Kulinov sin i dvojica heretičkih starješina - Ljubin i Dragota. Tamo su pred kraljem, kaločkim nadbiskupom i drugim velikodostojnicima "u ime svoje braće i bana Kulina" ponovili zakletvu da će se pridržavati preuzete obaveze. Na to je izdat banovom sinu dokument s nalogom šta treba poduzeti da se primljene obaveze poštuju. U slučaju ako bi ban i

75) *D. Farlati*, o. c., p. 29; *F. Šanjek*, *Bosansko-hrvatski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, Zagreb 1975., p. 56-64.

2) Veru 7. Inf. 1. Regia 11. 18. 1811.

141

177

nadalje štitio heretike, predviđa se kazna u iznosu od 1000 maraka. Pola od toga bi pripalo rimskoj kuriji a pola mađarskom kralju.⁷⁶

Ovo je u svakom slučaju bio mudar Kulinov potez i puna pobjeda bez kapi prolivene krvi. Prihvatio je papine prigovore i time je naoko bio riješen slučaj. Međutim, brzo se pokazalo da Bosanci nisu nimalo mislili ozbiljno kad su se onako spremno i bez otpora odrekli svoje vjere. To je bilo iznuđeno pod pritiskom pa se nisu smatrali obaveznim da poštuju potpisano. I zato, čim je prošla neposredna opasnost krenulo se po starom. Čak što više, nakon ovog događaja hereza je u Bosni još više ojačala. Ali uporedo s tim je jačao i pritisak Rima, pa su naredna dva i pol stoljeća bosanske povijesti bila u znaku žestokih rasprava, optužbi, krvavih križarskih pohoda i drugih nesreća koje su činjene Bosni samo zato što se njen narod klanjao vjeri koja je njemu odgovarala.

SUŠTINA UČENJA BOSANSKIH BOGUMILA

Zahvaljujući bilinopoljskom aktu odricanja iz 1203. godine, kao i brojnim izvještajima koje su iz Bosne slali u Rim papini izaslanici, inkvizitori i starješine bosanskih franjevaca, zatim raznim antiheretičkim spisima, poznatom popisu "zabluda bosanskih heretika", koji je inkvizitorima služio kao podsjetnik pri pobijanju heretičkog učenja, i drugim sličnim dokumentima, obaviješteni smo dosta dobro o sadržaju i karakteru bosanske hereze.

Svi navedeni spisi nedvojbeno upućuju da je vjera srednjovjekovnog bosanskog stanovništva bila heretička, a po svome dogmatiskom sadržaju, obredima i hijerarhiji, pripadala je dualističkom manihejskom učenju. Idejno je bila povezana sa svim heretičkim crkvama, prije svega s onima iz zapadne Evrope koje su pripadale patarenima, katarima i albigenzima. Činila je jednu od ukupno 16 dualističkih manihejskih crkava koje su postojale i djelovale na prostoru od Carigrada do Španjolske.

Učenje bosanskih heretika se toliko razlikovalo od učenja zvanične crkve da je u mnogim elementima više ličila paganskom vjerovanju nego kršćanskom, mada su se njegovi sljedbenici sami nazivali krstjanima (christiani). To je posebno iritiralo predstavnike rimske crkve pa im je bilinopoljskim aktom bilo izričito zabranjeno da ubuduće koriste taj naziv, uz obrazloženje da time

76) A. Theiner, o. c., I, p. 22.

vrijedaju pravovjerne kršćane, tim više što su pripadnici bosanske crkve za sebe tvrdili da su samo oni "pravi kršćani".

*Bogumilski starješina (gost Milutin) sa knjigom i tradicionalnim štapom
(stećak u Humskom kod Foče)*

Bogumili su u svom učenju odbacili skoro sve elemente koji karakteriziraju kršćansku vjeru, pa čak i križ kao njegov osnovni simbol. Govorili su da je smiješno klanjati se predmetu na kojem je završio život Isus, potkrepljujući to primjerom: ako bi neko drvetom ubio carevog sina, da li bi to drvo caru bilo milo!

Bosanski bogumili nisu imali crkava ni oltara. Vjerske skupove su održavali u običnim kućama ili na otvorenim mjestima pored

izvora, na proplancima i sl. Prezirali su i odbacivali sve crkvene ukrase, slike, kipove i dr., a za crkvena zvona govorili su da su to đavolje trube. Ismijavali su pravovjerne kršćane koji kleče ispred ikona ili kipova i mole se. Na njihovim vjerskim skupovima više se čitalo i slušalo a manje molilo. Glavna molitva im se sastojala od Oče naš. Na skupovima su čitali pojedine odlomke iz Novog zavjeta, a potom su ga skupno tumačili. Stari zavjet nisu priznavali. Obred je mogao vršiti svaki stariji prisutni član zajednice.

Krštenje vodom, pomazanje uljem, pričešće kruhom i vinom i dr., smatrali su bezvrijednim i suvišnim aktima. Govorili su nadalje da je smiješno krstiti dijete koje uopće nije svjesno tog akta. Zato se kod njih, taj uprošćeni obred, i to bez vode, obavljao u odrasloj dobi, kad je pojedinac mogao shvatiti važnost i smisao tog obreda. Takav način krštenja obavljao se kod svih kršćana u prvim stoljećima nastanka te vjere, što jasno upućuje da se u Bosni to sačuvalo u vidu relikta do u kasni srednji vijek.

Služba božja im je bila krajnje jednostavna i nije bilo strogog okvira obreda, niti hijerarhijske ograde između onoga ko vrši obred i onoga ko u njemu sudjeluje. To je mogao vršiti svaki stariji član Crkve. Na skupovima učenje se slobodno interpretiralo. Jedan od vjernika je čitao odabrani odlomak iz Novog zavjeta, a onda se o tome iznosilo mišljenje. Na taj način slušaocima se objašnjavala suština dualističkog shvaćanja svijeta i dovodila u odnos sa stvarnošću svakodnevnog života.

TEORIJA I PRAKSA

Ono što ni najveći protivnici nisu mogli poreći bosanskim bogumilima bile su njihove visoke moralne osobine. To su na prvom mjestu pravičnost i poštenje, što je bilo u najužoj vezi s učenjem njihove crkve. Dovoljno je napomenuti da ona od svojih vjernika nije zahtijevala nikakve dažbine niti je propisivala ma kakve namete, jer bi to protivrječilo temeljnim postavkama njihovog učenja o moralu. Ona svoje vjernike nije pretvorila u podanike, nego ih je uza se vezala osjećajima bratske uzajamnosti. Nije primala čak ni krupna zemljišna darivanja, niti druge veće poklone, za razliku od zvaničnih crkava koje su u srednjem vijeku baš na taj način postale najbogatije društvene institucije onog vremena. Drugim riječima, crkva bosanska nije pretendirala da postane feudalni gospodar, što ju je činilo anakronom za doba u kojem je živjela. Njena zajednica se izdržavala od prihoda koje je stjecala vlastitim radom svojih pripadnika na zajedničkoj imovini koja veličinom nije prelazila

opseg njihovih skromnih potreba za svakodnevni život. Za popunu potreba primala je sitni dnevni milodar. Tako su pripadnici bosanskih bogumila na najbolji način u životnoj praksi dokazivali ono što su u svojoj vjeri propovijedali.

Osuđujući gramzivost, pohlepu, nepoštenje i druge poroke, bili su svima uzor i primjer. Njihovi članovi su se zadovoljavali najnužnijim stvarima za život. Višak su davali onima koji su imali manje od njih, bolesnim i ubogim.

I u ishrani su bili umjereni. Jedna kategorija njihovih vjernika suzdržavala se čak od svake vrste hrane koja je životinjskog porijekla - mesa, masnoće, jaja, sira, mlijeka, itd. Takvim se cjelokupna ishrana sastojala od biljne hrane, čak i ulje, koje su pravili iz biljke uljike. Zbog takve ishrane, a uz to još i strogog posta (tri dana sedmično), jasno je zašto ih jedan suvremeni izvor naziva, uz ono obavezno "bezbožni" i "bljeđivi babuni (tj. bogumili)".⁷⁷

Osuđivali su svaku raskalašenost. Ženu su u svemu smatrali ravnopravnim članom društva. Ona mužu nije donosila miraz, jer je on uzima "iz ljubavi, njene dobrote i poštenja". Brak su sklapali na jednostavan način, bez crkvenog ceremonijala. Za njih je isključivo imao građanski karakter. Ženu su uzimali pod uvjetom da im bude "dobra i vjerna" i da je mogu otpustiti "po volji". To je tzv. uvjetovani brak, poznat mnogim zajednicama arhajskog doba. U Bosni je bio tako ukorijenjen da ga se ni obraćenici koji su prelazili na katoličku vjeru nisu htjeli odreći, odnosno nisu se htjeli vjenčati po katoličkoj reguli i obvezati se na "vječnu" bračnu vezu. To je bosanskim franjevcima stvaralo veliku muku pa su se često obraćali rimskoj kuriji žaleći se na te nevolje.⁷⁸

Bogumilstvo je bilo blisko narodu i po tome što iza njega nije stajala nikakva vlast i što su njegove vjerske starješine svojim vlastitim ponašanjem dokazivali sve ono što su propovijedali na vjerskim skupovima. To učenje je bilo takvog sadržaja da je podjednako privlačilo sve kategorije društva. Vodilo se računa i o onima koji nisu bili baš spremni da se odreknu ovozemaljskih uživanja i da se podvrgnu svim rigoroznim propisima. Zato su postojale dvije kategorije vjernika. U prvu su spadali tzv. "savršeni" (perfecti,

77) M. Miletić, *I "Krstjani" di Bosnia*, Roma 1957., p. 97.; A. Solovjev, *Nestanak bogumilstva i islamizacija Bosne*, Godišnjak Istorijskog društva BiH, I, Sarajevo 1949., p. 68.

78) A. Theiner, o.c., II, *Additamenta* 327.

electi) ili kako ih nazivaju domaći dokumenti "pravi krstjani koji grijeha ne ljube". U drugu kategoriju su spadali obični vjernici (credentes) koji su se zvali "mrsni ljudi". U prvu kategoriju su ulazili oni koji su bili spremni podvrći se najstrožijim propisima vjere: poštovanje zabrane konzumiranja hrane životinjskog porijekla

[illegible]

Povelja bana Stjepana II izdata 1323. godine knezu Vukoslavu Hrvatiniću, u prisustvu djeda bosanskog i drugih bogumilskih starješina

(smjeli su jesti samo ribu), kloniti se svakog sjaja, užitaka, pa čak i braka. Slijedili su potpuni asketizam i takvi su obično živjeli u zajednicama, u tzv. hižama (kućama), što bi odgovaralo kršćanskim samostanima ili islamskim tekijama. Iz te kategorije vjernika regrutirani su starješine crkve.

U mrsne ljude spadala je većina vjernika koji nisu bili obavezni pridržavati se strogih propisa. Mogli su jesti sva jela, piti sva pića, ženiti se, udavati, stjecati bogatstvo i sl., ali su morali nastojati da barem pod starost u svemu budu suzdržljiviji, te pridržavati se općih moralnih normi kojima su se odlikovali svi bosanski bogumili: biti pravičan i pošten, ne lagati i ne činiti drugima zlo, ali svim i svačim braniti svoju čast i dostojanstvo.

U organizacionom pogledu postojala je hijerarhija koja je imala tri stupnja: djed (episkop), gost i starac. Djed je bio na čelu crkve bosanske i smatran je namjesnikom i nasljednikom apostola Pavla, ali samo za područje koje je pokrivala crkva bosanska. Djed je za njih bio ono što je papa za katoličku crkvu a patrijarh za pravoslavnu, koje bosanski bogumili, dakako, nisu priznavali.

VJERSKI ČELNICI

Djed je predstavljao crkvu bosansku pred vladarem i vanjskim svijetom. U jednom dubrovačkom pismu iz 1405. godine upućeno u Bosnu u vezi nekog spora sa vojvodom Sandaljem Hranićem, doslovno se za njega kaže da je on "gospodar i duhovni otac vaše crkve bosanske". On je uz vladara najpoštovanija ličnost u zemlji. I vladari mu iskazuju časti i dužno poštovanje. Često se javlja u njihovim poveljama, ali samo u slučajevima kad se tražilo veliko jamstvo za sadržaj teksta koji je izdavala vladarska kancelarija.

Ne zna se tačno gdje je bilo sjedište bosanske crkve, a time i djeda. Po nekima to su bili Janjići kod Zenice, jer je t^u 1404. g. napisano jedno njegovo pismo. Iz drugih dokumenata vidi se da je djed često boravio i u Moštru kod Visokog. S obzirom da su se tu nalazili dvorovi prvih bosanskih vladara, da su tu otkriveni ostaci crkve Kulina bana i da je u nedalekim Arnautovićima bila krunidbena crkva i mjesto održavanja bosanske skupštine (stanka), vjerojatno se tu nalazilo i sjedište poglavara domaće vjere. U izvornoj se građi kuća, u kojoj je djed živio i obavljao svoju dužnost, naziva "hiža" (kuća, dom), a u stranim dokumentima "domus (locus) Patari-norum".

Do djeda su bili gost i starac. Oba su pripadala redu tzv. strojnika kojih je ukupno bilo dvanaest. Oni su s djedom na čelu predstavljali starješinski red crkve bosanske. Dužnost gosta i starca bila je da pomažu djedu u vodstvu crkve, ali i da proučavaju i tumače dualističku doktrinu.⁷⁹ Kao dogmatičari bili su dobro poznati i izvan Bosne. Njima su dolazili na poduku heretici i iz drugih zemalja, poglavito iz dalmatinskih i talijanskih gradova, Francuske itd.

Ostali članovi reda strojnika su obavljali druge starješinsko-edukativne funkcije. Na tu dužnost se dolazilo dugim putem s puno životnih odricanja, naukovanja i moralno-etičkih vrlina. Samo takvi su mogli biti na čelu crkve bosanske. Ostali vjernici su se nazivali jednostavno krstjanima, a žene krstjanicama. To je opći naziv za sve vjernike dualističkih crkava, a naprijed je spomenuto da mu je porijeklo iz starokršćanskog doba kad su se sve pristaše nove Kristove vjere tako nazivali kako bi se razlikovali od pagana. Kad je paganstvo iščezlo a kršćanstvo postalo državna vjera, taj naziv je izgubio smisao pa je napušten. Međutim, u krugu dualističkih crkava zadržao se do u duboki srednji vijek, najduže u Bosni, jer dualisti nisu prihvaćali inovacije koje je tokom stoljeća uvođila zvanična crkva. I to pokazuje starost i korijen bosanske hereze koja je u zatvorenom ambijentu konzervirala mnoge oblike kršćanstva kakvi su bili u prvim nekoliko stoljeća njegovog postanka.

Kod bosanskih bogumila su postojali i monaški redovi. Takvi "krstjani" i "krstjanice" su živjeli u zajedničkim domovima, to jest samostanima, koje domaći izvori nazivaju hižama. Razlikovali su se od monaških redova zvanične crkve po tome što nisu imale nikakva posebna sakralna obilježja, kao ni samostani ranokršćanskih monaških redova.

Na području Bosne otkriveni su na više mjesta ostaci kasnoantičkih objekata za koje je ustanovljeno da su pripadali ranokršćanskim monasima. Sve ukazuje da se srednjovjekovno bosansko monaštvo temeljilo na toj tradiciji i da je i u tom pogledu postojao kontinuitet.

Već se iz dokumenta izdatom na Bilinom polju iz vremena Kulina bana vidi da su još tada bosanski monasi živjeli u zajednicama čiji objekti (hiže) nisu imali nikakva obilježja po kojima bi se vidjelo da u njima žive duhovna lica, kao i to da su živjeli bez regula na kojima su se temeljili svi onovremeni monaški redovi zvanične crkve.

79) *F. Rački*, o. c., X, p. 183. i d; *F. Šanjek*, o. c., p. 94. i d.

Bosanski monasi su zadržali stare tradicije do u kasni srednji vijek. U jednom dubrovačkom dokumentu iz 1433. godine doslovno stoji da bosanski redovnici žive "bez uredbe i pravila".

Arhaizam bosanskog monaštva je akcentiran i u bilinopoljskom dokumentu, kojim se uz ostalo izričito naređuje članovima bosanskih krstjana koji žive u samostanima, da se odvoje od redovnica (krstjanica), kako u spavaćim sobama tako i u blagovaonicama, da se ne bi mogla "kriva sumnja poroditi". Spomenimo da su i u nekim monaškim redovima iz ranokršćanskog doba redovnici i redovnice živjele pod istim krovom, i tek su kasnijim propisima izdvojeni ženski samostani. Zbog geografske izoliranosti, i pokidanih veza s vanjskim svijetom što su izazvali burni događaji iz vremena seobe naroda, i još niza objektivnih razloga, u Bosni se i ovaj oblik kršćanskog arhaizma zadržao stotinama godina nakon što je u zvaničnim crkvama bio napušten i zabranjen. Zato ovaj "običaj" bosanskih redovnika za rimsku kuriju 13.stoljeća nije bio samo heretičan nego i sablažnjiv, pa je zato papin legat na Bilinom polju onako energično tražio od bosanskih bogumila da se "krstjani" odvoje od "krstjanica".

BOGUMILSTVO - VJERA BOSANSKOG NARODA

Jedan od fenomena crkve bosanske jeste i taj što je bila čvrsto povezana s narodom, ubrajajući tu i vladajući sloj s vladarem. Pri tome je važno napomenuti da ona nije ničim nametala niti je sankcionirala svoj autoritet. Povijesna građa sasvim jasno pokazuje da su takoreći svi odreda domaći vladari ispovijedali tu vjeru, a i onih nekoliko koji nisu, na to su bili prisiljeni političkim pritiscima od strane papa i evropskih vladara. Njihovu vezu s domaćom crkvom pokazuje i aktivno učešće njenih starješina u vladarskim poslovima. Bogumilske starješine su na dvorovima djelovali kao dijaci, savjetnici, poslanici, ovjeritelji državnih dokumenata i sl. Ipak je sporno pitanje da li je bogumilstvo u Bosni predstavljalo državnu vjeru. Ako se to posmatra s gledišta kako je to bila zvanična crkva u drugim zemljama, onda se to za bogumilstvo ne može reći. Ali ako se uzme u obzir karakter i specifična uloga koju je domaća vjera imala u Bosni, može se reći da je na određen način ona to ipak bila.

Naime, u Bosni se kroz čitavo razdoblje srednjeg vijeka odvijao najprisniji odnos i suradnja između domaće vjere, naroda, vlastele i vladara. To je osobito dolazilo do izražaja u vrijeme kada bi zemlji

zaprijetila opasnost izvana. Tada su se svi dizali na njenu obranu bez obzira da li je cilj napada bio obračun s vjerskim sljedbenicima ili su to bili čisto politički, odnosno osvajački motivi. Pouzdano se zna da je većina velikaških porodica pripadala bogumilskoj vjeri, među kojima su bile i one najuglednije i najmoćnije kao Hranići, Pavlovići, Klešići, Hrvatinići i dr. Spomenimo i to da je nepokolebljivi bogumil bio i znameniti velikaš Hrvoje Vukčić te herceg Stjepan Vukčić. Na njihovim dvorovima su bili stalno prisutni neki od visokih bogumilskih starješina koji su za njih obavljali razne dužnosti, pa i diplomatsku službu.

O odnosu vladara prema domaćoj vjeri najbolje pokazuje slučaj bana Ninoslava iz sredine 13. stoljeća. On je po rođenju pripadao domaćoj vjeri. Međutim, kao ban bio je u jednom trenutku primoran od strane rimske kurije da je se odrekne pa je tako na silu postao katolik. Ali to je izazvalo ogorčenje u zemlji pa su mu velikaši i narod uskratili poslušnost. To ga je natjeralo da se ponovo vrati u krilo domaće vjere. Ali time je izazvao rimsku kuriju koja je protiv Bosne povelu križarski rat. Međutim, digla se čitava zemlja. Narod je predvođen banom pružio žestok otpor i prijetnje Rima su se izjalovile.⁸⁰

Na bogumilsku pripadnost bosanskih vladara upućuje brojna izvorna građa. U izvještajima papinih poslanika, inkvizicije i domaćih franjevac, redovito se navode optužbe da i sami vladari slijede i pomažu krivovjerje u svojoj zemlji. Papa Grgur IX u pismu od 10. listopada 1233. godine podsjeća bana Ninoslava da su svi njegovi preci, to jest bivši vladari Bosne, bili "zaraženi heretičkim krivovjerjem".⁸¹

Dvjesto godina kasnije jedan suvremeni franjevac je u izvještaju od 20. prosinca 1435. za kralja Tvrtka II zabilježio: "Ovaj kralj je samo po vanjštini kršćanin, u istinu, nije ni kršten, i na sve načine sprečava fratre u svojoj zemlji da krsti ljude... tamo žive manihejski heretici... divlji neprijatelji crkve".⁸²

Takva bliskost i povezanost vladara s domaćom vjerom učinilo ju je u pravom smislu državnom vjerom. Ono što joj taj status možda osporava jeste to što bosanska crkva nije imala niti je htjela preuzeti

80) Sredi: *M. Perošević, Ban Matej Ninoslav, u "Poviest Bosne i Hercegovine", p. 217-231.*

81) *A. Theiner, o.c., I, p. 120.*

82) *Thallóczy, Povijest Jajca, p. 38.*

one prerogative koji karakteriziraju status državne vjere. Dok je zvanična crkva sebi prisvajala pravo da obavlja državnu funkciju i da sankcionira državne funkcije, na primjer, krunisanje vladara, čime ga je stavljala u ovisan položaj prema instituciji crkve, bosanska crkva se tim pravom nije koristila jer bi ono protivrječilo njenim načelima o odnosu prema vlasti.

Starješine crkve bosanske su, međutim, i bez formalno-pravne podloge uživale veliki autoritet kako od strane puka tako i od strane vladara i vlastele. I banovi i kraljevi su s velikim poštovanjem uvažavali mišljenja i stavove bogumilskih starješina, ma o kojem pitanju, čak i u slučajevima kada su se sami sporili s nekim od svojih velikaša ili sa strancima.

Tako, na primjer, kada je kralj Ostoja u nastalom sporu 1403. godine oduzeo posjede vojvodi Pavlu Klešiću, ulogu arbitra je preuzeo djed crkve bosanske. Nakon provedene istrage našao je da je kralj nepravedno postupio prema vojvodi pa je savjetovao da se vojvodi povrate oduzeti posjedi i da mu se vrate časti. Kralj je uvažio mišljenje djeda i ispunio presudu bez pogovora.⁸³

To pokazuje koliko su bogumilski prvaci imali uticaj na privatni i javni život zemlje bez formalno - pravne podloge.

U povelji o zemljišnom darivanju bana Stjepana II Kotromanića iz-1323. godine izdata knezu Vukoslavu Hrvatiniću, ističe se da je izdata u "hiži velikog gosta Radoslava", te da su ban i njegov brat dali vjeru knezu Vukoslavu "pred djedom velikim Radoslavom i pred gostom velikim Radoslavom i pred starcem Radomirom i Zunborom i pred Vlčkom i pred vsom crkvom i pred Bosnom".⁸⁴

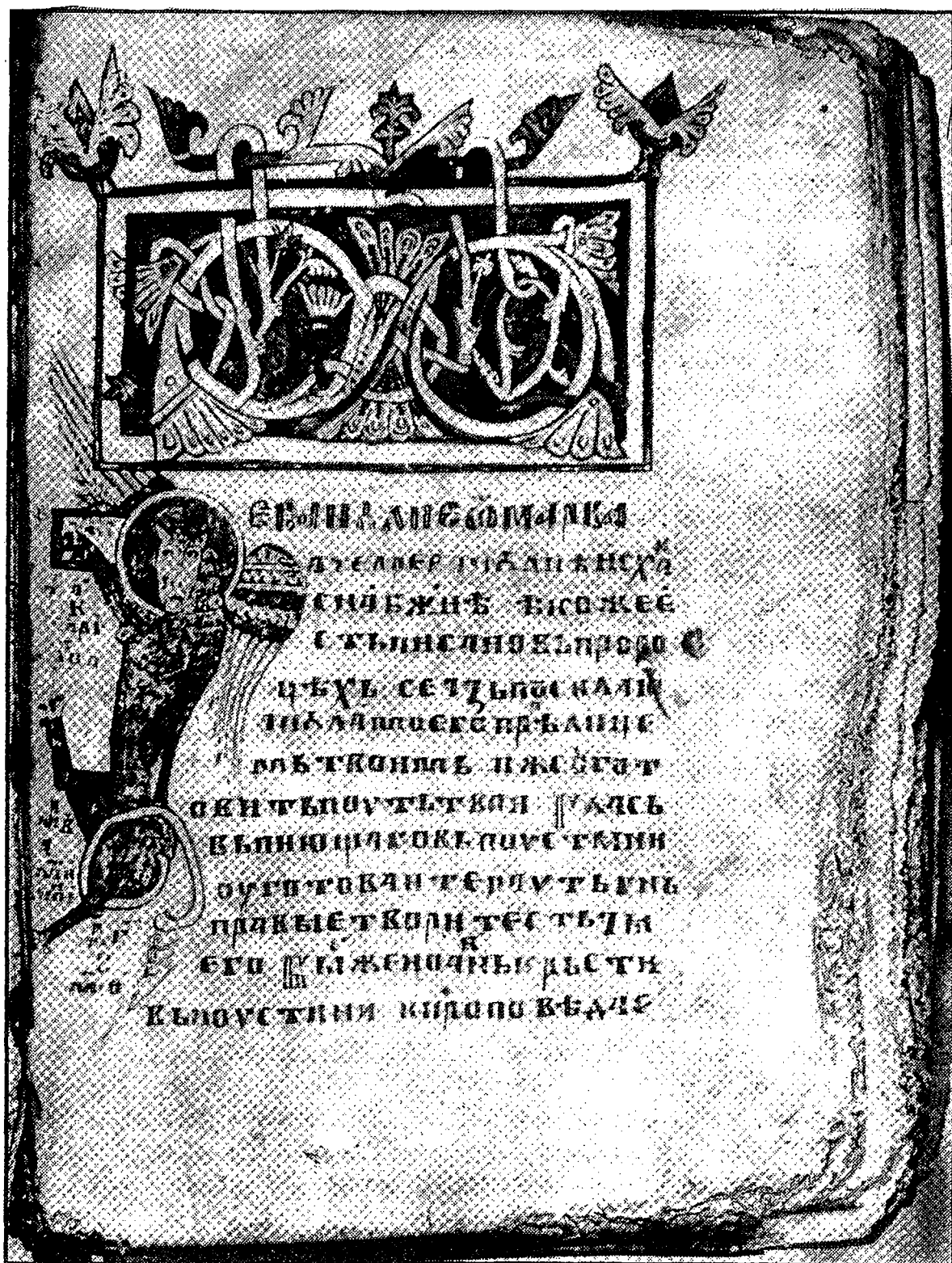
U jednoj drugoj povelji istog bana, iz iste godine kojom je ban darivao posjede knezu Grguru Stipaniću, navodi se da mu se darovano neće poreći ako to ne bi odobrila crkva bosanska.⁸⁵ U povelji kralja Tomaša iz 1446. godine kojom je darivao posjede i privilegije sinovima kneza Dragišića, opet se navodi da neće ništa od darovanog poreći i izmijeniti što ne bi bilo odobreno "gospodinom didom i crkvom bosanskom i dobrimi Bošnjani".⁸⁶ Ima puno ovakvih

83) M. Pucić, *Spomenici srpski, I, Beograd 1858, p. 50-51.*

84) L. Thallóczy, o.c., p. 404-405.

85) L. Thallóczy, o.c., p. 406-407.

86) F. Miklošić, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae Ragusii, Viennae.*, p. 438-440.

*Vjerska knjiga bosanskih bogumila
(Tihoradićevo evandjelje, početak 14. stoljeća)*

primjera da se s najveće državne instance uvažava arbitriranje predstavnika domaće vjere.

Čak i Dubrovčani, koji su održavali prisne trgovačke veze s Bosnom, mada katolici, visoko su cijenili moralnu stranu bogumila. Od njih se nije nikada tražila zakletva, niti su je ovi davali. Dovoljna je bila njihova riječ. Dubrovčani, kao i ostali stranci, to su visoko cijenili. Dobro su znali koliko se poštuju njihove starješine na vladarskom dvoru i u narodu pa su im i sami svakom prilikom iskazivali dužno poštovanje. Često su izričito zahtijevali da se na ugovore koje su sklapali s bosanskim vladarima ili nekim od bosanskih velikaša, svakako stavi potpis nekog od vjerskih prvaka, ističući da je to "zbog običaja", a ustvari zbog sigurnog jamstva.

Pa čak kada se rješavao međudržavni spor, druga strana je često izričito tražila da spor presudi djed bosanski, za kojeg se i vani znalo što u zemlji predstavlja i da mu vladar neće uskratiti poslušnost.

BOSANSKI UNIVERZITET

Crkva bosanska je uživala veliki ugled i među evropskim heretičkim crkvama. Ima više naznaka da je jedno vrijeme smatrana čak vodećom crkvom dualističkog učenja. Taj ugled i položaj je stekla i zato što je to bila vjera jednog cijelog naroda, dakle najmasovnija u Evropi, i što je po svemu imala status državne vjere. To ju je činilo sigurnom što nije bio slučaj ni sa jednom drugom herezom u ma kojoj zemlji pa joj je i to davalo prestiž.

Na poznatom saboru dualističkih crkava, održan svibnja 1167. godine u Saint-Felix-de Caraman kod Tuluza, kojem je predsjedavao poglavar carigradske dualističke crkve Niquinta, savjetovani su francuski i talijanski katari da se organiziraju po uzoru na bosanske bogumile (u originalu stoji: "na crkvu dalmatinsku", što se ustvari odnosi na crkvu bosansku).

Druge heretičke crkve, njih šesnaest na broju, koje su djelovale na prostoru od Carigrada do Španjolske, predstavljale su tek male, po pravilu tajne sekte koje su bile proganjane kako od crkvenih tako i svjetovnih vlasti. U Bosni je stanje bilo sasvim drukčije. Tamošnja crkva je imala sve uvjete da nesmetano djeluje i da se razvija. Napadi koji su na nju vršeni dolazili su isključivo izvana. Ali s obzirom na njenu povezanost s narodom i vladajućim slojem, ti napadi su u svim slučajevima smatrani osvajačkim pohodima pa je na njenu obranu ustajala sva zemlja.

Bosna je iz svih tih razloga bila veoma privlačna za heretike iz zapadnoevropskih zemalja. Znali su da će u slučaju proganjanja u svojoj sredini tamo naći sigurno utočište i zaštitu, a znali su i to da tamo žive i djeluju znameniti učitelji dualističkog učenja.

Ima više vijesti koje upućuju da je u Bosni djelovalo čak i učilište na kojem su se izučavale dualističke doktrine. U jednoj francuskoj kronici je pod godinom 1223. zabilježeno da je nekako u to doba "papa" heretičkih albigenza iz južne Francuske boravio i duže vrijeme imao svoje sjedište u "predjelu Dalmacije, pored ugarskog naroda". Iz dobro poznatih ondašnjih vjerskih prilika na Balkanu, može se sasvim pouzdano tvrditi da se to odnosi na Bosnu, koja se u srednjovjekovnim dokumentima često naziva i identificira s Dalmacijom i Slayonijom.⁸⁷

U kronici se, naime, dalje kaže da su ovom heretičkom papi, dok je boravio tamo (to jest u Bosni), dolazili njegovi heretici - albigenzi, da se s njim savjetuju. To upućuje da je taj papa neuobičajeno dugo boravio u Bosni, te da je za to vrijeme svojom crkvom odavdje upravljao posredstvom svojih pomoćnika koji su ga povremeno posjećivali da bi primili potrebne upute.

Šta je francuski papa, odnosno "antipapa", kako ga nazivaju izvori, ovdje radio, da li je bio u izbjeglištvu ili nekoj drugoj misiji, ništa se ne kaže. Može lahko biti da je njegov boravak bio u vezi s radom ovdašnjeg učilišta na kojem su stjecali znanje i heretici iz zapadne Evrope. O njegovom postojanju i radu postoje sasvim pouzdani podaci.

Godine 1387. na sudu u Torinu (Italija), vodio se inkvizicijski proces protiv tamošnjih heretika Jakova Becha i Fra Antonije de Galosea, iz grada Chieria, nedaleko Torina (sjeverna Italija). U sačuvanom zapisniku iskaza optuženih stoji tačan opis kada i na koji način su postali heretici. Jakov Bech je izjavio da ga je u heretičku sektu uveo izvjesni Petar Patricii uz pomoć jednog čovjeka iz Slavonije (Slavonija = Bosna), koji ga je poslao tamo da "potpuno i usavršeno izuči vjersko učenje kod učitelja koji tamo borave u mjestu koje se zove "Bosna". Izjavio je i to da je za troškove puta dobio 10 florina. Međutim, nije stigao do Bosne jer je u blizini Zadra doživio brodolom. Fra Antoniju je učitelj bio neki Martin iz Vicija, koji je po presudi suda u Avilijaniju spaljen na lomači.

87) A. Babić, o. c., p. 127-128; D. Basler, o. c., p. 272-273.

quē regnum sibi debitum nouerat transferendum iudicio conscientie nō potuerit
 nō amare p̄ nos salte q̄ ut ecclie membra nobili dignos aplica grā reputamus
 et ut nra uiscera cōplocantes uices toleremus ip̄m̄. nedum d̄ eis nec mutare debitas
 sed i ip̄is uita sapiam ⁊ doctum suscipe humilit ⁊ suspicere reuerent. Quapp
 illi imitantes exemplū q̄ p̄m̄ in sp̄u mansuetudinis recōclare stituit quos auer
 terat sp̄e fallitane t̄ sub diuini obtestatiōe uisita; p̄cipim̄. q̄. reuēta uitate ul'
 in laude erit dñia cā illustis eripe studeas, ul' si nō ē hoc ē p̄stitum desup salte
 ab eoz p̄sua iurys omutescas. Qd si nō uis erigi p̄t ruina m̄ s̄ supbie p̄rupta
 ostēdas labi p̄cepta eligis in p̄fundum. ⁊ imitās eoz uita quoz cōmēta nō metues
 q̄ pinguis hostia in mōtem p̄pam saginario. inobedierem hōiem p̄t uia, forte se
 etiam mōtionem sepire curabimus. ut in te q̄ blasphemio cōueniat ostendamus.
 Dat. Latitan. V. Id Junij. An̄ Septim. . . Penestriū clero ap. se. Legato
 humane cōditionis misiam excursus facti uergentis in senium. tot incessant laq̄is
 eoz intexuit tot aduersionū otagyis machauit. q̄ nō solū uepres ⁊ spine inferio
 res scilicet ⁊ subiaci. s̄ etiā q̄ cedi libani nōnulli uidelicet qui p̄rē debuāt diu
 seu eoz laq̄is inuoluunt. ⁊ q̄ cause salutis se debuerāt p̄tionis occasio sunt effec
 ti. qm̄ si sacerdos q̄ unctionis percauerit facit delinq̄re p̄. ⁊ si cecus ceco ducatum
 p̄bet ambo i fouēa plabuntur. Sān cum dolore scdm̄ ⁊ referimus cū merore. q̄
 licet in dēm fixam intonuerit p̄m̄ dei. cū celi a' glia enātarint ⁊ adhuc p̄locz
 antistites q̄ i p̄rem sollicitudinis sūt uocati. ⁊ nōnullos alios q̄; p̄dicationis offi
 cū ē omissum effundit imber euglice uitatis. - Ep̄s tñ de Bosna p̄t inq̄sitionis
 tue p̄ssu diligent̄ examinato d̄ciamus. q̄ d̄ u' alioz se debuerat dāpnabiliter p̄
 uariāte legē ⁊ ad doct̄e m̄tor̄ amantidm̄ infessare. p̄bula in ministrando alijs
 nec gustando sibi celestis eloqui. ⁊ aīas simpliciū sue cure cōmissas inexticabilib; la
 q̄is captiuato. Quāuis aut̄ tñ Ep̄s ex simplicitate asserat se peccasse. q̄a tñ nō in
 peccato h̄m̄ori decip̄ ul' posse decipi multum differt. nos quos celus comedit aīas
 uidentes eoz p̄dici obuiare. m̄. q̄. eoz Ep̄s a regimine Bosn̄ ecclie p̄sua amoto
 tam i eoz ecclia q̄ in locis alijs Bosn̄ d̄c̄ q̄ ut d̄r nō m̄oriam ē diffusa duos ul' tres
 aut quatuor p̄t uobis expedire doct̄e in lege dñi quos ad hoc cōuenos ē cognouerit
 stituo in ep̄s ordinare. metropolitā Archiepi uice saluo. eoz in remissione peccōz
 unguens ut cū habitatores illi' fir̄ dicant in factatib; reuēos ⁊ i malicia locupl
 to. uisore q̄ pro magna parte sūt infecti herica p̄iutate paupert̄ ⁊ paup̄s imita
 to audenti sp̄u ad despectos acedē nō reuēnt. ut p̄ exemplū boni op̄is ⁊ documentū
 f̄monis eoz ab errore. auctore dño reuocātes reddatur p̄atfamilias de talento sibi

Akt pape Grgura IX iz 1233. godine, kojim se nareduje smjenjivanje
 bosanskog biskupa koji je i sam prihvatio bogumilsku vjeru

U daljoj izjavi Jakova Becha stoji da su prije njega mnogi heretici iz Chierije odlazili u Bosnu da tamo izuče vjersku doktrinu. Čak se navode imena tih studenata, to su: Moretus Rabelator de Balbin, za kojeg se kaže da je odlazio u Bosnu "prije nekih 40 godina", to jest oko 1347. g., zatim Johanes Naro i Granonus Bencius oko godine 1360, Petar Patricii oko 1377, njegov brat Jakob oko 1382, te Berard Raskerius oko 1380. godine.⁸⁸

Optuženi Jakov Bech je naveo da su sami navedeni heretici pričali da su boravili u Bosni i to onda "kada su njega i druge građane Chierija poučavali". Ovi su, dakle, svojim slušaocima posebno isticali svoje školovanje u Bosni, čime su željeli naglasiti svoju visoku dualističku učenost stečenu u tamošnjem univerzitetskom centru.

Ovaj podatak sa sudskog torinskog procesa je izuzetno važan. On je već davno skrenuo pažnju nekih istraživača jer se u njemu sasvim jasno kaže da su kroz duže razdoblje heretici iz sjeverne Italije išli na usavršavanje dualističkih doktrina u Bosnu, iz čega proizilazi da je tamo djelovala znamenita filozofska škola, odnosno univerzitet dualističkih studija, bez sumnje jedini te vrste u ondašnjoj Evropi.

Gdje se to učilište nalazilo, da li u Janjićima kod Zenice ili u Moštru kod Visokog, ne znamo. U dokumentu iz Torina samo se kaže "in loco qui dicitur Boxena" (u mjestu zvanom Bosna). S obzirom da i drugi dokumenti spominju neko mjesto koje se doslovno zvalo "Bosna", a koje se prema novijim istraživanjima nalazilo negdje u blizini današnjeg Visokog, onda se taj starodrevni bosanski univerzitet jamačno nalazio u tom kraju, najvjerojatnije u Moštru, gdje je po svoj prilici bilo i sjedište djeda crkve bosanske. Iz dokumenata znamo da su se tu nalazila sjedišta niza institucija ranosrednjovjekovne bosanske države, a arheološka iskopavanja su pokazala da su ranosrednjovjekovni objekti koji su pripadali vladarskom dvoru i crkvi bosanskoj, bili sagrađeni direktno na ostacima rimskih zgrada, što ukazuje na jasan kontinuitet kulturnog i političkog života na tom prostoru.⁸⁹

Kako je to učilište bilo organizirano, kada je osnovano i sl., pitanja su kojima će se ubuduće morati posvetiti više pažnje. Zbog svog

88) Šire o ovome: J. Šidak, *Problem "bosanske crkve" u našoj historiografiji*, Rad. JAZU. knj. 259. Zagreb 1937., p. 75. i d.

89) P. Andelić, *Grobovi bosanskih kraljeva u Arnautovićima kod Visokog*, Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s. XVII, Sarajevo 1962., p. 165-171.

heretičkog karaktera, dakako, nije moglo steći reputaciju onovremenih evropskih univerziteta. Ali bez obzira na to, značaj mu je velik. Za heretičke krugove Evrope to je vjerojatno bio jedini centar dualističkih misli, a za zvanične crkve osiono heretičko gnijezdo, koje se pokušavalo uništiti po svaku cijenu, ali bez uspjeha. Jamačno je djelovalo dokle god je postojala crkva bosanska, a to je bilo sve do dolaska Turaka 1463. godine, jer je za sve vrijeme ona funkcionirala sa svim svojim organizacionim aparatom, u što je spadala i naobrazba starješinskog kadra.⁹⁰

Postojanje studijskog heretičkog centra i njegov nesmetan rad jasno govori kakav je bio položaj hereze u Bosni. Kako je na to gledala zvanična crkva može se samo pretpostaviti. Bilo je razdoblja kad se rimska kurija silom prilika mirila s postojećim stanjem, čekajući povoljniju priliku da uništi njene heretike. U razdobljima nemoći zvanična crkva je bosanske heretike samo proklinjala, ukazujući na njihovo "kužno djelovanje". Izvještaji crkvenih krugova često samo žalosno konstatiraju da se protiv "prokletih patarena" ne može ništa učiniti.

U jednom papinom pismu iz 1221. godine kaže se da "heretici u bosanskim krajevima javno propovijedaju zablude svoje opačine na veliku štetu stada gospodnjeg". U drugom iz 1247. godine, upućenom ugarskom nadbiskupu, u opisu jadnog stanja katoličkog biskupa u Bosni kaže se da se za njegovo izdržavanje čak skupljaju milodari u drugim zemljama. Međutim, njegova nesreća se nije na tome završila. Boravak među bogumilima postao mu je tako neizdrživ da je 1252. g. morao izbjeći iz zemlje. Preselio se u Đakovo, koje od tada postaje stalnom rezidencijom bosanskih biskupa, pa su svi naredni odatle upravljali "svojom" biskupijom u Bosni.⁹¹

Premještanje biskupske rezidencije izvan Bosne imalo je i druge razloge. To je učinjeno i iz predostrožnosti jer je već bilo slučajeva da i sami biskupi boraveći među hereticima skrenu s prave vjere. Tako nakon obavljene istrage 1233. godine papin legat Jakov izvještava papinsku kuriju da nije samo najveći dio bosanskog stanovništva upao u krivovjerje nego je i sam katolički biskup "prekršio Isusov zakon i upao u opačinu bezumnog krivovjerja".⁹²

90) Nešto o ovom univerzitetu: *D. Basler*, o. c., p. 273.

91) *A. Theiner*, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, I, p. 204-205.

92) *A. Theiner*, o. c., p. 113.

ॐ

Rev. Mr. Lawrence. Part III. Vol. 1.

may be more far-reaching and profound. Do we suppose

194

KRIŽARSKI POHODI NA BOSNU

Da su bosanski bogumili predstavljali ne samo vjersku nego i političku snagu zemlje, vidi se iz slučaja koji se zbio 1304. godine. Naime, Bosni su u to vrijeme nametnuli vlast hrvatski bribirski knezovi Šubići. Akciju za njeno oslobođenje povelili su upravo bogumili. Borbe su bile veoma teške pa je u njima 1304. godine poginuo nametnuti tuđinac, bribirski ban Mladen Šubić. U izvještaju o tim događajima doslovno stoji da je dotični poginuo u Bosni "od nevjernih heretika".⁹³ Bosanci su predvođeni bogumilskim starješinama malo iza toga zadali odlučan udarac tuđinskoj vojsci, oslobodili zemlju i na prijestolje vratili svoje Kotromaniće. Nakon toga ugled i politička moć im je još više porasla.

Ali što su bogumili više jačali, rimska kurija je sve više pojačavala borbu protiv njih. Može se sasvim pouzdano reći da se ni s jednom drugom herezom nije tako dugo bavila a da je polučila manje uspjeha kakav je bio slučaj s bosanskim bogumilima. Koliko god su pape bili uporni i odlučni u namjeri da im stanu ukraj, toliko su Bošnjani bili ustrajni da je obrane i u njoj opstanu. To ih je stajalo rijeke i potoke krvi, ali se čak ni po tu cijenu nisu htjeli odreći svojih vjerskih ubjeđenja koja su svojim sadržajem savršeno odgovarala njegovom duhu i mentalitetu.

Prva ozbiljnija i ratom zapriječena intervencija od strane rimske kurije protiv bosanskih heretika za koju se povijesno zna, bila je ona iz 1203. godine. Nju je, međutim, ban Kulin diplomatski izbjegao, ubjedivši papu i poslane inkvizitore da će ubuduće sve biti po želji Rima. Iako su bogumili pristali na sve što je papin legat od njih tražio, ipak ovaj je napustio Bosnu pun slutnji za prosperitet katoličke crkve u toj zemlji. Pokazalo se brzo da je bio u pravu jer je nekoliko godina iza toga tamo hereza opet toliko zavládala da je 1221. godine papa Honorije III počeo s novim pripremama za križarski pohod. I ovoga puta organizaciju je povjerio mađarskom kralju. Ovaj je bio svjestan težine zadatka pa je sa svoje strane u akciju uključio svog nadbiskupa da i on pripomogne da se Bosna očisti od heretika.

Križari su pozivani i iz drugih zemalja, i sve je upućivalo da se Bosni opet sprema velika nesreća. Zadovoljan tokom priprema,

93) T. Smičklas, *Codex diplomaticus*, VIII, p. 96.; V. Klaić, *Knezovi Bribirski od plemena Šubića*, Zagreb 1897., p. 82.

papa je uputio nadbiskupu pismo puno pohvalnih riječi što je "hrabro pripasao križarski mač da goni heretike u Bosni".

Zanimljive su dalje papine upute nadbiskupu u vezi pripremanog rata. Da bi se postigao puni uspjeh papa savjetuje nadbiskupa da u onim zemljama (to jest Bosni) "podstiče vjernike protiv nevjernika" (*fideles contra infideles exortando*), to jest katolike protiv bogumila,⁹⁴ dakle sugerira vjerski rat i krvoproliće unutar samog naroda. Koliko se zna, ni tada ni kasnije u Bosni nije nikada vođen građanski rat po toj osnovi. Navedena papina sugestija zorno ilustrira domet politike stranaca koji nisu birali sredstva, pa ni najkrvavije metode, kad su bili u pitanju njihovi interesi u ovoj zemlji.

Pred svaki križarski pohod na Bosnu stanje u njoj se opisivalo najcrnjim bojama. U jednom papinom aktu iz 1234. godine, poslat svim nadbiskupima, biskupima, prelatima i svim vjernicima u Kranjskoj, Istri, Dalmaciji, Hrvatskoj, Srbiji i drugim zemljama, daje se ovakva slika: "U Bosni i susjednim oblastima naraslo je mnoštvo nevjernika a zemlja je zarasla u trnje i koprive, i postala je leglom zmija i grabežljivih ptica".⁹⁵ Rimska kurija je otpočela s pripremama za novi križarski rat. Papa je poslao svog legata u one krajeve da propagira rat, i da "oslobodi one duše koje je vrag prevario".⁹⁶ Ovlaštio je bosanskog biskupa (inače stranca sa sjedištem izvan Bosne), da daje oprost od grijeha i sve druge povlastice svakome onome ko stupi u križarsku vojnu i pođe u borbu za uništenje heretika. Oprost su mogli dobiti čak i palikuće, razbojnici, pa i ubojice koji su digli ruku na crkvena lica. Iz toga se vidi kakvu je vojsku vodila Evropa i rimska kurija da istrijebi bosanske bogumile, odnosno njen narod.

Za vojskovođu ove i ovakve vojske imenovan je sin mađarskog kralja Koloman, tadašnji namjesnik u Hrvatskoj. Papa mu je posebnim aktom "dozvolio" da osvojenu bosansku državu stavi pod svoju vlast,⁹⁷ što jasno pokazuje političku pozadinu ovakvih i sličnih akcija protiv nje. Ovaj kao i svaki drugi rat koji je vođen protiv Bosne, smatran je od strane bosanskog naroda kao pokušaj da se zemlja pokori i ukine njena samostalnost. Zato je i ovaj napad ujedinio sve snage zemlje, i heretike, i vlastelu, i vladara, pa je

94) A. Theiner, o. c., p. 31-32.

95) A. Theiner, o. c., p. 122-123.

96) *Ibidem*.

97) A. Theiner, o. c., p. 133.

pružen žestok otpor zavojevaču. Izvorna građa bilježi da je samo jedan velikaš iskazao vjernost papi i da je čak stao na stranu neprijatelja svoje zemlje. Bio je to usorski knez Sebislav, kojeg papa Grgur IX u pismu od 8. kolovoza 1236. godine zbog toga hvali i kaže da je on "ljiljan među trnjem", to jest jedini katolik među bosanskom heretičkom vlastelom.⁹⁸

*Boj između bosanske i ugarske vojske
(iz augsburškog izdanja kronike Ivana Turčanskog)*

Ovakva i ovolika opasnost koja je zaprijetila zemlji, nije mogla ostaviti ravnodušna bi bana Ninoslava, koji je prije toga pod pritiskom Rima primio katoličku vjeru. Po izbijanju rata stao je uz svoj narod, vratio se domaćoj vjeri, i poveo sve snage u obranu zemlje.

O tome kako je tekao razvoj događaja najbolje govori slučaj da je već prve godine rata bosanski biskup Ivan molio papu da ga razriješi te dužnosti, uz obrazloženje da ne može izići na kraj s bogumilima. Papa ga u pismu od 20. rujna 1235. godine odvrća od te namjere i hrabri da ustraje u svojoj teškoj borbi, i savjetuje ga: "Ne bježi do smrti od tvoje teške službe. Nego da na heretike i ostale protivnike katoličke vjere muški i jakim rukom udariš".⁹⁹ Hrabrenje, međutim, nije pomoglo jer je, izgleda, biskup poginuo u borbama pošto je malo iza toga za bosanskog biskupa imenovan dominikanac Ponsa.

98) A. Theiner, o. c., p. 147.

99) A. Theiner, o. c., p. 137.

Iako je neprijateljska vojska prošla svom Bosnom i Humom, prolila mnogo krvi, opljačkala i spalila, nije ništa ostvareno od onoga zbog čega je papa poveo ovaj rat. Čim se neprijateljska vojska povukla, u Bosni se nastavilo po starom. Nisu pomogle ni brojne tvrđave koje je ugarski nadbiskup sagradio u rubnim dijelovima zemlje iz kojih je ugarska posada štitila "pravu vjeru". U nekim mjestima katoličke crkve su bile čak utvrđene bedemima, ali je sve to u kratkom razdoblju bilo razoreno od strane bogumila.

NASILNO POKRŠTAVANJE BOGUMILA

U satiranju bosanskog bogumilstva uvijek su aktivno sudjelovali i srpski vladari. Kralj Dragutin je, kao mađarski vazal, u privremeno zaposjednutom sjeveroistočnom dijelu Bosne (Soli i Usora), poduzimao velike progone domaćih vjernika (13. stoljeće). To je obavljao tako temeljito (svirepo), da ga domaći (srpski) izvori na sva usta hvale jer je "u zemlji bosanskoj mnoge od heretika obratio na veru hristjansku i pokrstio ih".¹⁰⁰

Srpski izvori su puni pogrda za bosanske bogumile. Jedan izvor iz 1339. godine za njih kaže da su to "bezbožni i pogani babuni Bosne", a jedan drugi da su to "zli heretici i trikleti babuni koji se ne klanjaju svetim ikonama i krstu častnomu".¹⁰¹

Srbi su i kasnije koristili svaku priliku da ih zlostavljaju i nasilno prevode na pravoslavlje, prije svega one s područja Podrinja. U izvještaju starješine bosanskih franjevac Ivana Kapistrana, od 4. srpnja 1455. godine upućen papi Kalistu III, govori se kako raški mitropolita nastoji pokrstiti bosanske heretike, ali "ovi radije umiru u nevjeri nego da prime pravoslavlje".¹⁰²

Bilo je, međutim, slučajeva da su domaći vladari popuštali pod pritiscima kršćanske Evrope pa su i sami pomagali inkvizitore u proganjanju i uništavanju bogumilskih podanika. U tome se posebno istakao pretposljednji kralj Tomaš. On je poduzimao krvave progone u više navrata, od kojih su osobito bili žestoki oni iz 1449. i 1450. godine. Na to su ga prisilili papa i mađarski kralj koristeći nevolje Bosne koje su tih godina dolazile i s drugih strana. Naime,

100) A. Solovjev, o. c., p. 77. i d.

101) A. Solovjev, o. c., p. 81-88.

102) E. Fermendžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica, u Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, 23, br. 954, Zagreb 1892.

27

ЕЛИЗМЦЕ · РАСТОУ
 ДНН · ДРАЖНО · ТЬРЬ
 ДЫШ · ДОБРЫКО · РАДО
 НАМ · РАСТННА · СОСТЬ ·
 ПОГЬ ДРОУГЪ · ТВРЬДО
 ПОГЬ БРАТЪН · ХОТЪШЬ ·
 НВЪН РЕТИЦН БОНЬ
 МРН · НХАМЛЫЦН · ДА
 ТЬ · ПРОВАЕТН · КЪ ·
 ЛЮН · ТОЖЕ · ТРНЦЬ ·
 ВЪН · ПРНЦА · ПЕ
 ЖЪ · ПЦЬ · КТОГШН ·
 БАРОН · АБЪЛНН ·
 НВЪН · ТЬ · РОУЮЩЕ · ВЪН ·

33v

НАРЬ · ФЕРЬ · ТЬ · РОУНХ ·
 ИСОВН · ТЬ · ДОУЩЕ ·
 ТАКОВА · БОУН · ИСОВН ·
 КЪ · РОУН · · Н · ПРНКА · ДО
 ЦЕН · ВЪ · СВО · ЗЕМЛН ·
 Н · ХРА · ПЕЩЕ · Н · Х · В · С · А ·
 И · С · Н · З · Л · И · Н · К · Р · Е · Н ·
 ПА · Ч · Е · Н · З · Л · Х · А · К · Р · Е · Н ·
 КЪ · ПА · Р · Ц · А · Т · О · Ш · Н ·
 Б · А · Б · О · У · Н · · Н · П · Е ·
 К · А · Н · П · А · Н · Х ·
 П · Р · О · К · Л · Е · Т · Ъ · · Л · Ю · Д ·
 В · А · Л · И · К · О · Г · Р · О · У · Б · Ъ · Ш · Н ·
 О · Ц · Е · · Н · А · Т · Н · А · Л · О · У · Р · А ·

ИСЪ · Т · Е · Л · И · Н · Н · А · М · Д · А ·
 Б · А · У · Т · Ъ · П · Р · О · К · Л · Е · Т · Н ·
 И · С · Т · А · В · Ш · И · Н · Е · З · Б · О · Р · И · Ц · А ·
 П · А · У · Т · Ъ · М · Ы · Н · И · К · О · Н · Ъ · Д · A ·
 Б · О · У · Т · Ъ · П · Р · О · К · Л · Е · Т · Н · ·
 Л · Ю · Н · · Т · О · Ж · Е · · Г ·
 Н · З · Н · А · Л · О · У · Ц · Е · О · Б · И · Т · Ъ ·
 П · А · Т · О · П · И · С · М · Н · Ъ · Р · Ф ·
 Н · Ж · Е · П · А · Н · Д · О · Л · И · ·
 Л · А · Г · А · Ю · Щ · Е · Н · П · А · У · Т · Ъ · М ·
 И · К · О · Н · Ъ · · Х · А · Б · А · Н · Ш ·
 И · С · Т · Ъ · Н · Х · Ы · Г · О · · Д · A · Б · О ·
 У · Т · Ъ · П · Р · О · К · Л · Е · Т · Н ·
 Л · Ю · Н · · Т · О · Ж · Е · Г ·

34

Д · О · С · Л · А · · Н · П · Е · Р · А · Д · О · Б · А · Б · A ·
 Б · А · Г · Р · А · Д · Н · С · Л · А · Д · A · Б · О ·
 У · Т · Ъ · П · Р · О · К · Л · Е · Т · Н · ·
 Б · А · П · Ы · Т · Е · Ф · А · Н · Ъ · П · Р · О ·
 М · А · Р · А · С · Н · Х · А · М · О · У ·
 Д · A · Б · О · У · Т · Ъ · П · Р · О · К · Л · Е ·
 П · Р · Ъ · В · О · С · Л · А · В · Ъ · Б · Р · Ъ · Г · О · У ·
 Т · О · Г · Ш · Н · Ъ · В · О · Н · Х · Н · A ·
 Т · О · У · Д · Н · Д · A · Б · О · У · Т ·
 П · Р · О · К · Л · Е · Т · Н · ·
 Б · Л · А · Т · Н · Ъ · В · О · Л · Ъ · В · И · Ц · A ·
 Д · A · Б · О · У · Т · Ъ · П · Р · О · К · Л · Е · Т · Н · ·
 Н · В · Е · Т · М · Ъ · В · Т · Р · О · У · Ю · Щ ·
 Ъ · В · П · Р · А · В · О · У · Ю · В · Т · Р · О ·

Proklinjanje bosanskih bogumila (heretika)
 u sinodiku srpskog pravoslavlja iz 1378-1398. godine

Bosna je tih godina bila pod velikim pritiskom Turaka, i evropski "prijatelji" su Tomašu dali na znanje da će mu pružiti pomoć samo pod uvjetom ako "ognjem i mačem" ukloni heretike iz svoje zemlje.¹⁰³

Tokom tih progona mnogi su na silu prevedeni na katoličku vjeru. Neki su utekli pod zaštitu Turaka i uz njihovu podršku pokušali pružiti otpor kraljevoj sili. Mnogo naroda je izbjeglo u humsku zemlju, a s njim skoro sve vjerske starješine. Tamo su našli zaštitu kod moćnog hercega Stjepana Vukčića, koji je osudio kraljev postupak i uskratio mu vjernost.

Zanimljiv je slučaj trojice bogumilskih starješina koje je kralj tih godina vezane poslao u Rim da ih sam papa odvrati od krive vjere, a ukoliko odbiju, da ih kazni. Jedan od kardinala je dobio zadatak da im dokaže kako su u zabludi, i nakon dužeg vremena provedeno u raspravama i ubjeđivanju, kardinal je mogao izvijestiti papu da je postigao uspjeh i da su okorjeli bosanski heretici najzad pristali da prime katoličku vjeru. Papa ih je nakon toga slavodobitno poslao natrag kralju, da budu primjer i uzor u svojoj bogumilskoj sredini. Međutim, čim su se ovi domogli slobode, odbace svoje silom iznuđeno odricanje, a jedan od njih je već tokom puta pobjegao i sklonio se kod hercega Stjepana Vukčića¹⁰⁴

Ovi progoni su imali dalekosežne posljedice za Bosnu. Napravili su nepremostiv jaz između kralja i naroda, za čim je upravo išla politika stranaca. To je bilo tim opasnije što se sve to dešavalo baš u vrijeme kada su se Turci primakli bosanskim granicama. Kad je nešto kasnije Bosna s te strane bila napadnuta, izostalo je potrebno jedinstvo i zemlja je takoreći bez otpora postala plijen zavojevača.

KNJIŽEVNO STVARALAŠTVO BOSANSKIH BOGUMILA

Unatoč neprestanog uznemiravanja, proganjanja i teških krvavih ratova koji su stoljećima vođeni, bosanski bogumili su ipak stvarali i djelovali za sve to vrijeme na svim poljima kulturnog stvaralaštva. Stvorena su djela visokih umjetničkih dometa, a u nekim slučajevima i remek djela. To se prije svega odnosi na književno

103) *F. Rački, Bogomili i patareni, VIII, p. 159.*

104) *D. Kamber, Kardinal Torquemada i tri bosanska bogomila, Croatia sacra, vol. III, Zagreb 1932., p. 37.*

stvaralaštvo. Ako se podsjetimo da je u njihovoj sredini djelovalo istaknuto učilište na kojem su se izučavale dualističke (filozofske) doktrine, razumljivo je da je to nalagalo upotrebu, pisanje i čuvanje potrebne literature, kako za potrebe samog učilišta tako i za potrebe vjerskih zajednica ili pojedinaca.

Od tog nekadašnjeg ogromnog blaga, do danas su preostali tek žalosni ostaci, a i oni su raspršeni diljem Evrope, od Rima do Petrograda u Rusiji, pa i dalje. Tokom brojnih križarskih pohoda, inkvizitorskih misija, upornim djelovanjem domaćih franjevaca i drugih nedaća, veliki dio tog blaga je namjerno uništen već u suvremeno doba. Mnoga djela su iznijeli iz zemlje sami bogumili bježeći ispred progona. Zna se, na primjer, da su neki od njih koji su se sklonili u Bugarsku kod bliskih Pavličana, odnijeli mnoge crkvene knjige za koje se još u 17. stoljeću tamo znalo da su ih donijeli bosanski heretici, i da su "pisane u Bosni za vrijeme kralja Tvrtka".¹⁰⁵

Mnogo je toga sakriveno, najčešće zakopano u zemlju ili bačeno u pukotine stijena i sl., pa je i na taj način to blago propalo. Od onoga što se sačuvalo može se tek u grubim crtama predočiti domet stvaralaštva bosanskih bogumila na tom polju njihove djelatnosti. Najstariji sačuvani rukopisni kodeksi, ili njihovi ostaci, nisu stariji od 12. stoljeća. Mnogi od njih su s prepravljenim tekstom kasnije korišteni u pravoslavnim crkvama, odnosno manastirima, pa je to razlog što ih se najviše sačuvalo na pravoslavnom području, odnosno u manastirima Srbije, Crne Gore, Makedonije i Bugarske.

Od sačuvanih primjeraka koji imaju izrazito bogumilski sadržaj, uglavnom se radi o evanđeljima, i to pretežno o tetrama, obično bez liturgijske podjele. Najviše je apokalipsa ali ima i drugih dijelova Novog zavjeta. Izraziti heretički (bogumilski) karakter imaju glose Srećkovićevog Evanđelja (danas zagubljen), zatim Mletački zbornik, Pripkovićevo Evanđelje, Batalovi odlomci Evanđelja, Radoslavov zbornik, Hvalov zbornik, tekst listića koji se čuvaju u Montepandonu u Italiji itd. Ovaj tekst je svojevremeno tamo donio

105) *E. Fermendžin, Actae Bulgariae ecclesiastica, Zagrabiae 1887., p. 79;*
D. Dragojlović, Bogomilstvo na Balkanu i u Maloj Aziji, Srpska akademija nauka i umetnosti, Balkanološki institut, knj. 2, Beograd 1974., p. 199.

franjevac Dominik Gangala, poznati inkvizitor koji je djelovao u Bosni u prvoj polovici 14. stoljeća.¹⁰⁶

Na mnogim tekstovima upisano je i ima prepisivača. To su svi odreda krstjani (bogumili) koji su dotične tekstove prepisivali po narudžbi nekog od velmoža ili za vjerske starješine. Oni su često ukrašeni iluminacijama koje imaju alegorijski sadržaj. Na poznatom Batalovom Evandelju, od kojeg su sačuvana svega četiri lista, stoji napomena da je ova knjiga bila povezana i okovana zlatnim i srebrenim okvirom.

Uz ime prepisivača uvijek se navodi za koga se to čini. Tako, na primjer, krstjanin Radoslav u doba kralja Tomaša, prepisao je obredne molitve za izvjesnog Gojsava. Dijak Stanko Kromirjanin prepisivao je 1393. g. po nalogu tepčije Batala itd. Na Pripkovićevom Evandelju, koje se danas nalazi u "Saltikov Ščedrin" biblioteci u Petrogradu (Rusija), stoji jedna zanimljiva naknadno dopisana opaska na račun pisca teksta, a koja na svoj način govori o odnosu pravovjernika prema bosanskoj vjeri. Naime, uz originalan zapis koji glasi: "A zapisa božiom milostiju krstjanin, a zovom Tvrtko Pripković, zemljom Gomiljanin", u 16. stoljeću neko je dopisao komentar s pogrdom za potpisanog pisca: "I bog zna neka je to svinja bila". To su svakako riječi jednog pravoslavnog svećenika koji je bio pun mržnje prema bosanskim bogumilima i njihovom učenju, pa je i na taj način iskalio svoj bijes, bez obzira što se radilo o tekstu koji je već tada bio star koju stotinu godina, a vjera već skoro pala u zaborav.

Ovi brojni rukopisi govore da su u srednjovjekovnoj Bosni djelovali skriptoriji, to jest prepisivački centri, u kojima su istovremeno stjecali znanje mlađi naraštaji. Dakle, nešto slično kako je bilo i u samostanima zvaničnih crkava, osobito kod benediktinaca.

Treba napomenuti da su se prepisivači vjerskih tekstova bavili i njihovom ilustracijom. Tako ukrašene i zlatom optočene knjige uglavnom su naručivali pojedini feudalci. Krstjanin Hval je 1404. godine "u dni gospodina djeda Radomira" prepisao jedan zbornik različitih vjerskih tekstova za svoga gospodara Hrvoju Vukčića. Slično Evandjelje je izrađeno i za vlastelina Divoša Tihoradića itd.

106) O svemu više: **H. Kuna**, *Bosanski rukopisni kodeksi u svjetlu južnoslavenskih redakcija staroslavenskog. Radovi sa simpozijuma u Zenici, "Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura", Zenica 1973., p. 89-97. Isti autor: u monografiji: "Pisana riječ u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1982., p. 49-84.*

Uz vjerske tekstove u srednjovjekovnoj Bosni postojala i svjetovna literatura, i to najvećeg dometa. Najljepši primjer i sačuvani tekst tog karaktera je tzv "Berlinska aleksandrida". Riječ je o omiljenom i vrlo raširenom srednjovjekovnom romanu nastao još u antičko doba, a prepisivan i preveden na jezike mnogih naroda Azije i Afrike. U njemu se pripovijeda o mladom i neustrašivom junaku (Aleksandru Makedonskom) koji je osvojio mnoge zemlje i narode sve do Indije. Tekst je u velikoj mjeri kristijaniziran i prilagođen shvaćanju i potrebama srednjeg vijeka.

libros scribit R. dosum Christianus
 iussu Christiano et scriptum fuit dictus
 Regis Thomae et Aui Katka. ¹⁴⁷¹ ¹⁴⁷² ¹⁴⁷³ ¹⁴⁷⁴ ¹⁴⁷⁵ ¹⁴⁷⁶ ¹⁴⁷⁷ ¹⁴⁷⁸ ¹⁴⁷⁹ ¹⁴⁸⁰ ¹⁴⁸¹ ¹⁴⁸² ¹⁴⁸³ ¹⁴⁸⁴ ¹⁴⁸⁵ ¹⁴⁸⁶ ¹⁴⁸⁷ ¹⁴⁸⁸ ¹⁴⁸⁹ ¹⁴⁹⁰ ¹⁴⁹¹ ¹⁴⁹² ¹⁴⁹³ ¹⁴⁹⁴ ¹⁴⁹⁵ ¹⁴⁹⁶ ¹⁴⁹⁷ ¹⁴⁹⁸ ¹⁴⁹⁹ ¹⁵⁰⁰ ¹⁵⁰¹ ¹⁵⁰² ¹⁵⁰³ ¹⁵⁰⁴ ¹⁵⁰⁵ ¹⁵⁰⁶ ¹⁵⁰⁷ ¹⁵⁰⁸ ¹⁵⁰⁹ ¹⁵¹⁰ ¹⁵¹¹ ¹⁵¹² ¹⁵¹³ ¹⁵¹⁴ ¹⁵¹⁵ ¹⁵¹⁶ ¹⁵¹⁷ ¹⁵¹⁸ ¹⁵¹⁹ ¹⁵²⁰ ¹⁵²¹ ¹⁵²² ¹⁵²³ ¹⁵²⁴ ¹⁵²⁵ ¹⁵²⁶ ¹⁵²⁷ ¹⁵²⁸ ¹⁵²⁹ ¹⁵³⁰ ¹⁵³¹ ¹⁵³² ¹⁵³³ ¹⁵³⁴ ¹⁵³⁵ ¹⁵³⁶ ¹⁵³⁷ ¹⁵³⁸ ¹⁵³⁹ ¹⁵⁴⁰ ¹⁵⁴¹ ¹⁵⁴² ¹⁵⁴³ ¹⁵⁴⁴ ¹⁵⁴⁵ ¹⁵⁴⁶ ¹⁵⁴⁷ ¹⁵⁴⁸ ¹⁵⁴⁹ ¹⁵⁵⁰ ¹⁵⁵¹ ¹⁵⁵² ¹⁵⁵³ ¹⁵⁵⁴ ¹⁵⁵⁵ ¹⁵⁵⁶ ¹⁵⁵⁷ ¹⁵⁵⁸ ¹⁵⁵⁹ ¹⁵⁶⁰ ¹⁵⁶¹ ¹⁵⁶² ¹⁵⁶³ ¹⁵⁶⁴ ¹⁵⁶⁵ ¹⁵⁶⁶ ¹⁵⁶⁷ ¹⁵⁶⁸ ¹⁵⁶⁹ ¹⁵⁷⁰ ¹⁵⁷¹ ¹⁵⁷² ¹⁵⁷³ ¹⁵⁷⁴ ¹⁵⁷⁵ ¹⁵⁷⁶ ¹⁵⁷⁷ ¹⁵⁷⁸ ¹⁵⁷⁹ ¹⁵⁸⁰ ¹⁵⁸¹ ¹⁵⁸² ¹⁵⁸³ ¹⁵⁸⁴ ¹⁵⁸⁵ ¹⁵⁸⁶ ¹⁵⁸⁷ ¹⁵⁸⁸ ¹⁵⁸⁹ ¹⁵⁹⁰ ¹⁵⁹¹ ¹⁵⁹² ¹⁵⁹³ ¹⁵⁹⁴ ¹⁵⁹⁵ ¹⁵⁹⁶ ¹⁵⁹⁷ ¹⁵⁹⁸ ¹⁵⁹⁹ ¹⁶⁰⁰ ¹⁶⁰¹ ¹⁶⁰² ¹⁶⁰³ ¹⁶⁰⁴ ¹⁶⁰⁵ ¹⁶⁰⁶ ¹⁶⁰⁷ ¹⁶⁰⁸ ¹⁶⁰⁹ ¹⁶¹⁰ ¹⁶¹¹ ¹⁶¹² ¹⁶¹³ ¹⁶¹⁴ ¹⁶¹⁵ ¹⁶¹⁶ ¹⁶¹⁷ ¹⁶¹⁸ ¹⁶¹⁹ ¹⁶²⁰ ¹⁶²¹ ¹⁶²² ¹⁶²³ ¹⁶²⁴ ¹⁶²⁵ ¹⁶²⁶ ¹⁶²⁷ ¹⁶²⁸ ¹⁶²⁹ ¹⁶³⁰ ¹⁶³¹ ¹⁶³² ¹⁶³³ ¹⁶³⁴ ¹⁶³⁵ ¹⁶³⁶ ¹⁶³⁷ ¹⁶³⁸ ¹⁶³⁹ ¹⁶⁴⁰ ¹⁶⁴¹ ¹⁶⁴² ¹⁶⁴³ ¹⁶⁴⁴ ¹⁶⁴⁵ ¹⁶⁴⁶ ¹⁶⁴⁷ ¹⁶⁴⁸ ¹⁶⁴⁹ ¹⁶⁵⁰ ¹⁶⁵¹ ¹⁶⁵² ¹⁶⁵³ ¹⁶⁵⁴ ¹⁶⁵⁵ ¹⁶⁵⁶ ¹⁶⁵⁷ ¹⁶⁵⁸ ¹⁶⁵⁹ ¹⁶⁶⁰ ¹⁶⁶¹ ¹⁶⁶² ¹⁶⁶³ ¹⁶⁶⁴ ¹⁶⁶⁵ ¹⁶⁶⁶ ¹⁶⁶⁷ ¹⁶⁶⁸ ¹⁶⁶⁹ ¹⁶⁷⁰ ¹⁶⁷¹ ¹⁶⁷² ¹⁶⁷³ ¹⁶⁷⁴ ¹⁶⁷⁵ ¹⁶⁷⁶ ¹⁶⁷⁷ ¹⁶⁷⁸ ¹⁶⁷⁹ ¹⁶⁸⁰ ¹⁶⁸¹ ¹⁶⁸² ¹⁶⁸³ ¹⁶⁸⁴ ¹⁶⁸⁵ ¹⁶⁸⁶ ¹⁶⁸⁷ ¹⁶⁸⁸ ¹⁶⁸⁹ ¹⁶⁹⁰ ¹⁶⁹¹ ¹⁶⁹² ¹⁶⁹³ ¹⁶⁹⁴ ¹⁶⁹⁵ ¹⁶⁹⁶ ¹⁶⁹⁷ ¹⁶⁹⁸ ¹⁶⁹⁹ ¹⁷⁰⁰ ¹⁷⁰¹ ¹⁷⁰² ¹⁷⁰³ ¹⁷⁰⁴ ¹⁷⁰⁵ ¹⁷⁰⁶ ¹⁷⁰⁷ ¹⁷⁰⁸ ¹⁷⁰⁹ ¹⁷¹⁰ ¹⁷¹¹ ¹⁷¹² ¹⁷¹³ ¹⁷¹⁴ ¹⁷¹⁵ ¹⁷¹⁶ ¹⁷¹⁷ ¹⁷¹⁸ ¹⁷¹⁹ ¹⁷²⁰ ¹⁷²¹ ¹⁷²² ¹⁷²³ ¹⁷²⁴ ¹⁷²⁵ ¹⁷²⁶ ¹⁷²⁷ ¹⁷²⁸ ¹⁷²⁹ ¹⁷³⁰ ¹⁷³¹ ¹⁷³² ¹⁷³³ ¹⁷³⁴ ¹⁷³⁵ ¹⁷³⁶ ¹⁷³⁷ ¹⁷³⁸ ¹⁷³⁹ ¹⁷⁴⁰ ¹⁷⁴¹ ¹⁷⁴² ¹⁷⁴³ ¹⁷⁴⁴ ¹⁷⁴⁵ ¹⁷⁴⁶ ¹⁷⁴⁷ ¹⁷⁴⁸ ¹⁷⁴⁹ ¹⁷⁵⁰ ¹⁷⁵¹ ¹⁷⁵² ¹⁷⁵³ ¹⁷⁵⁴ ¹⁷⁵⁵ ¹⁷⁵⁶ ¹⁷⁵⁷ ¹⁷⁵⁸ ¹⁷⁵⁹ ¹⁷⁶⁰ ¹⁷⁶¹ ¹⁷⁶² ¹⁷⁶³ ¹⁷⁶⁴ ¹⁷⁶⁵ ¹⁷⁶⁶ ¹⁷⁶⁷ ¹⁷⁶⁸ ¹⁷⁶⁹ ¹⁷⁷⁰ ¹⁷⁷¹ ¹⁷⁷² ¹⁷⁷³ ¹⁷⁷⁴ ¹⁷⁷⁵ ¹⁷⁷⁶ ¹⁷⁷⁷ ¹⁷⁷⁸ ¹⁷⁷⁹ ¹⁷⁸⁰ ¹⁷⁸¹ ¹⁷⁸² ¹⁷⁸³ ¹⁷⁸⁴ ¹⁷⁸⁵ ¹⁷⁸⁶ ¹⁷⁸⁷ ¹⁷⁸⁸ ¹⁷⁸⁹ ¹⁷⁹⁰ ¹⁷⁹¹ ¹⁷⁹² ¹⁷⁹³ ¹⁷⁹⁴ ¹⁷⁹⁵ ¹⁷⁹⁶ ¹⁷⁹⁷ ¹⁷⁹⁸ ¹⁷⁹⁹ ¹⁸⁰⁰ ¹⁸⁰¹ ¹⁸⁰² ¹⁸⁰³ ¹⁸⁰⁴ ¹⁸⁰⁵ ¹⁸⁰⁶ ¹⁸⁰⁷ ¹⁸⁰⁸ ¹⁸⁰⁹ ¹⁸¹⁰ ¹⁸¹¹ ¹⁸¹² ¹⁸¹³ ¹⁸¹⁴ ¹⁸¹⁵ ¹⁸¹⁶ ¹⁸¹⁷ ¹⁸¹⁸ ¹⁸¹⁹ ¹⁸²⁰ ¹⁸²¹ ¹⁸²² ¹⁸²³ ¹⁸²⁴ ¹⁸²⁵ ¹⁸²⁶ ¹⁸²⁷ ¹⁸²⁸ ¹⁸²⁹ ¹⁸³⁰ ¹⁸³¹ ¹⁸³² ¹⁸³³ ¹⁸³⁴ ¹⁸³⁵ ¹⁸³⁶ ¹⁸³⁷ ¹⁸³⁸ ¹⁸³⁹ ¹⁸⁴⁰ ¹⁸⁴¹ ¹⁸⁴² ¹⁸⁴³ ¹⁸⁴⁴ ¹⁸⁴⁵ ¹⁸⁴⁶ ¹⁸⁴⁷ ¹⁸⁴⁸ ¹⁸⁴⁹ ¹⁸⁵⁰ ¹⁸⁵¹ ¹⁸⁵² ¹⁸⁵³ ¹⁸⁵⁴ ¹⁸⁵⁵ ¹⁸⁵⁶ ¹⁸⁵⁷ ¹⁸⁵⁸ ¹⁸⁵⁹ ¹⁸⁶⁰ ¹⁸⁶¹ ¹⁸⁶² ¹⁸⁶³ ¹⁸⁶⁴ ¹⁸⁶⁵ ¹⁸⁶⁶ ¹⁸⁶⁷ ¹⁸⁶⁸ ¹⁸⁶⁹ ¹⁸⁷⁰ ¹⁸⁷¹ ¹⁸⁷² ¹⁸⁷³ ¹⁸⁷⁴ ¹⁸⁷⁵ ¹

Vjerska knjiga bosanskih bogumila (Radoslavov Zbornik, pol. 14. stoleća)

I taj je rukopis, kao i brojni drugi, davno iznesen iz Bosne, i završio je u Berlinu, po čemu je i nazvan (Berlinska aleksandrida). Riječ je o djelu koje je nastalo, to jest prevedeno i prepisano na bosanskom tlu, i koje je služilo kulturnim potrebama bosanske sredine. To je ujedno dokaz da je u srednjovjekovnoj Bosni postojala i razvijala se i beletristika (roman), a iz drugih izvora znamo da su postojali i drugi žanrovi tog sadržaja kao što su pripovijetke, basne, doskočice, epske pjesme i sl.

[illegible][illegible]

SECRET

KRALJ PROTIV SVOG NARODA

Ono što papa i Evropa nisu mogli učiniti bosanskim bogumilima ognjem i mačem, to su učinili potihom franjevački misionari. Kada su 1291. godine otpočeli svoju djelatnost na tlu Bosne, počeli su primjenjivati ne inkvizitorske metode kako su to prije njih činili mnogi, osobito dominikanci, nego tiho približavanje narodu, da ga lijepim riječima i djelima pokušaju odvratiti od krivovjerja. Njihov rad je imao uspjeha i zato što su djelovali onako i onoliko koliko su to trenutno dozvoljavale prilike. Prednost im je bila i ta što su misiju vršili domaći ljudi koji su poznavali jezik i narav svojih zemljaka. Često su se pravili i kompromisi, ali kad su prilike dozvoljavale, djelovalo se i odlučnije.

Njihov uspjeh je bio u uskoj vezi s prilikama kojim su domaći vladari bili izloženi od strane rimske kurije. Zahvaljujući tome, vremenom su se nametnuli i samom vladaru čije su usluge nerijetko korištene i za svjetovne potrebe. Tako su franjevci postepeno sve više preuzimali ulogu koju su ranije imale bogumilske starješine. Kralj Tomaš je 1447. godine uzeo dvojicu franjevacu za svoje dvorske kapelane. Za njega su radili i diplomatske poslove. To je sve išlo na štetu domaće vjere jer od tog vremena Dubrovčani, na primjer, u diplomatskom saobraćaju s Bosnom ne traže više prisustvo i jamstvo bogumilskog djeda nego traže posredovanje papinog legata, ili češće, kustosa franjevačkog reda u Bosni.

Posljedica potiskivanja bogumilskih starješina iz vladarske blizine bila je ta da se sve više pravio jaz između vladara i njegovog naroda. Bogumilstvo je, međutim, zadržalo svoje čvrsto uporište u narodu dokle god je postojala srednjovjekovna bosanska država, pa i duže.

Sve ono što je Bosna doživjela u svojoj tisućugodišnjoj povijesti bilo je u najužoj vezi s njenom vjerom. Sudbina je htjela da je ona u nemaloj mjeri bila i uzrok propasti srednjovjekovne bosanske države. Već je bilo govora o tome da se bogumilstvo održalo kroz sve stoljetne oluje zahvaljujući upravo činjenici da je to bila prava narodna vjera i da je okupljala sve slojeve stanovništva. Zahvaljujući tome Bosna je uspjela opstati i prebroditi sve ono što je stoljećima činjeno protiv nje. To je tako trajalo sve dok je postojalo jedinstvo između vladara i naroda. To su znali i neprijatelji Bosne pa su upravo sve činili da razbiju tu slogu. Takav pritisak je naročito vršen na kralja Tomaša, koji je na kraju popustio i tako je Bosni priredio konačnu tragediju. Ne samo da je po nagovoru pape i

mađarskog kralja odbacio vjeru svojih otaca, nego je i sam pomagao inkviziciju protiv svojih podanika, da bi na koncu otpočeo otvoren rat protiv njih.

Za sve ono što je činio svome narodu dobivao je pohvale iz Rima. Papa Eugenije IV mu u pismu od 25. svibnja 1445. godine piše: "Odkako si uzišao na kraljevsko prijestolje, sačuvao si se kao katolički vladar čist i neokaljan od lisičije i prevarne lukavosti i kužnih himbenosti heretika, koji već dugo drmaju tvojim kraljevstvom".¹⁰⁷

Da bi dokazao svoje katoličko opredjeljenje, kralj je otišao tako daleko da je čak napustio svoju ženu Vojaću, koja je od rođenja bila bogumilka, kao što je uostalom bio i on, samo da bi ugodio rimskoj kuriji. Kao katolik nije mogao imati ženu bogumilku, bez obzira što mu je bila dobra i vjerna, kako mu se po bogumilskom običaju na vjenčanju i obvezala, i što je s njom imao dvoje djece.

Franjevci su nad Tomašem bili uspostavili toliki nadzor da su i na najmanji znak približavanja, pa čak ma kakvog saobraćaja s bogumilima, odmah to javljali u Rim s puno optužbi. U jednom svom pismu papi, braneći se od takvih optužbi, Tomaš piše: "Privremeno sam dobar s patarenima jer ih je mnogo i jer su moćni, ali jedva čekam da ih prisilim da osude krivovjerje, pređu na katoličku vjeru, a da tvrdokorne osudim na progonstvo ili smrt".¹⁰⁸ Kralj je, pak, stekao toliko povjerenje u franjevence i zavolio ih, da je čak protupropisno naredio narodu da milom ili silom daje sve što im je potrebno za život.¹⁰⁹

Tò se sve, kako tako, moglo podnositi dok papa i Mađari nisu prisilili kralja da otpočne krvave progone protiv svog naroda, tjerajući ga da pređe na katoličku vjeru, a one koji su odbijali, u smrt. Nakon dvije godine takvih nesreća (1449. i 1450. god.), posao je bio tako temeljito obavljen da su papini inkvizitori mogli javiti u Rim da je kralj "istjerao opasni narod patarena sa čitavog područja pod kojim se proteže njegova vlast". Tako je zaista i bilo. Naprijed smo naveli šta je u tim progonima bilo s njegovim "opasnim narodom patarenima", i kud je sve morao bježati ako je htio sačuvati tek goli život.

107) A. Theiner, *Monumenta Slavorum meridionalium*, I, p. 388.

108) F. Rački, *Bogomili i patareni*, VII, p. 152-153.

109) E. Fermendžin, o. c., p. 217-218.

Tomaš je postao svjestan svojih grešaka tek kad su se Turci približili granicama zemlje s namjerom da je osvoje. Kako nije imao oslonca u vlastitom narodu počeo se obraćati čitavoj Evropi da mu pruži pomoć i zaštitu. Stanje je bilo veoma teško jer je jedina istinska i prava snaga koja je mogla zemlju obraniti - bosanski narod, od njega okrenuo leđa, a mnogi su još uvijek bili u izbjeglištvu, ne mali broj baš kod Turaka. Zato je shvatljiva njegova žalba papinom legatu, kardinalu Nikoli Barbuciju, da se "s Turcima ne može sam boriti zbog maniheja (bogumila), koji bi više voljeli Turke nego kršćane, a umalo da nije veći dio stanovnika manihejski".¹¹⁰

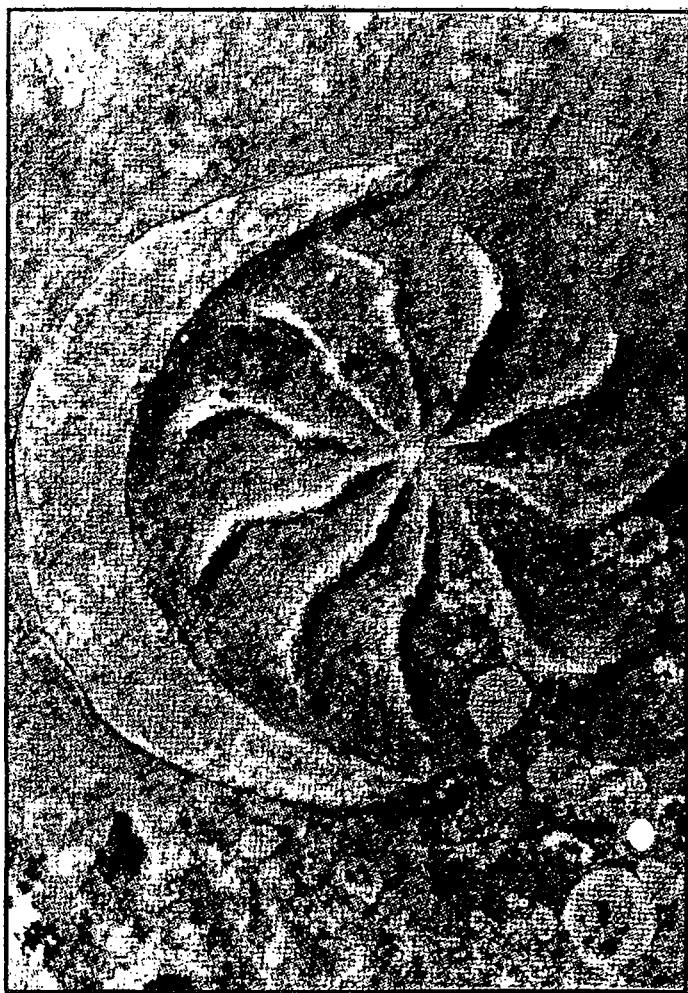
Tako je zaista i bilo. Kralj se spasio tako što je morao sa sultanom sklopiti izuzetno nepovoljan ugovor, obvezavši se na veliki godišnji danak. Na taj je način spašavao svoje kraljevstvo; međutim, to je sve bilo kratkog daha. Kad je nekoliko godina kasnije njegov nasljednik, sin mu Stjepan Tomašević, po nagovoru pape i tadašnjeg mađarskog kralja Matije Korvina jednostrano raskinuo taj ugovor, obećavši mu pomoć i zaštitu čitave kršćanske Evrope, Bosni nije bilo spasa. Mnogobrojni bogumili koji su se još od Tomaševih progona nalazili kod sultana, i sami su se priključili napadačima. Oni koji su, pak, ostali u zemlji i silom prevedeni na katoličku vjeru, jedva su čekali da se osvete za sve ono što su pretrpjeli za Tomaševih progona, dok je veliki dio naroda u tom kritičnom trenutku za zemlju iz istih razloga ostao pasivan, ljut na novog kralja što je nastavio politiku svog oca i što je i on prionuo uz papu i Mađzare, dokazane neprijatelje Bosne.

BOGUMILI I ISLAMIZACIJA

Sudbina je htjela da starobosanska vjera nestane zajedno sa starobosanskom državom. U nastalim političkim prilikama, pri samom svom izdisaju bogumili su se odlučili na korak koji ih je do kraja okarakterizirao kao svojstvene i zagonetne. To je njihov masovni prijelaz na islam - fenomen koji se nije ponovio ni u jednoj drugoj zemlji koju su Turci osvojili i isto tako dugo držali pod svojom vlašću koliko i Bosnu.

110) L. Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München und Leipzig 1914., p. 415-416.

Fenomen je i u tome što se primanje islama odvijalo bez ikakve prisile, što potvrđuju brojni dokumenti.¹¹¹ Pa ipak, bio je masovan i uhvatio je takve korijene koji se čvrsto drže već više od pet stotina godina. Svi oni koji su se bavili ovim pitanjem slažu se s konstatacijom da su za to morali postojati posebni razlozi i motivi, a i jesu. Nećemo pogriješiti ako ustvrdimo da je stare Bošnjane u krilo islama gurnula sama Evropa. Naprijed je bilo govora što im je stoljećima radila inkvizicija, šta križarske vojne i druge kaznene

*Polunjesec i zvijezda,
čest motiv na bosanskim stećcima*

111) Za ovo pitanje izvor: "Janičarski zakon", Sredi: **Safvet-beg Bašagić**, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1900, p. 19; **A. Soloujev**, *Nestanak bogomilstva i islamizacija Bosne*, p. 42. i 72. Više o islamizaciji: **B. Zlatar**, u "Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja drugog svjetskog rata", Sarajevo 1994., p. 80-89.

ekspedicije, samo zato što su slijedili vjeru koja nije bila po mjeri zvanične crkve.

Bio je, međutim, još jedan važan faktor koji je olakšao i ubrzao bogumilsko obraćanje na islam. To su brojni zajednički elementi koji su ove dvije vjere činili dosta bliskim. Obje su, na primjer, koristile iste astralne simbole - polumjesec i zvijezdu. Na bošanskim stećcima, u heraldici, pa čak i na novcima, oni se javljaju stotinama godina prije dolaska Turaka u Bosnu. Dalje, i bogumili su imali strogi post koji je analogan ramazanskom postu. Bogumilski vjernici prve kategorije, koji su se striktno pridržavali strogih propisa, bili su dužni postiti čak tri dana u tjednu, što godišnje iznosi 148 dana. Dalje, ni kod jednih nije postojao tjedni strogo praznični i neradni dan, dok im je petak imao isto značenje. U obje vjere postoje dnevne i noćne molitve.

Ni bogumili nisu vjerovali u čuda koja se pripisuju Isusu, kao ni u njegovo uskrsnuće. U evanđelju po Ivanu, koje su bogumili naročito poštivali, Krist je u oproštajnoj besjedi u tri navrata obećao svojim sljedbenicima (učenicima), dolazak Duha-utješitelja (grčki Parakletos). Proganjani bogumili su se stoljećima tješili i održavali u vjeri i nadi skorog dolaska od Isusa nagovještenog proroka. Upoznavši islam, stekli su uvjerenje da je upravo Muhammed a. s. onaj očekivani prorok, poslan od Boga, a obećan od Isusa. Tako su postojale i ideološke predispozicije za masovan prijelaz na islam.

Regula i život u bogumilskim redovničkim hižama, veoma odgovara derviškim tekijama. Bogumili su prezirali križ i sve druge kršćanske relikvije, sakramenta i propise. Osnovna moralna načela koja nalaže njihova vjera bila su vrlo bliza načelima koja propisuje islam itd.

Na proces islamizacije je bitno utjecala i činjenica što su se mnogi bosanski heretici upoznali s islamom mnogo prije nego su Turci zauzeli Bosnu. Iz povijesnih vrela znamo da su se stanovnici Bosne prvi put susreli sa ovom vjerom još u 12. stoljeću, kada su se u njihovu sredinu naselili pripadnici muslimanskog hazarskog plemena Kalisija, po kojima se i danas naziva naselje Kalesija. Zna se i to da su odmah iza kosovske bitke Turci počeli sve češće provaljivati u Bosnu, a od 1416. g. sa svojim odredima su stalno prisutni na ovom prostoru. Već im je tada u ruke palo Nevesinje, Čajniče, Foča i Pljevlja, a od 1428. g. u njihove ruke su prešla dva grada u srednjoj Bosni - Hodidjed i Vrhbosna, prvo nakratko, a onda 1435. g. za stalno.

Tako su i prije definitivnog turskog osvajanja postojali svi uvjeti da se mjesno stanovništvo upozna s njihovom vjerom, a za kraljevih vjerskih progona mnogom narodu su pružili sklonište i zaštitu. Uz sve, u tome je svakako bitnu ulogu odigrao faktor bosanskog prkosa. Nepréstano proganjani od katoličke Evrope, na koncu su radije primili vjeru koja im nije silom nametana, a sadržajno im je bila dosta bliska.

Zbližavanje bogumila i Turaka mnogo prije sultanovog pohoda 1463. godine najbolje je oslikao sam posljednji kralj Stjepan Tomašević, u pismu upućeno papi Piju II, neposredno pred sultanov pohod: "Turci su u mojem kraljevstvu podigli nekoliko tvrđava i laskaju seljacima, prikazujući se tobože ljubazni prema njima i obećavaju da će svaki od njih biti slobodan, koji k njima otpadne ... zato će se puk tim varanjem lahko odmetnuti od mene. Ni vlastela se neće dugo održati u svojim gradovima ostavljena od seljaka".¹¹²

Ovdje kralj, dakako, ne spominje zašto će se njegov puk "lahko odmetnuti" od njega, kao što su to učinili i velikaši. Dakako, to nije bilo zbog "turskog laskanja", nego zbog pogubne politike koju je sprovodio njegov otac, a on ju je nastavio.

Ono što se i kako se desilo s Bosnom 1463. godine prilikom navale Turaka, povijesti je znano. Bosna je pala na način čiju dubinu nisu dovoljno shvatili čak ni suvremenici tih zbivanja. Zato je u tim krugovima (Dubrovniku), i ponikla poznata izreka "Bosna šapatom pade", čime se željelo reći da zemlja nije pružila nikakav otpor zavojevaču jer je, tobože, vojnički bila preslaba.¹¹³ Daleko od toga. To prije svega opovrgavaju turski suvremeni izvori, koje su iza sebe ostavili sami učesnici sultanovog pohoda. Neki od njih izričito kažu da su za neke gradove vođene teške i krvave borbe.¹¹⁴ I novija arheološka istraživanja nekih od kraljevskih gradova, na primjer Kozograda iznad Fojnice, koje je izvodio upravo pisac ovih redova, dokazala su tragove teških bojeva iz vremena turskog osvajanja (obilje paljevine, nalaz zasječenih ljudskih kostiju, vršci strijela i drugog oružja iz tog razdoblja itd.).¹¹⁵

112) *M. Orbini, Il Regno degli Slavi, Pesaro 1601, p. 372-374.*

113) *Djela Marina Držića, Stari hrvatski pisci, VII, Zagreb 1975., p. 251.*

114) O tome: *G. Elezović, Turski izvori za istoriju Jugoslavena, Bratstvo 26, Beograd 1932., p. 32-33, 114.*

115) *E. Imamović, Nove spoznaje o kraljevskom gradu Kozogradu iznad Fojnice, Hrvatski narodni kalendar, god. 40, Sarajevo 1991., p. 305-313.*

O bojevima za neke gradove govori i narodno predanje. Prema tome, Bosna nije pala baš šapatom, kako se obično misli. Istina, nije postojao organizirani otpor naroda, i to iz razloga kako je naprijed već navedeno, ali i zbog sultanove obmane kralja davši mu lažno primirje na petnaest godina koliko je kralj tražio, da bi odmah iza toga neočekivano navalio na nepripremljenu Bosnu.

*Prvi nišani nad bogumilima -
i oblikom i sadržajem vežu se za stećke
(Govedovići kod Trnova)*

Da nije bilo nesloge između kralja i naroda kao i između velikaša i kralja, Bosna bez sumnje ne bi tek tako završila, a najmanje na način kako se to zbilo. Ovu doslovnu konstataciju iznio je sam osvajač Bosne, sultan Mehmed II el Fatih, i to jedne prilike kad je neki janjičarski aga u njegovoj prisutnosti hvalio hrabrost svojih janjičara koju su iskazali prilikom zauzeća Bosne. Na to mu je sultan uzvratilo da "Bosansko Kraljevstvo ne bi nikada onako lahko palo da su njegovi velikaši bili međusobno složni. Njegova je propast došla od njegove nesloge i protivnih mišljenja".¹¹⁶

Poznati dubrovački povjesničar Mavro Orbini, pisac znamenitog djela o povijesti južnih Slavena, koji je živio na prijelazu iz 16. u 17.

116) M. Orbini, o.c., p. 377.

stoljeće s ovim u vezi navodi da su mnogi (onovremeni) kršćanski pisci ustvrdili da je Bosna pala zbog unutarnje nesloge jer su "Bošnjani bili vrli ratnici, ali međusobno nemirni".¹¹⁷ Te nesloge su bile uzrokovane zbog kraljevog i papinog neprijateljskog odnosa prema domaćoj vjeri, što je narod listom okrenulo protiv kralja i katoličanstva. Toga je bio svjestan i papa Pijo II, koji je svakako bio dobro obaviješten o stanju u Bosni pred i tokom turskog osvajanja, pa s time u vezi iznosi svjedočanstvo da su "bosansku državu izdali manihejci (bogumili), a tvrdi grad Bobovac vojvoda Radak, bivši manihej a zatim lažni katolik".¹¹⁸

Kako god da je bilo, bosanska država je srušena turskom najezdom 1463. godine, a s njome je iščezla i vjera koja ju je kroz čitavo razdoblje njenog postojanja simbolizirala i po čemu je Bosna bila znana i istoku i zapadu, i papama i mitropolitama, pljačkašima i križarima, i svima drugima koji su na nju dizali mač, po nalogu onih koji su bili protivni da se Bošnjani mole na način kako su oni željeli i kako je to njima odgovaralo.

Islamizacija koja je zahvatila Bosnu po turskom osvajanju, bila je temeljna i primila je trajni karakter. Povijesna vrela pružaju dosta podataka o tome kako je tekao taj proces. Već u prvom turskom popisu stanovništva obavljen 1468. godine, dakle nekoliko godina po osvajanju zemlje, zatim u sudskom materijalu koji se odnosi na zemljišne parnice i u drugim sličnim dokumentima, zabilježeni su brojni pojedinci koji nose tipična islamska imena, uz koje stoji ime oca Petar, Pribiša, Marko i sl. Riječ je o prvom pokoljenju starosjedilaca koji su primili islam.¹¹⁹

Proces islamizacije se može lijepo pratiti i na grobnim spomenicima. Do dolaska Turaka uobičajeni oblik grobnog obilježavanja bili su steći. Oni koji su primili islam prihvatili su i novi tip nadgrobnih spomenika. Umjesto ranijih stećaka sada stavljaju tipične turske nišane. Na onima iz prvih godina turskog osvajanja, pored što se u natpisu navodi da tu leži, na primjer, Abdulah sin Radoša, Jusuf sin Radivoja i sl., na pojedine nišane se

117) *Ibidem*

118) *Sredi: A. Solovjev, o. c., p. 50.*

119) *O svemu više: F. Rački, Bogumili i patareni, 2. izd. Srpska akademija nauka, knj. 87, Beograd 1931., p. 482. i d.; M. Handžić, Islamizacija Bosne, Sarajevo 1940.; N. Filipović, Napomene o islamizaciji Bosne i Hercegovine u XV vijeku, Godišnjak, knj. VII, ANUBiH, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 5, Sarajevo 1970., p. 141-165.; A. Solovjev, o. c., p. 53.*

stavlja čak križ (nekropola u Žunovima kod Sokoca, u Kovačini na Popovu polju itd.), ili neka druga neislamska, odnosno bogumilska obilježja, kao na primjer, dlan s raširenim prstima - veoma čest motiv na stećcima, koji označava stari bosanski pozdrav. Takav motiv je uklesan na nišanima na starom groblju na Alifakovcu, pored Alipašine džamije i na Hanbinoj carini u Sarajevu. Očito, ti prvi konvertiti, nisu još bili načisto šta s čime ide.

POSLJEDNJI BOGUMILI

Iako je islamizacija u Bosni uhvatila duboke korijene i obuhvatila uglavnom bogumilski dio stanovništva, stara vjera nije iščezla ni brzo a ni potpuno dugo vremena po dolasku Turaka. Ima puno podataka koji govore da je opstala za sve vrijeme turskog prisustva, pa čak da se zadržala do pred sami kraj prošlog stoljeća. Njeni pojedini relikti su, pak, i danas prisutni u životu i običajima bosanskohercegovačkih muslimana, ali ih obično niko i ne primjećuje niti je svjestan da su im bogumilski korijeni.

Tih tragova je do unazad stotinjak godina bilo daleko više, pa čak i potpuno sačuvanih porodičnih ili seoskih zajednica koje su slijedile tu davno zaboravljenu vjeru.

Engleski diplomata Ricaut, koji je mnogo proučavao običaje pojedinih krajeva i zemalja koje su bile pod turskom vlašću, u svom izvještaju iz 1670. godine navodi podatak da se bosanski bogumili ni do tog vremena (17. stoljeće) nisu sasvim pretopili u muslimane. Mada ispovijedaju islam, oni čitaju Novi zavjet, piju vino o ramazanu i sl.¹²⁰

Poznati bosanski franjevac i kulturni djelatnik iz sredine prošlog stoljeća, fra Grga Martić, zabilježio je da je osobno poznao neke muslimanske porodice koje su potajno ispovijedale bogumilsku vjeru. Obred je vršio domaćin (kao i u srednjem vijeku). Takvih je, po fra Grgi Martiću, u njegovo doba bilo u selu Drežnici kod Jablanice i u okolici Kreševa.¹²¹

120) *M. Ricaut, Historie del' etat présent de l'Empire Ottoman, Amsterdam 1670. Izvod iz te knjige o bosanskim bogumilima: T. Smičklas, Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije, I, Zagreb 1891., p. 59.*

121) *Kazivanje fra Grga Martića zabilježio Vid Vuletić-Vukasović: Bilješke o kulturi južnijeh Slovena, osobito Srbalja, Dubrovnik 1897., p. 112. Iste podatke zabilježio sarajevski mitropolit Sava Kosanović: Glasnik Srpskog učenog društva, XXIX, Beograd 1871., p. 174.*

U Bakulinom šematizmu hercegovačke biskupije iz 1867. godine stoji da je u Dubočanima (kotor Konjic), porodica Helež bila posljednji sljedbenik bogumilske vjere u tom kraju. Prešli su na islam tek u drugoj polovici prošlog stoljeća.¹²² Fra Jelenić, poznati pisac o kulturnom radu bosanskih franjevaca, navodi podatak u svom djelu "De Patarenis Bosnae" da je još iza austrijske okupacije, dakle iza 1878. godine, u gornjoj Neretvi bilo šesnaest bogumilskih porodica. Godine 1887. Mehmed-beg Kapetanović - Ljubušak zabilježio je: "Oko Rame i Neretve ima i danas Muhamedovskih seljaka, koji su sačuvali neke molitve iz bogumilskih vremena, pa ih u obiteljskim krugovima na izust izmole".¹²³ Takvi slučajevi su zabilježeni i u okolici Fojnice i po drugim zabitnim bosanskim i hercegovačkim mjestima.

Međutim, i oni koji su prelazili na islam, bilo odmah po dolasku Turaka ili stotinama godina kasnije, nisu nikada potpuno raskidali sa starom vjerom. Osmanlije su zbog toga prema bosanskim muslimanima imali dosta prezriv stav, što je tokom vremena preraslo u ne mali antagonizam između ta dva naroda koji je trajao za sve vrijeme turske prisutnosti u Bosni. Islamizirani bogumili su zbog zadržavanja nekih običaja stare vjere, već zarano dobili niz pogrdnih naziva, npr. "poturi", sa značenjem ni Turci (muslimani) ni kršćani, zatim "balije" (neznalice), jer ne slijede u potpunosti islamske propise.

Ni Bosanci, međutim, nisu ostajali dužni Turcima. Oni su za njih bili "Turkuše". Tim pogrdnim nazivom naši preci su iskazivali sve ono što su u sebi nosili i osjećali prema onima koji su im srušili državu, maknuli njihovu dinastiju Kotromanića i dokrajčili vjeru njihovih predaka. Jedino što im se nije moglo oduzeti bili su njihovi osjećaji prema staroj vjeri. S time u vezi zanimljiv je slučaj jednog našeg hadžije koji opisuje turski izvor iz 1585. godine.

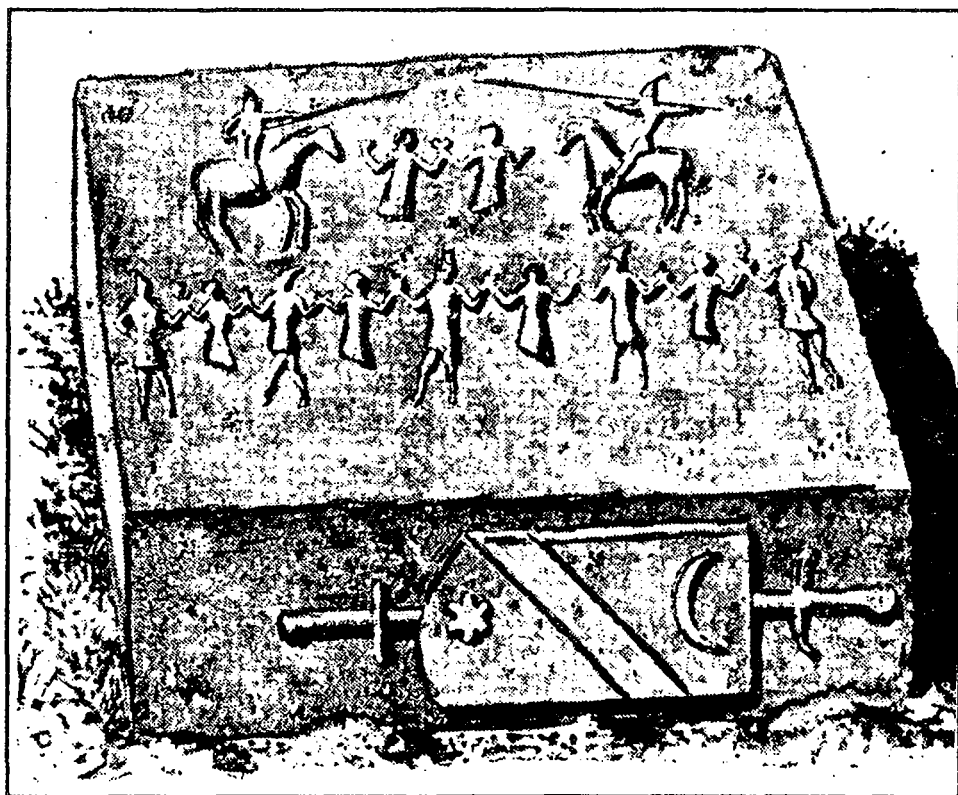
Naime, kad je dotični hadžija umro i kad su ga počeli opremati za sahranu, našu mu o vratu dva zapisa: jedan je bio ispisan ajetima, dakle pravi muslimanski zapis koji je načinio neki hodža, a drugi je sadržavao kršćanske, to jest bogumilske molitve. Ovaj drugi majka mu je kao djetetu objesila o vrat, ali ga dotični nije

122) V. Ćorović, *Bosna i Hercegovina*, Beograd 1925., p. 46.

123) O tome "Narodno blago", Sarajevo 1987., p. 290.; Sredi M. Hadžijahić, O islamizaciji "bosanskih krstjana", *Obzor* od 31.12.1937.; J. Lučić, *Prilog pitanju nestanka bosanskih bogumila (patarena)*, *Historijski zbornik*, 14 (1961.), p. 239-242.

odbacio kad je prešao na islam, pa čak ni onda kad je postao hadžija.¹²⁴

Međutim, i dan-danas je duboko u svijesti bosanskih muslimana ko su im bili preci, kao i to da oni leže ispod stećaka koji se susreću u svakom mjestu diljem zemlje. Na mnogim takvim nekropolama još se uvijek priređuju muslimanski vjerski obredi (mevludi i dove). Sjećam se i ja da sam kao dijete uz majku, dok bi prolazila pored kojeg stećka (u kiseljačkom kraju), sačekao dok ona prouči Fatihu.

*Predstava konjaničkog turnira na stećku
iz Borja kod Ljubuškog*

Na kraju, da se upitamo, da li je u današnjem bosanskom i hercegovačkom čovjeku, i to prije svega kod muslimana, preostalo nešto od njihovih bogumilskih predaka i njihove vjere. Jeste, i to, mnogo, mada najčešće ni oni sami nisu svjesni toga.

Svako onaj ko je imao priliku da malo bolje upozna Bosance, mogao je uočiti neke njihove specifičnosti koje kod drugih nije sreo.

124) M. Handžić, *Jedan prilog povijesti prvih dana širenja islama u Bosni i Hercegovini*. "Narodna uzdanica", Kalendar za g. 1938., Sarajevo, p. 29-45.

To se prije svega odnosi na njihovu narav, ponašanje, odnos prema starim i nemoćnim, djeci, ženama, pa i običnim stvarima i svakodnevnim sitnicama koje drugi obično i ne primjećuju ili su izvan dometa njihovog svakodnevnog razmišljanja i pažnje. Već su mnogi pisci, raznim povodima, isticali moralne strane bosanskog čovjeka, prije svega njihovo poštenje i osjećaj za pravičnost, kao i to da je to izuzetno strpljiv i radin narod. Malo će gdje stranac naići na takvu gostoljubivost kao u Bosni, niti će igdje vidjeti takvu pažnju i brigu djece prema roditeljima i općenito prema starim osobama.

Bosansko poštenje i pravičnost su poslovični. Odanost i privrženost onome u koga jednom steknu povjerenje, vrline su koje svi stranci ističu i hvale. To čini i mletački povjesničar Daniel Farlati iz 18. stoljeća, pisac znamenite crkvene prošlosti južnoslavenskih zemalja. On na osnovi starih splitskih rukopisa opisuje i ističe staro poštenje, ispravno držanje i plemenitost kojim su se odlikovale bosanske izbjeglice i njihovi potomci, koji su po padu Bosne pod Turke doselili u Dalmaciju i Split. U opisu dalje stoji da su se Bosanci među tamošnjim stanovnicima isticali i razlikovali i likom (antropološki), zatim držanjem te ponašanjem, pa su bili svima "ugodni i prijatni".¹²⁵

Slika današnjeg bosanskog čovjeka navlas odgovara opisu srednjovjekovnih Bošnjana, odnosno njihovih bogumilskih predaka, kakve su ih vidjeli njihovi suvremenici.

Pa i dobro poznati, i toliko spominjani merhamet današnjih bosanskohercegovačkih muslimana jeste upravo zbir svih onih moralnih osobina starobosanskih bogumila, zbog kojih ih domaći i strani izvori skoro redovito nazivaju "dobri Bošnjani". Zato se s pravom može reći da je davno zaboravljeno bogumilstvo još uvijek prisutno u bosanskom čovjeku, prvenstveno u elementima etike i morala. To su općeljudske vrijednosti koje je onovremena crkva bosanska svojim vjernicima stavljala u prvi plan. Može se reći da je to u temeljima svake vjere u Bosni, ma kako se ona zvala, ukoliko je ispovijedaju potomci starih Bošnjana.

125) *O Bosancima u Splitu: D. Farlati, Illyricum sacrum, III, Venetiis 1751., p. 397.*

1. The first part of the document is a list of the names of the persons who have been appointed to the various offices of the city government. The names are listed in alphabetical order, and each name is followed by the office to which the person has been appointed.

STEĆCI - GROBOVI NAŠIH PREDAKA

Stećci predstavljaju jednu od najzanimljivijih i najznačajnijih pojava u umjetnosti stare Bosne. To je jedinstven i neponovljiv tip nadgrobničkih spomenika koji su svojim oblikom, umjetničkim sadržajem i okolnostima nastanka skrenuli pažnju svjetske javnosti još prije četiri i po stoljeća. Na problemu stećaka obranjeno je nekoliko doktorata, održana su brojna znanstvena savjetovanja i skupovi, snimljeni dokumentarni filmovi, serije itd. Ipak, o njima nije još nikada rečeno sve. Bosanski stećci su uz engleske stoneheng svakako najzanimljivija pojava u evropskom kulturnom stvaralaštvu.¹²⁶

Koliko god su impozantni zbog svojih dimenzija, toliko su vrijedni i zanimljivi zbog svojih neobičnih oblika, ukrasa i natpisa. Rašireni su po čitavoj Bosni i Hercegovini. Jedino ih nema u Posavlju i zapadnom dijelu Bosanske krajine. Do danas su evidentirana 2612 lokaliteta s ukupno 58547 primjeraka.¹²⁷ Taj broj je, međutim, već davno zastario jer su nakon završenog evidentiranja od prije 20-tak godina pronađeni još brojni lokaliteti koji su istraživačima ostali nepoznati.

Kroz razdoblje od 700-800 godina, pa i više, koliko oni postoje, mnogi su nestali. Znatan broj ih je uništila ljudska ruka upotre-

126) *Literatura o stećcima broji preko 600 bibliografskih jedinica, kako na našem tako i na stranim jezicima. Navodi ih samo neka, opća djela: A. Benac, Stećci, Beograd 1962.; Š. Bešlagić, Stećci i njihova umjetnost, Sarajevo 1971.; M. Wenzel, Ukrasni motivi na stećcima, Sarajevo 1965.; Š. Bešlagić, Stećci - kultura i umjetnost, Sarajevo 1982. Potpuni pregled literature kod Š. Bešlagić, Stećci - kultura i umjetnost, p. 587-612.*

127) *Više o tome: Š. Bešlagić, Neki najnoviji rezultati istraživanja stećaka, Radovi III, simpozijum "Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura", izdanja muzeja grada Zenice, Zenica 1973., p. 282.*

bljavajući ih za krečane i građevni materijal. Mnogi su iskrčeni prilikom gradnje puteva, stambenih i drugih objekata, ili da bi se dobile čiste oranice i sjenokosi. Ne mali broj ih je utonuo u zemlju. Na takve se često nailazi prilikom oranja, kopanja kanala, temelja za kuće i sl., dok mnogima danas iz zemlje viri tek vrh. Koliko ih je zbog ogromne težine utonulo u zemlju, pokazuju primjeri starih nišana, od kojih su mnogi, mada mnogo lakši, utonuli svom visinom, ili im viri samo vrh. Takvi slučajevi se mogu vidjeti na skoro svakom starom groblju, pa i u onom koje se nalazi u Velikom parku u centru Sarajeva. Uzimajući sve to u obzir, može se računati da ih je nekoć bilo i do dvije stotine hiljada, od čega je do danas preostala možda tek polovica.

"KAURSKO GROBLJE"

Bosanci ovu vrstu nadgrobnih spomenika danas obično nazivaju stećcima, što je prihvatila i stručna literatura. U narodu se često čuju i nazivi "mramorje", "grčko groblje", "kaursko groblje" i sl. Stari Bošnjani su ih jednostavno nazivali "kami" (kamen) ili "biljeg", a nešto rjeđe "kuća", "zlamenije" i sl., kako to saznajemo sa natpisa na samim stećcima.

Oni za bosanski narod imaju posebno značenje i s njima su povezane mnoge njegove svjetovne i vjerske manifestacije, vjerovanja, običaji i priče. O njihovom postanku u narodu postoje razna predanja. Često se pripovijeda da pod njima leže svatovi (svatovsko groblje). Kaže se da su dvoji svatovi pošli po istu mladu, susreli se i poubijali. U mnogim krajevima, osobito u srednjoj Bosni i nekim dijelovima Hercegovine, groblja sa stećcima se pripisuju Grcima koji su, tobož, nekada živjeli na ovim prostorima. Usljedila je zima koja je trajala sedam punih godina, što je primoralo Grke da napuste ove krajeve. U selima srednje Bosne čuje se i priča da su nekoć ovdje bili divovi kojima su stećci služili da se igraju "kamen a ramena". Kod muslimanskog dijela stanovništva nekropole sa stećcima se ponekad nazivaju kaurskim grobljem, u kojima leže davnašnji kauri (kršćani), što je i činjenica.

Na čitavom prostoru Bosne i Hercegovine rašireno je vjerovanje o njihovoj neobičnoj moći. Najčešće im se pripisuje ljekovitost. Vjeruje se da mogu pomoći i nerotkinjama. Potrebno je da takva osoba s određenog stećka nastruže prašine koju treba popiti. Oni koji imaju bolesne oči takav prah stavljaju na obloge kojim povezuju oči. Najraširenije vjerovanje je da stećci pospješuju plodnost stoke. Treba je u određeno doba godine potjerati tri puta oko takvog

groblja, ili nekog određenog stećka. Domaćin to čini u uvjerenju da će mu blago tokom godine imati dobar priplod i da će biti zdravo. Također, kada konju stane mokraća, domaćin ga povede do nekog takvog groblja, provede ga nekoliko puta oko stećka, u nadi da će konj ozdraviti.

Postoji i vjerovanje da će udariti grom ili će se pojaviti tuča koja će počiniti veliku štetu ako se dira ili uništava ovo kamenje. To, kao i opće poštovanje prema svim starim grobljima i grobovima, spasilo je mnoge stećke od propasti. Na koncu spomenimo dosta rašireno vjerovanje da se pod nekim od ovih kamenova krije zakopano blago. To je razlog da su mnogi stećci pomjereni, ispod kojih se tražilo "zakopano blago". Ima još puno raznih vjerovanja koja se vežu za ovu vrstu spomenika, što govori da su oni na čitavom bosanskohercegovačkom prostoru već davno postali sastavni dio narodnog folk-lora.¹²⁸

PRVE VIJESTI O STEĆCIMA

Prvi stručni izvještaji o bosanskim stećcima potječu iz daleke 1530. godine. U to vrijeme je Slovenac Benedikt Kuripešić prošao Bosnom na putu za Carigrad, kao tumač poslanstva austrijskog cara Ferdinanda I, koje je uputio sultanu u Carigrad. Tom prilikom je u selu Lađevine kod Rogatice naišao na jednu nekropolu s ovim spomenicima koji su skrenuli njegovu pažnju. Kuripešić se čak potrudio da pročita neke od natpisa s tih stećaka. I kasniji putopisci spominju ovo kamenje i daju njihov opis. Nekoliko izvještaja potječe iz 18. stoljeća.¹²⁹

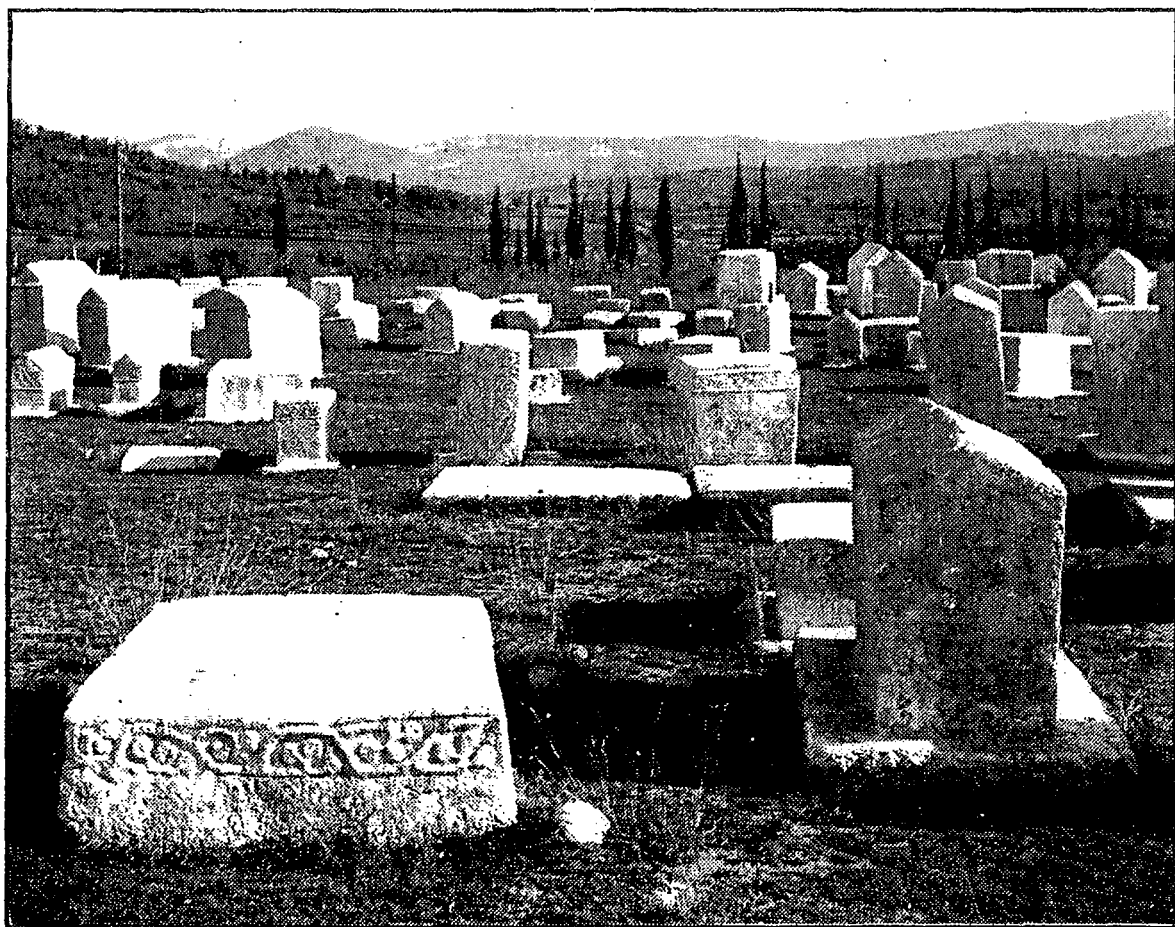
Širi naučni interes za ovu vrstu spomenika počinje se javljati tek od 19. stoljeća. I ovaj put to su uglavnom bili stranci čiju su pažnju izazvali njihovi neobični oblici i ukrasni motivi. Ipak, svi ti podaci su po pravilu sumarni, zaključci proizvoljni i netačni pa za rješavanje problema pojave i karaktera ovih spomenika nemaju neki veći značaj. Dragocjeni su utoliko što pokazuju koliki je bio interes svjetske javnosti za ovu vrstu našeg kulturnog naslijeđa.¹³⁰

128) Š. Bešlagić, *Stećci - kultura i umjetnost*, p. 33-37.

129) A. Fortis, *Viaggio in Dalmazia, Venezia 1774.*, p. 72-77.

130) *Od tih pisaca posebno važni: A. Evans, Trough Bosnia and Herzegovina, London 1876.*, p. 170-176.; *O. Blau, Reisen in Bosnien und Herzegovina, Berlin 1877.*, p. 25, 39, 48, 83 i 130.; *A. Boué, Die europäische türkei, I, II, Wien 1899.*

Pravo znanstveno proučavanje stećaka započinje tek krajem prošlog i početkom ovog stoljeća. Tada je načinjen njihov prvi popis i prebrojavanje (1887 i 1888. g.). U tome se, međutim, najviše učinilo nakon Drugog svjetskog rata, od kada potječu brojne domaće i strane studije i monografije.¹³¹

Groblje sa stećcima (Radimlja kod Stoca)

Danas je sasvim izvjesno da se rasprostiranje stećaka skoro u potpunosti podudara s teritorijem koji je naseljavao bosanski narod, odnosno s teritorijem koji je zapremala srednjovjekovna bosanska država. I u slučajevima gdje se javljaju izvan BiH, radi se o oblastima koje su u srednjem vijeku pripadale bosanskoj državi, dok su danas u sklopu susjednih zemalja. Danas se stećci susreću izvan

131) Navodimo samo monografska djela: **A. Benac**, *Radimlja*, Sarajevo 1950.; isti pisac: *Olovo*, Beograd 1951.; **Široki Brijeg**, Sarajevo 1952.; **D. Sergejevski**, *Ludmer*, Sarajevo 1952.; **Š. Bešlić**, *Kupres*, Sarajevo 1954.; isti pisac: *Kalinovik*, Sarajevo 1962.; *Popovo*, Sarajevo 1966.; *Stećci centralne Bosne*, Sarajevo 1967., itd.

Bosne i Hercegovine u nekim dijelovima dalmatinske obale i njegovog zaleđa, onda u Srbiji u rejonu Podrinja i Polimlja, te u Crnoj Gori na području općina Nikšić, Pljevlja i Bijelo Polje.

Podsjetimo da su u vrijeme bana Stjepana II Kotromanića (1312-1353) bosanske granice na zapadu dopirale do rijeke Cetine, a u doba njegovog nasljednika kralja Tvrtka I, sve do Zadra i Zrmanje, na istoku u današnjoj Srbiji do Sjedinice, a u Crnoj Gori do Nikšića, i još dalje na istok. Treba računati i na utjecaj koji je sa bosanske strane zračio u okolne oblasti, pa je sve to razlog da se ovaj oblik nadgrobnih spomenika susreće i na tim prostorima. Prema tome, može se sasvim pouzdano reći da se stećci isključivo vežu za bosansku kulturu i da oni predstavljaju dio izvorne i originalne baštine bosanskog naroda.

IZBOR MJESTA ZA POSTAVLJANJE STEĆAKA

Groblja sa stećcima su po pravilu smještena na pažljivo odabranim mjestima. To su najčešće blage uzvisine, obale rijeka i potoka, blizina izvora, puteva i sl. Osobito je bilo važno da s takvog mjesta puca širok vidik na zavičaj pokojnika. Općenito, stećak je morao biti na takvom mjestu koji će izdaleka pasti u oči prolazniku, kraj kojeg će zastati, odmoriti se u hladu, ako je tu izvor napiti se vode, a onda usput pročitati na njemu natpis, prisjetiti se onoga na koga se to odnosi i odati mu dužnu poštu. Željelo se da se i na taj način uspostavi trajna veza između živih i mrtvih.

Nekropole sa stećcima nalazimo i na potpuno pustim mjestima, čak u brdsko-planinskim i šumskim bespućima ili proplancima, koja su danas daleko od svakog naselja. U tim predjelima danas se ne može ni zamisliti stalan život. Grobovi ipak govore da su se i na tim terenima nekoć nalazila naselja koja su vremenom iščezla.

O tome govore i temelji kuća. Treba računati i na izmijenjene klimatske uvjete, kao i na promjenu načina privređivanja, kad je umješto stočarstva zemljoradnja dobila veći značaj. Svjedočanstva tih nekadašnjih naselja po planinama i bespućima su danas osamljena groblja koja su stajala pored naselja. Ona su nestala a groblja su ostala do danas.

Nekropole sa stećcima često se nalaze na mjestima gdje je već od ranije postojalo neko groblje. Ima slučajeva da se na jednom te istom mjestu nalaze grobovi iz nekoliko epoha, pa tako iz prethistorije (ilirski) antike (rimski), srednjeg vijeka (stećci), turskog razdoblja (nišani) i iz suvremenog doba. Riječ je o kultu groblja ali i o

kulturno-etničkom kontinuitetu života na bosanskohercegovačkom prostoru.

Kada je riječ o grobljima sa stećcima, na njihov položaj je utjecao još jedan važan faktor. To je blizina kamenoloma. Uzimajući u obzir ondašnje tehničke uvjete nije bilo jednostavno nadaleko prebaciti gromadu tešku i do 30 tona. Zato neke stećke nalazimo u neposrednoj blizini nekadašnjih kamenoloma. Ipak, groblja su po pravilu bila u neposrednoj blizini naselja.

VRSTE STEĆAKA

U Bosni se stećkom naziva svaki veliki nadgrobni kamen koji leži na starom grobu. Ima ih raznih oblika, veličine i položaja. Oblikom razlikujemo one koji su položeni na zemlju, u koje spadaju: sanduci

*Uobičajeni izgled stećka: ploče, sanduci, sljemenjaci
(groblje na planini Visočici kod Konjica)*

i sarkofazi (sljemenjaci), i one koji stoje uspravno, u koje spadaju ploče (slične rimskim stelama), zatim četvrtasti stupovi i krstače.¹³²

Najveći broj stećaka čine ploče, a onda dolaze sanduci, dok je najmanje sarkofaga. Među pločama ima i onih koje nisu uopće obrađene. Njihova prosječna dužina iznosi 150-200 cm, a širina 70-100 cm. Susreću se u svim krajevima Bosne i Hercegovine, ali najviše u Hercegovini i Bosanskoj krajini. Neobrađenih ima najviše u srednjoj Bosni. Stećci u obliku sanduka izgledaju kao pravilno otesane ploče čija debljina iznosi preko 30 cm. Obično leže na podlozi koju čini široka ploča, bilo da je odvojena ili čini jednu cjelinu sa sandukom. Svrha joj je da stećak drži stabilnim kako ne bi potonuo ili se nakrivio. Stećci u obliku sanduka sa postoljem su najčešći i na njih otpada čak 62% od ukupnog broja svih ovih spomenika.

Savršeniji oblik sanduka čine sljemenjaci. To su ustvari sanduci čija je gornja površina izrađena u obliku dvoslivnog krova, po čemu liče na rimske sarkofage. Razlika im je u tome što stećci nemaju akroterije (uzdignute krajeve) i što su rimski sarkofazi šuplji, u čiju prazninu se polagalo tijelo umrlog, dok stećci predstavljaju punu masu koja je stajala iznad zakopanog pokojnika.

I sljemenjaci obično imaju postolje. Ono se ponekad sastoji čak od tri ploče raznih dimenzija pa se stećak s takvim postoljem doima kao antički hram. Rasprostranjeni su u svim krajevima Bosne i Hercegovine, ali ih je malo u srednjoj Bosni. Oni u Hercegovini se ističu svojom višinom, dok su bosanski niski. Osobina ove vrste stećaka je da su u donjem dijelu suženi, najčešće na uzdužnim stranama, a ponekad na svim.

U grupu stojećih stećaka spadaju stupovi. Ima ih najviše na prostoru srednje i istočne Bosne.¹³³ Drugi tip iz ove kategorije su tzv. krstače, nazvane tako zato što predstavljaju veliku gromadu križnog oblika usađena u zemlju. Ima ih raznih izgleda, često u obliku pravog križa, zatim u obliku slova T, ili u obliku tzv. koptskog križa, gdje umjesto gornjeg kraka ima polukrug.

Stećaka ovog oblika ima malo, svega 324 primjerka. Većina ih se nalazi u Hercegovini u krajevima oko Nevesinja, Bileće i Gacka, a u Bosni oko Travnika, Zenice, Glamoča itd. Oni u Hercegovini su po pravilu velikih dimenzija. Jedna krstača u Davidovićima kod Bileće

132) Š. Bešlagić, *Oblici stećaka, Radovi XLIII, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Odjeljenje za društvene nauke, knj. 15, Sarajevo 1972., p. 173-213*

133) Š. Bešlagić, *Stećci - kultura i umjetnost, p. 103-111.*

visoka je čak 3,70 m. Neke od njih su izrađene u antropomorfnom obliku, s jasno naznačenim dijelovima tijela, čak s detaljima kao što su obrve, oči, nos, usta, brada itd.

Osobitu vrijednost stećaka predstavljaju ukrasi. To je često njihov osnovni kvalitet, kako zbog sadržaja motiva tako i zbog tehnike izrade. Obično su rađeni u plitkom reljefu. Treba reći da je većina stećaka bez ikakvog ukrasa, a oni ukrašeni, sadrže veoma širok repertoar motiva čiji je smisao i poruke ponekad veoma teško razumjeti.¹³⁴

"VJEČNA KUĆA"

Pojedini stećci svojim oblikom i ukrasom dočaravaju kuću. To su najčešće sljemenjaci čija gornja ploha ima oblik dvoslivnog krova. U nekim slučajevima on je čak i plastično naznačen, i to tako da oponaša šindru (krov od dasaka), dok su na vertikalnim stranama uklesani motivi brvna. To je potpuno realističan prikaz standardnog bosanskog drvenog stambenog objekta iz srednjeg vijeka. Stećci ovakvih oblika i ukrasa najviše se susreću u oblastima srednje i istočne Bosne (Olovo, Ilijaš, Kalesija itd.), a to su krajevi u kojima se drvene kuće susreću i u današnje vrijeme. Kod mnogih starih naroda postojala je predstava da grob predstavlja "vječnu kuću" pokojnika. To je razlog da grobna arhitektura često oponaša stan živih. Da se i u Bosni slijedila ta tradicija, to se pored stećaka koji svojim oblikom i ukrasom sasvim realno dočaravaju stambeni objekat, doslovno navodi i u natpisima koji su uklesani na stećcima. Tako na jednom primjerku iz Čarevca na Glamočkom polju stoji da je to kuća nekog Milutina i njegove žene.

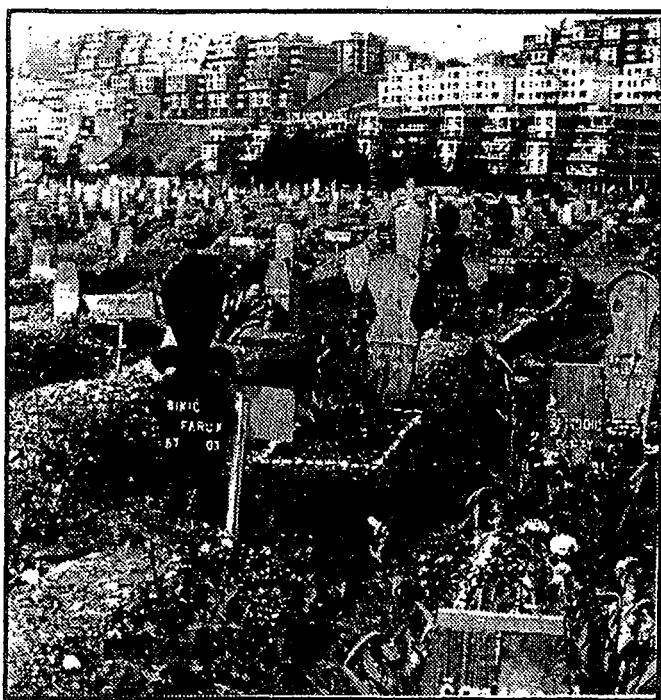
Na stećcima iz Hercegovine vide se drukčiji arhitektonski motivi. Umjesto predstave drvenih kuća ovdje su uklesani motivi kamenih objekata, najčešće arkade, što daje utisak zgrade sa kolonadom, veoma čest motiv mediteranskog (primorskog) ambijenta. To govori da je na ovaj vid ukrašavanja naših stećaka izvršila utjecaj arhitektura susjedne Dalmacije, odnosno jadranske obale.

Najčešći ukrasni motivi stećaka su uske vijugave linije na kojima vise trolisti s peteljka, razni kružići i sl. Koji put te linije predstavljaju povijenu lozicu na kojoj vise grozdovi. Taj dio motiva

134) *M. Wenzel, o. c., Š. Bešlić, o. c., p. 129 i d.*

a)

b)

Ljiljani na bosanskim grbovima:

- a) srednjovjekovni grob sa stečkom (Oplicići kod Stoca),
b) današnji grob sa nišanom (groblje "Lav" na Koševu u Sarajevu)

uglavnom ukrašava vertikalne rubove stećaka, i to je najjednostavniji oblik ukrašavanja.

Tim linijama su ponekad dodani i drugi elementi, na primjer dvostruke vrpce između kojih su urezane kose crtice i sl. Ponekad su vrpce usukane pa izgledaju kao uže. I one uglavnom krase rubove strana, a služe i kao okvir drugim motivima.

U širokom repertoaru ukrasa, biljni motivi zauzimaju posebno mjesto. Oni su najčešći ukrasi stećaka i njihov su glavni sadržaj. To je razumljivo jer je zelenilo i bilje sastavni dio bosanskog ambijenta. Ukrasi ove vrste puni su vitica sa grozdovima, lišća, cvijeća ili cijelih stabala i krošnji. U tome posebno mjesto zauzimaju predstave ljiljana, prikazani realistički ili stilizirano. Poznati stećak iz Zgošće kod Kaknja je pun predstava ovog cvijeta. Pored čisto dekorativnog sadržaja ljiljan na nekim stećcima ima i heraldičko značenje. To je inače jedan od najomiljenijih motiva u umjetnosti srednjovjekovne Bosne. Pored stećaka javlja se i na starobosanskom novcu, nakitu, kao dezen na tekstilu ili kao element ukrasne arhitekture itd. On je predstavljao i heraldički elemenat jer je glavni i osnovni sadržaj starobosanskog grba.

BOSANSKI POZDRAV

Drugi čest i karakterističan motiv koji se također može označiti kao tipičan bosanski jeste ispružena ruka s otvorenim dlanom i ispruženim prstima. Ruka je koji put prikazana sve do ramena ili samo šaka, ali u svim slučajevima sa otvorenim dlanom i ispruženim prstima. Stećci s ovim motivima najbrojniji su u dijelu Bosne oko Kalinovika, a onda na nekropolama oko Stoca. O značenju podignute ruke dojako su iznošena razna mišljenja. Po nekima to je pozdrav Suncu i Bogu, po drugima ona simbolizira vlast i moć koju je pokojnik imao za života, a po trećima znak je prijetnje i osvete za neko učinjeno djelo pokojnika.¹³⁵

Iako je podignuta ruka čest motiv bosanskih stećaka, ne treba gubiti iz vida činjenicu da je to prastari motiv koji se u umjetnosti javlja na širokim svjetskim prostranstvima, čak u epohi paleolita, kako se to vidi na pojedinim spiljskim crtežima u Francuskoj. Ipak, spomenička građa govori da prikazivanje ispružene ruke u Bosni

135) M. Wenzel, o. c., p. 291-303.; Z. Kajmaković, *Neki ikonografski motivi na stećcima, Radovi III, simpozijum "Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura"*, p. 299.; Š. Bešlić, o. c., p. 290-296.

ima veoma dugu tradiciju i da je kod njenog stanovništva kroz nekoliko epoha imala posebno značenje. Naime, pronađeno je desetak kamenih spomenika iz antičkog doba koji pripadaju umjetnosti starosjedilačkih Ilira s ovog prostora, na kojima su prikazane cijele ljudske figure koje imaju podignutu ruku. Ima i primjeraka na kojima je uklesana samo ruka, dakle potpuno isti motiv kao i na stećcima, iako je vremenska razlika između tih spomenika skoro 2000 godina.¹³⁶ Taj motiv je kod starobosanskog stanovništva bio toliko ukorijenjen da nije napušten ni u tursko doba kad je izvršen masovan prijelaz na islam. Na nišanima na starom groblju na Alifakovcu, kod Alipašine džamije i na Hanbinoj carini u Sarajevu, zatim u Lukavici itd, također je prikazan ovaj znak, što jasno upućuje na njegovu jaku tradiciju na ovim prostorima.

Podignuta ruka sa raširenim dlanom ima isto značenje kod svih zajednica svijeta. To je univerzalni i opći znak kojim se iskazuje dobronamjernost, mir i dobre želje prema drugima. S obzirom da se u Bosni i Hercegovini taj motiv može pratiti preko spomenika kroz vrijeme od skoro 2000 godina, s pravom se drži da je riječ o drevnom bosanskom pozdravu.

ZVIJEZDA I POLUMJESEC

Veoma česti motivi na bosanskim stećcima su i predstave polumjeseca, zvijezde i sunca. Riječ je o astralnim motivima koji su kod mnogih starih naroda imali karakter vjerskih simbola, pa su kao takvi našli mjesto i u umjetnosti. O porijeklu tih motiva u starobosanskoj umjetnosti ima više objašnjenja. Neki istraživači ih pokušavaju dovesti u vezu sa staroslavenskom religijom, uz tvrdnju da su to tipični slavenski simboli. Zaboravlja se, međutim, da su astralni kultovi na bosanskohercegovačkom prostoru bili prisutni hiljadama godina prije dolaska Slavena u ove krajeve, što govori da je riječ o autohtonim kulturnim i umjetničkim motivima.¹³⁷

Da se i u ovom slučaju radi o kontinuitetu kroz jedno dugo razdoblje, potvrđuje naprijed spomenuti slučaj motiva podignute ruke koji se spomenički može pratiti od ilirskog doba sve do u kasni

136) E. Imamović, *Antički kulni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1977., p. 106-108, 346-348, sl. 64, 65 i 68.

137) O tome: A. Benac, *Stariji praistorijski period*, u "Kulturna istorija Bosne i Hercegovina", Sarajevo 1966., p. 60, 66 i 80.; B. Čović, u istoj monografiji, p. 111 i 113.

srednji vijek. Održavanje istih motiva i tradicija kroz tako dugo razdoblje doprinijele su i okolnosti što se za sve to vrijeme na ovom prostoru manje-više održao isti narod, kojeg zbog brdsko-planinskih uvjeta zemlje nisu mnogo doticali etnički pokreti koji su inače karakteristični za Balkanski poluotok. Upotreba ovih motiva u krajevima izvan Bosne (u Slavoniji i Dalmaciji), može se tumačiti kao utjecaj koji je tamo dopro iz Bosne, koja se inače smatra oazom raznih starih pojava, običaja i vjerovanja, što je u drugim zemljama već davno iščezlo.

*Znak svastike (kukasti križ; prastaro obilježje sunca),
na stećku u Eminovu Selu kod Duvna*

Zvijezda i sunce se na stećcima prikazuju na razne načine, obično kružnicom ispunjena zracima, rozetom ili svastikom (kukastim križem). Označavanje sunca znakom svastike također ukazuje na prethistorijsku tradiciju. Taj znak se često javlja na keramičkim posudama koje su pronađene na brojnim prethistorijskim loka-

*Zvijezda, polumjesec i "bosanski pozdrav"
(stećak u Donjem Brataču kod Nevesinja)*

litetima diljem Bosne, koji je kod prethistorijskih stanovnika simbolizirao sunčev hod po nebu.¹³⁸

Polumjesec i zvijezda javljaju se u tolikoj mjeri na stećcima da se dugo smatralo da su to elementi starobosanskog grba. To tim više što se na nekim primjercima stećaka zaista javljaju kao heraldičke oznake, postavljene na štit.¹³⁹ Treba, međutim, naglasiti da je riječ

138) Riječ je, ustvari o širokorasprostranjenom prethistorijskom znaku, pa se osim u Bosni javlja u svim krajevima Balkanskog poluotoka, kao i u drugim dijelovima Evrope, sve do Indije.

139) M. Wenzel, o. c., p. 145-146, T. XXXIX; Fojnički grbovnik, Sarajevo 1972., p. 4.; Više o tome A. Solovjev, *Prinosi za bosansku i ilirsku heraldiku*, Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s. IX, Sarajevo 1954., p. 87-133.

o grbu pojedinih velikaša a ne o državnom obilježju. Uostalom, sasvim se pouzdano zna da su glavne oznake bosanskog grba bili ljljani.

KRIŽ I BOGUMILI

Veoma čest motiv stećaka je i križ, bilo da se javlja u samostalnoj predstavi ili u kombinaciji s polumjesecom i zvijezdom. Prikazan je na razne načine: realistički, stilizirano ili u antropomorfnom obliku.

Pojava križa na stećcima dugo vremena je predstavljala znatan problem za učenjake jer se vjerovalo da pod stećcima isključivo leže bogumili, za koje se zna da su prezirali taj znak. Bilo je objašnjenja da se njihov prezir odnosi samo na realno Kristovo raspeće, dok su ga poštivali kao simbol Krista raširenih ruku. Danas se, međutim, zna da se pod stećcima nisu pokopavali samo pripadnici bogumilske vjere nego i pravovjerni kršćani koji su na nadgrobne spomenike stavljali znak križa kao simbol svoje vjerske pripadnosti.

Predstava viteškog turnira na stećku u Bobotovu Dolu kod Bileće

Ima puno opravdanja da se tvrdi da se znak križa također javlja na stećcima za koje se sigurno zna da ispod njih leže bogumili. Pojedinci su to činili iz razloga kako bi se na taj način osigurali da im se neće uništiti grob u slučaju čestih vjerskih progona koji su bili

upereni baš protiv pripadnika te vjere, u kojima je uništavano sve što se na njih odnosi, pa tako i na njihova nadgrobna obilježja. Iz izvorne građe saznajemo da su se bogumili znali izvrsno prilagoditi situaciji, to jest prikriti svoju vjersku pripadnost, kako bi se zaštitili od progona.¹⁴⁰ Stavljanje križa na njihove nadgrobne spomenike bilo je motivirano upravo tim razlozima.

Umjetnost stećaka karakteriziraju i likovne predstave. Njihov repertoar je veoma širok. Podjednako su zastupljeni muškarci i žene, stari i mladi, kako svjetovna tako i duhovna lica. Likovi su prikazani u različitim prizorima, na način koji je po mnogo čemu originalan i svojstven samo bosanskoj umjetnosti. Najčešće su prikazani kompozicijski kao što su lov i viteški turniri - dvije najomiljenije zabave starobosanskih velikaša, zatim u prizoru kola itd.

Od životinja najčešće je prikazan jelen, kojih je u ono doba bilo u izobilju po bosanskim šumama. Lov na njih je tražio veliko umijeće pa je i to razlog njihovih čestih predstava. Lovac je obično prikazan na konju sa kopljem, ispred njega je ker ili soko koji napadaju jelena, a lovac samo što nije izbacio koplje na njega. Koji put lovac je prikazan kao pješak, i u tom slučaju naoružan je lukom i strijelom. Ima prizora u kojima je prikazano krdo jelena u trku kroz šumu kao da ga tjeraju psi i lovci, mada se oni ne vide.

U nekoliko slučajeva prikazan je lov na vepa. U dva slučaja uklesan je prizor koji prikazuje borbu lovca sa razjarenim medvjedom koji se propeo na zadnje šape a lovac mu kopljem probada trbuh. Iz izvorne građe saznajemo da su bosanski velikaši uvozili leoparda koje su koristili za lov na visoku divljač.

Na stećku iz Zgošće (danas u Zemaljskom muzeju) prikazan je niz od pet jahača koji kreću u lov, dok su u donjem dijelu stećka prikazana dva prizora: u jednom lovac strijelom gađa jelena kojeg su mu dotjerali psi, a u drugom lovac kopljem probada medvjeda, pored kojeg je stablo za koje je privezan lovački leopard.¹⁴¹ Predstava lova na nadgrobnim spomenicima imaju svrhu da prikažu prizore iz života pokojnika, odnosno njegovu najomiljeniju zabavu.

Dosta su česti i samostalni prikazi pojedinih životinja, najčešće konja, jelena, srne, koze, ptice, pijetla, guštera, zmije, zmaja itd. Svaka od njih ima neko alegorijsko značenje, ali i znamenje koje se

140) A. Babić, *Bosanski heretici*, Sarajevo 1963., p. 19-20.

141) Đ. Stratimirović, *Zgoščanski stećak*, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XXXVIII, Sarajevo 1926., p. 45-46.

odnosi na život pokojnika. Ako je, na primjer, neko umro od ujeda zmije, tada se zmija stavlja kao simbol smrti. Na jednom stećku iz Gvozna kod Kalinovika prikazan je zmaj koji upravo guta neku ženu. To je dosta čest motiv u starokršćanskoj umjetnosti kao i ptica koja se prikazuje uz pokojnika koja simbolizira njegovu dušu.

VITEŠKA NATJECANJA

Prizori turnira i mačevanja uz lov su najčešće predstave stećaka. Ljuti bojevi, turnirska natjecanja i dvoboji, spadali su u uobičajeno zanimanje srednjovjekovnih Bošnjana. Junaštvo je donosilo ugled, čast i bogatstvo. Malo je koja evropska zemlja prošla tolike ratne vihore koliko Bosna. To je doprinijelo da se u njoj izgradi kult borbenosti i junaštva kao malo gdje.

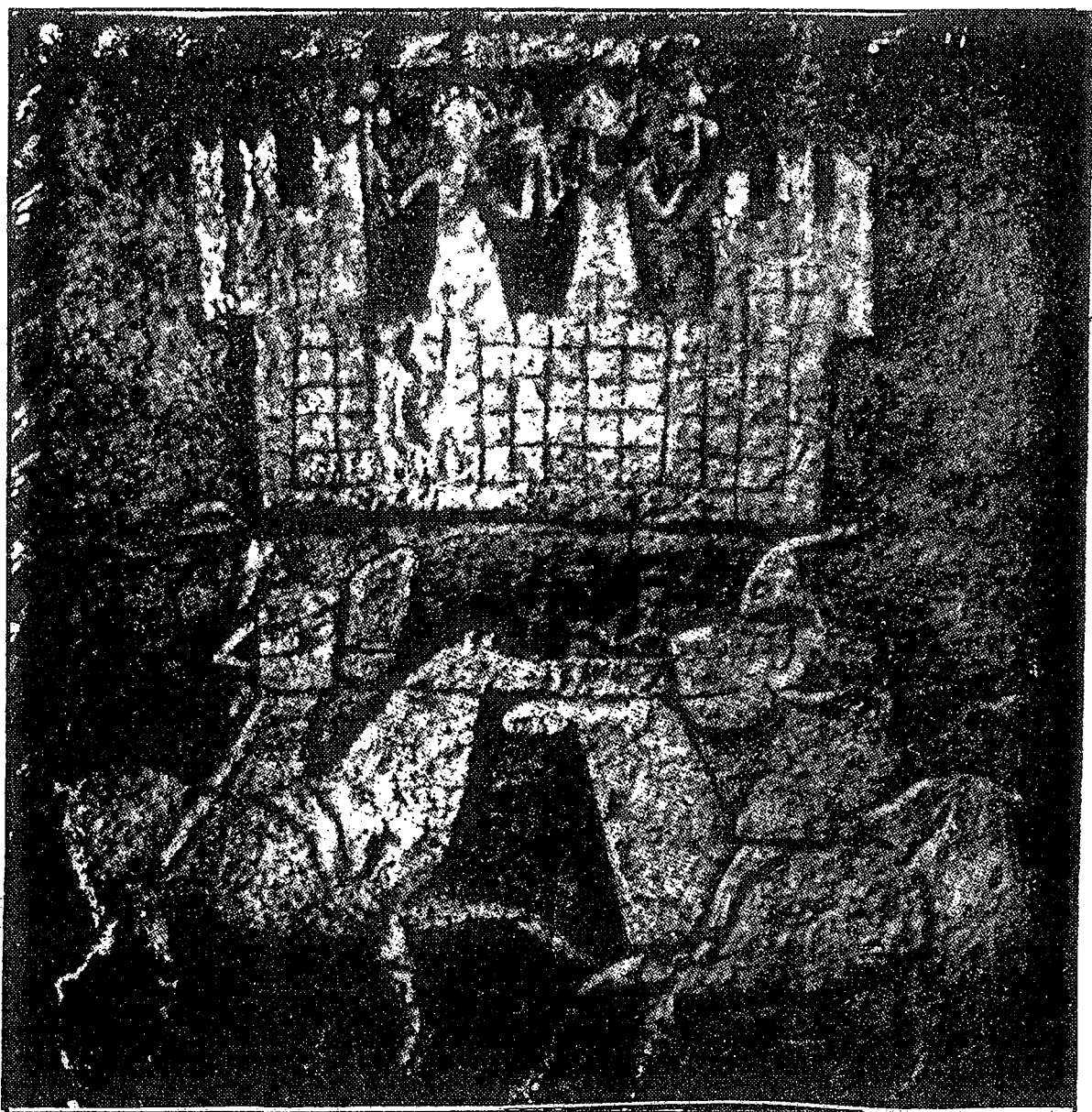
Bosanski vitezovi su bili na velikom glasu po svojoj hrabrosti i vještini. Izvori nam saopćavaju da su bili strah i trepet na evropskim turnirima.¹⁴² Mnogi od njih su bili članovi poznatih evropskih viteških redova, tako, na primjer, "Zmajevog reda", koji su osnovali ugarski kraljevi itd.

Viteški prizori prikazuju razne vrste dvoboja. Na jednom stećku se vidi ispraćaj borca u boj, na drugom turnir se odvija ispred zamka sa čijeg balkona borbu prate žene, treći prikazuje vitezove na konjima kako jure s dugim kopljima jedan na drugoga i sl. Neki dvoboji se odvijaju pred ženama koje drže cvijeće, tipičan prizor sa evropskih turnira. U jednom slučaju dva mačevaoca se tuku pod trijemom neke zgrade, koju simboliziraju arkade.

Veoma su česti prikazi oružja, i to svake vrste, prije svega koplja, štita, mača, luka i strijele, buzdovana, bodeža i sl. To su sve dijelovi viteške opreme i prikaz nekog od njih ima višestruko značenje. Oružje prije svega označava da u grobu leži junak, a onda u kojoj vrsti oružja je dotični bio najvještiji u borbi ili od kojeg je poginuo.

Skoro u svim slučajevima prikazan je čuveni teški bosanski mač s dugom drškom koja se završava polukuglom. Isti tip mača je prikazan na starobosanskom novcu i državnim pečatima u rukama nekih banova i kraljeva. Mač se još češće prikazuje sa štitom. Takvih predstava ima najviše na hercegovačkim stećcima. Prikazan je ispred ili iza štita. Ima, međutim, štitova i bez mača. I oni imaju

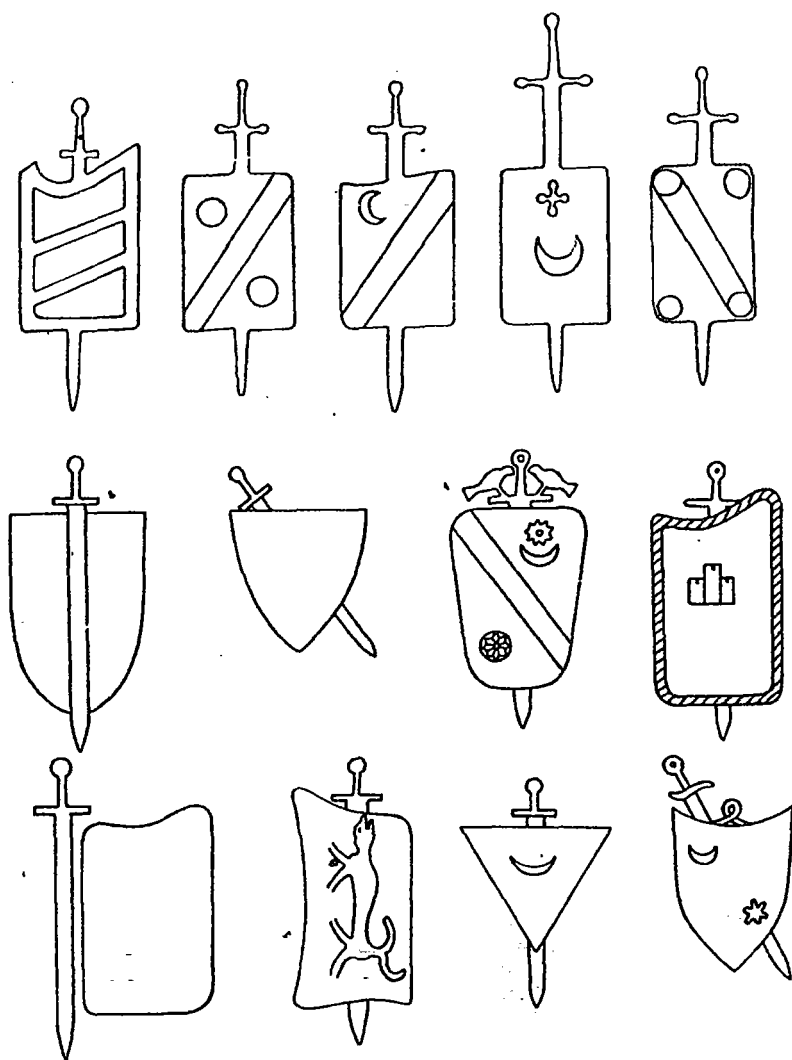
142) *Joanni Dlugossi, Historiae Polonicae lib. XI, p. 327-328.; M. Ćorković, Hrvoje Vukčić Hrvatinić, Zagreb 1974., p. 27-28.*

Prizor viteškog turnira ispod nekog dvorca. Sa kule ga prate dvije žene s cvijećem u rukama (stećak u Radimlji kod Stoca)

višestruko značenje, bilo da označavaju rang pokojnika (ratnik) ili njegov heraldički znak. U tom slučaju na njemu su određeni heraldički znaci - zvijezda, polumjesec, kule grada, neke od životinja i sl. U svim slučajevima radi se o porodičnim grbovima.

Treba napomenuti da se štitovi javljaju u raznim oblicima. Iako ih ima srcastih, valjkastih i okruglih, najbrojniji su četvrtasti, i to jednog posebnog oblika koji karakterizira urez na gornjem lijevom kutu koji je služio za proturanje koplja. Ovakvu vrstu štitova stranci su nazivali slavenskim, to jest bosanskim, jer u srednjem vijeku kod stranaca pojam "slavenski" redovito podrazumijeva ono što je

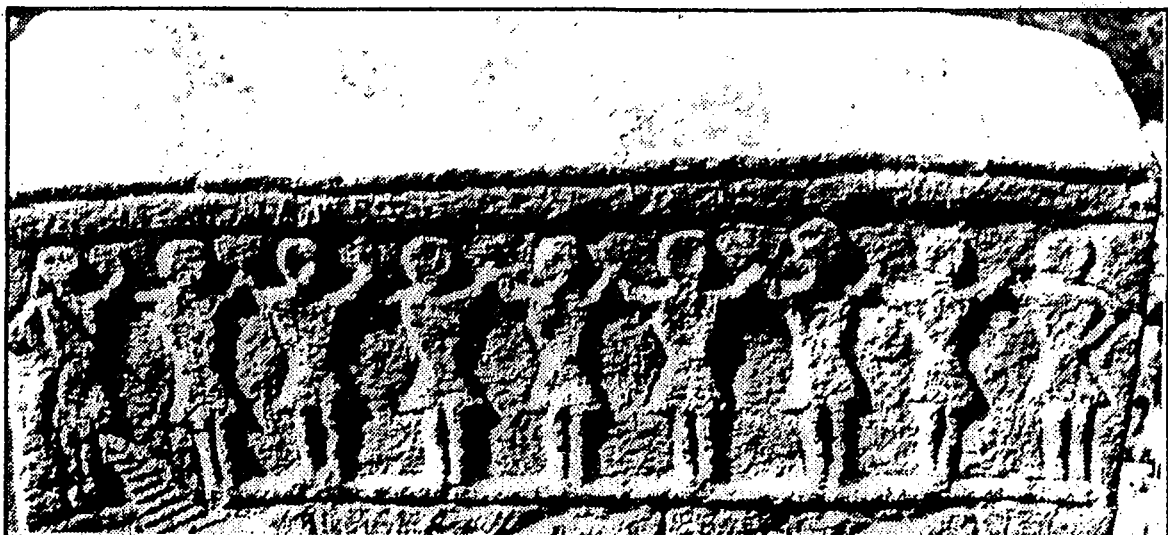
Razni oblici štitova na bosanskim stećcima

bosansko i iz Bosne. Na jednom stećku u Boljunima kod Stoca uklesan je okrugli štit, što je dosta rijetka pojava.

Istaknuto mjesto u figuralnom prikazivanju zauzima i predstava kola. U nekim igraju samo žene ili muškarci, a ima ih i mješovitih. Prizori ovog sadržaja redovito su brižljivo izrađeni pa se često vide i sitni detalji. Djevojke su često obučene u duge haljine, a muškarci u kratke haljetke i hlače uskih nogavica. U nekim slučajevima igrači se drže za ruke koje su savijene podigli do visine ramena, ili su ih sasvim ispružili i drže oslonjene na ramenima susjednog igrača.¹⁴³ Živost igrača pokazuje položaj nogu i nagib tijela. Neka kola su, međutim, sasvim mirna, sa usporenim pokretima. Zanimljivi su

143) Š. Bešlagić, o. c., p. 319-329, sl. 139-144.

prizori u kojima kolo predvodi igrač koji jaši na jelenu ili konju. Na jednom stečku iz Žitomislića kod Mostara, igrači u rukama drže po cvijet ljiljana, a u mješovitom kolu, prikazanom na stečku u Gvoznu kod Kalinovika, kolovođa u ruci drži mač.

Prizor kola na stečku iz Brotnjica u južnoj Hercegovini

Ima više tumačenja šta predstavljaju prizori kola na stećcima. Jedni u njima vide realan prikaz iz života ljudi, kao što su predstave lova ili turnira. Drugi tumače da je riječ o tzv. posmrtnom kolu koje se igralo na grobu pokojnika pri sahrani. Prihvatljivije je prvo tumačenje, a prikazom predvodnika kola koji jaše na jelenu ili konju, vjerojatno se željela istaći dinamika igre. Moguće da su se zaista izvodile i takve egzibicije u žaru igre. Onaj ko je u naše vrijeme prisustvovao seoskim teferičima po Bosni, mogao je vidjeti šta sve izvide seoske "meraklije" u kolu kao njegovi predvodnici i naručioc. Zato se može pretpostaviti da su prizori sa stećaka možda stvarni prikaz načina igranja starobosanske mladeži.

Na mnogim stećcima nalaze se uklesane predstave štapova. Obično imaju povijenu dršku, ali ima i onih čiji je završetak u obliku slova T ili u obliku polumjeseca s kracima okrenutim prema gore. Oni se obično nazivaju djedovskim štapovima, jer je uvriježeno mišljenje da predstavljaju simbol bogumilskih starješina (djeda, starca, gosta i dr.). Riječ je, ustvari, o tzv. pedumu, prastarom simbolu svjetovnih i vjerskih prvaka. Imaju ga još danas biskupi i papa. Na jednom stečku iz Humskog kod Foče, na kojem je uklesan štap, u natpisu doslovno stoji da je tu pokopan gost Milutin, to jest bogumilski prvak

PORUKE SA STEĆAKA

Pored umjetničkog sadržaja stećci su vrijedni i zbog svojih natpisa. Iako nisu brojni (ima ih svega oko 350), i mada su kratki, značajni su zbog svog sadržaja. U njima se redovito navode osnovni podaci o pokojniku, a onda o majstoru koji je isklesao stećak ili o piscu koji je sastavio tekst. U nekim slučajevima u njima se spominju pojedini povijesni događaji u kojima je pokojnik sudjelovao ili je bio njihov suvremenik.

Stećak sa natpisom (Mokro kod Lištice)

Posebnu kategoriju predstavljaju kratki natpisi koji imaju karakter poruke živima, bilo da je riječ o nekim molbama, obavijestima, mudrim izrekama, šalama i sl. Svi natpisi su pisani starobosanskim pismom - bosančicom. Važni su za izučavanje starobosanskog jezika jer sadrže izraze i stil koji su govorili širi narodni slojevi.

U većini slučajeva natpis započinje prizivanjem boga i svetaca, iz čega slijede podaci o tome ko leži ispod stečka, o njegovom društvenom položaju, političkoj funkciji i sl. Tekst obično započinje riječima "Se leži", "Ase leži", "Asie leži", "Ise leži" i sl. (ovdje leži), a ako je riječ o vlastelinu, obavezno se dodaje napomena da dotični leži "na svojoj zemlji na plemenitoj", "na svojoj baštini", "na plemenitoj baštini" i sl. Često se samo kaže "na plemenitoj". Na stečku Vignja Miloševića u Kočerinu, stoji: "I legoh na svom plemenitom pod Kočerinom".

Uz oficijelne podatke o pokojniku često se navode poruke živima. To su obično molbe da im se ne skrnavi grob, ali ima i prijetnji za onoga ko bi to ipak pokušao. Nisu rijetke ni šale. Na stečku Radosava Herakovića u Boljunima piše: "Evo legoh na svojoj plemenitoj odmirači ta e maka blaga". Za onoga ko je stjecajem okolnosti bio pokopan izvan svoje zemlje (svog posjeda), to se u natpisu navodi kao znak velike tuge. Tako na stečku Braja Tvrdoevića stoji da leži "na zemli tuždoi" (tuđoj). Na stečku u Oprašićima kod Rogatice stoji ovo: "... i legoh u tuđoj zemlji a biljeg (stečak) mi stoji na baštini". Pavko Radohnić na svome stečku u Hodovu poručuje: "A sije leži Pavko Radohnić. Ovi kami usijekoh na se za života. Molju vi se, bratjo i gospodo, nemojte mi kosti pretrjesati".

Na stečku iz Gornjeg Hrasna stoji ovo: "Ase leži Radivoj Draščić. Dobri junak ja bih, molju ja se vas, ne ticajte. Vi ćete biti kako ja, a ja ne mogu biti kao vi". Izvjesni Radoje Mrkšić na svom stečku u Dedićima kod Trebinja, obavještava namjernike kako je umro: "... stah Boga moleći i zla ne misleći i ubi me grom", a Pribislav Petoivić na svom stečku u Ljusićima kod Kalinovika obavještava da je poginuo za svoga gospodara bana Tvrtka. Na jednom natpisu iz Rječice kod Kaknja stoji ispovijest pokojnika o porodičnoj tragediji kojoj je uzrok bila krvna osveta: "V'ime božie se leži Radovan Pribilović na svojoj zemlji na plemenitoj na Rječici bjeh z bratom... i ubi me Radmio Božinić i svojom bratijom a brata mi isikoše i učiniše vr'hu mene krv nezajmitu neka vje tko je moj mili".

"BRATIJO I DRUŽINO ŽALITE ME"

Stipko Radosalić je na svom stečku u Vlahovićima kod Ljubinja zapisao ovo: "Bože, davno ti sam legao i vele ti mi je ležati". Slično poručuje i Luka Stijepanović na svom stečku u Cvitavi kod Čapljine: "... rodih se na veliku radost, a umrh u veliku žalost". Na jednom stečku u Prečkom polju ispod Treskavice pokojnik poziva sve namjernike da ga žale: "Bratijo i družino žalite me: ja sam bil jako vi a vi ćete biti kao ja".

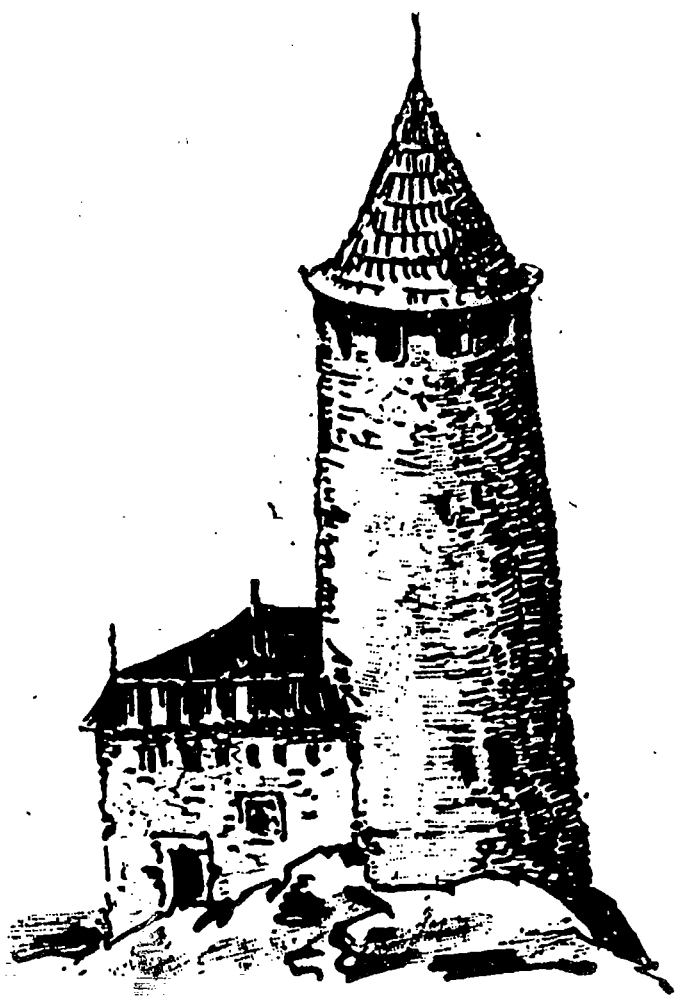
Izvjesni Bogdan Ozrjenović na svom stečku žali što ga je prerana smrt omela da ostvari ono što je u životu želio: "... uti doba umrjeh ni se bjeh omrazil' zlu ni dobru i k tome znaše, vsak me žalaše. Dob'r' hotjeh junak biti, ali mi smrt prjekrati i oidoh od otca veoma pečaona...". Na jednom stečku se navodi da je pokojnik umro mlad i k tome je bio jedinac u majke: "Družino žalite me, mlad si sega svita otidoh, a jedini bih u majke". U nekim natpisima ne manjka samohvale. Tako neki Trtiša Banović na svom stečku u Kovanima kod Rogatice za sebe kaže da je "dobri vitez", a izvjesna Stana Đurenović na svom stečku u Boljunima kod Stoca za sebe kaže da je "dobra žena". Knez Radivoj Vlatković je manje skroman jer za sebe kaže: "... u toi vrime naiboli muž u Dubravah bih". Neki Hrelja na stečku u Presjenici hvali se: "Mnoge zemle obidoh i domom dodjoh i počteno postah i na svi baštini legoh". I knez Vlatko Vladević na svom stečku u Vladevini za sebe kaže: "Obide mnoge zemle a domah pogibe". Ovu njegovu hvalu zaista potvrđuje i građa iz dubrovačkog arhiva iz koje se vidi da je dotični često dolazio i u Dubrovnik.¹⁴⁴

Za nas su daleko značajniji natpisi koji daju podatke povijesne naravi. Takav se jedan natpis našao u Kočerinu kod Lištice pod kojim je pokopan Vigan Milošević, a u kojem se kaže: "Va ime oca i sina i svetoga duha amin. Se leži Vigan Milošević služi banu Stipanu i kralu Tvrtku i kralu Dabiši i kralici Grubi i krala Ostoiju i u to

Mač iz 11-12. stoljeća iskopan ispod jednog stečka kod Glamoča

144) Č. Truhelka, *Srednjovječni steći Bosne i Hercegovine*, u "Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine", Sarajevo 1942., p. 641.

*Dvorac nekog bosanskog velmože uklesan
na stečku u Puškovcu kod Koraja*

vrime doide i svadi se Ostoja kral s hercegom i z Bosnom i na Ugre poje Ostoja. To vrime mene Vigna doide končina i legoh na svom plemenitom pod Kočerinom. I molu vas ne nastupaite na me, ja sam bil kako vi ieste, vi ćete biti kako esam ja".

Iz ovoga se vidi da je dotični Vigan služio jednog bana, tri kralja i jednu kraljicu, to jest bio je u dvorskoj službi pune 53 godine. Smatrao je za potrebno da spomene i građanski rat koji je vođen za njegovog života kao i rat koji je Bosna vodila sa Ugarskom u vrijeme kralja Ostoje. To se sve podudara sa zvaničnim dokumentima, što govori da su natpisi na stećcima pouzdani, pa su kao takvi veoma dragocjeni za izučavanje bosanske povijesti.¹⁴⁵

145) M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, I*, Sarajevo 1962., br. 1.

*Prizor lova na stećku iz donje Zgošće kod Kaknja,
sada u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu*

Zanimljiv je i natpis na stećku koji je pronađen u Grahovčićima kod Travnika. U njemu se navodi da je pokojnik koji je ispod njega pokopan, živio čak 150 godina, i za to vrijeme je proživio i doživio svašta, pa i neviđene prirodne neobičnosti, koje je kao takve smatrao vrijednim da ih zabilježi na svom grobu: "Stoipedeset godina živih, triput na Jurjevdan Bilu na ledu pridoh, triput na Jurjevdan novog kruha jidoh, ne vidih šehar Zenice ni kasabe Travnika". Natpis je iz 16. stoljeća, dakle iz vremena turske prisutnosti, i ako je istinito ono što piše, pokojnik je bio pravi metuzalem jer se rodio u vrijeme kralja Tvrtka i nadživio je osam kraljeva, doživio pad Bosne pod Turke i živio još dugo nakon toga.¹⁴⁶

146) J. Petrović, *Sarheologijom kroz Travnik*, Narodne starine, VI, Zagreb 1931., p. 8.

Svi natpisi su pisani bosanskim pismom - bosančicom, koja se razlikuje od standardne ćirilice i po tome što je upotrebljavala nekoliko vlastitih znakova koje nema srpska ćirilica, na primjer: ^, V, □, K itd (ć, č, v, k). Jezik je narodni s puno arhaizama koji su već davno napušteni, na primjer: područije = supruga; končina = konac, kraj; poleh = pokraj, pored; ase, asie, sie = ovdje, tu; kućnica = domaćica; čtioče = čitač; sjen = grob, spomenik, uspomena; ničesare = ništa, nikoga; zdje = ovdje, tu; uzmožni = ugledni i sl.

U nekim tekstovima susreće se starinski dual koji je osobina prastarog jezičkog izražavanja. Na stečku braće Crijepa i Raška Vlahovića u Radmilović-Dubravi kod Bileće, piše: "Ase ležita dva Vlahova sina" (ovdje leže dva Vlahova sina).¹⁴⁷

Do sada najstariji otkriveni natpis je iz 12. stoljeća, dok ih većina pripada 14. i 15. stoljeću. Pisci ovih tekstova su uglavnom bili dijaci - školovani ljudi koji su radili u kancelarijama vladara ili na vlastelinskim dvorovima. To su mogla biti i duhovna lica crkve bosanske, i općenito ma koje pismeno lice. S obzirom na značaj i ugled pisara u društvu, njihovo se ime skoro redovito navodi u tekstu. Tako na stečku Vlatka Vukovića u Boljunima kod Stoca stoji: "Ase leži dobri junak i čoek Vlatko Vuković. Piše Semorad". Sa drugih stećaka saznali smo i za ostale pisce tekstova, to su: izvjesni Dragiša, Vukašin, Vuk, Pomoćan, Divin, Dragoje, Vukadin, Veseoko Kukulamović, Ratko Utješinović, Grubač i dr.¹⁴⁸

Ima puno slučajeva kad je klesar stećka ujedno i pisac teksta. To se iskazuje standardnim izrazom kao što je: "siče i pisa", a ako je, na primjer, u pitanju samo klesar onda stoji: "činio", "sjekao" i sl. Tako na stečku u Donjem Selu kod Konjica čitamo: "Ase čini Pribil Bjelopčelanin", a na stečku u Žakovu kod Trebinja: "Ase sječe kovač Radoje". Ono "kovač" znači klesar, da li zato što su stećke klesali i kovači, ili su se klesari, odnosno kamenoresci i izrađivači stećaka baš tako nazivali, nije nam poznato. Jedno razdoblje je na tlu Hercegovine bio najčuveniji "kovač" (klesar) Grubač koji je djelovao u okolici Stoca. U tom kraju je djelovao i izvjesni Semorad, koji je isto tako bio na velikom glasu jer se njegovo ime spominje na velikom broju tamošnjih stećaka.

Ima primjera da je nepismeni klesar, urezujući tekst na osnovi podloška koji mu je načinio neki pisar, to učinio naopako pa je slova

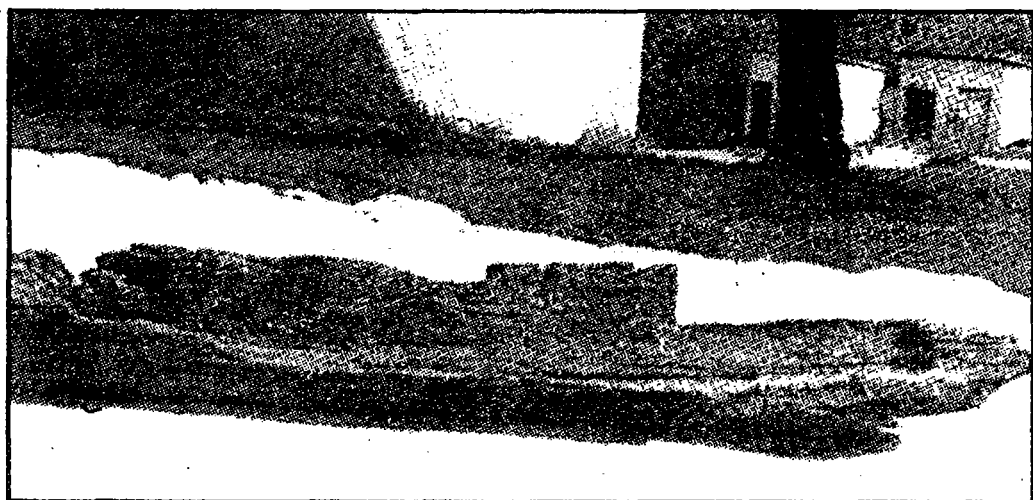
147) Č. Truhelka, o. c., p. 638.

148) Š. Bešlagić, o. c., p. 473-476.

urezao obrnutim redom i tekst mu ide s desna na lijevo. Na stećku nekog Ivana u Prečkom polju kod Trnova slova, pak, idu pravilnim redom ali odozdo prema gore. Ima i natpisa kod kojih redovi teksta idu naizmjenično: s lijeva na desno, onda s desna na lijevo i sve tako. Podsjetimo se da su u početnoj fazi razvoja grčkog pisma također Grci pisali na ovaj način (bustrafedon). Naš klesar, koji je jamačno bio nepismen, to je vjerojatno tako učinio što je mislio da je važno nabaciti tekst bez obzira kako.¹⁴⁹

TRIDESETIJEDNA TONA NA GROBU

Bosanski stećci plijene pažnju i znatiželju ne samo svojim ukrasima i oblicima, nego i veličinom. Stećak iz Vladevina kod Rogatice, na primjer, teži 25 tona, dok stećak Pavla Radenovića iz Pavlovca kod Sarajeva ima zapreminu od 11,40 m³, a težak je 31 tonu i 920 kg.¹⁵⁰ Takva dva ogromna stećka nalaze se i u Lužanima kod Fojnice (odnedavno preneseni u Fojnicu i postavljeni u park pored hotela "Reumal").

*Drveni trupac u kojem je ležao pokojnik ispod stećka
u okolici Kalinovika*

Izrada monolita takvih razmjera, a pogotovo njegovo prevlačenje od kamenoloma do groblja, tražilo je veliki trud, umijeće i organizaciju posla. To se moglo raditi samo uz pomoć ogromnog broja ruku i volovskih zaprega. Upotrebljavana su jednostavna oruđa i metode

149) Ć. Truhelka, o. c., p. 637.; Š. Bešlagić, o. c., p. 466-477.

150) Š. Bešlagić, *Stećci i njihova umjetnost*, p. 72.

ali veoma djelotvorne. Najviše se služilo polugama kojima su se podizale i pomicale te gromade. Uz to su išle i grede koje su služile za podmetanje, zatim obluci, odnosno valjci, na kojima se teret gurao itd. To je sve bilo od tvrde hrastovine.

Prijevoz stećaka se vršio na razne načine. Najčešće uz pomoć valjaka po kojima se stećak gurao. Korištena je i jedna vrsta saonica (plazaljke), načinjene od hrastovih greda s povijenim prednjim krajem kako ne bi zapinjale i parale zemlju. Natovaren stećak na takve saonice vukao je velikii broj volovskih zaprega, uz pomoć mnoštva ljudi. Jedni su pridržavali, drugi vukli, treći polijevali vodom zemlju da bi plazaljke lakše klizile. Prevlačenje i postavljanje na grob ovakvih gromada predstavljalo je veliki događaj i to je bila moba čitavog kraja. To je u isto vrijeme predstavljalo svečanost koju je pratila gozba, što je sve išlo na teret organizatora posla, a to je obično bio neki knez, vojvoda i druge velmože koji su bili naručioci nadgrobnihi spomenika ovalikih dimenzija.

Mnoga upotrebljena oruđa, obično valjci i poluge, nađeni su ispod stećaka. Tu su ostali jer ih je bilo teško izvući, a znalo se da će ionako istruhnuti.¹⁵¹

Istraženi grobovi ispod stećaka dali su veoma zanimljive podatke. U nekim slučajevima tijelo pokojnika je bilo položeno u kamene lijesove, a u drugim u drvene, izdubljeni u hrastovom ili lipovom trupcu. U svim slučajevima na dnu lijesa, kod nogu, napravljena je rupa za oticanje tekućine koja se stvarala od tjelesne truleži. Pokojnik je polagan tako da mu glava bude okrenuta na zapadnu a noge na istočnu stranu, kako bi "pratio" jutarnje rađanje sunca. Do otklona od ove orijentacije dolazilo je zbog smjene godišnjih doba jer se polaganje vršilo po poziciji sunca kakva je bila u vrijeme sahrane pokojnika.

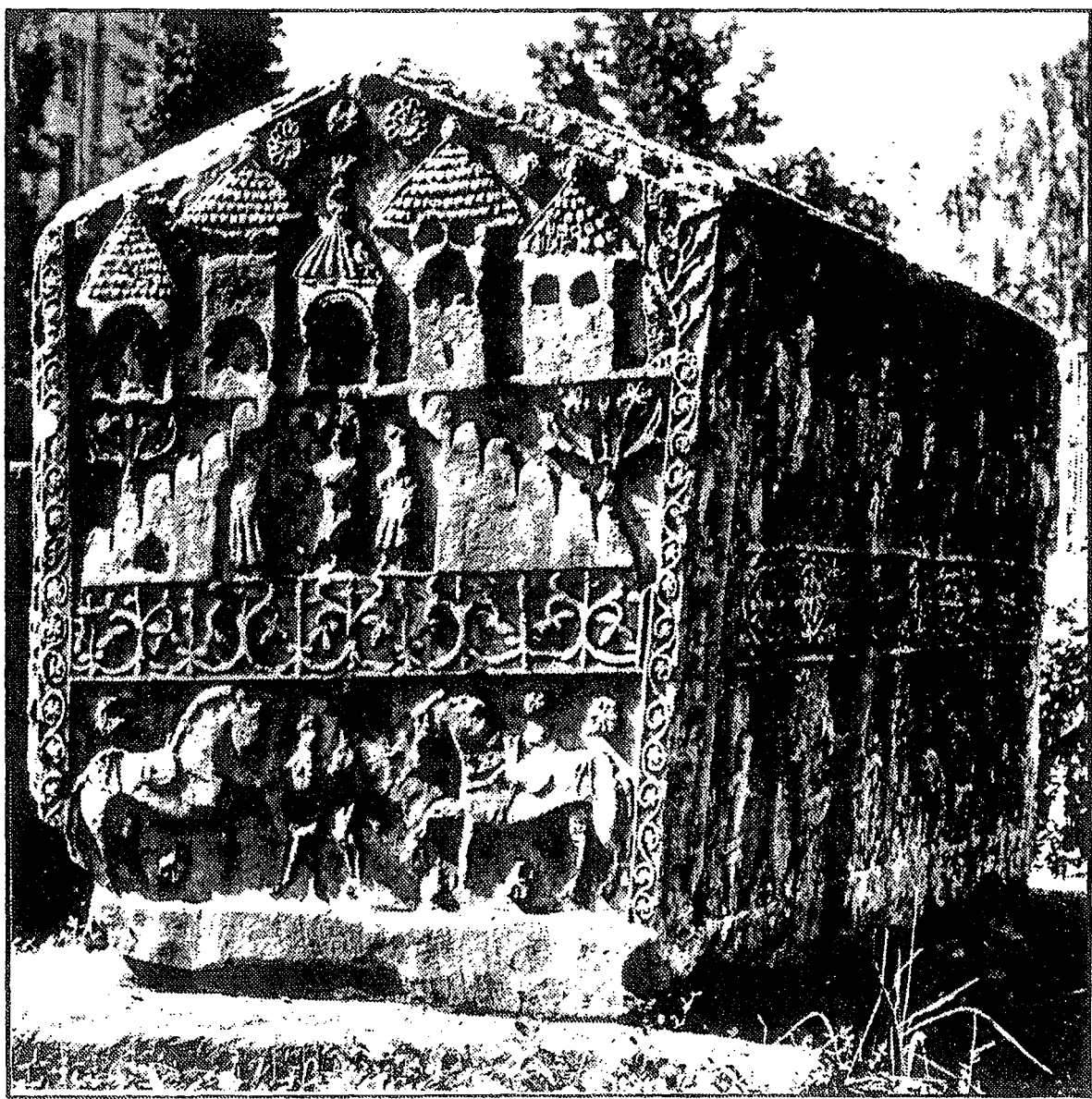
ŽIVA ZAKOPANA

Leš se uvijek polagao na leđa sa prekriženim rukama na grudima ili trbuhu. U jednom grobu na nekropoli u Oborcima kod Donjeg Vakufa, nađen je skelet jedne mlade djevojke okrenut na trbuh. S obzirom da je to neuobičajen položaj, pretpostavlja se da je pokojnica sahranjena u obamrlom stanju, to jest u stanju prividne smrti pa su je ukućani ustvari živu sahranili. Kad je malo nakon polaganja

151) Š. Bešlagić, *Stećci - kultura i umjetnost*, p. 41.

u grob došla k svijesti, izdahнула je u agoniji, u položaju u kojem je nađen skelet. Druga pretpostavka je da je dotična bila namjerno živa sahranjena po nekoj kazni, možda zbog preljube, trovanja muža i sl.

Zanimljiv je i grob otkopan u Grborezima kod Livna. U njemu je zatečen skelet jedne žene, a uz nju skelet malog djeteta, koje je zagrlila. Očito se radi o grobu majke i djeteta koji su vjerojatno nekim nesretnim slučajem istovremeno umrli pa su zajedno sahranjeni.

*Jedan od najljepših bosanskohercegovačkih stećaka
(Donja Zgošća kod Kaknja)*

U grobovima u kojima su sahranjeni pripadnici vlastele često se nalaze ostaci odjeće od brokata, razne vrpce, metalna dugmat i sl. U 73 groba istražena u Grborezima kod Livna, nađena su ukupno 146 predmeta. Ako su u pitanju ženski grobovi, u njima je neizostavan nakit (naušnice, prstenje, ogrlice, dijadi, ukrasne igle i sl). Većina tih predmeta je od zlata i srebra, ali ima i pozlaćenog srebra ili bronce. Ako je riječ o muškim grobovima, u njima se nalaze metalni dijelovi opreme, razne kopče, mamuze, oružje i sl.

Česta je pojava da se u ustima pokojnika nađe metalni novčić. Riječ je o starinskom paganskom običaju (obolus), poznat mnogim narodima još iz antičkog doba. To je tzv. popudbina kojom je pokojnik plaćao "prijevoz" na "onaj svijet".

U ženskim grobovima uz nakit se često nalaze ostaci brokatnih haljina u kojima je pokojnica bila sahranjena. Prema sačuvanim dijelovima može se zaključiti da su bile veoma raskošne, s puno veza i metalnih ukrasa. U nekim slučajevima ostaci tekstila su veoma dobro sačuvani, osobito su brojne trake protkane zlatom ili srebrom, koje su ukrašavale kosu ili dijelove haljine. U Biloj kod Travnika i Grborezima kod Livna na lubanjama su nađene čipkaste kape, koje su ukrašavale glave nekadašnjih bosanskih dama.¹⁵²

Neki grobovi sadrže i keramičke posude. Njihovo stavljanje u grob predstavlja prastari običaj poznat mnogim narodima. U njima se ostavljala hrana i piće. Ako je riječ o grobovima pripadnika plemstva, umjesto zemljanog posuda nalazi se metalno ili stakleno, obično čaše. Jedna takva je iskopana u grobu župana Nenca Cihorića u Veličanima na Popovu polju, u grobu porodice Sankovića u Biskupu kod Konjica, zatim na staroj nekropoli na Marindvoru u Sarajevu, na nekropoli u Gračanici kod Visokog itd.

U nekim rakama nađeni su i ostaci paljevine. To upućuje da je na grobu pokojnika po obavljenoj sahrani paljena vatra, što je također spadalo u dio pogrebnog običaja. Ona je simbolizirala nekadašnje spaljivanje pokojnika na lomači, nakon čega su mu ostaci stavljeni u vaz u polagani u grobnu. U istu kategoriju običaja spada i daća na grobu. U antičko doba, uz humke sahranjenih pokojnika priređivane su pogrebne gozbe, junačka natjecanja i sl., što se u nešto izmijenjenom obliku zadržalo sve do srednjeg vijeka.

152) I. Čremošnik, *Srednjovjekovna kapa iz Bile kod Travnika, Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s. VII, Sarajevo 1952., p. 194.; Š. Bešlić-D. Basler, Grborezi, Sarajevo 1964., p. 96-88.*

Nema sigurnih dokaza da je u srednjovjekovnoj Bosni bio prisutan običaj tzv. dvostrukog sahranjivanja pokojnika. Običaj se sastojao u tome da nakon 3, 7 ili 12 godina rodbina pokojnika otvori njegov grob, pokupi kosti, očisti ih i opere, a onda uz obred opet sahrani. To je inače široko rasprostranjen običaj, zabilježen u svim susjednim zemljama, pa i šire. Jedan natpis na stećku u Pošćenju kod Šavnika u Crnoj Gori glasi: "Bratije, perite i pristupajte". Na osnovi toga bi se dalo pretpostaviti da je taj običaj bio poznat i u susjednoj Bosni, tim više što stećak s tim natpisom pripada bosanskoj kulturi nadgrobničkih spomenika i što je mjesto nalaza nekada pripadalo teritoriji bosanske države. Međutim, treba i to naglasiti da su tokom arheoloških iskopavanja dosada uglavnom nalaženi skeleti za koje se sasvim pouzdano može reći da nisu dirani od primarne sahrane.¹⁵³

MAUZOLEJI

Neki stećci su stajali u zidanim grobnicama, to jest u mauzolejima, koji se u Bosni obično nazivaju grobnim crkvama. Podizale su ih ugledne velikaške porodice. Jedna takva grobnica je otkrivena u Turbetu kod Travnika, u kojoj je sahranjen tepčija Batalo. U Gračanici kod Visokog otkopani su ostaci mauzoleja kaznaca Nespina, u Rječici kod Kaknja kneza Radovana Pribilovića, u Malom Mošunju kod Viteza kneza Vuka itd.

U kraljevskim mauzolejima u Arnautovićima kod Visokog i na Bobovcu, dokazano je da su također na grobovima stajali stećci, pa i na grobu kralja Tvrtka I u Arnautovićima, ispod kojeg su ostaci bili tako dobro sačuvani da je zatečen čak i kraljevski plašt koji je bio prebačen preko kamenog lijesa.¹⁵⁴

O starosti stećaka sudovi učenjaka se znatno razmimoilaze. Jedno vrijeme se smatralo da su nastali u rimsko doba, to jest prije 2000 godina. Bilo je i mišljenja da potječu čak iz prethistorijskog doba. Jedni su, pak, tvrdili da pripadaju Hunima iz 4. i 5. stoljeća. Danas je, međutim, sasvim izvjesno da su daleko mlađeg datuma,

153) Š. Bešlić, O običaju "dvostrukog sahranjivanja" kod nekih naroda, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s. XXIX, (Etnologija), Sarajevo 1974., p. 193-212.

154) P. Anđelić, Krunidbena i grobna crkva bosanskih vladara u Milima (Arnautovićima) kod Visokog, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s. XXXIV (1979), Sarajevo 1980., p. 214.

mada se ne zna još tačno kada je zaista započela njihova izrada. Sigurno je samo to da ih najveći broj potječe iz 14. i 15. stoljeća.

Najstariji do sada pronađeni stećak sa natpisom u kojem se spominje trebinjski župan Grd, potječe iz 12. stoljeća.¹⁵⁵ Njihova izrada i upotreba trajala je sve do dolaska Turaka, pa i nešto duže. Oslanjajući se na gore spomenuti natpis vijek njihovog postojanja se obično stavlja u razdoblje od 12 do 16. stoljeća. Logično je pretpostaviti da su stećci postojali i prije 12. stoljeća kad se počinju javljati s natpisom. Sasvim je izvjesno, međutim, da ih je islamizacija domaćeg stanovništva tokom 16. stoljeća najzad potpuno istisnula kao tip nadgrobnog spomenika, pa se može reći da njihov vijek savršeno odgovara vremenu postojanja samostalne srednjovjekovne bosanske države.

NASLIJEDE ANTIKE

Kako god je sporno pitanje starosti stećaka, tako je sporno i pitanje uzora po kojima su nastali. Dugo vremena je vladalo uvjerenje da je u tome važnu ulogu odigrao utjecaj antičkog sarkofaga. U novije vrijeme više se ukazuje na utjecaj monumentalne romaničke arhitekture sa primorja. Ima i mišljenja da su nastali pod utjecajem staroslavenske drvene arhitekture, odnosno sličnih grobnih spomenika koje su podizali Slaveni na sjeveru. Dosta je zastupljena i teza da su oni u najužoj vezi s pojavom bogumilstva na ovim prostorima, pa su im se korijeni tražili na istoku gdje je nastala ta vjera.

Čini nam se da je o tome najbolje mišljenje iznio dr Pavo Anđelić, dugogodišnji istraživač srednjovjekovne bosanske kulture. On smatra da se proces stvaranja i razvoja ovih spomenika odvijao na bosanskohercegovačkom prostoru, dok su strani uzori izvršili neznatan utjecaj, i oni su nebitni za ovo pitanje.¹⁵⁶

Mi bismo na to dodali da su u procesu njihovog stvaranja od mjesnih uzora znatno utjecali rimski oblici nadgrobničkih spomenika, jer je dokazano da su preživjeli predslavenski starosjedioci unijeli u srednji vijek Bosne mnoge tekovine antičke kulture, u čemu nije bilo iznimke ni sa nadgrobničkim spomenicima. To tim više što je Bosna puna spomenika iz antičkog doba, osobito grobnih, pa i

155) *M. Vego*, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, III, br. 128.

156) *P. Anđelić*, u "Kulturna istorija Bosne i Hercegovine", p. 459.

sarkofaga, koji su se svojim oblikom i ljepotom sami od sebe nametali kasnijim umjetnicima kao inspiracija. Bitno je naglasiti da svaki tip bosanskih stećaka ima pandan u rimskim nadgrobnim spomenicima, počev od stele koja odgovara stećku tipa ploče, pa do sarkofaga kojem odgovara stećak tipa sljemenjaka itd.

I sadržaj dekorativnih motiva stećaka je u uskoj vezi s antičkom umjetnošću, prije svega s tzv. provincijalnom, to jest ilirskom, koja ima najbolje egzemplare upravo na bosanskohercegovačkom prostoru. Prema tome, u definiranju problema nastanka stećaka ne može se zanemariti retardirani utjecaj antičke umjetnosti, a u nekim segmentima (sadržaj sižea i tehnika njihove obrade), to je sasvim očividno. Dovoljno je uporediti neke spomenike ilirske umjetnosti, na primjer, tzv. japodske urne iz bihaćkog kraja ili votivne ploče domaćih kultova i sl., pa da se vidi očit kontinuitet u tehnici rada i izbora motiva (konji, jahači, ptice, dvoboji i sl.).¹⁵⁷ Vezu stećaka sa antičkim razdobljem dokazuju i njihovi natpisi koji se i sadržajem i stilom vežu za antičku (rimsku) grobnu epigrafiku. Ta bliskost je tolika da se u nekim slučajevima javljaju potpuno isti natpisni sadržaji, npr. ispovijest pokojnika o njegovom životu, njegove molbe i poruke živim, šale, filozofske izreke i sl.

Dugo vremena je vladalo mišljenje da pojava stećaka savršeno odgovara vremenu pojave bogumilstva u Bosni, kao i to da u Bosni osim nekropola sa stećcima nema drugih groblja iz razdoblja srednjeg vijeka. Drugim riječima, smatralo se da su to isključivo bogumilska groblja, tim više što se u nekim natpisima sasvim jasno navodi da su pod njima pokopani pojedini bogumilski prvaci kao i obični vjernici.

Rezultati novijih istraživanja su, međutim, pokazali da su pod stećcima podjednako zakopavani kako bogumili tako i pripadnici drugih vjera, to jest katolici i pravoslavci. To dokazuje veliki broj uklesanih križeva na tim spomenicima, o čemu je već bilo naprijed govora. Osim toga, stećci su pronađeni i u rimokatoličkim crkvama i u grobljima oko njih, gdje se jamačno nisu pokapali bogumili.

Po svemu se može reći da stećci predstavljaju općebosanski tip nadgrobnog spomenika i da su ga podjednako svi koristili bez obzira na vjersku pripadnost. Da su, pak, pripadali samo bogumilima, onda bi se nalazili i u drugim zemljama, prvenstveno u Bugarskoj,

157) D. Sergejevski, *Iz problematike ilirske umjetnosti*, ANUBiH, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, 1, Sarajevo 1965., p. 119-142, sa tablama.

gdje je također bilo sljedbenika te vjere, a njih nema nigdje do u Bosni. Zato se može sasvim pouzdano reći da je taj oblik nadgrobnog spomenika izvorno bosanski, a kako je najveći postotak srednjovjekovnog bosanskog stanovništva bio bogumilske vjere, shvatljivo je da najveći broj tih spomenika pripada bogumilima.

Kako ta vjera ima korijene u kasnoj antici, ona je unijela u srednji vijek i elemente grobne umjetnosti iz te epohe, pa je teorija o vezi bogumilstva (bosanske hereze) i stećaka sasvim osnovana. To što su se pod njima pokopavali i pripadnici pravovjernih kršćana, rezultat je tradicije naroda na ovom prostoru, jer su bogumili kao i katolici, odnosno pravoslavci, bili pripadnici istog naroda - Bošnjani. Sasvim je razumljivo da su svi koristili iste tipove nadgrobničkih spomenika, s tim da su sljedbenici određene vjere na njih stavljali odgovarajuća obilježja svoje vjerske pripadnosti: bogumili polumjesec, zvijezdu, sunce i druge "paganske" simbole, dok su pravovjerni kršćani najčešće stavljali znak križa.

KRIŽ I POLUMJESEC

Evidentno je i to da se nestanak stećaka savršeno podudara s otpočinjanjem procesa islamizacije Bosne, to jest da su nestali zajedno s bogumilstvom, a naprijed je rečeno da su na islam uglavnom prelazili pripadnici bogumila. Taj proces se može veoma lijepo pratiti upravo preko nadgrobničkih spomenika.

Već pripadnici prvog pokoljenja koji su prešli na islam, počinju napuštati stari oblik grobnog obilježavanja (stećke), i počinju upotrebljavati nišane. Oni najraniji oslanjaju se i oblikom i sadržajem na stećke. Naime, na njih se dugo vremena stavljaju stari znaci, u nekim slučajevima čak i križ, kakav je slučaj s nišanima u Žunovima i Kalimanićima kod Sokoca, a u nekim slučajevima uz križ se stavlja i polumjesec, kako to pokazuje jedan nišan u Ljubini kod Ilijaša.¹⁵⁸

Na nišanu vojvode Radivoja Oprašića iz Oprašića kod Rogatice nalazi se sav sadržaj uobičajen za stećke: likovna predstava (lav i mač), te natpis na bosančici koji započinje na uobočajan način: *Ase leži počteni vitez ...*

Uostalom, i samo pokopavanje obavlja se na istom groblju - sin uz oca, unuk uz djeda itd. Dok na grobovima očeva i djedova stoje

158) Š. Bešlagić, *Stećci centralne Bosne*, p. 65, sl. 87-88.

stećci, na grobovima njihovih potomaka stoje nišani. Zato se na čitavom području Bosne i Hercegovine uz svaku nekropolu sa stećcima skoro redovito nalazi muslimansko groblje. To je najjasniji dokaz kako je tekao proces pretapanja bogumila u pripadnike islama.

*Prvi nišani, druga polovica XV stoljeća
(Ljubina kod Ilijaša)*

Iako nas od vremena stećaka dijeli više od pet stotina godina, u svijesti bosanskih muslimana je još uvijek prisutan osjećaj vjerske i nacionalne povezanosti sa stećcima. Takva groblja, ili samo pojedini, izolirani stećci, još se uvijek ograđuju, održavaju i čuvaju jer je onima koji se brinu za njih u podsvijesti prisutna spoznaja da u njima leže njihovi preci.

Osjećaj povezanosti sa stećcima je još jače izražen kroz vjerske manifestacije. Spomenut ćemo, na primjer, kišne dove, koje muslimanske žene obavljaju u ljetnim mjesecima za velikih suša, na

groblju sa stećcima ili uz neki usamljeni takav spomenik. To su isključivo ženske molitve tokom kojih učesnice zasjednu uokolo stećka i obavljaju obred. Pisac ovih redova se sjeća da je kao dijete sa svojom nanom (hodžinica i bula) prisustvovao takvim obredima, a sa majkom dok bi ona proučila Fatihu (molitva za pokojnike), svaki put kad bi naišla pored kojeg takvog stećka. To sve govori kako je duboko u svijesti današnjeg bosanskog čovjeka odakle potječu njegovi korijeni, kao i to da je sve ono što je bilo i što je stvarano za vrijeme davnašnjih bosanskih banova i kraljeva, pripadalo njihovim precima, među kojima su upravo bogumili bili najbrojniji.

OSVRT NA PODATKE KOJI UKAZUJU DA JE U SREDNJOVJEKOVNOJ BOSNI POSTOJAO I DJELOVAO UNIVERZITET

*Referat podnesen na znanstvenom skupu
"Prilog historiji kulturno-obrazovnog razvitka Bosne i Hercegovine", održan 2. i
3. rujna 1993. godine*

Zanimljivo je da je jedan izuzetno važan povijesni podatak iz 14. stoljeća ostao izvan interesa istraživača srednjovjekovne bosanske prošlosti. Riječ je o zapisniku sa istrage jednog optuženog za herezu koju je 21. kolovoza 1387. godine obavio inkvizicijski sud u Torinu, u Italiji. Koliko mi je poznato, na ovo se ukratko osvrnuo samo pokojni dr Đuro Basler, i to je sve.¹⁵⁹ O čemu se zapravo radi?

Godine 1387. pred inkvizicijskim sudom u Torinu pojavio se trećeredac Jakov Bech iz Chieria kod Torina, pod optužbom da je sljedbenik heretičke sekte. U svome iskazu, opisujući kada i kako je to postao, rekao je slijedeće: Negdje oko 1377. godine nagovorili su ga izvjesni Jacelin Palatia, Petar Patricii i neki čovjek "de Sclavonia", to jest iz Bosne, čije je ime zaboravio, da uđe u njihovu sektu. Pouku o tome šta sekta propovijeda, primio je u Jacelinovom

159) **Đ. Basler**, *Najstariji univerzitet u Bosni i Hercegovini, "Oslobodenje" od 27.3.1971. Isti autor, Gnostički elementi u temeljima crkve bosanske, Radovi sa simpozijuma "Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura", Izdanja Muzeja u Zenici, III, Zenica 1973., p. 273.*

dvorcu, i tako je počeo slijediti krivovjerno učenje koje je zvanična crkva najstrože proganjala i osuđivala.¹⁶⁰

IZ ITALIJE U BOSNU NA STUDIJE

Nakon što je optuženi Bech primio potuku, Petar Patricii ga je poslao "in Sclavoniam pro doctrina praedicta integraliter addiscenda et perfecta a magistris ibidem commorantibus", to jest "u Slavoniju (misli se na Bosnu) da ondje potpuno i savršeno izuči doktrinu kod tamošnjih učitelja". Za put je dobio deset forinti, i prema uputama krenuo je "in locum qui dicitur Boxena qui locus subest cuidum domino, qui vocatur Albanus de Boxena", to jest "u mjesto zvano Bosna kojim upravlja bosanski ban". Jakov je pošao na put ali nije stigao do cilja. Na moru ga je zadesilo nevrijeme, odnosno doživio je brodolom.¹⁶¹

Za naše pitanje važan je dalji iskaz optuženog. Naime, spomenuviši zemlju u koju se zaputio i gdje je trebalo usavršiti učenje koje je slijedila sekta, naveo je podatak da su prije njega u tu zemlju, odnosno kod tamošnjih učitelja, odlazili na naukovanje brojni građani Chieria. Naveo je i njihova imena te godine kada je koji tamo bio. To su Moretus Rabellator de Balbis, koji je boravio oko 1347. godine; Giovanni Narro i Grano Bencius oko 1360; Petar Patricii 1377 i njegov brat Jakov oko 1382, te Berardo Rascherius oko 1380. godine.¹⁶² Iz svega se, dakle, vidi da je riječ o sljedbenicima heretičkog učenja koje je zvanična crkva osuđivala i proganjala, te da su dotični održavali prisne veze s hereticima Bosne.

Podaci koje je zabilježio torinski sud savršeno se podudaraju sa stanjem kakvo je bilo u Bosni tokom 14. stoljeća. Ovdje se hereza toliko razvila da se ne samo slobodno slijedila nego je takoreći slovila za državnu vjeru, što je bio jedinstven slučaj u Evropi. Među institucijama koje su je dovele do takvog položaja i značaja, važno mjesto je svakako zauzimala i naobrazba vjerskog kadra, i to na svim

160) **G. Amati**, *Processus contra valdenses in Lombardia superiori anno 1387*. Archivio storico italiano, ser. III, sv. II, 1, Firenze 1865., p. 53.; **J. Šidak**, *Problem "bosanske crkve" u našoj historiografiji...*, RAD JAZU, knj. 259, Zagreb 1937., p. 75. i d.; **F. Šanjek**, *Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, Zagreb 1975., p. 41, 108-109.

161) **F. Šanjek**, o. c., p. 108.; **J. Šidak**, o. c., p. 76.

162) *Biblioteca Casanatense - Roma. ms. lat. 3127, fol. 144.*

Ita georgio dimitri & elio

Et ab officio nostro & eorum qd pcedit pcepit in domibus ipso

Interrogat si pmissit etiam ipse esse de pectore & credenda ipse pcedit
q pcedit pectore & fuit in dca credenda hys ad dca pcedit

Ita dicit q qd est pectore pectore in omni pectore & ipse pectore
plures absoluit credens hys absoluit & absoluit pectore
a pectore more ipse

Ita pectore pectore ipse pectore dca pectore Inquisitio tunc qd
qd examinauit tunc dca pectore de pectore pectore qd no pectore
no pectore pectore & pectore aliquid dca pectore pectore pectore
pctore pectore & pectore pectore pectore pectore

Ita quot annis pectore an dca pectore in dca credenda pectore q
Quot annis in dca

Ita pectore q pectore & pectore in manu dca pectore Inquisitio
pectore dca pectore pectore pectore pectore pectore pectore
cul dca pectore pectore & credenda & pectore dca pectore
pectore & pectore martini & georg & dca pectore pectore pectore
pectore in dca credenda pectore pectore pectore pectore

Ita dicit de pectore de pectore q modo pectore dca annis in dca q pectore
pectore pectore pectore pectore in pectore pectore pectore pectore
pectore pectore pectore a pectore pectore pectore in loco qd
pectore qd pectore pectore. tunc dca qd pectore pectore de pectore
& pectore dca pectore pectore Et dca pectore dca pectore dca
pectore & fuit pectore pectore pectore pectore pectore pectore
pectore pectore pectore pectore in pectore pectore pectore

Sudski iskaz Jakova Becha dat inkvizicijskom sudu u Torinu 1387.
godine da su tamošnji patareni (heretici) odlazili na studije u Bosnu

nivoima. Zato ćemo obratiti pažnju na ključne riječi iz izjave optuženog Jakova Becha: Prvo, Bosna se spominje kao odredište kuda su odlazili talijanski heretici, to jest studenti, da prodube svoje znanje iz filozofsko-teoloških doktrina, i, drugo, kaže se da to obavljaju kod tamošnjih učitelja (magistra), to jest profesora, iz čega proističe logičan zaključak da je riječ o učilištu, odnosno univerzitetu čija je reputacija doprla i izvan bosanskih granica. Zna se da je za stjecanje bilo kojeg renomea potrebno poprilično vrijeme, a to znači da je taj univerzitet daleko starijeg datuma od 1347 godine kada se prvi put spominje u torinskom sudskom aktu.

STAROST BOSANSKOG UNIVERZITETA

Potrebno je, naime, napomenuti da su već u Kulinovo doba u Bosni djelovali filozofsko-teološki teoretičari. Oni su ti koji su 1203. godine vodili dogmatske rasprave s papinim izaslanikom Casamarisom, inače vrsnim vatikanskim teoretičarem, povodom optužbi da se u Bosni masovno slijedi krivovjerje. Samo se po sebi razumije da su naši teolozi morali biti školovani i visokoučeni, a ta znanja su, dakako, mogli steći samo na visokom učilištu ranga univerziteta, i to na tlu Bosne, s obzirom da su zastupali dualističko učenje koje nigdje u Evropi nije imalo slobodu djelovanja do u Bosni. Bilo je više preduvjeta da glas o bosanskom univerzitetu dopre izvan granica zemlje. Iz povijesnih vrela znamo da su talijanski, francuski, bugarski i drugi heretici održavali prisne veze s bosanskim hereticima te da je bosanska crkva kod svih uživala visok ugled. Bitno je napomenuti da se hereza na ovom prostoru slobodno ispovijedala, da su u njoj djelovali dobri poznavaoi dualističkih doktrina, i da je Bosna za sve sljedbenike tog učenja predstavljala sigurno utočište u slučaju proganjanja u vlastitoj sredini.¹⁶³

Kakav je mogao biti karakter tog starobosanskoga univerziteta koji spominju talijanski inkvizicijski spisi? Na osnovi onoga što znamo o bosanskoj herezi, to jest bogumilstvu, kako je kod nas udomaćeno reći, jasno je da je riječ o neomanihejskom učenju dualističkog sadržaja. Ukratko, suština tog učenja je čisto filozofsko-teološke naravi; prema tome, riječ je o visokim naukama koje zahtijevaju široku organizaciju i uvjete djelovanja.

163) A. Babić, *Bosanski heretici*, Sarajevo 1963., p. 66-69.

UNIVERZITET HERETIČKIH ZNANOSTI

S obzirom da je riječ o učilištu na kojem su se izučavale visoke filozofske i teološke doktrine, a znano je da njih mogu slijediti samo lica odgovarajućeg predznanja nižeg stupnja, sasvim je izvjesno da se ovdje radi o učilištu ranga univerziteta, koji se nije ni po čemu razlikovao od ostalih onovremenih evropskih univerziteta. Razlika je bila samo u tome što su se ovdje izučavale dualističke (krivovjerne) doktrine pa je za pravovjernu Evropu bosanski univerzitet bio heretički i kao takav ozloglašen i anatemiran.

Međutim, njegov značaj je upravo u tome što je to bilo jedino evropsko učilište tog karaktera. To potvrđuju i podaci da su na njemu studirali studenti iz drugih zemalja, prvenstveno iz Italije. Znano je da su postojale prisne veze bosanskih heretika i sa katarima (albigenzima) iz južne Francuske. Na njihovom savjetovanju održano 1167. godine u Saint-Félix-de-Caraman kod Toulouse, starješina carigradskih heretika Niketa savjetuje im da svoju crkvu organiziraju po uzoru na bosansku.¹⁶⁴ Dokumenti iz 1223. godine donose da je njihov papa, odnosno "antipapa", kako ga nazivaju rimski crkveni dokumenti, dugo vremena boravio u Bosni. Spomenute godine, kardinal Konrad javlja francuskim prelatima da se vjerska situacija u južnoj Francuskoj pogoršala dolaskom predstavnika albigenškog, to jest francuskog "antipape", koji inače boravi u Bosni. S obzirom da je tu boravio duže vrijeme, njemu su povremeno na savjetovanje dolazili njegovi zamjenici iz Francuske.¹⁶⁵ Kako su i južnofrancuski heretici slijedili dualističko učenje, za pretpostaviti je da su i njihove pristalice dolazile na studije u Bosnu, pošto u svojoj sredini, gdje su djelovali kao tajna sekta, nisu imali mogućnost za sistematsko naukovanje. Možda je dotični francuski "antipapa" i sam uzimao učešće u radu bosanskog univerziteta.

SJEDIŠTE UNIVERZITETA

Iako nema pouzdanih podataka o tome gdje je bilo sjedište ove starobosanske visokoškolske institucije, od mogućih mjesta koja bi došla u obzir, na prvo mjesto dolazi okolica današnjeg Visokog, ili

164) *F. Šanjek*, o. c., p. 53.

165) *F. Šanjek*, *Albigeois et "chrétiens bosniaques"*, *Revue d'histoire de l'Eglise de France*, 2, 1973, p. 251-267.

tačnije, nedaleko Moštre.¹⁶⁶ Podsjetimo se da se tu nalazilo političko i vjersko središte starobosanske države, to jest dvor prvih banova i hiža (sjedište) djeda bosanskog (poglavar crkve bosanske). U susjednim Milima (današnji Arnautovići) sastajala se bosanska skupština (stanak), a tu je bila i krunidbena crkva. U nedalekom selu Muhašinovići otkriveni su ostaci Kulinove crkve itd. Prema tome, sasvim je vjerojatno da se u Moštru, uz kaptol crkve bosanske, nalazilo i sjedište univerziteta, o kojem je ovdje riječ.

U torinskom sudskom spisu doslovno stoji da su talijanski heretici odlazili na studije u mjesto zvano "Boxena", to jest Bosnu. Rezultati novijih povijesno-arheoloških istraživanja pokazuju da je u srednjem vijeku uz pojam *Bosna* kojim se nazivala zemlja i rijeka, zaista postojalo mjesto zvano *Bosna*, i da se ono nalazilo upravo na području današnjeg Visokog.¹⁶⁷ To je vjerojatno Moštre, za koje je rečeno da su se u njemu nalazile sve državne i vjerske institucije. Dakle, nema razloga da sjedište našeg prastarog univerziteta tražimo izvan ovog mjesta.

Postavlja se logično pitanje zašto o ovom starobosanskom univerzitetu nema više i potpunijih podataka, kakav je slučaj s ostalim onovremenim evropskim univerzitetima, za koje se zna da ih je 1300. godine u čitavoj Evropi bilo 23, a već 1400. godine 44. Ne smije se, međutim, smetnuti s uma činjenica da je u Evropi teško naći zemlju koja je prošla tolike ratove, stradanja i razaranja, kakav je slučaj sa Bosnom. Svaki takav vihor u nepovrat je odnosio sve što je ljudska ruka na ovim prostorima stoljećima stvarala. Preostalo je samo ono što se zateklo u inozemstvu, a tu spada i spis iz Torina u kojem se spominje naš univerzitet.

Drugo, o njemu izvan zemlje i nije moglo biti puno vijesti jer je riječ o heretičkoj instituciji pa je kao takva u evropskim crkvenim i svjetovnim krugovima bila nepriznata i smatrana je osionim gnijezdom heretičke misli. No, bez obzira na to, bitna je činjenica da je taj starobosanski univerzitet postojao i djelovao, prije svega za potrebe naobrazbe domaćeg vjerskog i svjetovnog kadra. Bogumilske starješine (djed, gost, starac, strojnici i drugi), bili su učenici ljudi koji su stavove bogumilskog, to jest dualističkog učenja, tumačili principima filozofije, a da bi bili kadri to činiti i suprotstavljati dualističko učenje stavu zvanične crkve, morali su dobro poznavati

166) Na Moštre ukazuje i *Đ. Basler* (njegovo nav. dj. p. 273.).

167) *P. Anđelić, Bobovac i Kraljeva Sutjeska, Sarajevo 1973., p. 231-234.*

obje teološke doktrine, kao i temelje drugih humanističkih znanosti. Dualističku doktrinu su mogli upoznati samo na licu mjesta, to jest u Bosni, jer hereza nigdje drugdje u Evropi nije imala slobodu djelovanja niti se mogla slobodno izučavati kao ovdje.

OPĆEBOSANSKO UČILIŠTE

Na ovom učilištu visoka znanja su vjerojatno stjecala i svjetovna lica, prije svega brojni dijaci koji su djelovali na vladarskom i vlastelinskim dvorovima. Oni su bili ti koji su vladarima i velikašima sastavljali i pisali povelje, pisma, oporuke i dr. na raznim jezicima i pismima. Veliki broj sačuvanih vjerskih rukopisa koji su nastali na ovom tlu, dokazuju da su postojale i institucije skriptorija, to jest prepisivački centri, kao i biblioteke. Njih su, dakako, mogla voditi samo učena (školovana) lica. Tako je bilo u čitavoj onovremenoj Evropi, i Bosna je, kao i drugi, samo slijedila duh vremena.¹⁶⁸

Kao što su na ostalim evropskim učilištima djelovali i predavali znameniti profesori, koji su uglavnom bili crkvena lica, isti je slučaj bio u Bosni. Najučenija domaća lica bili su bogumilski prvaci pa su, bez sumnje, u isto vrijeme bili i profesori na ovdašnjem univerzitetu. Izvorna građa njih isključivo spominje kada su u pitanju dogmatske rasprave s predstavnicima rimske crkve. Oni su bili najpozvaniji interpretatori i naučitelji dualističkih dogmi i shvaćanja. U toj funkciji su predstavljeni i na nadgrobnim spomenicima.

Na stećku iz Humskog kod Foče prikazan je izvjesni gost Milutin s knjigom u ruci, kao simbolom svoje učenosti i profesije. Ista slika se vidi na stećku iz Hoćevlja kod Breze na kojem je prikazan lik kako sjedi na stolici, a ispred njega otvorena knjiga, dakle tipičan prikaz jednog učenjaka, odnosno profesora.¹⁶⁹

Ovaj starobosanski univerzitet je, bez sumnje, opstao i djelovao dokle god je postojala srednjovjekovna bosanska država, a s njome i bosanska hereza, odnosno bogumilstvo. Padom Bosne pod Turke 1463. godine i masovna islamizacija koja je potom uslijedila, dovelo je do odumiranja bogumilstva, što je, pak, dovelo do gašenja njegovih institucija, u što spada i učilište o kojem je ovdje riječ.

168) A. Babić, o.c., p. 115.

169) Š. Bešlagić, *Stećci - kultura i umjetnost*, Sarajevo 1982., p. 246. sl. 86. i p. 248. sl 88.

*Lik na stolici pred otvorenom knjigom - simbolom svoje učenosti
(stećak u Hoćevlju kod Breze)*

Za očekivati je da će dodatna istraživanja u ovom pravcu otkriti još poneki podatak ovog sadržaja koji će upotpuniti naša saznanja o ovom važnom segmentu naše srednjovjekovne kulturne prošlosti. Sama činjenica da je Bosna u srednjem vijeku imala visokoškolsku instituciju ranga univerziteta, velika je povijesna činjenica, i opravdava ma koliki napor u daljnjem rasvjetljavanju njegovog postojanja i rada.

a)

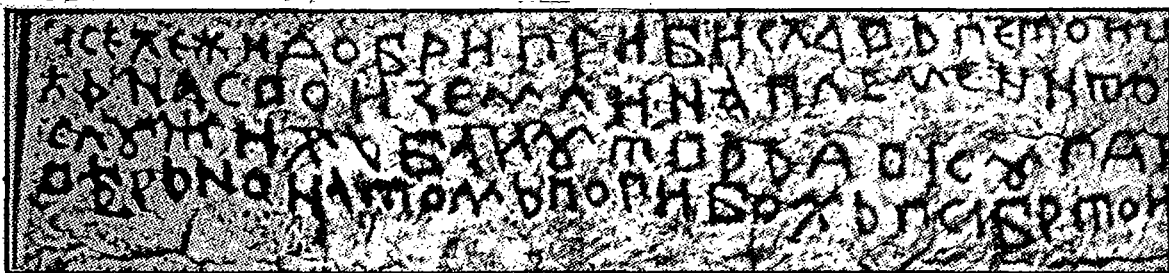
b)

c)

d)

e)

f)

Dvije hiljadegodišnji tragovi pismenosti na tlu Bosne:

a) etrursko-umbrijski natpis, 6. stoljeće st. e. (Pod kod Bugojna) b) natpis na grčkom, 1-2. stoljeće n. e. (Gradina kod Srebrenice) c) natpis na latinskom, 3. stoljeće n. e. (Borčani kod Duvna) d) natpis na glagoljici, 12. stoljeće (okolica Banjaluke) e) natpis na bosančici, 14. stoljeće (Ljusići kod Kalinovika) f) natpis na arapskom, 16. stoljeće (Sarajevo)

PORTRET STAROBOSANSKE PRIJESTOLNICE

BOBOVAC - PRIJESTOLNICA SREDNJOVJEKOVNE BOSANSKE DRŽAVE

Kroz razdoblje od 500 do 600 godina, koliko je trajala srednjovjekovna bosanska država, glavni, odnosno prijestolni grad, mijenjao je mjesto dva puta. Koliko se može saznati iz povijesno-arheoloških izvora, najstarije sjedište starobosanske države nalazilo se u okolici današnjeg Visokog, ili tačnije, na prostoru današnjeg sela Moštre. Plodno i prostrano Visočko polje predstavlja značajan poljoprivredni region. Tu je sve donedavno bilo najjače tržište poljoprivrednih proizvoda u ovom dijelu Bosne. Ovom geografskom i agrarnom centru gravitirala su široka područja srednjovjekovnih župa Trstivnica, Vidogošća i Lepenice, a to su današnje općine: Visoko, Ilijaš, Breza, Vareš, Kakanj, Kiseljak, Kreševo i Fojnica. To, kao i komunikacijska povezanost visočkog kraja s ostalim dijelovima Bosne, bili su razlog da se na ovom prostoru razvije jak politički i upravni centar na samom obzoru srednjeg vijeka. Tu je nastalo i jezgro starobosanske države, a iz ovih krajeva vuče korijen i bosanska dinastija Kotromanića. Sve je to utjecalo da se ovdje podigao dvor prvih bosanskih vladara.

NA TEMELJIMA PROŠLOSTI

Arheološka istraživanja su dokazala da objekti vladarskih institucija ovdje direktno leže na temeljima antičkih zgrada,¹⁷⁰ što pokazuje da je riječ o izvjesnom kontinuitetu, a to znači da je okolica današnjeg Visokog i u rimsko doba fungirala kao administrativno središte šireg regiona. Podsjetimo se da se na ovom prostoru nalazilo i plemensko središte ilirskih Dezitijata koji su naseljavali srednju Bosnu.¹⁷¹ Shodno tome i Rimljani su tu organizirali svoje središte, pa je na tim osnovama ponikao i srednjovjekovni upravni centar koji je vremenom prerastao u središte srednjovjekovne bosanske države. Takvo stanje se zadržalo sve do početka 14. stoljeća, kad se zbog učestalih upada neprijateljskih vojski sjedište države i dvor prenosi u nedaleki planinski grad Bobovac.

Danas se sasvim pouzdano zna da se srednjovjekovna bosanska prijestolnica nalazila na prostoru sela Moštre, udaljenom od Visokog koji kilometar. U susjednom selu Muhašinići (Biskupići) pronađen je Kulinov natpis kao i ostaci njegove crkve, zatim staro groblje i temelji starih zgrada. U Moštru je 1323. godine ban Stjepan II izdao povelju knezu Vukoslavu, a kralj Tvrtko je 1381. godine "u svom dvoru na Moštrima" izdao povelju vojvodi Hrvoju Vukčiću. Kraljica Jelena Gruba je 1397. godine iz Moštra pisala pismo Dubrovačkoj Republici itd.

U Moštru se nalazilo i sjedište vjerskih institucija, među kojima kaptol Crkve bosanske, zapravo dvor djeda bosanskog - poglavara bosanskih bogumila, zatim bogumilsko učilište (univerzitet) i dr., a u susjednim Milima (danas selo Arnautovići), nalazila se krunidbena crkva, mauzolej bosanskih banova i kraljeva, bosanska skupština (stanak) itd.¹⁷²

Kada su koncem 12. i početkom 13. stoljeća učestali napadi stranih vojski na Bosnu, prijestolnica u Moštru je postala nesigurna jer se nalazila u ravnici i bez odgovarajuće zaštite. To je razlog da je odatle prenijeta u dobro zaštićeni i nepristupačni Bobovac, udaljen desetak kilometara, na sjeveroistok od Kraljeve Sutjeske. Iako je Bobovac postojao od ranije, izgleda da je u njega definitivno preselio tek ban

170) *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XXVI, Sarajevo 1914., p. 12, 223.

171) *O plemenskom središtu Dezitijata u visočkom kraju: I. Bojanovski*, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, *Djela ANU BiH*, knj. XLVII, *Centar za balkanološka ispitivanja*, knj. 2, Sarajevo 1974., p. 183-185.

172) *M. Perojević*, *"Poviest Bosne i Hercegovine"*, Sarajevo 1942., p. 252 i 366.

Stjepan II (početak 14. stoljeća). Od tada pa sve do pada Bosanskog Kraljevstva (1463.god.) Bobovac je zvanično bio prijestolni i glavni grad Bosanskog Kraljevstva. Tu se nalazio dvor, prijestolje, tu se čuvala kruna, riznica, arhiv i sve drugo što sadrži prijestolnica.

ZAŠTITA U BRDIMA I KANJONIMA

Premještanje vladarskog dvora na Bobovac bilo je isključivo iz strateško-obrambenih razloga. To je planinski, teško prohodan i slabo naseljen kraj. Sa istoka mu je otežan pristup kanjonom rijeke Stavnje, sa zapada kanjonom Trstionice, a sa sjevera štiti ga planinski vijenac i kanjoni Krivaje. S juga, kuda vodi najbliži put iz doline Bosne i Kraljeve Sutjeske, nalaze se kanjoni Bukovice puni prepreka, koji su bili ojačani nizom strateških punktova. Stratešku vrijednost Bobovca predstavljala je i činjenica što mu je pozicija takva da se mogao vidjeti samo iz neposredne blizine, tek na udaljenosti od 1000 metara zračne linije.

Položaj na kojem je izgrađen predstavlja kraški greben čije se padine ponegdje skoro okomito obrušavaju u okolne potoke (rijeka Bukovica i Mijakovička rijeka). Na završetku tog grebena, iznad strmih gudura, stajao je grad sa svojim bedemima i kulama, a unutar njih kraljevski dvor. Zahvaljujući izvanrednom položaju i izuzetnoj utvrđenosti, bio je neosvojiv. Dodatnu sigurnost činio je čitav lanac utvrđenih punktova raspoređenih na prilazima gradu. U kanjonu Bukovice su u tu svrhu iskorištene pećine na liticama, kakav je, na primjer, slučaj na lokalitetu Gornje Ljestvače, otkud su straže u svako doba mogle prepriječiti put nadirućem naprijatelju. Uz sve to, protiv neprijatelja je korišten i sistem vodenih brana. U klancu Bukovice, ispod Ljestvače, još se primjećuju usjeci u živoj stijeni u koje su zaglavljivane grede. I narodno predanje spominje brane od volujskih koža iz kojih se ispuštala voda na nadiruću neprijateljsku vojsku koja je pod ogromnom vodenom masom naprosto bila brisana sa zemlje.¹⁷³

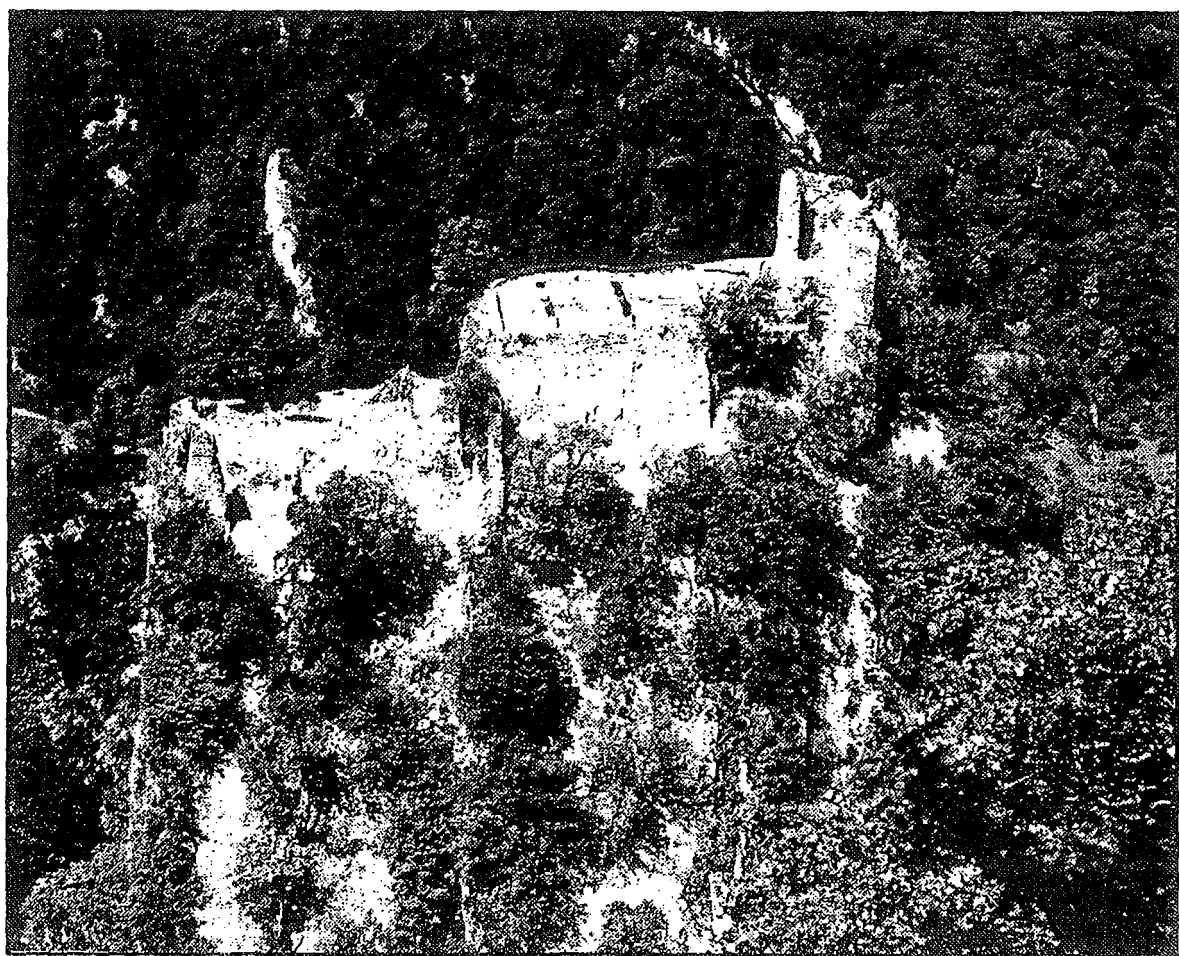
BEDEMI I KULE BOBOVCA

Grad je bio opasan visokim bedemima čija je ukupna dužina iznosila oko 1100 m. Debljina zida se kreće od 1 do 1,5 m. Ojačavalo ih je 11 kula, od kojih je pet bilo u sklopu zida a šest ih je stajalo

173) O tome: P. Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, Sarajevo 1973., p. 145-146.

samostalno ili u sklopu drugih objekata. Bilo ih je četvrtastih i okruglih. Prve su starijeg datuma, dok su okrugle iz vremena kad se pojavila artiljerija. Najstarija je ona koja se nalazi u sklopu dvora, promjera 8 x 8 m. Potječe iz antičkog doba, kako to pokazuje specifična tehnika rimske gradnje (polaganje kamena sistemom riblje kosti (opus spicatum). Kasnije je uz nju izgrađena još jedna od nekoliko katova i služila je kao osmatračnica.

Najvažnija kula u obrambenom sistemu Bobovca bila je tzv. branič-kula. Nalazila se na uzvišenju Vis, u sredini sjevernog zida bedema. Štitila je pristup gradu sa sjeverne strane, gdje je inače bila najosjetljivija obrambena tačka Bobovca pošto na tom dijelu sedla nije bilo nikakvih prirodnih prepreka. Zato je bedem na toj strani bio izuzetno debeo i visok, ojačan moćnim kulama. Debljina zida branič-kule, na primjer, u donjem dijelu iznosi čak 4 m, a bila je visoka tri kata.

Pogled na ruševine Bobovca sa istoka

U sklopu sjevernih bedema nalazila su se i glavna gradska vrata uklopljena u ogromnu četvrtastu kulu veličine 11,5 x 11,5 m. Debljina zida je oko 2 m. Ulaz u nju vodio je preko pokretnog mosta ispod kojeg je bio duboki jarak koji je presijecao sedlo čitavom širinom. Slična kula se nalazila i ispred ulaza u kraljevski dvor. I ovdje je pristup vodio preko pokretnog mosta. U zidu ove kule još se vide udubljenja u koja se uturala greda (mandala) za osiguranje vrata sa unutarne strane. Prilikom arheoloških iskopavanja, uz vrata je pronađena velika kamena kocka koja je služila za uzjahanje konja (binjektaš).

U sklopu dvora, pored ulazne kule, nalazile su se još dvije kule koje su u sistemu grada dodatno štatile kompleks dvora. To je inače bio najutvrđeniji dio grada, što se vidi i po debljini zidova dvorskih palača. S obzirom da je dvor zauzimao krajnju tačku bobovačkog sedla čiji se obronci skoro okomito obrušavaju u potoke ispod grada, bedemi ovdje nisu ni bili potrebni. Njihovu funkciju su preuzeli vanjski zidovi dvorskih palača. Može se samo zamisliti kako je Bobovac impresivno djelovao sa istočne, južne i zapadne strane jer su mjestimično litice tu visoke 50 - 70 m, a na njima su se dizali bedemi i zidovi dvorskih palača za daljnjih 20-ak metara. Iznad svih krovova stršila je kula osmatračnica, na kojoj se danonoćno vihorila zastava Kraljevstva Bosanskog, što je pružalo dodatnu impresiju.

STAROST BOBOVCA

Strateški položaj Bobovca iskoristili su ljudi već prethistorijskog doba. Pronađeni su ostaci naselja iz razdoblja rane bronce (početak II milenija st.e.), i život je tekao sve do željeznog doba. I Rimljani su ovdje imali utvrđenje, kako se to vidi po ostacima njihove arhitekture i drugim nalazima. Iz vremena kasne antike (5 - 6 stoljeće n.e.) zidovi su sačuvani u tolikoj mjeri da su kompletno uklopljeni u srednjovjekovnu gradnju.¹⁷⁴ To govori da na Bobovcu ustvari nije ni bilo dužeg diskontinuiteta života. Prvi bosanski banovi su u određenom razdoblju samo preuredili i prilagodili kasnoantičke ostatke za svoje potrebe, i tako je nastao srednjovjekovni Bobovac. Na njemu se može pratiti pet građevnih faza tokom kojih je prvobitno antičko utvrđenje (refugium) brojnim adaptacijama, gradnjama i dogradnjama, pretvoreno u proštrani dvor.

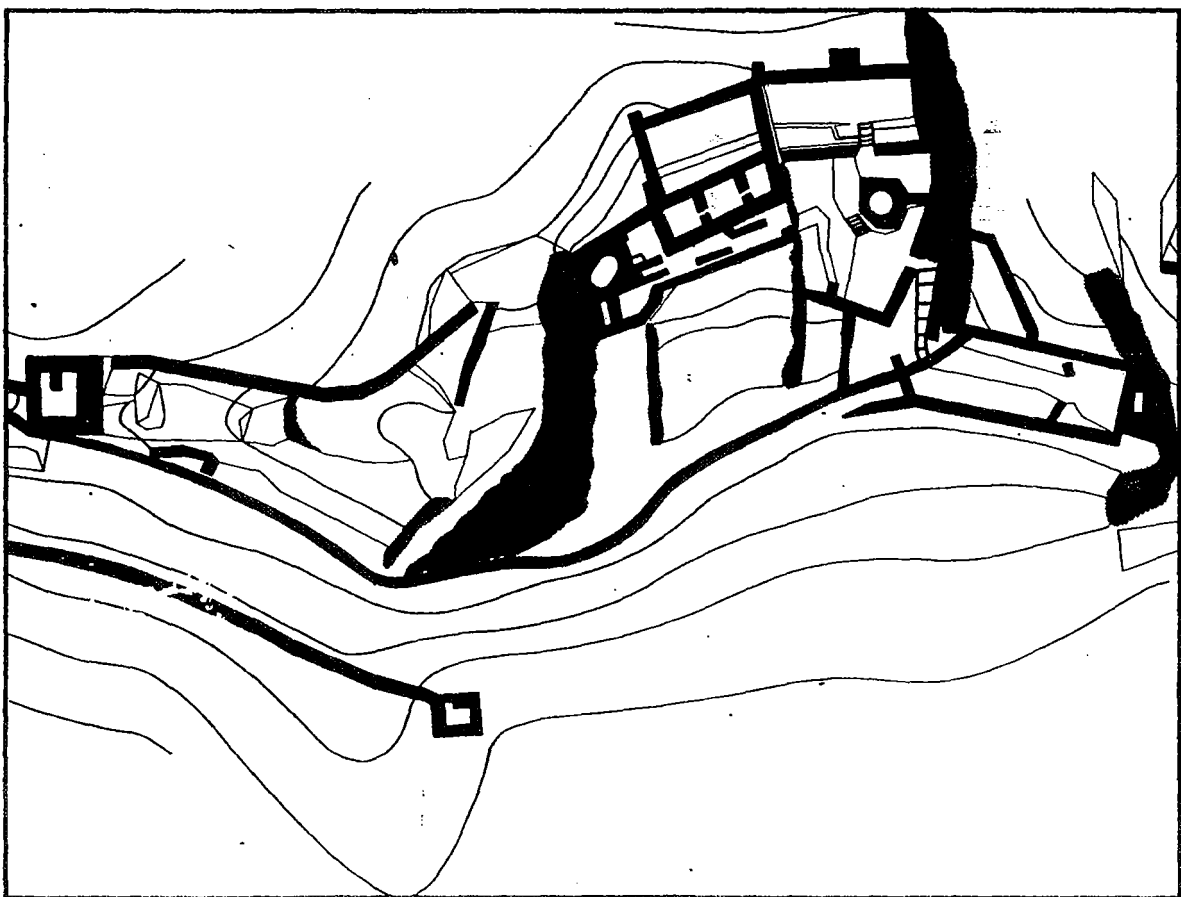
174) *D. Basler, Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1972., p. 19, 30, 47, 57-58.*

Graditelji banskih, a kasnije kraljevskih dvora, uspjeli su nevjerovatnom virtuoznosti nivelirati teren u tri oštro izdvojene terase koje se spuštaju od sjevera prema jugu sa visinskom razlikom od 6 do 10 metara, i na njima podići brojne objekte. Unatoč tome, kompleks dvora je bio tako izgrađen da se doimao kao jedinstvena građevina, kako u vizuelnom tako i u funkcionalnom pogledu.

DVOR

Kompleks dvora sačinjavaju slijedeći objekti: dvije palače (gornja i donja), pomoćne zgrade za smještaj zanatskih radionica, spremišta za žito i druge namirnice, zatim štale za konje, kovačnice, dvije cisterne za vodu te niz sporednih zgrada za spremišta i stanove posluge, a onda obrambeni objekti koji se sastoje od glavne kule, kule osmatračnice i bedema.

Izvan kompleksa dvora, na sjevernom produžetku kose, nalazila se grobna kapela (kraljevski mauzolej), do nje, s južne strane ok-

Tlocrt dvora

rugla kula, a sa sjeverne jedna veća palača, preko puta nje neka zgrada neidentificirane namjene, zatim, javna cisterna, trg, obrambeni elementi (bedemi, kule i dr.), i podgrađe. Jedan njegov dio nalazio se na sjevernoj strani ispod Visa, a drugi na jugozapadnim obroncima ispod dvora i bedema. Tokom iskopavanja evidentirano je 50-60 kućišta unutar bedema, a isto tako izvan grada. Bilo ih je bez sumnje više, kako se dađe naslutiti po usjecima u kameno tlo, koji su služili za postavljanje temelja.¹⁷⁵

Prilazni put dvoru vodio je od glavne gradske kapije, koja se nalazila na sjevernom dijelu sedla, preko zapadnih obronaka do dubokog jarka, preko kojeg je bio prebačen pokretni most. Kapija je bila u sklopu kule koja je štitila pristup. Kroz nju se ulazilo u prvo dvorsko predvorje u kojem su se nalazile pomoćne zgrade (štale, kovačnice, spremišta i dr.). Odatle se stepeništem, usječenim u živu stijenu, penjalo do druge gradske kapije. Po arhitektonskim ostacima može se zaključiti da je izgledala veoma monumentalno. Na vrhu luka bio je uklesan kraljevski grb od kojeg su tokom iskopavanja nađeni pojedini ulomci. Kroz ova vrata ulazilo se u sjeverno predvorje donje palače.

Donja, ili velika palača, ima dimenzije 25 x 10 m, a u visinu se dizala do četiri kata. S obzirom da su joj vanjski zidovi nalijegali na liticu visoku 50 -70 m, ujedno su imali funkciju bedema.

Kompleks gornje palače čine dvije palače - glavna i tzv. istočna (aneks), zatim glavna kula te predvorje. Prolaz iz donje u gornju palaču vodio je unutarnjim stepeništem. Dimenzije palača su 19 x 6 i 18 x 6 m. Ovaj dio dvora je služio za stanovanje kraljevske porodice, dok su se u donjoj, velikoj palači, nalazile službene prostorije; prijestolna dvorana, kancelarije, arhiv, riznica, i dr., a onda odaje za smještaj gostiju i dr. O unutrašnjem uređenju i izgledu ovih palača ponešto saznajemo iz pisanih izvora kao i preko arheoloških nalaza. Mnoštvo pronađenih ulomaka ukrasne arhitekture pokazuje da je unutrašnjost imala bogatu umjetničku dekoraciju. Jedan od natprozornika nosi reljefni ornament u vidu stilizirane bosanske krune. Prozori i dovratnici su bili ukrašeni kamenim reljefima. Ostaci zlatne boje pokazuju da su pojedini arhitektonski ukrasi, među kojima i kapiteli stupova, bili obojeni zlatnom bojom. Zidovi su bili obloženi platnenim zavjesama (tapetama) a bilo ih je i oslikanih višebojnim cvjetnim i drugim motivima. Prozori su bili

175) P. Andelić, o. c., p. 46-66.

ostakljeni, a zagrijavanje prostorija vršilo se keramičkim pećima. Pećnjaci su bili reljefno ukrašeni i emajlirani. Prilikom iskopavanja pronađeno je više takvih primjeraka.

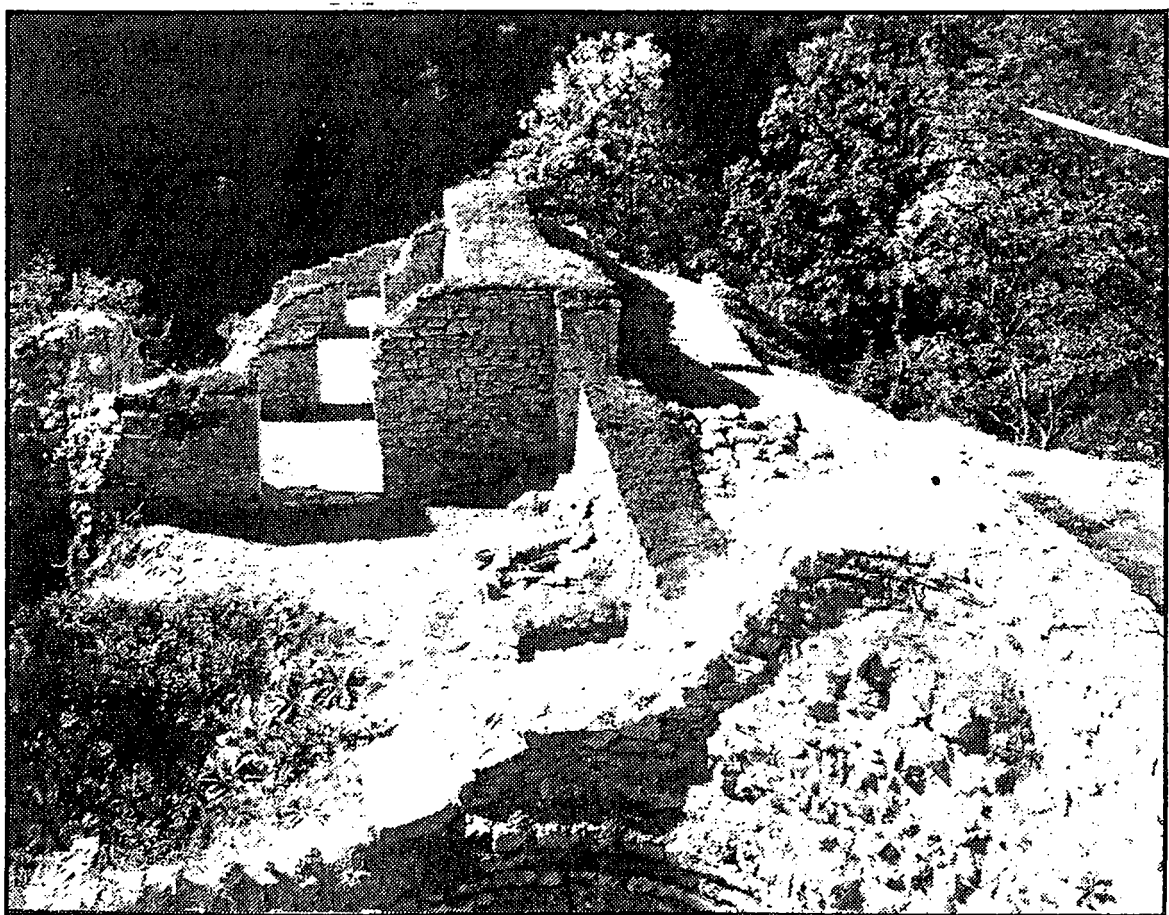
*Ulomak ukrasne arhitekture iz dvorske palače -
dio luka gotičkog prozora*

Posuđe, čaše i pribor za jelo mahom su bili od zlata i srebra, kako to saznajemo iz izvorne građe. Odjeća i ruho držalo se po ondašnjem običaju u velikim drvenim izrezbarenim škrinjama, koje su u srednjovjekovnim dvorovima činile sastavni dio namještaja. Ujedno su služile i kao klupe za sjedanje. Ostali dio namještaja su činili stolovi, stolice, razne police i drugi inventar, kako se to vidi na pojedinim umjetničkim predstavama koje prikazuju prizore sa dvora (npr. na raki Sv.Šimuna (sada u Zadru), koja prikazuje umiranje bosanskog bana Stjepana II).

O tome kako je izgledalo prijestolje bosanskih banova i kraljeva saznajemo preko likovnih predstava izrezbarenih na velikim

državnim pečatima. Tu su prikazani banovi i kraljevi kako sjede na njemu. U svim slučajevima izgleda izuzetno raskošno s mnoštvom gotičkih lukova i ukrasa, bez sumnje s mnogo zlata i dragulja.

U gradu su postojale tri cisterne; dvije u kompleksu dvora a treća na terasi Crkvice gdje se nalazio trg. Ova posljednja je bila namijenjena javnoj upotrebi za gradsko stanovništvo. Sve su bile približnih dimenzija: širina 5 a dubina 4-5 m. Ona koja se nalazila u velikoj dvorskoj kuli kompletno je izgrađena u zidnoj masi i potječe iz antičkog doba. Ona iz predvorja donje palače bila je ukopana u živu stijenu a onda ozidana i presvučena tzv. hidrauličnom žbukom koja ne propušta vodu. Bila je zasvođena i natkrivena drvenom konstrukcijom.

Dio dvora koji je pripadao stanu kraljevske porodice

Od objekta izvan dvorskog kompleksa najznačajnija je grobna kapela, odnosno kraljevski mauzolej. U njemu su se sahranjivali članovi vladarske dinastije Kotromanića mlađeg pokoljenja (stariji su se sahranjivali u Arnautovićima kod Visokog). Smještena je na

sjevernom produžetku sedla, na terasi Crkvice, neposredno uz okruglu kulu. Do iskopavanja nije se ni znalo da postoji. Teren je bio prekriven trnjem i žbunjem ali je svojom konfiguracijom stručnom oku nagovještavao da krije ostatke neke građevine. Tokom sistematskih iskopavanja Bobovca to mjesto je pretraženo u cijelosti, kojom prilikom su otkriveni ostaci mauzoleja a u njemu pet kraljevskih grobnica s posmrtnim ostacima brojnih članova dinastije. Grobnice su ukupane u pod a nad njima su stajali zidani sarkofazi, odnosno stećci, koji su bili obloženi reljefno ukrašenim pločama, od kojih su one odozgo sadržavale likove pokojnika. Njihovi ulomci su nađeni u dosta velikom broju.

Nijedna od grobnica nije nađena cijela. Već su ih davno otvorili i opljačkali tragači za zlatom. Tom prilikom su rastureni i skeleti. Arheolozi su ih našli u krajnjem neredu. Pojedini dijelovi kostiju nađeni su izvan grobnice, razbacani po kapeli u građevnom materijalu.

Ustanovilo se da se radi o grupnim grobnicama u kojima je sahranjivano po nekoliko članova uže porodice. Ukupno se uspjelo identificirati devet skeleta, ali je sasvim sigurno da ih je bilo mnogo više. Jedna od grobnica je, na primjer, služila kao osarij u koji su se odlagali ostaci ranije pokopanih osoba da bi se napravilo mjesto za novoumrle članove. Najraskošnija grobnica se nalazila u sredini prvog reda grobnog niza. Bila je rezervirana za vladara ali mu je tijelo tu ostajalo do ukupa njegovog nasljednika koji se tu polagao, a kosti njegovog prethodnika su se prebacivale u pokrajni osarij.

Na osnovi oznaka na grobnim pločama ustanovilo se da su ovdje ležali kraljevi: Ostoja, Ostojić, Tvrtko II i Tomaš, te kraljica Doro-teja. Za ostale skelete je neizvjesno kome su pripadali, ali je sasvim sigurno da se radi o članovima dinastije.

Do grobne kapele otkriveni su temelji jedne velike crkve. Po osnovnim karakteristikama plana (kvadratni prostor za vjernike i izduženi kor), može se zaključiti da pripada franjevačkom graditeljstvu. Situacija zatečenog stanja govori da nije bila nikada dovršena, odnosno nije se odmaklo dalje od temelja. Gradnju je vjerovatno prekinulo tursko osvajanje ili otpor bogumila.

DAH STAROG BOBOVCA KROZ ARHEOLOŠKE NALAZE

Tokom arheoloških istraživanja u ruševinama grada pronađeni su razni predmeti. Našlo se najviše arhitektonskih ulomaka, dek-

orativnih kamenih ukrasa, oruđa, oružja, ugljenisanog žita, ulomaka zemljanog i staklenog posuđa, prozorskog stakla itd. Od brojnih komada zemljanog posuđa ističu se bojeni primjerci (majolika), kod kojih dominira plava boja.

Zanimljivi su i nalazi pećnjaka (promjera 30 x 30 cm), koji su pripadali keramičkim pećima. Ima ih četvrtastih i u obliku čaše (lončića). Pronađen je i kalup za njihovu izradu, što govori da su izrađivani u samom gradu. Reljef jednog od njih prikazuje grb kralja Tvrtka II s natpisom, a drugi grb kraljice Doroteje (predstava zmaja koji guta srce), dok ostali sadrže vegetabilne i geometrijske motive. Napomenimo da su pećnjaci u Evropi 15. stoljeća veoma rijetki i nema analogija likovnim i konstrukcionim rješenjima kakvi se susreću u Bobovcu.

Od keramičkih izradevina zaslužuje pažnju nalaz svjetiljki, i to dvije vrste. Jedna ima oblik cilindra promjera 24 x 15 cm s otvorom za propust svjetlosti u obliku rozete. U drugom slučaju otvor je mrežast i čini ga niz povezanih krugova.

Kod ulomaka stakla koji potječu od prozorskih okana preovlađuju žućkasti i zelenoplavi tonovi. Stakleno posuđe (čase, boce, zdjele i dr.), bilo je također raznih tonova, a neki primjerci su ukrašeni plastičnim ornamentima u vidu apliciranih rebara, kapljica i sl., obično druge boje nego je tijelo posude.

Od nalaza oružja i ratne opreme brojni su četverobrudi vrhovi strijela, kamene topovske klugle, razni noževi i sl. Nađen je i pozlaćeni okov za korice mača, zatim dijelovi brončanih mamuza, dio kamenog kalupa za lijevanje olovnih puščanih zrna i dr. Nakita je nađeno malo, svega nekoliko prstenova, naušnica i srebrenih dugmadi. Veću skupinu nalaza čine razni katanci, ključevi, kvake i druge naprave za zaključavanje. Na terasi Crkvice, kod grobne kapele nađena su tri velika crkvena zvona. Zatečeni položaj govori da su tu namjerno zakopana. Da li je to učinjeno pred tursko osvajanje ili zbog protivljenja bogumila, za koje se zna da su mrzili njihovo oglašavanje, neizvjesno je.

U ruševinama dvorskih hambara nađena je izvjesna količina ugljenisanog žita. Bilo je moguće identificirati pšenicu, ječam i proso. Po čitavom gradu, osobito u kulama, nađeno je mnogo životinjskih kostiju, kakav je inače slučaj i na drugim starim bosanskim gradovima, što daje određenu sliku o ishrani bosanskog stanovništva srenjovjekovne Bosne. Analiza kostiju sa Bobovca pokazala je da se ovdje najviše jelo meso ovce, koze i goveda, dok su

kosti svinje sasvim rijetke. Kostii pijetla su nađene cijele u jednom zemljanom loncu.¹⁷⁶

BOBOVAC - SAN SVIH OSVAJAČA

S obzirom da je Bobovac, kako u domaćoj sredini tako i kod stranaca smatran ključem Bosanskog Kraljevstva, odigrao je veoma važnu ulogu u povijesti zemlje. Ko god je pokušavao da se domogne Bosne i njenog prijestolja, nastojao je domaći se Bobovca. On je predstavljao bitan faktor i u građanskim ratovima. Najteže dane doživio je u razdoblju od 1404. do 1410. godine tokom prijestolnih borbi između kralja Ostoje i kralja Tvrtka II. U nepunih šest godina prelazio je šest puta iz ruke u ruku, a kad su se u dinastičke borbe umiješali i Mađžari, u grad je u ljeto 1406. godine ušla njihova vojska gdje je ostala nekoliko godina podupirući kralja Ostoju. U ljeto 1407. godine u Bobovac je s vojskom došao i mađžarski kralj Sigismund, i tako se ostvario stoljetni san mađžarskih kraljeva da zaposjednu gnijezdo bosanskih kraljeva.¹⁷⁷

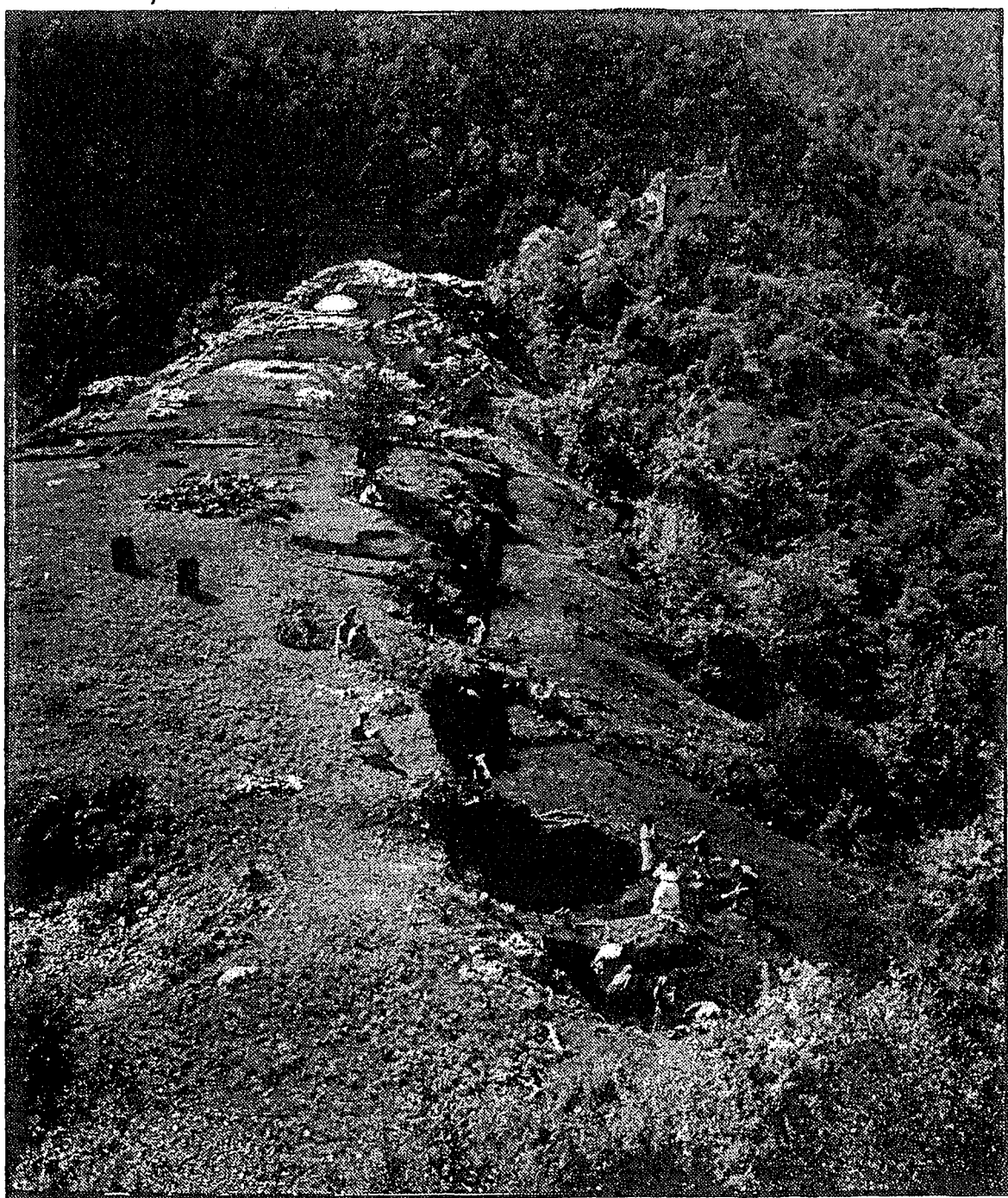
Sve osvajačke vojske koje su prodirale u Bosnu nastojale su po svaku cijenu domaći se Bobovca. To je pokušao i srpski car Dušan 1350. godine tokom rata sa banom Stjepanom II. Iako je s vojskom provalio s namjerom da prisvoji Hum (današnju Hercegovinu), smatrao je neophodnim da osvoji Bobovac. Podsjeo ga je s ogromnom vojskom i pokušavao na sve načine da ga osvoji ali nije uspio. Izvori kažu da se tom prilikom u gradu zatekla banova kćerka Elizabeta (Jelisaveta), neviđena ljepotica, za koju su strani posrednici za mir predlagali banu da je uda za Dušanovog sina Uroša, i da joj u miraz dade Hum, koji su Srbi već bili osvojili. Ban je to kategorički odbio, prestrojio je vojsku, potukao neprijatelja i natjerao ga preko Drine nanijevši mu strašne gubitke.¹⁷⁸

Malo je kome uspjelo zauzeti ovaj grad. Ni mađžarska vojska ne bi u njega ušla 1406. godine da je raskralj Ostoja nije pozvao i pustio unutra kao svoga saveznika nadajući se da će uz njenu pomoć povratiti prijestolje.

176) P. Anđelić, o. c., p. 111-138.

177) V. Ćorović, *Historija Bosne*, Beograd 1940., p. 395-397.; F. Šišić, *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić*, Zagreb 1902., p. 199., bilj. 174 i 175.

178) V. Klaić, *Poviest Bosne*, Zagreb 1882., p. 136-140.

Bobovac u vrijeme arheoloških iskopavanja

O tome kako su Turci zauzeli Bobovac, obavještavaju nas sami učesnici sultanovog pohoda. O tome govori i narodno predanje. Kod svih stoji ovo: kad je sultan vidio zidine Bobovca i položaj na kojem stoji, shvatio je da ga ne može zauzeti ni jurišem ni podsjedanjem. Ipak, nije htio odustati pa je naredio da se saliju teški topovi i da se grad tuče sa okolnih visova, ne bi li ga tako naćeo. To mu, međutim, nije bilo potrebno. Grad mu je nakon tri dana bez borbe predao

vojvoda Radak, kraljev zapovjednik Bobovca. To je bilo potpuno neočekivano, a s taktičko-obrambenog gledišta nepotrebno jer je grad bio tako osiguran svim i svačim da je mogao izdržati opsadu i do dvije godine.

O razlozima Radakovog postupka pisali su već njegovi suvremenici a i kasnija pokoljenja. To je ušlo i u narodno predanje. Kod svih se kaže da je to učinio iz osвете prema kralju, navodno, zbog krvavih progona bogumila. Naime, i on je bio bogumil ali je u tim progonima na silu postao katolik, kao i mnogi drugi njegovi zemljaci, pa je smatrao da će se kralju najbolje osvetiti na ovaj način.¹⁷⁹ Kako god da je bilo, svibnja mjeseca 1463. godine prijestolnica bosanskih kraljeva i glavni grad bosanske države Turcima je pao u ruke. To je ujedno značilo propast Bosanskog Kraljevstva i kraj srednjovjekovne bosanske države.

PONOS BOSNE

O tome kako je Bobovac izgledao u svom punom sjaju možemo tek pretpostavljati, jer se nisu sačuvali crteži ili neke druge predstave. Zahvaljujući izvještajima suvremenika, zatim arhivskim podacima o gradnji, dogradnjama ili popravcima pojedinih njegovih objekata (kulama, bedemima, cisternama, intervencijama na dvorskim odajama i sl.), a osobito građi koju su pružila arheološka iskopavanja, u stanju smo predočiti opću sliku njegovog arhitektonskog izgleda i sadržaja.

Uzimajući u obzir sve podatke koji nam stoje na raspolaganju, može se zaključiti da je Bobovac izgledao više nego veličanstveno. Sa svojim bedemima dugim oko 1100 metara, sa 11 kula, pokretnim mostovima, tri velike dvorske palače od nekoliko katova te drugim sadržajima, sve to postavljeno na vrhu grebena strmih strana, u šumsko-planinskom ambijentu i sa hućecim gorskim potocima ispod grada, u moru okolnih šuma, mora biti da se svakog posjetioca doimao istovremeno i zastrašujuće i zadivljujuće. To je u pravom smislu bilo neosvojivo gnijezdo bosanskih kraljeva i ponos bosanskog naroda.

Kao svaki stari grad, osobito prijestolni, i Bobovac je krio mnoge tajne burnih zbivanja, intriga i događaja koje su proživljavali nje-

179) *M. Orbini, Kraljevstvo Slovena, Beograd 1968., p. 375.; P. Andelić, o. c., p. 146.*

govi stanovnici. Uz ono lijepo, kao što su blistave svadbe, razne proslave i veselja, porodi i sl., bilo je i tužnih, pa i tragičnih epizoda. Do takvih nemilih događaja dolazilo je prilikom pokušaja dvorskih prevrata, raznih urota i sl., što je po pravilu imalo tragične posljedice. Među skeletima pronađenim u kraljevskom mauzoleju, a koji pripadaju članovima dinastije, kod jedne muške individue uočen je proboj prsne kosti s otvorom cca 1 cm, nastao ubodom koplja ili mača. To je prouzrokovalo smrt dotične osobe, jer na perforaciji proboja nema tragova zarašćanja. Na jednom skeletu ženske individue uočen je sličan proboj karlične kosti.¹⁸⁰ To su samo neka svjedočanstva onoga što se sve dešavalo na bobovačkom dvoru tokom stoljeća. Ipak, vjerovati je da je bilo daleko više veselih i radosnih događaja od onih koja su imala ovako tragične posljedice.

TAJNA BOBOVAČKIH RIZNICA I PODRUMA

Ako se uzme u obzir njegovo hiljadugodišnje postojanje i činjenica da vuče korijen iz antičkog doba, može se samo zamisliti šta je sve i koliko toga bilo u njemu pohranjeno, prije svega kulturno-umjetničkog blaga i drugih dragocjenosti, ne računajući tu prijestolni inventar kao što je kruna, žezlo, prijestolje i dr.

O blagu koje se čavalo u njegovoj riznici ponešto saznajemo od suvremenika. Ako sultanovi kroničari Ašik-paša Zade i Dursun-beg koji su pratili sultana u pohodu na Bosnu, za zaplijenjene riznice nekih kraljevih velikaša kažu da se u njima našlo "toliko blago i bogatstva da se izbrojati nije moglo",¹⁸¹ šta je onda tek nađeno u Bobovcu. Dubrovački povjesničar Mavro Orbini s kraja 16. stoljeća, piše na osnovi izvještaja o tim zbivanjima, da su Turci po zauzeću Bobovca između ostalih dragocjenosti u riznici zaplijenili i milijun dukata.¹⁸²

O bogatstvu bosanskih kraljeva u zlatu i srebru doznajemo iz brojnih arhivskih izvještaja. Jedan izvor, na primjer, spominje da su talijanski trgovci kralju Tvrtku nudili na prodaju jedan dijamant za 5.000 dukata. Ovaj ga je kupio ali im je znatno skresao cijenu. Zna se da je Tvrtko kupovao dijamante i po cijeni od 16.000 dukata. Izvještaji kažu da je kralj Tomaš za četiri godine isplatio sultanu

180) P. Anđelić, o. c. p. 82.

181) G. Elezović, *Turski izvori za istoriju Jugoslovena, Bratstvo 26, Beograd 1932.*, p. 33.

182) M. Orbini, o. c., p. 173-174.

Mehmedu II na ime mirovnog ugovora 160.000 dukata. Kada je ban Stjepan II udao kćerku za ugarskog kralja (1353.god.), spremio joj je takvo ruho da je svojim sadržajem zadivilo čitavu Evropu itd.

Bosanski kraljevi su crpili toliko bogatstvo iz vlastitih izvora. Izdašnost bosanskih rudnika zlata i srebra opjevali su već rimski pjesnici, a u srednjem vijeku za tim metalima je u Evropi vladala prava glad. Srebra je, na primjer, bilo toliko da su ga na ondašnja svjetska tržišta (Veneciju, Aleksandriju, Napulj, Dubrovnik itd) prevozili posebni brodovi krcati polugama.¹⁸³ Toliko bogatstvo je, međutim, upravo bilo razlog vječnih nasrtaja stranaca da podvlaste Bosnu i da se dočepaju njenih rudnika, ali je to malo kome pošto za rukom. Pri tome je Bobovac uvijek bio prvi na udaru jer se znalo šta sadrže njegove riznice i podrumi.

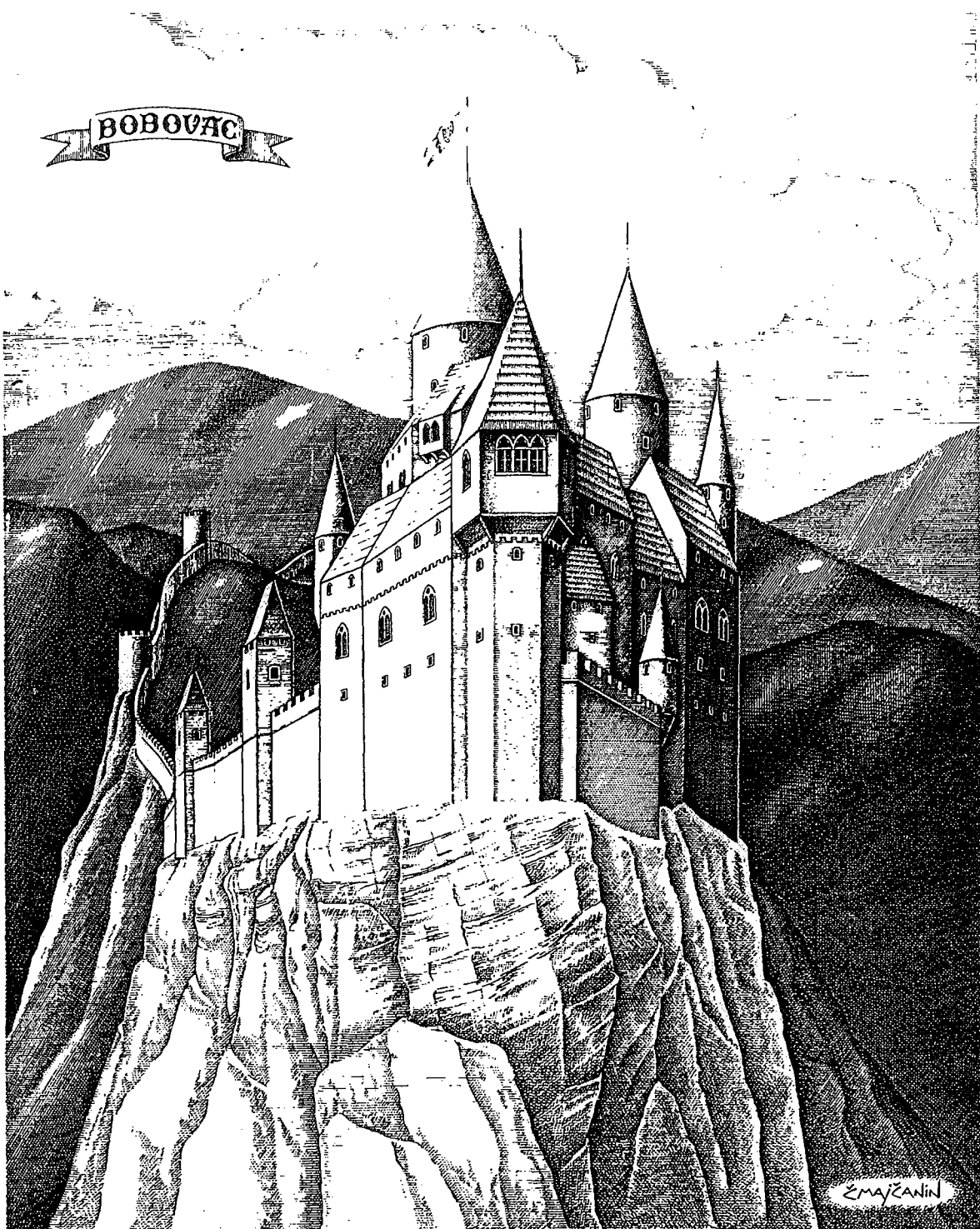
Turci su po osvajanju Bobovca zaplijenili sve što je imalo vrijednost, a u tome je riznica bila prva na redu. Isto se postupilo sa državnim (kraljevskim) arhivom i drugim vrijednim inventarom i sadržajem dvora. Sve je to po ustaljenom običaju turskog osvajača prebačeno u centralnu carsku riznicu u Tursku. Nadati se da će se ponešto od toga jednog dana pronaći, jer je već bilo takvih slučajeva.

TRAGANJE ZA "ZAKOPANIM BLAGOM"

Spomeni o tome šta se sve krilo u Bobovcu ušli su i u narodno predanje. Zato nije čudo da su davno prije arheologa njegove ruševine bile sve prekopane. Činili su to tragači za zlatom, poneseni pričama o zakopanom blagu, o magazama punim dukata i sl. Iako su Turci odnijeli sve što je u tom gradu vrijedilo, bez sumnje je mnogo toga i preostalo, ali je razvučeno nakon definitivnog napuštanja grada početkom 17. stoljeća. U općem pljačkanju nisu ostale pošteđene ni kraljevske grobnice koje su se nalazile u grobnoj kapeli. Sve su otvorene i opljačkane. Da su uz pokojnike bile mnoge dragocjenosti (nakit, ukrasi na odjeći i sl.), vidi se po tome što je prilikom arheoloških istraživanja ponešto od toga pronađeno, što je preostalo od pljačkaša.

Najveća šteta Bobovcu nanesena je neposredno nakon austrijske okupacije zemlje. Pojavili su se brojni sakupljači starina koji su naprosto ludovali za starinskim oružjem, rukopisima, nakitom,

183) O tome: D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni, Djela, Naučno društvo BiH, knj. XVIII, Odjeljenje za filozofske nauke, knj. 13, Sarajevo 1961., p. 166-170.*

Bobovac (pokušaj rekonstrukcije na osnovi povijesno-arheoloških podataka)

nošnjama, i uopće starim predmetima, kojima su željeli ukrasiti svoje kućne vitrine u Austriji i drugdje. Koliko je na taj način iz Bosne i Hercegovine odneseno kulturno-umjetničkog blaga i drugih vrijednosti koje predstavljaju našu nacionalnu baštinu, ostaće vječna tajna. Kad se po selima i gradovima sve pokupilo, došle su

na red ruševine starih gradova i groblja, i otpočelo je masovno prekopavanje. To su sve činile neovlaštene i nestručne osobe, obično državni službenici i oficiri.

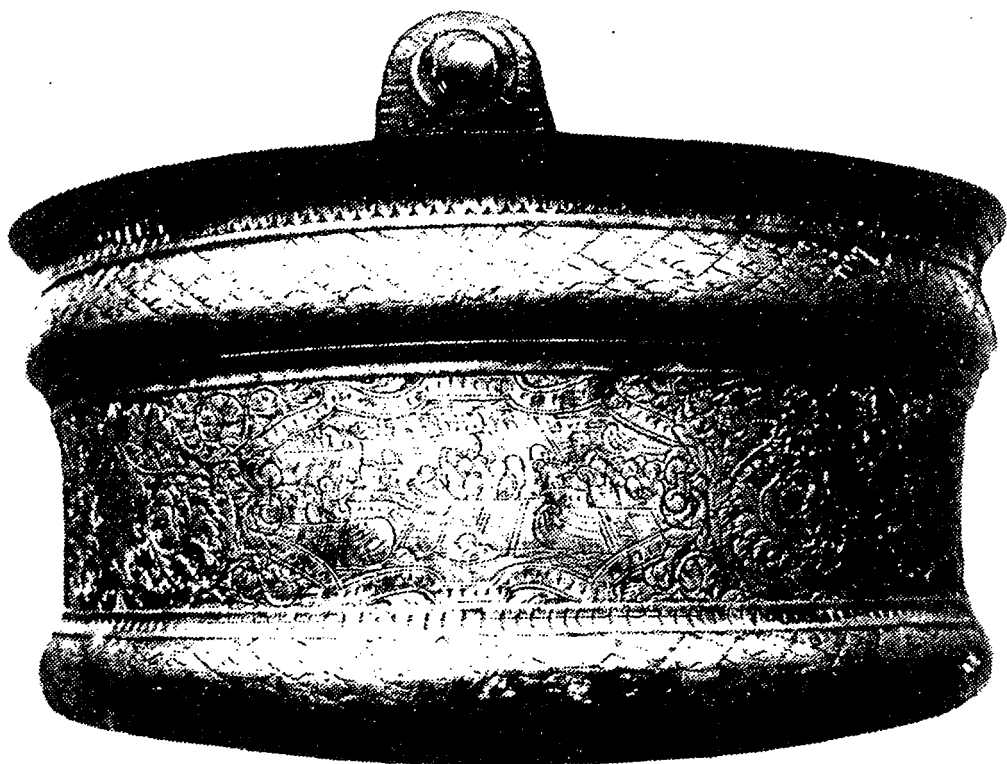
Zna se, na primjer, da je Bobovac dugo prekopavao neki oficir uz pomoć čitave čete vojnika. Za sve to vrijeme bio je zabranjen pristup mjesnom stanovništvu kako se ne bi saznalo šta je sve pronađeno. Vjerojatno su tada pretražene i cisterne jer su u jednoj od njih tokom arheoloških iskopavanja pronađene novije skele. Šta je tokom tih divljih kopanja sve iskopano i kud je odneseno, vjerojatno nećemo nikada saznati. Smatra se da sa Bobovca potječe i predivni izrezbareni brončani kotao koji se danas čuva u zbirci Franjevačkog samostana u Kraljevoj Sutjesci.

DUG PREMA PROŠLOSTI I PRECIMA

S obzirom na krajnje nemaran odnos proteklih režima prema spomenicima nacionalne kulture, i bez obzira na to šta je Bobovac značio za povijest bosanskog naroda i njegovu državu, nije mu se nikada posvetila dužna pažnja kako bi se otrgao od zaborava. Tek na uporna inzistiranja arheologa, prije tridesetak godina donijeta je odluka da se na njemu poduzmu sistematska arheološka istraživanja. Vodio ih je naš izvrsni znalac srednjovjekovne bosanske prošlosti, dr Pavo Anđelić, u organizaciji Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Radovi su se odvijali u razdoblju od 1959. do 1967. godine i za to vrijeme čitav grad je temeljito istražen.¹⁸⁴

Na osnovi podataka do kojih se došlo tokom istraživanja evidentirano je da je Bobovac doživio velika stradanja tokom turskog osvajanja. Ogromne naslage gareži, osobito u kompleksu dvora, govore da je prvo zapaljen a onda razoren. Tom prilikom zidovi su u prosjeku porušeni za jednu trećinu. Kad se politička situacija stabilizirala, maloj turskoj posadi bio je dovoljan samo utvrđeni kompleks dvora, dok je ostali dio grada sa bedemima i kulama prepušten zubu vremena i namjernom rušenju. Najzad, početkom 17. stoljeća turska posada je sasvim napustila Bobovac i od tada se o njemu nije više niko brinuo. Što od vremena što od ljudi, sve je više nestajao i propadao, dok se nije pretvorio u ruševinu kakvih je po brdima Bosne na stotine.

184) Rezultati istraživanja objavljeni u monografiji: P. Anđelić, o. c.

*Brončani kotlić sa Bobovca,
sada u zbirci Franjevačkog samostana u Kraljevoj Sutjesci*

Ipak, uspomena na njega, njegove banove, kraljeve i kraljice, prinčeve i princeze, razne događaje i priče koje se vežu za ovaj grad, duboko se usjekla u predanje naroda ovog dijela Bosne. I pisac ovih redova je kao dijete s najvećim užitkom slušao te priče od svoje majke i nane, koje potječu upravo iz bobovačkog kraja. Vjerojatno je i to utjecalo na moj interes i ljubav za prošlost, pa sam se u svom životnom putu opredjelio da se njome profesionalno bavim. Još kao gimanzijalac, a potom kao student arheologije, učestvovao sam u iskopavanju ovog grada. Tako sam na autentičan način, na samome izvoru dobro upoznao ostatke ovog prijestolnog bosanskog srednjovjekovnog grada, o kojem i ovom prilikom pišem, s puno ljubavi i poštovanja. -

PORTRET NOVE BOSANSKOHERCEGOVAČKE PRIJESTOLNICE

KORIJENI SARAJEVA (PRETHISTORIJA I ANTIKA)

*Referat podnesen na znanstvenom skupu "500 godina Sarajeva",
održan od 19. do 21. ožujka 1993. godine*

Proslava petstote obljetnice naseobinskog osnivanja predstavlja krupan događaj u povijesti svakog grada. Pri tome, međutim, treba ukazati na jednu bitnu činjenicu. Naime, kad su u pitanju stari gradovi, među koje spada i Sarajevo, treba razlikovati pojam postanka i tradicionalnog datuma njihovih osnivanja. Stari Rim je, na primjer, po predanju osnovan 753. godine st.e. i taj datum je zvanično slavljen, mada su i sami Rimljani znali da je postojao i prije tog datuma. Isti je slučaj sa Londonom, koji je osnovan 43. godine. n.e., Keln 50, Carigrad, 330, Sarajevo 1462. godine itd. Svi su oni, međutim, postojali i ranije, u nekim slučajevima čak hiljadama godina. To se odnosi i na Sarajevo, jer je arheološki dokazano da njegovi korijeni vuku iz daleke prethistorije. Djelatnost Isa-bega Ishakovića, čije se ime veže za njegovo osnivanje, predstavlja tek jednu epizodu u dugoj povijesti tog grada. Iskopavanja su dokazala da su do tada na mjestu današnjeg Sarajeva postojala i nestajala naselja kroz razdoblje od čak tri epohe: u prethistoriji, antici i srednjem vijeku. U nekoj od tih epoha smijenilo ih se čak nekoliko.

Ipak, godina 1462. s pravom se označava kao datum njegovog osnivanja jer su tada udareni temelji jednog sasvim novog grada, s novim imenom, novim sadržajima i potpuno drukčijom fizionomi-

jom. Ono što je u tome posebno važno, jeste da između tog, Isa-begovog Sarajeva i ovoga ovovremenog, nema hijatusa jer njegov razvoj teče u kontinuitetu sve do danas. Zato se Isa-beg Ishaković s pravom uzima kao njegov osnivač, a godina 1462. kao tradicionalni datum njegovog osnivanja, bez obzira što je na istom mjestu već postojalo naselje.

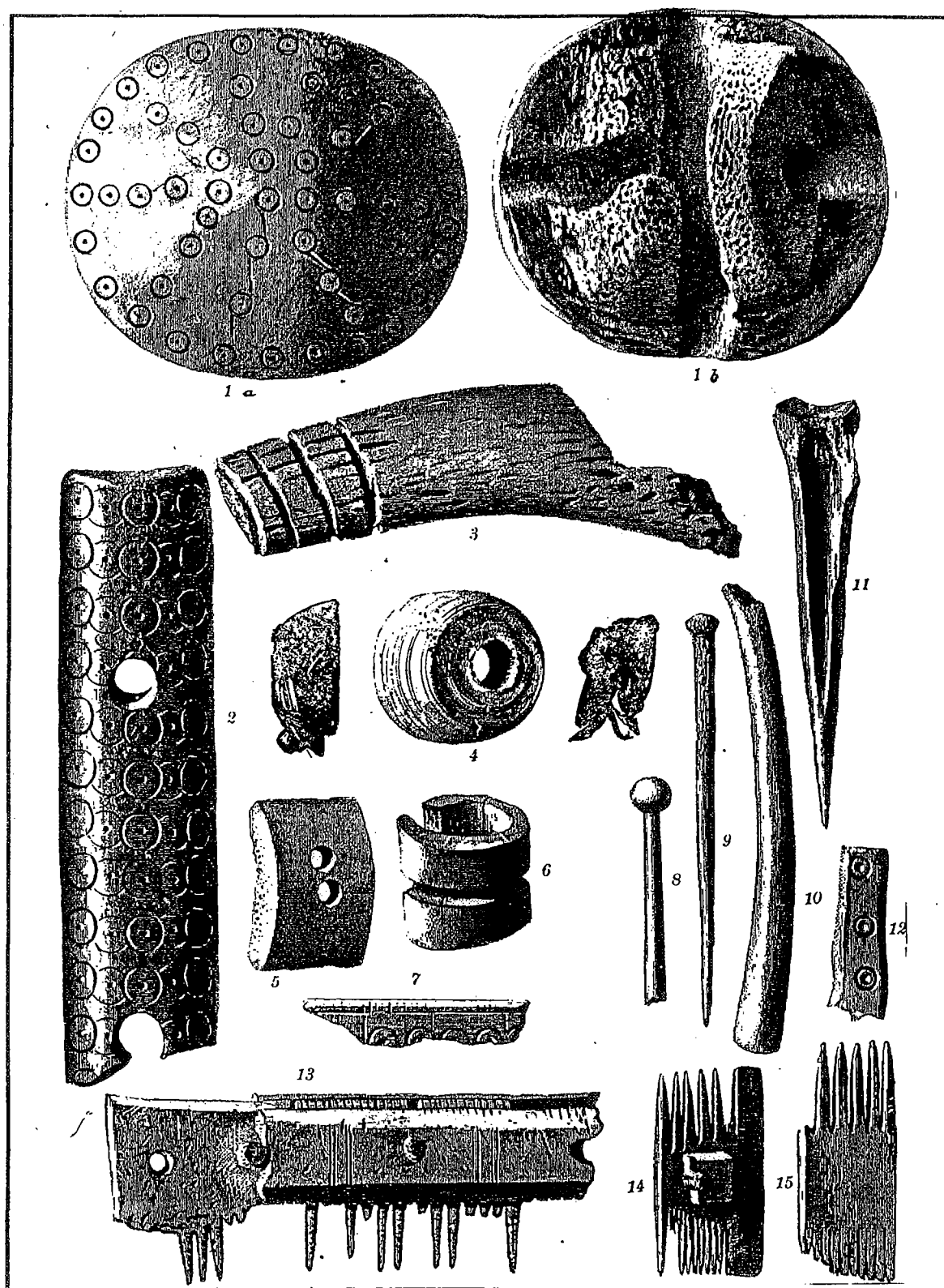
DALEKI POČECI

Pronađeni arheološki materijal sa širega gradskog područja pokazuje da se ovdje čovjek prvi put naselio još u epohi mlađeg kamenog doba, a to je bilo prije skoro 5000 godina. U to doba ljudi su bili skromni ratari i lovci, pa im je za tu djelatnost mnogo više pružalo Sarajevsko polje. U Butmiru je iskopano naselje od stotinjak kuća, koje su bile dopola ukupane u zemlju, napravljene od šiblja a potom obljepljene ilovačom. U njima su nađeni razni predmeti svakodnevne upotrebe, kao što su kamene sjekire, kremen i noževi, vršci kopalja i strijela, igle i šila od kosti, zatim raznovrsno zemljano posuđe, glinene figurice i dr. Ostaci ugljenisanog žita pokazuju da su ovi prastanovnici gajili pšenicu, ječam i leću, a od domaćih životinja ovcu, kozu, goveće i svinju. Po obroncima Igmana i Trebevića lovili su divljač a u rijeci Željeznici i Miljacki ribu. Po svemu, idealni uvjeti za život ondašnjeg čovjeka.¹⁸⁵

Pri kraju III i početkom II milenija uslijedili su događaji u kojima je butmirsko naselje bilo uništeno. To je doba velikih migracija, doba pronalaska metala i novog načina ratovanja. Nosioi tih promjena su u svom naletu došli i u sarajevski kraj, kojom prilikom su uništili mirne strosjedioce, koji se zavojevačima nisu mogli suprotstaviti kamenim oružjem jer su ovi imali metalno, a bili su i brojniji i ratničkog duha.

Ovi događaji su za povijest Sarajeva važni jer se nakon toga težište naseljavanja prenosi sa Sarajevskog polja bliže jezgri današnjeg grada. S obzirom da su sada, u bronzano doba, uslijedila nemirna vremena te da su se novodošli stanovnici pretežno bavili lovom i stočarstvom, svoja naselja su podizali na prirodnim uzvisinama s kojih se moglo lakše braniti i bolje kontrolirati okolica. Takvih uzvisina je mnogo na padinama Trebevića pa su osnovana

185) W. Radimsky, M. Hoernes-F. Fiala, *Die neolitische Station von Butmir, I, II*, Wien 1895-1898.; A. Benac, u *"Kulturna istorija Bosne i Hercegovine"*, Sarajevo 1966., p. 45 i d.

Prethistorijski nalazi sa Debelog Brda iznad Sarajeva

naselja na današnjem Soukbunaru, Zlatištu i Debelom Brdu. Sva tri su imala dominirajući položaj nad dolinom Miljacke, a prema istoku i sjeveru otvoren vidik.¹⁸⁶

Najveće naselje iz ovog doba nalazilo se na Debelom Brdu, iznad današnje Ljubljanske ulice. Tu su iskopani brojni predmeti svakodnevnne upotrebe: oruđe, alat, oružje, nakit i dr. Prema tipologiji keramike može se zaključiti da su ti stanovnici došli sa sjevera, s područja današnje Slavonije. Nakon određenog razdoblja smijenili su ih nosioci tzv. panonske kulture. Oni su bili izvrsni poznavaoци tehnike lijevanja i obrade bronzе, kako se to može zaključiti po finoj izradi kalupa i izgledu gotovih proizvoda.¹⁸⁷

DOLAZAK ILIRA

Ni ova naselja, međutim, nisu bila trajnijeg karaktera. Negdje pod konac II milenija ponovo dolazi do velikih etničkih pokreta koji su zahvatili širi euro-azijski prostor. To se odrazilo i na današnje bosanskohercegovačko područje, pa tako i na sarajevski kraj. Te promjene su na ovaj prostor ponovo dovele novi narod. Ovaj put to su bili Iliri, koji su sa sobom donijeli nove oblike života, privređivanja i kulture. Došli su u velikom broju pa su pored Debelog Brda, Soukbunara i Zlatišta, naselili i druge uzvisine oko Sarajeva: Gradinu iznad Bistričkog potoka, Gradinu na Ravnim Bakijama (Fortica), gradinu u Kokorevcu i Gradac u dolini Koševskog potoka, na Malom i Velikom Orlovcu, Obhodi, Nahorevu itd.¹⁸⁸

Stanovnici Sarajeva su u ilirsko doba (I milenij), pripadali ratničkom plemenu Dezitijata, koje je ostalo poznato u povijesti po krvavim borbama sa Rimljanima tokom Dalmatsko-panonskog ustanka (6-9. godine.n.e.), koji je buknuo upravo kod njih i koji je zapalio čitav Ilirik protiv tuđinske vlasti.

186) *F. Fiala*, *Predistorijski nalazi na Sobunaru kod Sarajeva*, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, II, Sarajevo 1890., p. 212-220.; III (1891), 424-431. Isti autor: *Jedna prehistorička naseobina na Debelom Brdu kod Sarajeva*, *GZM. VI* (1894.), p. 107-140.; VII (1895.), p. 123-130.; VIII (1896.), p. 97-107.; V. Čurčić, *Prehistoričke utvrde oko Sarajeva*, *GM*, XX (1908.), p. 263-381.

187) *B. Čović*, u *"Kulturna istorija Bosne i Hercegovine"*, p. 161.

188) *A. Benac*, *Sarajevo kroz arheološke spomenike*, Sarajevo 1954., p. 28.

Život ilirskih stanovnika tekao je mirno i bez većih potresa sve do sredine IV stoljeća st.e. kad su počeli nadirati Kelti koji su među Ilirima prouzročili velike promjene. Koliko se to odrazilo na stanovnike ondašnjeg Sarajeva, nije nam poznato jer je to razdoblje slabo istraženo.

POJAVA RIMLJANA

Daleko veće promjene prouzročili su ratovi koji su otpočeli sa Rimljanima u II stoljeću st.e, a koji su trajali skoro dvije stotine godina. Završeni su potpunim pokorenjem ilirskih plemena i uspostavljanjem rimske vlasti na čitavom bosanskohercegovačkom prostoru. To je bio događaj od prvorazrednog značaja za Ilire jer su ih Rimljani izveli iz prethistorije i uveli u napredno razdoblje antike, što je imalo dalekosežne kulturne, političke i ekonomske posljedice za čitavu zemlju, pa tako i za ondašnje stanovnike Sarajeva.

I Rimljani su iskoristili strateški značaj Debelog Brda pa su na njemu podigli svoje utvrđenje. Imalo je zadatak da bdije nad pokorenim mjesnim stanovništvom i da obezbjeđuje prolaz koji je preko Sarajeva vodio u pravcu Romanije i istočne Bosne.¹⁸⁹

Naime, preko današnjeg Sarajeva prolazila je važna komunikacija koja je s mora vodila u istočnu Bosnu. Ona je upravo bila razlog da su Rimljani na mjestu današnjeg Sarajeva osnovali svoje naselje. U prvo vrijeme to je bila samo putna stanica, koja je kasnije prerasla u veće naselje.

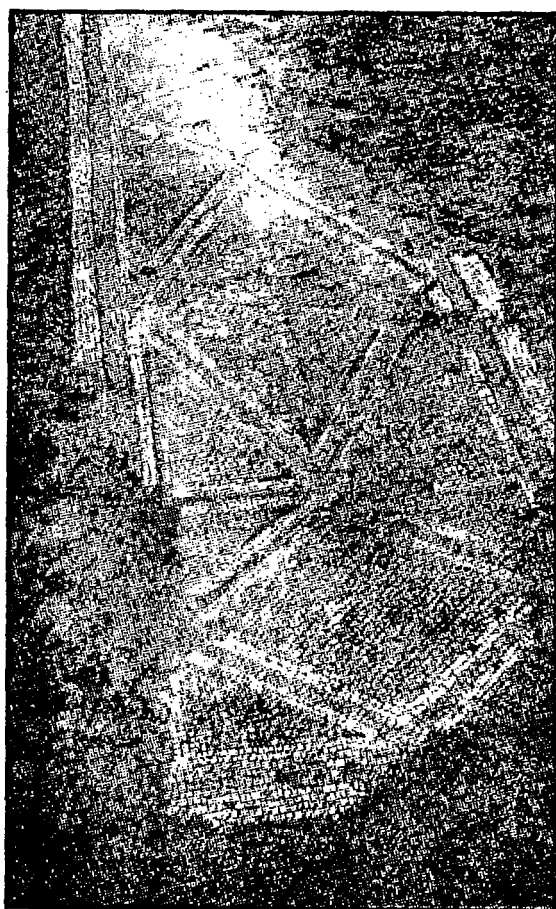
Trasa rimske magistrale može se dosta dobro pratiti kroz današnje gradsko jezgro. Uz manje devijacije njome vodi današnja Ilidžanska cesta, te ulice Zmaja od Bosne (Vojvode Putnika) i Titova. Sa Bašćaršije magistrala se pela prema Pašinom brdu, odakle je dalje usmjeravala prema Mokrom, Romaniji i Drini.¹⁹⁰

189) *F. Fiala*, GZM, VI (1894.), p. 108 i 123.

190) *E. Pašalić*, Područje današnjeg Sarajeva u rimsko doba, *Sabrano djelo*, Sarajevo 1975., p. 241-242.; *I. Bojanovski*, *Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji*, III, *Prilog proučavanja antičkih naselja i komunikacija u istočnoj Bosni*, *Godišnjak*, XIX, *Centar za balkanološka ispitivanja*, knj. 17, *Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1981., p. 167-170.

OD PUTNE STANICE DO GRADA

S obzirom da od Baščaršije počinje uspon, iza kojeg slijedi planinski teren, po rimskom sistemu cestovne organizacije, prije ulaska u takvo područje podizane su putne stanice, tzv. mansio ili mutatio, koje su sadržavale prenoćište, radionice, magacine, prometno-redarstvenu službu i dr. Takva stanica, oko koje se vremenom stvorilo antičko Sarajevo, bila je locirana u rejonu današnjeg užeg gradskoga jezgra. Ono je imalo sve urbane sadržaje koje je predviđao standard za rimska naselja. To je pravilan raster ulica, vodovodna i kanalizaciona mreža, sistem centralnog zagrijavanja zgrada itd, što je za sobom povlačilo odgovarajući način života i rada.

*Ostaci rimskog mozaika
otkopan na Marindvoru*

Ostaci tog antičkog Sarajeva, čije nam je ime još uvijek nepoznato, otkriveni su u dijelu gradskog areala koji se stere od Alipašine džamije i Higijenskog zavoda, do Tehničke škole i vojnog logora. Oko Higijenskog zavoda i uz Koševski potok naišlo se na znatne ostatke

arhitekture, odnosno temelje zgrada, a kod Alipašine džamije pronađeni su ostaci keramičke peći s dobro sačuvanim dovodnim i odvodnim kanalima.¹⁹¹

Opeka s ugraviranim križem iz 5-6. stoljeća, iskopana na Marindvoru

Ostaci stambene arhitekture su otkriveni i na prostoru Marindvora, i to na mjestu gdje se danas nalaze zgrade Republičke skupštine, Izvršnog vijeća, Fiziološkog fakulteta, Tehničke škole i vojnog logora. Kao građevni materijal korištene su opeke i crijep. Na nekim komadima crijepa sačuvao se utisnuti tvornički žig CON-STA ..., CON i NIMIXAM (obrnuto MAXIMIN). U ruševinama nekih zgrada otkriveni su ostaci podnih mozaika, što jasno govori o sadržaju i izgledu tih objekata. Vrijedna pažnje je i jedna opeka iz kasne antike, iskopana kod Filozofskog fakulteta, na kojoj je utisnut križ. To je najstariji trag kršćanstva na području grada Sarajeva i njegove regije.

191) V. Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije*, Sarajevo 1937., p. 27

Na Marindvoru su otkriveni i rimski grobovi. Prilikom gradnje tvornice duhana našlo ih se desetak, a onda nekoliko oko zgrade Filozofskog fakulteta te kod vojnog logora. Svi su bili locirani uzduž ceste koja je dolazila sa Sarajevskog polja. Za neke od tih grobova utvrđeno je da potječu iz razdoblja kad na Marindvoru nije još bilo naselja, pošto su neki od njih nađeni ispod temelja kasnijih rimskih zgrada.¹⁹²

Nedaleko od ovog dijela rimskog naselja nalazila se i ciglana. Njeni ostaci su otkriveni na lijevoj obali Miljacke, na tzv. Šatoriji, ispod Debelog Brda, to jest u današnjoj Ljubljanskoj ulici, nedaleko Vrbanje mosta. Podmirivala je potrebe čitavog Sarajevskog polja, posebno gradskog centra koji se nalazio na mjestu današnje Ilidže.

Iz ostalih dijelova grada na rimske tragove se naišlo na Baščaršiji. Odatle potječu opeke i numizmatički primjerci. Ti nalazi su mnogo češći u zapadnom dijelu grada, u rejonu Sarajevskog polja. Supstrukcije rimskih zgrada i nadgrobni spomenici otkriveni su u Švrakinu selu, Stupu i Hrasnici. U svim slučajevima radi se o vilama rustikama, to jest poljoprivrednim gospodarstvima. U ruševinama na Stupu iskopane su razne poljoprivredne alatke i oruđe, zatim kovački pribor, komadi željezne sirovine i dr. dakle sve što je bilo potrebno jednom poljoprivrednom gospodarstvu.¹⁹³

SUVREMENO SARAJEVO NA RIMSKIM TEMELJIMA

Rimski ostaci koji su otkriveni u arealu današnje gradske jezgre nisu nikada sustavno istraženi. Ono što o tome znamo uglavnom se temelji na slučajnim nalazima, na koje se nailazilo tokom gradnje suvremenih objekata. Ipak, povezivanjem tačaka tih nalaza te na osnovi analize do sada otkrivenog materijala, može se konstatirati da je rimsko naselje zapremalo onaj dio današnje gradske površine koja se pruža od Velikog parka i Higijenskog zavoda do Tehničke škole i vojnog logora, zatim od Skenderije do parka iza Druge gimnazije.

Raspored rimskih nalaza uglavnom prati dvije suvremene gradske arterije: Titovu ulicu i ulicu Ali-pašinu (Đure Đakovića) s

192) F. Fiala, o. c., p. 123.

193) E. Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1960.*, p. 68-69.

produžetkom Hamze Hume (Maksima Gorkog) prema Skenderiji. Ove dvije suvremene ulice ustvari predstavljaju urbani raster antičkog Sarajeva. Ilidžanska cesta s Titovom ulicom predstavlja cardus, a ulica Ali-pašina s produžetkom prema Skenderiji, decumanus. Križale su se na mjestu gdje je ovovremena raskrsnica kod Higijenskog zavoda.

Kontinuitet tih rimskih komunikacija se održao sve do danas. U srednjem vijeku je Ilidžanskom cestom vodio glavni bosanski drum, a uz Koševski potok drum drugog reda, koji je i u rimsko doba preko Vogošće povezivao ovo naselje s dolinom Bosne. Isa-begova vakuf-nama iz 1462. godine u ovom dijelu grada spominje lokalitete Nisputnicu i Međuputnicu,¹⁹⁴ što potvrđuje da je i srednji vijek koristio rimske trase, koje je pretvorio u drumove, a tursko doba opet u ulice, kakav je i danas slučaj.

Prošlost Sarajeva rimskog doba najuže je povezana sa Sarajevskim poljem. Njegova plodnost, obilje pitkih i ljekovitih izvora, stjecište puteva iz raznih pravaca i dr. bili su razlog da tu Rimljani podignu veće naselje (na mjestu današnje Ilidže) koje je postalo administrativno središte čitavog okružja, pa mu je upravno pripadalo i sarajevsko naselje. Ono je steklo veliki značaj i kao banjsko lječilište. Reputacija njegovih sumpornih izvora bila je poznata i izvan provincije.¹⁹⁵

NAJEZDA SLAVENA I KRAJ VISOKOCIVILIZACIJSKIH TEKOVINA

Život u ovim naseljima tekao je mirno stotinama godina. Stanje se počelo mijenjati od IV stoljeća kad su barbarska plemena počela ugrožavati rimske granice, što se odrazilo i na ovaj dio Bosne. Ipak, prava katastrofa je uslijedila nešto kasnije kad su bujice tih plemena preplavile čitav Balkan pa tako i Bosnu. Na svom putu su sve rušili i palili. Na koncu su se pojavili Avari sa Slavenima, tokom čije najezde su pod konac 6. i početkom 7. stoljeća konačno nestala sva rimska naselja na području Bosne i Hercegovine. Na taj način je stradalo i naselje koje se nalazilo na mjestu današnjeg Sarajeva kao i ono u Ilidži i brojna druga.

194) H. Šabanović, *Postanak i razvoj Sarajeva, Radovi, knj. XIII, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 5, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1960., p. 79.*

195) E. Pašalić, *Rimsko naselje na Ilidži kod Sarajeva, Sabrano djelo, p. 200-225.*

*Srednjovjekovni sarkograf,
iskopan na Marindvoru*

Doseljeni Slaveni su sa preživjelim starosjediocima na ruševinama rimskog Sarajeva podigli novo naselje. Tako su udareni temelji srednjovjekovnom Sarajevu. Ono je, kao i prethodno rimsko, prvenstveno imalo funkciju putne stanice i tržišta. Da se nalazilo na mjestu gdje je stajalo antičko naselje, to jest na prostoru između Koševskog potoka i potoka Sušica iza Marindvora (potok koji teče pored Zemaljskog muzeja), doznajemo iz spomenute Isa-begove vakufname, u kojoj se na više mjesta navodi da se tu nalazila Atik Varoš (Stara Varoš). Najstariji popis Bosanskog sandžaka iz 1468. godine tu spominje Eski Trgovište (Staro Trgovište),¹⁹⁶ što se sve odnosi na srednjovjekovno naselje, koje se u suvremenoj literaturi obično identificira s Vrhbosanjem, odnosno Vrhbosnom.¹⁹⁷

196) H. Šabanović, o. c., p. 79-80.

197) H. Šabanović, o. c., p. 80.

Kontinuitet ovog naselja nije prekiđan ni u tursko doba. Prvi gradski popisi tu spominju Mahalu Šejha Magribija,¹⁹⁸ čija je džamija opstala sve do danas. S obzirom da se u starim naseljima slijedio i kontinuitet postavljanja svetišta na istu lokaciju, za očekivati je da se ispod temelja te džamije nalaze ostaci srednjovjekovne crkve, a ispod nje možda temelji rimskog hrama.

Rimsko naselje i ovo srednjovjekovno nisu imala ništa zajedničko osim što su se nalazila na istoj lokaciji. Ona su pripadala dvama potpuno različitim svjetovima i epohama. Slavenski doseljenici su u svom rušilačkom naletu uništili sve tekovine antičke civilizacije. Na mjestu gdje su nekada stajale vile sa porticima, zidnim slikarijama, podnim mozaicima, zgrade zagrijavane sistemom centralnog grijanja ispod poda, naselje koje je imalo vodovodnu i kanalizacionu mrežu itd., tu su doseljenici počeli graditi kolibe od pruća i brvna, oko kojih su se nizali torovi i štale. Na tim osnovama započeo je razvoj srednjovjekovnog Sarajeva, i trebalo je proći skoro 1000 godina da veliki neimar Isa-beg Ishaković udari temelje naselja potpuno nove fizionimije i sadržaja, koji su po mnogo čemu odgovarali onima iz rimskog doba. Takvi usponi i padovi kroz epohe, karakteristika su svih starih gradova, pa tako i Sarajeva.

198) *Ibidem*.

KADA I KAKO JE OPLJAČKANO KULTURNO-HISTORIJSKO BLAGO BOSNE I HERCEGOVINE

"Oslobodenje", od 15.2.1992.

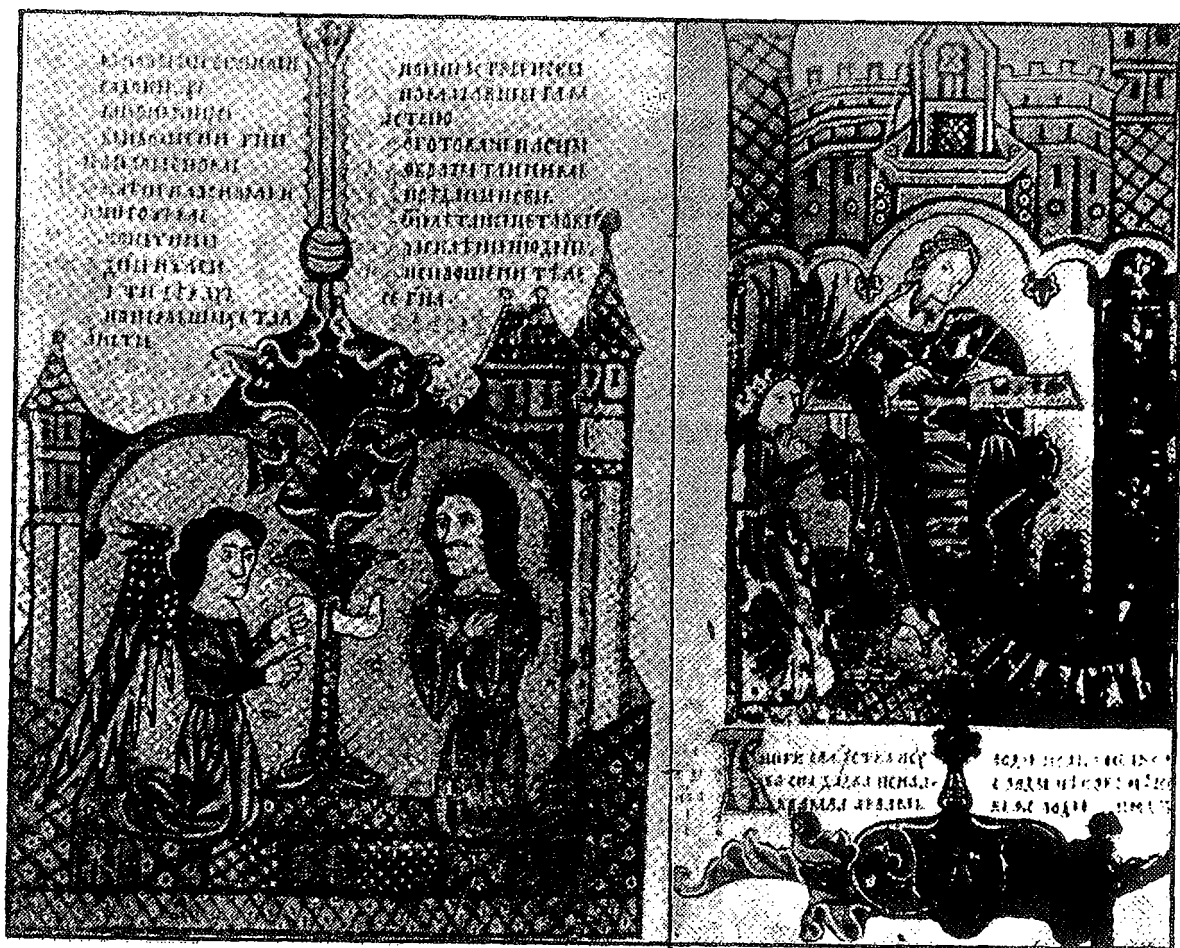
Bosna i Hercegovina pripada grupi zemalja čija je kulturna baština skoro do temelja opljačkana i uništena. Činili su to tuđinci koji su nam bili gospodari skoro pet punih stoljeća. Kroz to vrijeme uništavano je, prisvajano i nošeno sve do čega se došlo. Počinjena je najgrublja pljačka i zločin naspram najveće vrijednosti s kojom se ponosi svaki narod, a to je njegovo kulturno naslijeđe.

Šta je sve u proteklim razdobljima odneseno iz Bosne i Hercegovine vjerojatno nećemo nikada tačno saznati. Tek nas poneki historijski izvor upoznaje sa sudbinom pojedinih umjetničkih djela, dragocjenostima i spomenicima. U posljednje vrijeme uspjelo se ući u trag znatnom broju takvih predmeta. Mnogi od njih su danas svojina pojedinih evropskih muzeja, galerija, arhiva, državnih riznica i privatnih zbirki. Može se reći da je bosanskohercegovačko kulturno blago razasuto po čitavoj Evropi. Nalazimo ga u Rimu, Bolonji, Veneciji, Beču, Budimpešti, Petrogradu, Istanbulu itd.

BOSANSKE UMJETNINE U TUĐIM VITRINAMA

Razvlačenje tog blaga započelo je još u XV stoljeću, padom Bosne pod Turke. S obzirom na to da je većina gradova i tvrđava, a bilo ih je preko 300, neprijatelju pala takoreći u ruke bez borbe, sve riznice,

arhivi, umjetnine i drugo, postalo je svojina osvajača. A bilo je toga mnogo. Turski suvremeni historičar Dursunbeg, koji je sudjelovao u pohodu na Bosnu, zapisao je da se "u gradovima te zemlje našlo toliko blaga i bogatstva da se izbrojati nije moglo".

*Hvalov zbornik iz 1404. godine
(Bologna, Biblioteca universitaria)*

Kod turskog ošvajača se tačno znalo šta iz ratnog plijena ide u carsku riznicu, a šta vojskovođi. Zato se može pretpostaviti da je većina dragocjenosti koje su u Bosni zaplijenjene prebačene u Carigrad. Ono što je ostalo, vremenom je razvučeno i nestalo bez traga.

S obzirom na to da još nikada nije izvršena cjelovita inventura carskog arhiva u Istanbulu, niti su dostupni popisi sadržaja nekadašnje carske riznice, može se očekivati da će se tamo štošta naći što potječe i iz Bosne.

Da su ta očekivanja realna potvrđuju povremene vijesti koje stižu iz Istanbula. Svojevremeno je tamo otkriven i čuveni Hrvojev misal

iz XV stoljeća, a Tihoradićevo (Divoševo) Evanđelje iz XIII stoljeća pronađeno je na jednom drugom mjestu tek 1960. godine.

BLAGO KRALJICE KATARINE

Pad Bosne pod Turke izazvao je opći metež koji je imao teške posljedice i za sudbinu domaćeg kulturnog blaga. Oni koji su bježali iz zemlje, a to su prvenstveno bili pripadnici plemstva, sobom su uzimali sve što su mogli ponijeti. Pri tome su dragocjenosti i umjetnine bile na prvom mjestu.

Znamo, na primjer, da je kraljica Katarina, bježeći iz Bosne, ponijela znatnu količinu skupocjenog oružja, ruha, novca, zatim dvije umjetničke slike koje su joj bile osobito drage - one koje su prikazivale sv. Petra i sv. Pavla. Nije zaboravila ni plašt, a ni mač svoga muža, kralja Tomaša, te mnoštvo drugih vrijednih stvari. Za neke od ovih predmeta tačno se zna u kojoj se zemlji danas nalaze i u čijem su posjedu.

Nisu ostale pošteđene ni moći svetaca. Tijelo sv. Luke, koje se čuvalo u Jajcu, u istoimenoj crkvi, Dubrovčani su pokušavali da se prebaci u njihov grad, međutim, franjevci su ga prenijeli u Poljice. U međuvremenu Mađari su tražili od kraljice Mare (žene smaknutog kralja Stjepana Tomaševića) da ga preda njima, nudeći joj u zamjenu tri-četiri grada. No, nisu uspjeli. Tijelo je na koncu završilo u Veneciji, gdje se i danas nalazi.

Mnoga umjetnička djela, kao slike, kaleži, relikvijari, evanđelja, povelje i dr., iznošeni su iz Bosne godinama još nakon turskog osvajanja. Na taj način je nestalo i ono što je do tada preostalo. Posebno su bili na meti skupocjeni rukopisi, zbornici i evanđelja. Do danas se ušlo u trag tek dvadesetak tih knjiga koje su rasute diljem Evrope. Kod kuće je ostala samo jedna - tzv. Čajničko Evanđelje. Nekoliko ih se obrela u Srbiji i danas su svojina Narodne biblioteke u Beogradu. Tri od njih su uništena prilikom bombardiranja tog grada 1941. godine. Nekoliko primjeraka je dospjelo u makedonske i crnogorske manastire, gdje se i danas nalaze. Znameniti Hvalov zbornik završio je čak u Bolonji, a nekoliko bogumilskih obrednih knjiga u Sofiji itd. Jedini sačuvani primjerak svjetovne literature, roman o Aleksandru Velikom (tzv. Aleksandrida), završio je u Berlinu.

STOLJETNO STVARALAŠTVO NA BUBNJU

Razvlačenje i preprodavanje bosanskog kulturnog blaga, što je uslijedilo nakon pada Bosne, uzelo je takvog maha da je dugo vremena djelovala crna berza u kojoj su učestvovali špekulanti i preprodavači iz svih krajeva Evrope. Došlo je čak dotle da je na kraju morala intervenirati Sveta Stolica. Papa Pavao III je izdao poslanicu kojom je to osudio i naredio da se s time prekine te da sve što je izneseno iz Bosne skupi na određeno mjesto i zaštititi.

Dio blaga je, međutim, ipak ostao u zemlji - sakriven. Bogumili su i ranije za čestih progona zakopavali svoje knjige i obredne predmete, a za meteža koji je uslijedio dolaskom Turaka tako su postupili mnogi stanovnici sa svojom imovinom. To su najviše činili oni koji su bježali iz zemlje, jer nisu mogli sobom sve ponijeti. Mnoge izbjeglice se nisu nikada vratile u svoj zavičaj, a bilo je slučajeva da je poneko zaboravio gdje je šta sakrio pa to blago i danas leži na svome mjestu. Otud kod našeg naroda česte priče o zakopanom blagu, za kojim poneko i danas traga.

Dio umjetnina, i to prije svega crkvene knjige i svetačke slike, koje su se velikom brigom svećenstva sačuvale po crkvama i samostanima, odnesene su iz Bosne tek u naše vrijeme. Tako, na primjer, nekoliko uljanih slika iz XIV i XV stoljeća, koje su se čuvale u franjevačkom samostanu u Kraljevoj Sutjesci, odnio je 1871. godine biskup Štrosmajer u Zagreb na "čuvanje". I danas se tamo nalaze, u vlasništvu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, i niko ne pokreće pitanje njihovog povratka. S obzirom na to da nisu ni poklonjene ni prodane, po svemu su još uvijek svojina bosanskog naroda.

Pod parolom kojekakvih zaštita i briga, iz Bosne je u posljednjih stotinjak godina na sličan način iznesen priličan broj starih rukopisa, relikvijara, slika, oružja i dr. Iz fojničkog franjevačkog samostana je osamdesetih godina prošlog stoljeća, posredstvom jednog austrijskog ministra, odnesen u Budimpeštu kraljevski plašt koji je prije 530 godina dobio na dar onovremeni fojnički gvardijan fra Anđel Zvezdović od mađarskog kralja Matije Korvina.

Za našu političku i kulturnu povijest osobitu vrijednost imaju povelje, i to prije svega one koje se odnose na međunarodne ugovore koje je Bosna sklapala s drugim državama. Danas ih pronalazimo u Italiji, Austriji, Mađarskoj, Hrvatskoj, Turskoj itd. Najvrjedniji i najstariji naš takav spomenik - povelja Kulina bana, završila je čak u Petrogradu u Rusiji (Biblioteka Akademije nauka).

Bosansko evandjelje, 14. stoljeće (Narodna biblioteka Beograd)

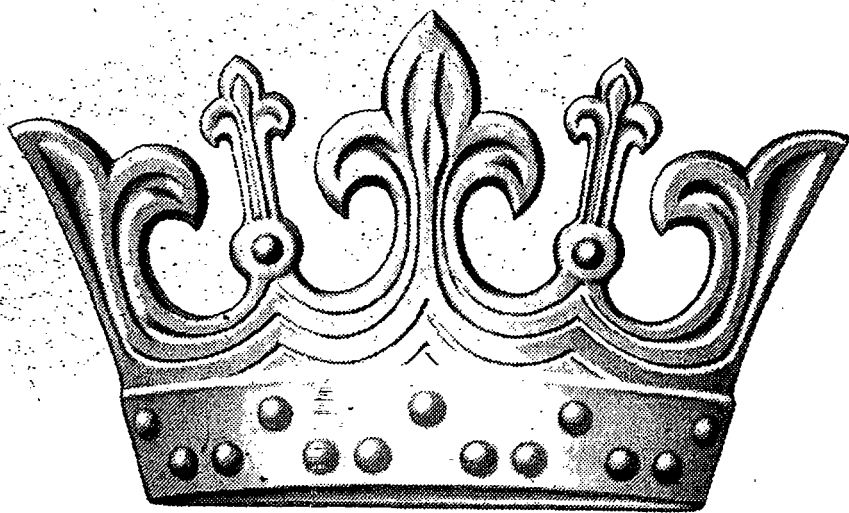
*Jedna od rijetkih srednjovjekovnih umjetnina koja je preostala
u Bosni (Poklonstvo kraljeva, 15. st.,
zbirka Franjevačkog samostana u Kraljevoj Sutjesci)*

SUDBINA KRUNE BOSANSKIH KRALJEVA

Spomenimo još jedan izuzetno vrijedan i drag nacionalni spomenik kojem se već davno izgubio trag, ali postoje nade da se pronade. Riječ je o kruni bosanskih kraljeva. Iz historijskih se izvora zna da se ona čuvala u starobosanskoj prijestolnici - Bobovcu. U stvari, postojale su tri krune: prastara banska, stara kraljevska i nova kraljevska. Njima su se krunili svi naši banovi i kraljevi kroz razdoblje od preko 500 godina. Zna se i to da je novu krunu poslao

papa Pio II Stjepanu Tomaševiću, koji se njome okrunio 1461. godine.

Po zauzeću Bobovca, bila je zaplijenjena kompletna kraljevska riznica, a s njome i kruna, i to je sve postalo svojina turske države. Praksa je bila da se ova vrsta plijena obavezno pošalje u Carigrad, pa se, bez sumnje, tako postupilo i u ovom slučaju. Postoje neki, neprovjereni podaci da su neki od bosanskih velikaša ipak uspjeli spasiti krunu, ali je ona ipak kasnije pala Turcima u ruke. Vjerojatno je njome okrunjen kontraverzni "turski" bosanski kralj Šabančić, kojeg su Turci ustoličili na upražnjeno bosanško pristolje, malo vremena nakon osvajanja Bosne.

Izgled krune bosanskih kraljeva prema predstavama na državnim pečatima, novcu, ostacima veza na kraljevskom plaštu, ulomcima ukrasne arhitekture itd.

Vijesti o kruni se za duže vrijeme gube, a onda se šezdesetak godina kasnije opet javljaju. Izvještaji kažu da se 1529. godine zatekla u riznici koju je uza se imao sultan Sulejman Veličanstveni, kada je te godine podsjedao Beč. Nakon poraza koji je tu doživio, u zaplijenjenom turskom blagu, nađena je, navodno, i bosanska kruna, pa je tako došla u posjed austrijskih careva. Ako je to sve tako bilo, onda se i danas nalazi u Beču, što ne bi bilo teško provjeriti kad bi za to postojalo zvanično interesiranje.

Osnovu za koncentraciju ovako velike količine umjetničkog i drugog blaga na tlu Bosne i Hercegovine predstavljao je privredni potencijal ove zemlje. To je prije svega bilo rudarstvo, ali su bili i drugi resursi koji su kraljevima i feudalcima donosili ogromne dobiti. Da bi se stekao barem površan uvid u prihode i rashode

bosanskih kraljeva i velikaša, spomenut ćemo samo nekoliko karakterističnih primjera koje su zabilježili historijski izvori.

Kralj Tomaš je, na primjer, raspolagao tolikim bogatstvom da je samo u razdoblju od 1455. do polovice 1459. godine isplatio sultanu Mehmedu II 160.000 dukata na ime mirovnog ugovora. Bez sumnje da je imao od čega platiti, jer je samo od rudarske carine u Srebrenici imao godišnji prihod u iznosu od 30.000 dukata. Koliko su tek davali zlatni srebreni i drugi rudnici u Fojnici, Dusini, Kreševu, Busovači, Olovu, pa carine i dr., može se samo zamisliti. Dubrovački historičar Mavro Orbini iz 17. stoljeća je zapisao da su Turci samo u kraljevskoj riznici na Bobovcu našli milijun zlatnika.

Ti i drugi izvori prihoda učinili su bosanske kraljeve i plemstvo ekonomski veoma jakim, i po svemu su se mogli mjeriti s evropskim feudalnim krugovima. Jedan izvještaj kaže da je kralj Tvrtko I samo za jedan dijamant mletačkim trgovcima platio 400 dukata. Cijena dijamanata koje je kupovao Tvrtko, kretala se i do 16.000 dukata. Žena hercega Vlatka Vukčića je u svome nakitu posjedovala jedan dragi kamen takve vrijednosti i ljepote da je za njega znala cijela Evropa. Šultan Bajazit II ga je toliko želio da je pristajao na bilo koju cijenu, ali je vojvotkinja odbila da ga proda. Zna se da su se u riznici vojvode Hranića Kosače uz ostale dragocjenosti nalazila i mnoga skupocjena umjetnička djela, između ostaloga jedan pozlaćeni srebreni lav, drugi lav od bisera, soko od kristala ukrašen srebrom i emajlom, 6 indijskih oraha ukrašeni pozlaćenim srebrom, zatim "dva viteška šrkana a treći šarkan nanen kako čovjek" (šrkan=zmaj; nanen=rađen).

Veliki vojvoda Stjepan Vukčić je jednom flandrijskom umjetniku isplatio 5000 dukata samo na ime ruku za izradu zlatnih umjetnina. Spomenimo i to da je njegova žena imala zlatne grebene za vunu. Sa bogatstvom su išli i evropski maniri, što je također iziskivalo velika sredstva. Za spomenutog vojvodu se dalje kaže da je na svom dvoru u Blagaju imao i orgulje sa cijevima od srebra, u ono doba veoma rijetke u Evropi, te čitavu četu muzičara koji su ga redovito pratili kad je išao u pohode drugoj gospodi. Kad je riječ o muzici i nivou kulture u srednjovjekovnoj Bosni, spomenimo i to da su bosanski muzičari s kraljevskih i velikaških dvorova redovito u Dubrovniku osvajali nagrade na muzičkim natjecanjima koja su se svake godine održavala u čast sv. Vlahe. U izvještajima stoji i to koliko je ova nagrada iznosila.

RUHO JEDNE BOSANSKE PRINCEZE

Iz jednog sačuvanog dokumenta saznajemo šta je sve činilo ruho jedne bosanske princeze. Riječ je o Mariji, sestri kralja Tvtrka I Kotromanića, koja se 1351. godine udala u Njemačku za Ulricha X Helfensteina. Ponosni otac je tako opremio kćerku da je njezino ruho zadivilo sve učesnike svadbe, a na njoj su bili zastupljeni skoro svi evropski dvorovi. Između ostaloga, spominje se na desetine dušeka, jorgana, čaršafa, jastuka i drugog, sve od čiste kineske svile, što je u ono doba predstavljalo izuzetno rijetku i skupu robu.

U ruhu je bilo i nekoliko ćilima, zatim pokrivača od hermelina, ogromna količina zlatnog i srebrenog posuđa, stolni pribori - kašike i viljuške - ukrašeni dijamantima, biserima, kristalom itd. Još bogatije ruho ponijela je princeza Elizabeta, kćerka bana Stjepana II, koja se udala za mađarskog kralja.

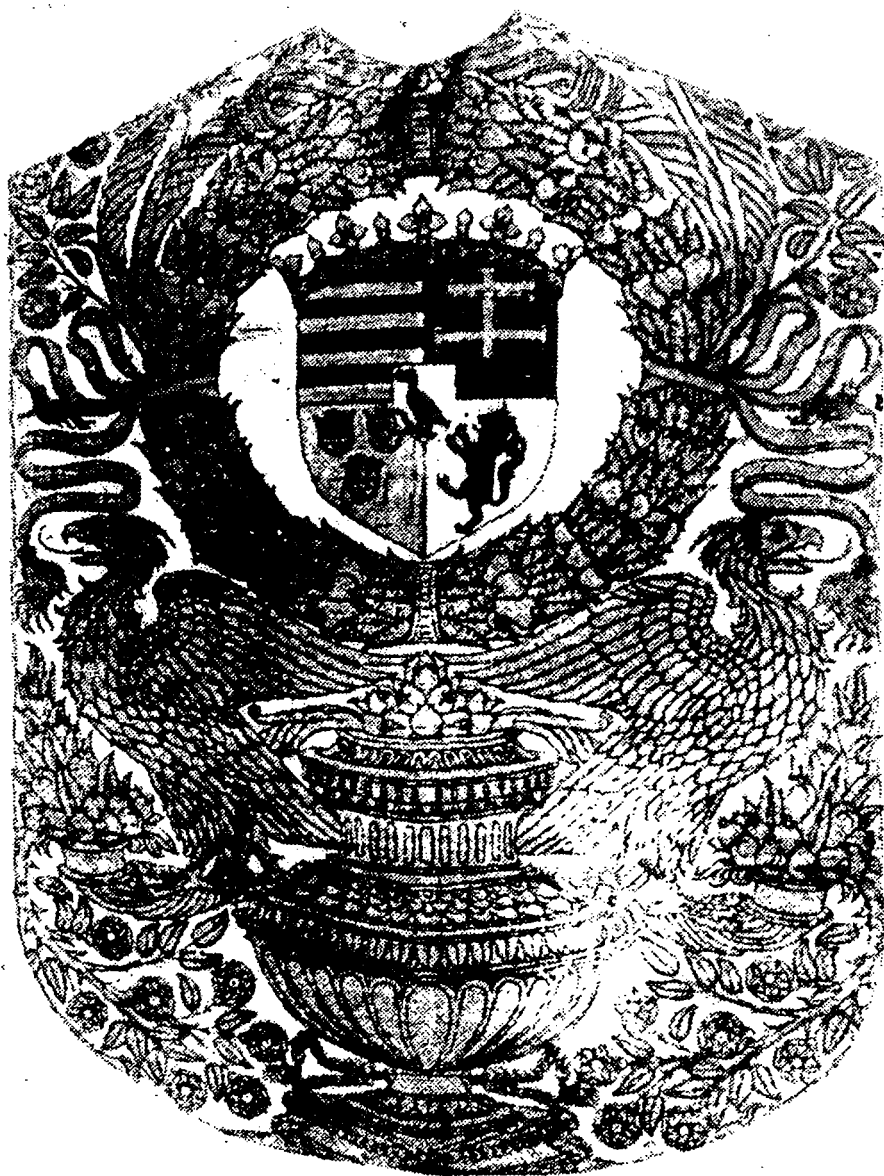
O bogatstvu bosanskih velmoža, pak, obaviješteni smo iz jednog dokumenta koji predstavlja popis riznice oblasnih humskih gospodara Hranića-Kosača. Tu se između ostaloga nabroja čak nekoliko stotina komada zlatnog i srebrenog posuđa, a onda skupocjene odore, nakit, oružje itd. Svaka velikaška porodica je na svome dvoru imala i porodični arhiv u kojem su čuvane povelje i drugi važni dokumenti o privilegijama, ugovorima i sl.

GDJE JE TO DANAS

To je, međutim, sve već davno propalo, a u nekim slučajevima zagubljeno i tek mu se u novije vrijeme ulazi u trag. Tako je, na primjer, dio arhiva velikaške porodice Hrvatinića pronađen čak u mađarskom gradu Körmendu, u sastavu porodičnog arhiva grofova Vatyanija. Dio arhiva bosanske franjevačke vikarije završio je, pak, u Ljubljani itd.

Za nas je posebno zanimljiva sudbina bosanskog državnog arhiva koji se čuvao na Bobovcu. Možemo samo naslućivati šta se u njemu sve skupilo kroz razdoblje od 500-600 godina. Od njega nema nikakvog traga, ali nije isključena mogućnost da se barem jedan njegov dio sačuvao u centralnom carskom arhivu u Istanbulu. Ogromna arhivska zaostavština Turske Imperije nije još nikada potpuno sređena i niko živ ne zna šta se tamo sve krije. Neki izvještaji govore da je od svega do sada obrađeno svega sedam posto, mada na tome radi čitava četa ljudi.

Prema nekim informacijama, u pojedinim odjelima tog arhiva ima još neotvorenih kožnih vreća krcatih dokumentima, koje su zavezane još prije više stotina godina. Možemo se nadati da će se u toj gomili pronaći nešto što potječe i iz arhiva bosanske dinastije Kotromanića, to jest arhiva stare bosanske države.

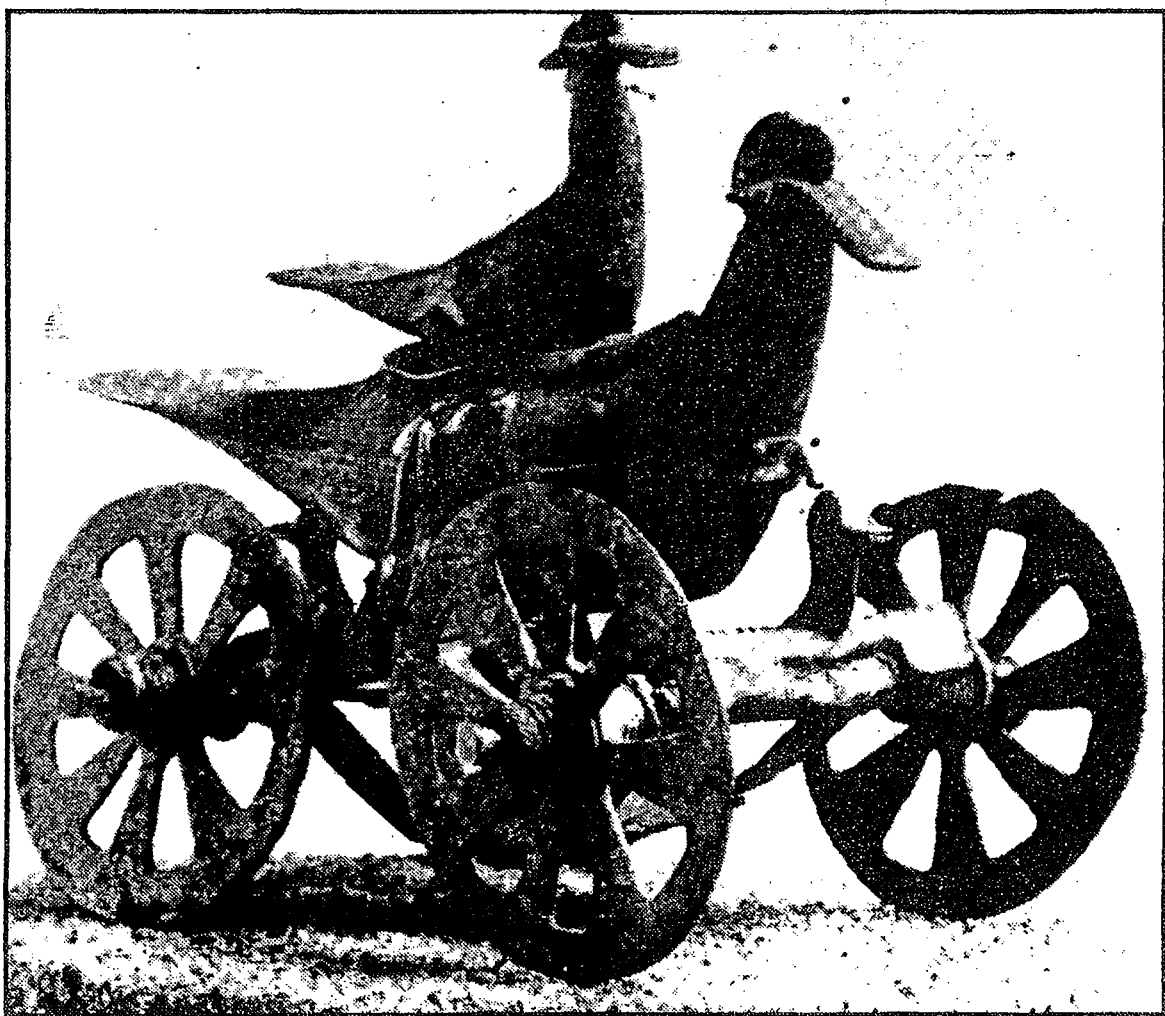

Pláš, poklon ugarskog kralja Matije Korvina koji se čuvao u Franjevačkom samostanu u Fojnici. Sada u Budimpešti

Posljednji val raznošenja bosanskohercegovačke kulturne baštine desio se u vrijeme austrijske okupacije. Ono što je do tada preostalo i što je stvoreno u vrijeme turske prisutnosti (oružje, fermeni, orijentalni rukopisi, skupocjeni primjerci nošnje, nakita i

sl.), masovno su otkupljivali, dobijali na poklon, a i plijenili austrijski oficiri, službenici i drugi ljubitelji starina. Tako bosanske umjetnine danas ukrašavaju vitrine mnogih uglednih austrijskih i mađarskih porodica. Koliko i čega svega tamo ima, može se samo pretpostaviti. Većina tih vlasnika je anonimna, a predmeti nisu obuhvaćeni nikakvom evidencijom.

Kad dođu neka sretnija i mirnija vremena, morat će se organizirano poraditi na traganju i povratu kulturnog blaga koje je ma kako i ma kada odneseno iz Bosne. I međunarodne konvencije o zaštiti nacionalnih kulturnih baština išle bi nam na ruku u tom nastojanju. Vjerujemo da bi svaki bosanskohercegovački rodoljub bio presretan da nam se povрати blago koje su naši preci stvarali i posjedovali prije 200, 300, 500, 1000 pa i više godina.

Prehistorijska kulturna kolica iskopana na Glasincu kod Sarajeva, sada u muzeju u Beču

BOSANSKO PRIMORJE OD NAJSTARIJIH VREMENA DO PROPASTI SAMOSTALNE DRŽAVE 1463.

*Predavanje održano na
TRIBINI BOSANSKO-MUSLIMANSKIH INTELEKTUALACA
dana 18. prosinca 1993.*

Državne granice su u svim vremenima predstavljale glavno pitanje u odnosima među narodima. Zbog njih je proljeveno najviše ljudske krvi i bile su uzrokom najvećih tragedija koje je čovječanstvo doživjelo u svojoj dugoj povijesti. Može se reći da su granice stare koliko i svijet, jer im začetak seže u kameno doba, kad su pojedine horde zaposjedale tačno određene granice lovnih područja između pojedinih skupina, čije je narušavanje dovodilo do nesporazuma i sukoba.

Kako je tekao razvoj ljudske zajednice tako su i granice dobijale određenije i veće značenje. Kad su se kasnije formirala plemena, a potom plemenski savezi iz kojih su nastale prve države, granice su postale vodećom institucijom svakog društva. Njihova zaštita, nastojanje da se održe, prošire, isprave, zaokruže ili odbrane, predstavljalo je najveću brigu svih društvenih zajednica u svim epohama i u svim dijelovima svijeta. U formiranju i određivanju granica presudnu ulogu su imali prirodni, odnosno geografski faktori. To su planinski lanci, rijeke, jezera, morske obale, kanjoni i druge markantne prirodne oznake koje same po sebi predstavljaju određene barijere za komuniciranje ili zaokružuju određeni prostor.

Ima, ipak, puno slučajeva da navedeni faktori nisu bili odlučujući za konačnu profilaciju pojedinih granica. Povijesna analiza pokazuje, međutim, da se najveći broj graničnih konflikata upravo

veže za zajednice čije granice nemaju takav karakter. Pri tome se ne uzimaju u obzir osvajački pohodi kojima je bio cilj da se silom izvrši promjena postojećih granica, odnosno da se osvoje tuđe teritorije.

Nije slučajnost da su sve stare države nastale u strogo geografskim okvirima. Navedimo samo nekoliko primjera: stari Egipat je nastao u dolini Nila koji je sa zapada i istoka okružen pustinjama, sa sjevera morem, a sa juga nilskim kataraktama, odnosno Abesinским gorjem. Stara babilonska država je nastala u međurječju između Eufrata i Tigrisa, koje je sa tri strane omeđeno stepama i planinskim masivima, a sa juga morem. Čitav indijski potkontinent je, pak, svojom prirodom predodredio da se na tom prostoru razvije i opstane samo jedna država (Indija), koja je sa svih strana omeđena prirodnim barijerama: sa sjevera je masiv Himalaja, na zapadu i istoku su velike rijeke (Ind i Gang), a na jugu je ocean.

Na evropskom kontinentu takvi primjeri se mogu navesti za Veliku Britaniju: jedan otok - jedna država, ili za Pirinejski i Apeninski poluotok gdje su se smjestile po jedna do dvije države. U ostalim dijelovima Evrope skoro sve države zapremaju naglašene geografske cjeline koje također imaju prirodne granice, a to su opet rijeke, planinski masivi, obale mora, jezera, itd.

Kod država koje imaju takve granice, one su uglavnom ostale nepromijenjene kroz čitavu njihovu povijest. To su tzv. prirodne granice, za razliku od političkih - na čije formiranje je utjecao ljudski faktor, a to su pokušaji nasilne promjene postojećeg stanja. I upravo su takva nastojanja pokrenula najveći broj svih invazija i ratnih pustošenja za koje svijet zna od prapovijesti do danas. Ta nastojanja su u osnovi i suvremenih tragedija koje nisu mimoišle ni našu civilizaciju.

Ako je u pitanju Bosna i Hercegovina, i letimičnim pogledom na geografsku kartu može se zapaziti da je njen teritorij sa svih strana omeđen prirodnim barijerama (rijeke, planinski masivi i morska obala). Tako, sjeverna granica čitavom dužinom prati rijeku Savu. Zapadna je omeđena rijekom Unom i planinskim lancem Dinara, a onda prati rijeku Cetinu do njenog ušća u more. Na istoku je rijeka Drina i Piva, a onda brdsko-planinski lanac koji se spušta na Boku Kotorsku.

To su geografske, a u isto vrijeme i povijesne granice Bosanske države. Ovakve kakve jesu, produkti su burnih povijesnih i političkih zbivanja čiji su sudionici bile vodeće onovremene sile, kao što su Ugarska, Mletačka Republika, Turska, i najzad Austrija.

Rezultat isprepletenih interesa je taj da je Bosna izgubila dobar dio svog povijesnog teritorija. To se prvenstveno odnosi na primorje od Cetine do Boke Kotorske, dok se u ostalim dijelovima državnog teritorija suvremene granice uglavnom podudaraju sa povijesnim.

PREHISTORIJA I ANTIKA

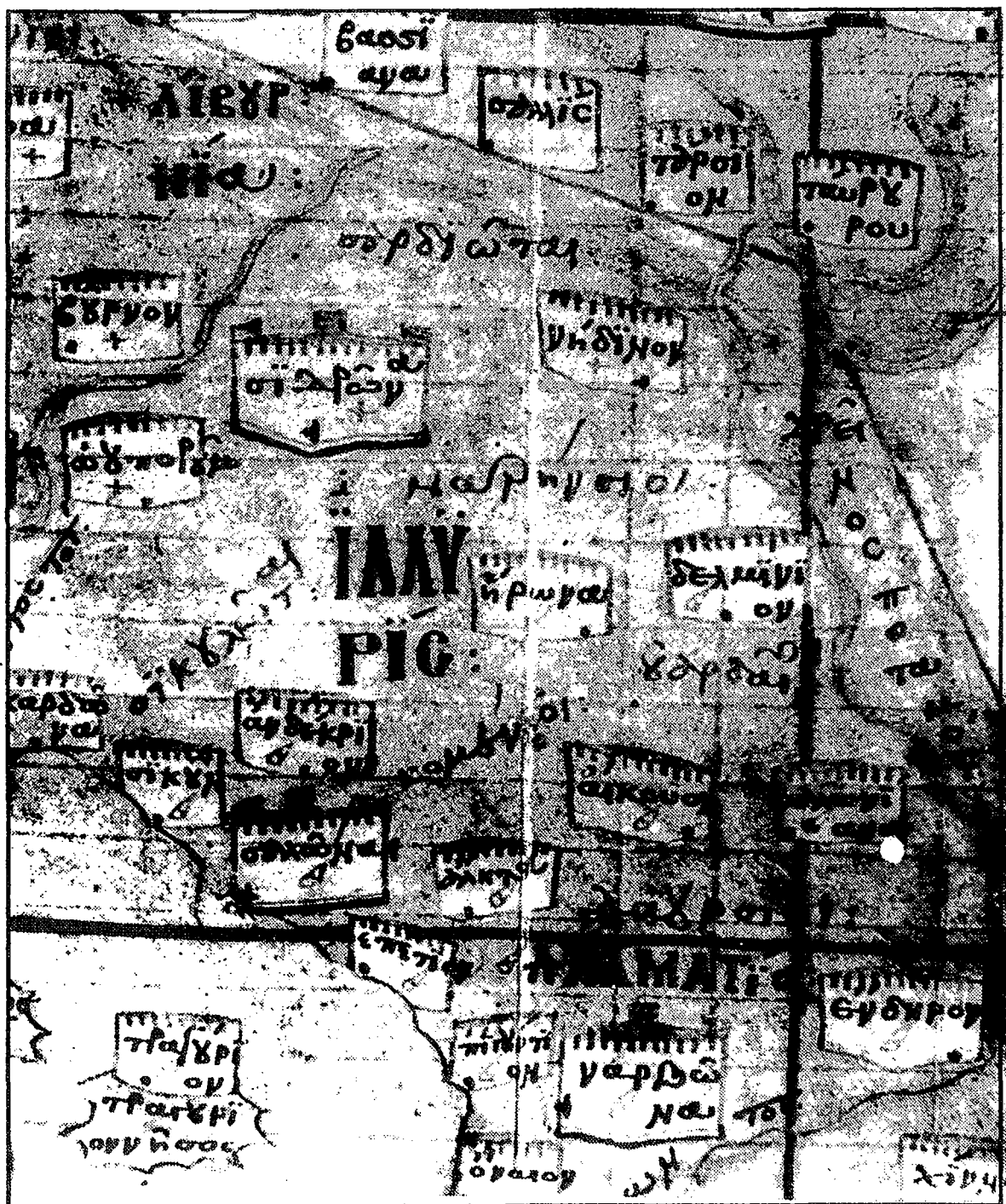
Bosna spada u red onih zemalja kojima je granice odredila priroda. Međuprostor koji je sa zapada, istoka i sjevera omeđen rijekama Unom, Drinom i Savom, a sa juga morem, formirao se već u prethistorijsko doba kao jedinstvena prostorna i kulturna, a potom i kao politička cjelina. Tako je za sva vremena sama priroda sudbinski povezala prostor današnje Bosne i Hercegovine s dijelom primorja koje se proteže od rijeke Cetine do Boke Kotorske. Kako god taj dio obale sam za sebe ne znači ništa, tako ni zaleđe ne može bez obale. To je razlog da su već u prethistorijsko doba oba ta prostora činila jedinstvenu cjelinu koja je kao takva bila naseljena istim etničkim, odnosno plemenskim grupacijama.

Antički, to jest grčki i rimski pisci od prije 2000 godina, obavještavaju nas da pripadnici ilirskog plemena Dalmata, kojima se jezgro nalazilo u dubini današnje Bosne, bili gospodari primorja od ušća Krke do Neretve. Jedno od njihovih naselja je bila i Salona (današnji Solin kod Splita), koji su kasnije Rimljani pretvorili u glavni grad provincije Dalmacije.

Zbog ugleda i moći, a i stoljetnih krvavih ratova koje su s njima vodili, te s obzirom na činjenicu da su bili gospodari većeg dijela obale, Rimljani su po Dalmatima kasnije nazvali čitavu provinciju, dajući joj ime Dalmacija. Sterala se od Istre na zapadu do Čačka u Srbiji i rijeke Mat u Albaniji na istoku, te malo južnije od rijeke Save na sjeveru, do mora na jugu. Napomenimo da se jezgro tog moćnog plemena nalazilo na području današnjeg Livanjskog, Duvanjskog i Glamočkog polja, s glavnim gradom Delminiumom kod današnjeg Duvna.

Slična situacija je bila i sa dijelom obale od Neretve do Boke Kotorske. Gospodari tog dijela obale su već u prethistorijsko doba također bila plemena s područja današnje Bosne i Hercegovine. To su bili Ardijeji i Daorsi. Ardijeji su u dalekoj prošlosti imali jezgro u zaleđu (do visine Konjica), a onda su svoje težište prenijeli na obalu gdje su toliko ojačali da im je prvima pošlo za rukom na širem balkanskom prostoru da stvore široki plemenski savez, koji je kasnije prerastao u jaku državu, poznatu iz povijesnih vrela pod

nazivom Ilirsko Kraljevstvo. Bilo je u punom razvoju od V do II stoljeća stare ere. Uže plemensko jezgro im se u to doba prostiralo od Pelješca do Boke Kotorske, sa zaleđem koje se steralo duboko u unutrašnjost današnje istočne Hercegovine, dok im se politička moć

Najstariji geografski prikaz bosanskohercegovačkih zemalja, od prije 1800 godina (po Claudiu Ptolomeju, II stoljeće n.e.). Od danas poznatih gradova ucrtano je samo Duvno (Delminion)

(u okviru države), protezala od rijeke Krke na zapadu, do rijeke Bojane u Albaniji na istoku, ubrajajući tu i oblast oko Skadarskog jezera itd. Od njihovih vladara pokoljenjima je ostala u sjećanju legendarna kraljica Teuta, čija je flota dugo vremena gospodarila Jadranskim i Jonskim morem. Kada su Rimljani 167. godine st.e. nakon dugotrajnih ratova skršili njihovu moć, deportirali su ih sa obale na njihova unutrašnja staništa koja su se nalazila na prostoru današnje jugoistočne Hercegovine, gdje su bijedno životarili dok nisu izumrli.

Treće pleme sa današnjeg bosanskohercegovačkog prostora koje je držalo dio obale, bili su Daorsi. Njima je pripadao prostor oko ušća Neretve do Stona. Bili su toliko vezani za more da su već u III stoljeću stare ere na svoj novac stavljali lik lađa. Spomenimo da im se plemensko središte nije nalazilo na moru, nego u dubini današnje Hercegovine - na Ošanićima kod Stoca.

Današnji bosanskohercegovački prostor i odgovarajući dio obale, činio je jedinstvenu kulturnu, privrednu i političku cjelinu i u antičko doba. Rimljani su odmah po okupaciji ovog dijela Balkana prišli još čvršćem povezivanju ta dva područja. U tu svrhu su početkom nove ere izgradili pet magistralnih cesta kojima je ishodište bila Salona (Solin kod Splita) i Naron (Vid kod Metkovića). Iz Salone su polazile tri ceste koje su usmjeravale u pojedine dijelove zapadne i srednje Bosne. Potom su preuredili staru magistralu koja je do tada već hiljadama godina povezivala ušće Neretve i more sa unutrašnjom Bosnom. Uz to su izgradili još jednu koja je iz Narone vodila za Stolac, Trebinje i dalje na istok.

Bosanskohercegovački region je u rimsko doba administrativno bio najtješnje povezan s primorjem. Upravno središte svih bosanskohercegovačkih plemena nalazilo se u Saloni. I oblasni sudovi su se nalazili u primorskim gradovima (Salona i Naron), dok se vjerski centar (concilia), nalazio u Epidauru (današnji Cavtat). To jasno pokazuje da je u antičko doba (prije 1500-2000 godina), primorje činilo jedinstvenu kulturnu, privrednu, administrativnu i političku cjelinu s ondašnjom bosanskohercegovačkom teritorijem.

SREDNJI VIJEK

Prethistorijska, a posebno antička tradicija, je bitno utjecala na stanje koje je uslijedilo u srednjem vijeku nakon dolaska Slavena na Balkan. Veoma je značajno spomenuti da je srednjovjekovna

Bosanska država nastala na prostoru tzv. prave Dalmacije, kojoj su Dioklecijanovim reformama iz III stoljeća n.e. određene granice koje se skoro u cjelosti podudaraju sa srednjovjekovnim bosanskim.

Prvi povijesni podaci iz srednjeg vijeka koji spominju Bosnu ili pojedine njene dijelove, najčešće Hum (današnju Hercegovinu), navode da su tadašnji bosansko-humski gospodari držali i odgovarajuće dijelove primorja. Tako se, na primjer, za humskog kneza Mihajla Viševića (X stoljeće), doslovno kaže da je imao snažnu flotu s kojom je napadao i osvajao čak južnotalijanske gradove. Već je tada Dubrovnik plaćao bosansko-humskim gospodarima godišnji tribut za korišćenje prigradskog zemljišta

BORBA ZA OČUVANJE

Kad se stvorila srpska država i kad su njeni vladari počeli tražiti "životni prostor", na njihovom osvajačkom putu prvo se našla Bosna s Humom. Srbija je nastojala svim silama da preko Huma izađe na more, pa je to razlog da je stoljećima uporno pokušavala da ga podvlasti. Osvajanja s te strane su uslijedila već u prvoj polovici X stoljeća, u vrijeme njihovog kralja Časlava. Nakon njegove smrti (960. g.) na Bosnu i Hum su bacili oko dukljanski (crnogorski) vladari, posebno kralj Bodin. Zbog geopolitičkog značaja i izuzetnog rudnog bogatstva, za Bosnom ili njenim pojedinim dijelovima posezali su i drugi narodi, među kojima Bizantinci, Bugari, Hrvati, Mađari, Mlečani i dr. Ali sve su to bile kratke epizode bez trajnijih političkih posljedica, dok se nije pojavio moćni turski osvajač pod čijim je naletom definitivno nestalo srednjovjekovne Bosanske države.

Za bosanskog bana Borića povijesna vrela kažu da je djelovao izuzetno odlučno kad su bili u pitanju nasrtaji stranaca na našu zemlju. On je polovicom XII stoljeća uspio protjerati srpske zavojevače koji su duže vrijeme držali Hum. Kao suveren čitave Bosne, računajući tu i primorje, izdao je povelju kojom samostanu Sv. Benedikta sa Lokruma kod Dubrovnika dariva zemljišne posjede na Mljetu.

Za pitanje suvereniteta i granica Bosanske države iz tog doba (polovica XII) stoljeća, značajni su podaci suvremenog bizantijskog pisca Cinnamusa. On doslovno kaže da ban Borić nije podanik ugarskom kralju nego saveznik, te da se Bosna proteže sve do Drine, koja čini granicu prema Srbiji. Za stanovnike Bosne (Bošnjane)

navodi da je to narod koji živi samostalno, ima svoje običja i uredbe (zakone), i svog posebnog vladara.

I pop Dukljanin iz istog doba navodi da se Bosna proteže od Drine do "Borpe planine" (današnja Dinara?). To su, ustvari, klasične, a i potonje granice Bosne u pravcu zapad-istok. Borićev nasljednik ban Kulin bio je pravi strah i trepet za susjedne zemlje koje su do tada posezale za Bosnom. Povijesna vrela su zabilježila da je znao tjerati neprijatelje Bosne čak do Bugarske ili Kučeva blizu rumunjske granice. Čak je jedno vrijeme od njega zavisilo ko će zasjesti na srpsko prijestolje.

I kroz naredna stoljeća najveći broj nasrtaja dolazio je sa srpske strane, a na meti je najčešće bila istočna Bosna i Hum (istočna Hercegovina). U tome je osobito bio uporan veliki župan Nemanja pa je taj dio Bosanske države za duže vrijeme bio u njihovim rukama. Godine 1170. za humskog kneza postavio je svog brata Miroslava, koji je bio oženjen Kulinovom sestrom.

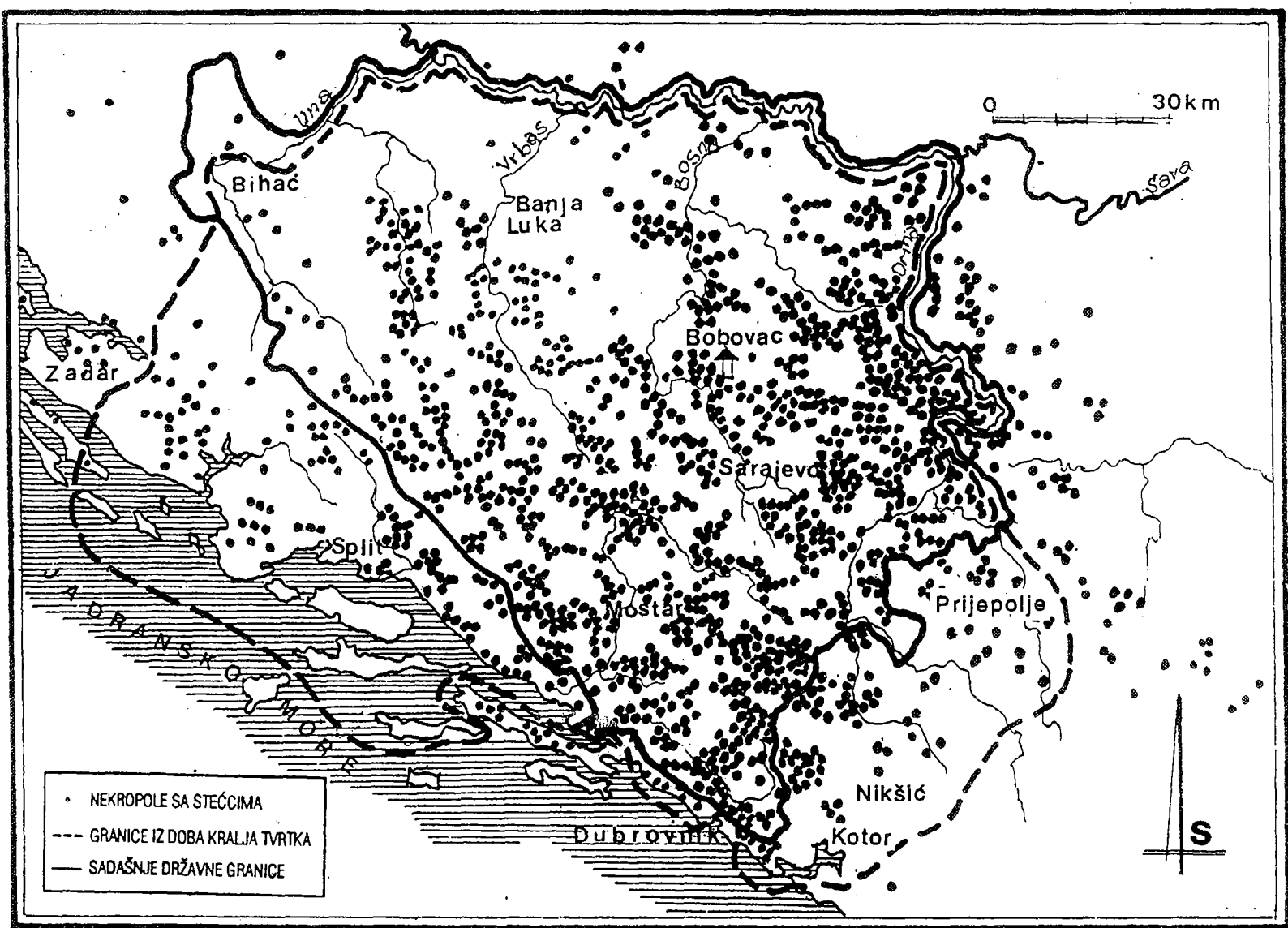
Srbi su, međutim, malo iza toga bili protjerani pa su Humom i njegovim primorjem ponovo zavladaali domaći knezovi. U drugoj polovici XIII stoljeća Srbi ponovo osvajaju taj dio Bosanske države, i takvo stanje je ostalo nekih 70-tak godina, do pojave našeg moćnog bana Stjepana II (1312-1353). Čim je stupio na prijestolje podigao je vojsku i iz Huma protjerao srpske zavojevače. Tako je Bosni trajno obezbijedio obalu od ušća Neretve do Dubrovnika.

RAZDOBLJE USPONA

Taj moćni vladar nije na tome stao. Želio je Bosni obezbijediti i dio obale zapadno od Neretve, koja je oduvijek s njom činila jedinstvenu geografsku i političku cjelinu. Još je uvijek bila svježa tradicija da je tamošnje primorje s glavnim gradom Makarskom, sve do XI stoljeća pripadalo Neretljanskoj kneževini, dakle bosanskoj državnoj teritoriji, s kojom nisu mogli izaći na kraj ni hrvatski vladari.

Vezu ovog dijela obale sa zaleđem, odnosno bosanskom zemljom, dokazuje činjenica da je skoro cjelokupno tamošnje stanovništvo, ubrajajući tu i velikaške rodove, među kojima i poznate Kačiče, pripadalo paganskoj vjerskoj tradiciji, a slično je bilo i u Bosni. Svjedočanstva takvog stanja su do danas tamo ostali stećci - specifična srednjovjekovna grobna obilježja bosanskog naroda.

Ban Stjepan je imao puno razloga za odluku da taj dio obale povrati pod suverenitet Bosanske Države. Ratni pohod je uspješno

Rasprostranjenost stećaka - nacionalnih starobosanskih grobnih spomenika, savršeno se podudara s teritorijem koji je pripadao srednjovjekovnoj Bosanskoj državi

okončan 1325. godine i tako se Makarsko primorje sa Cetinskom krajinom ponovo našlo u neraskidivoj vezi sa maticom - Bosnom. Umjesto izumrlih Kačića, na ovom prostoru se počinje isticati kneževski rod Bogavčića čiji su potomci Radivojevići, Jurjevići i Vukičevići, u srednjovjekovnoj bosanskoj povijesti igrali prvorazrednu ulogu.

Ban Stjepan je imao namjeru priključiti i dalmatinske otoke koji leže naspram bosanske obale: Korčulu, Hvar i Brač. U toj namjeri je poveo pregovore sa Dubrovačkom Republikom da mu posudi dio flote za tu akciju. To je, međutim, osujetila Venecija kojoj su dalmatinski otoci i obala bili u prvom planu njene vanjske politike.

Srbija se nije nikako mogla pomiriti sa činjenicom da ispusti iz ruku Hum i primorje, za što je bila životno zainteresirana. Odlučne akcije bana Stjepana i njegovo protjerivanje srpskih zavojevača iz tih oblasti, opet je pokrenulo Srbe na akciju. Riješili su ne samo da povrate izgubljeno nego da osvoje čitavu Bosnu. Na čelo vojske je stao tada još mladi kralj Dušan. Ogorčene borbe su se vodile tokom 1329. godine u rejonu gornjeg Podrinja i Polimlja, gdje su Bosanci neprijatelju nanijeli strašne gubitke. Tom prilikom su spalili i manastir Sv. Nikole u Banji, središte dabarskog episkopa.

Srbi nisu mogli ništa učiniti, pa im je ostalo samo da "proklinju" Bošnjane. U jednom njihovom suvremenom zapisu koji opisuje te borbe, kaže se kako su Srbi pod Dušanom odnijeli jednu pobjedu nad "bezbožnim i poganim babunima" (bogumilima). S kakvom su odlučnošću i srčanošću Bošnjani ustali da brane svoju Bosnu pokazuje slučaj samog bana koji je bio na čelu svoje vojske. U jednom od bojeva konj mu je bio sasječen, a onda mu je u posljednji tren, svog konja podmetnuo njegov knez Vuk Vukoslavić i tako mu spasio život. Ban se nastavi boriti sa takvom srčanošću da je i drugi konj pod njim bio sasječen, ali njemu nisu mogli ništa. Nakon ovih poraza Srbi su Bosnu za duže vrijeme ostavili na miru. Nije bilo prijetnji ni sa drugih strana za, tada jaku, Bosnu. I suvremenici su bili svjesni moći bana Stjepana. Jedan njegov dijak je ponosno zabilježio na kraju jedne banove povelje da se u njegovo doba "Bosna steraše od Save do mora, i od Cetine do Drine"

POČECI KOMADANJA BOSANSKOG PRIMORJA

Dubrovačka Republika je od svog postanka predstavljala veoma važan faktor u bosanskoj povijesti, u vezi sa primorjem i njegovim granicama. Njena nesreća je bila u tome što su joj se granice skoro

poklapale sa gradskim zidinama pošto je teritorij Bosanske Države dopirao do pod same gradske bedeme. Tako je silom prilika i iz krajnje nužde bila sudbinski vezana za Bosnu i njenu politiku. Dovoljno je napomenuti da su se čak i njeni prigradski vinogradi nalazili na teritoriji Bosanske Države, za što je već u X stoljeću morala plaćati tribut, odnosno godišnju zakupninu. Njene trajne želje i nastojanja bile su da proširi svoj teritorij, a to je mogla postići samo na račun Bosne. I upravo je stoljećima uporno na tome radila, što nije ostalo bez rezultata. To je postizala što zlatom što lukavom politikom, a toga im kao građanima trgovačke republike, nije nedostajalo. Tako im je s vremena na vrijeme zaista polazilo za rukom da otkupe poneki dio našeg obalnog pojasa, što je imalo dalekosežne posljedice za konačno uobličavanje bosanskih državnih granica prema primorju, posljedice koje su, svakako, i danas evidentne.

U tome je bitnu ulogu odigrala i tradicionalna bosanska dobrota i popustljivost, prastara bosanska boljka. Lukavi dubrovački trgovci su svoja potraživanja obično započinjali malim zahtjevima, da bi u povoljnim okolnostima iznosili pretenzije za čitavim oblastima. Ustvari, njihova potajna želja je bila da dobiju čitavo primorje od ušća Neretve do svog grada, a onda i dio obale na jugu sve do Boke Kotorske, u čemu su manje-više i uspjeli.

Prva povoljna prilika za to ukazala im se u vrijeme kada je srpski kralj Dušan držao Hum. Uviđajući da ga neće moći održati pod pritiskom bosanske vojske, Dušan je prihvatio njihovu već ranije iznesenu ponudu da im proda čitavu obalu od ušća Neretve do njihovog grada. Utanačen je i iznos: 8.000 perpera (dukata), i 500 perpera godišnjeg tributa. Posao je bio lako sklopljen jer se trgovalo tuđim teritorijem.

Kada su malo potom Bosanci protjerali Srbe iz Huma, ban Stjepan, dakako, nije priznao tu pogodbu, i tako je Dubrovčanima posao propao. Međutim, njih to nije obeshrabrilo, i nisu posustali u svojim naporima. Sad su počeli salijetati bana da im on to proda. Kad im nisu pomogle ni molbe ni zlato, odlučili su zaigrati na kartu za koju su bili sigurni da bana neće ostaviti ravnodušnim jer su dobro poznavali ćud Bošnjana. Spočitnuli su mu da je nezahvalan i da je olako zaboravio dobročinstva koje je svojevremeno njihov grad učinio njegovoj majci, banici Elizabeti i njenoj djeci (među kojom je bio i on), kad su, zbog političkih smutnji, nakon smrti bana Kotromana izbjegli iz zemlje, pa im je njihov grad dao utočište i ugostio ih za duže vrijeme.

Dubrovčani se, eto, nisu ustručavali čak zloupotrijebiti gest koji bi u nesreći učinio svako svakome, samo da bi postigli svoj cilj. Ban je popustio njihovim molbama i zaista im je ustupio dio obale. Istina, nisu dobili sve što su tražili, odnosno što su "kupili" od kralja Dušana, nego samo poluotok Pelješac s gradom Stonom. Ban im je 15. veljače 1333. godine izdao o tome povelju i time je taj dio primorja trajno otuđen od Bosanske države. U izdatoj povelji doslovno stoji da im se Pelješac sa Stonom daje "u baštinu i u plemenito do vjeka vjekova". Povelja je ovjerena zlatnim pečatom.

Ovaj ustupak je istom otvorio dubrovačke apetite za daljnjim dijelovima bosanskog primorja. Neumjereni u prohtjevima, a debelog obraza, nedugo iza ovoga opet su počeli salijetati bana za daljnjim ustupcima. Godine 1344. tražili su otok Posrednjicu koji se nalazi ispred ušća Neretve (koji im je, takođe bio prodao kralj Dušan), s okolnim selima. Ovaj put nisu imali sreće jer je ban odbio bilo kakav razgovor o daljnjim ustupcima. Međutim, posezanja za bosanskim teritorijem i obalom dolazila su i sa drugih strana.

Srbi su 1349. godine povelili novi rat na Bosnu s namjerom da joj ponovo otmu Hum i primorje. Dušan, koji je u međuvremenu postao car, u tu svrhu je podigao ogromnu vojsku. Ispred nenadanog prodora ban se sa svojom vojskom i narodom sklonio u brda i planine, primjenjujući prastaru bosansku taktiku. Srbi su pregazili sav Hum i došli su do pod sami prijestolni Bobovac u srcu Bosne, ali ga nisu mogli zauzeti. Posrednici za mir - Mletačka Republika i Dubrovnik, predlagali su našem banu da se sa srpskim carem nagodi tako da svoju kćerku Elizabetu uda za njegovog sina Uroša, a da mu, kao kćerkin miraz, ustupi sporni Hum s primorjem. Ban je odbio i samu pomisao na to. Prestrojio je vojsku, a onda je sa svojim Bošnjanima navalio kao orkan na neprijatelja. Oni koji su uspjeli preživjeti natjerao je preko Drine, nanijevši im ogromne gubitke. Tako je Bosna za duže vrijeme otklonila opasnost sa srpske strane i obezbijedila svoje jugoistočne graniče i primorje.

DOBA "VELIKE BOSNE"

Velike promjene vezano za granice bosanskog primorja zbile su se u vrijeme vladavine Stjepanovog nasljednika kralja Tvrtka I (1353 - 1391). On je, uspješnim osvajanjima i trezvenom politikom, od Bosne napravio prvorazrednu državu i velesilu koja je kroz duže razdoblje predstavljala nezaobilazan politički faktor u odnosima među državama ovog dijela Evrope.

Veliki vojvoda bosanski Hrvoje Vukčić, kao namjesnik Dalmacije i Hrvatske, nosio je titulu "herceg splitski" (po slici u Hrvojevu glagoljskom Misalu koji se čuva u Eski-Saraju u Istanbulu)

100

100

Prvi mu je korak bio da trajno osigura obalu od Dubrovnika do Boke Kotorske od stranih nasrtaja. U tu svrhu je na ulazu u Boku Kotorsku podigao grad s tvrđavom nazvavši ga Novi (današnji Herceg Novi), koji je trebalo da postane glavna luka s tržištem soli za taj dio Bosanske države. Potom je prodro u gornje Podrinje i Polimlje pa je bosanskoj državi pripojio oblasti sve do Sjenice i Prijepolja u Srbiji. U bosanske ruke je došlo i Mileševo sa grobom Sv. Save, a u današnjoj Crnoj Gori oblasti do iza Nikšića i Kotora.

Nakon tih uspjeha s vojskom je krenuo na zapad i osvajao je redom dijelove Hrvatske i Dalmacije sve do rijeke Zrmanje poviše Zadra. Tako je Tvrtko uspostavio granice Bosanskog Kraljevstva koje su se sterale od Novigrada i Zrmanje na zapadu, do Prijepolja, Sjenice, Nikšića i Kotora na istoku, a onda od rijeke Save na sjeveru, do otoka Korčule, Hvara i Brača na jugu, jer su u posjed Bosanske Države došli i dalmatinski otoci. Tako se najveći dio jadranske obale našao u granicama Bosanske Države. To je razdoblje tzv. "velike Bosne", kojoj je u srednjem vijeku jedino pošlo za rukom da barem za neko vrijeme ujedini znatne dijelova južnoslavenskih zemalja u jednu državu.

Kao pomorska zemlja Bosna je morala imati odgovarajuću flotu, kako je to bilo već u X stoljeću. Dio brodova je sagrađen u vlastitim brodogradilištima (Brštanik na ušću Neretve i u Kotoru), a dio je nabavljen u Veneciji. Za admiral je postavljen Mlečanin Nikola Basejo, pa su se opet na moru sretali brodovi na kojima se vihorila bosanska zastava sa zlatnim ljiljanima. To je bilo doba najvećeg kulturnog, privrednog i političkog uspona srednjevjekovne Bosanske Države. Za prijateljstvo kralja Tvrtka otimaju se brojni evropski dvorovi, a kako je bio još neoženjen, mnogi kraljevi mu za ženu nude svoje kćeri. Na koncu se odlučio za bugarsku princezu Doroteju. Mletačka Republika mu iskazuje čast na taj način što ga je sa čitavom njegovom porodicom upisala u zlatnu knjigu svojih počasnih građana.

POKUŠAJI RASTURANJA BOSNE

Čim je nestalo kralja Tvrtka (1391. godine), okolni dušmani su opet počeli pružati ruke prema Bosni. IDubrovčani su aktivirali svoje stare težnje da prošire svoj teritorij na račun Bosanske Države. Ovaj put im je u prvom planu bila plodna župa Konavle, s dijelom obale sve do Sutorine kod Boke Kotorske. Nisu se usudili to zatražiti od središnje vlasti, to jest od kralja i zbora bosanskih velmoža, nego su počeli šurovati sa oblasnim gospodarima tog dijela bosanske

teritorije - braćom Sankovićima. Ovi su se toliko osilili da su sve radili na svoju ruku, pa su za bagatelnu cijenu prodali, odnosno ustupili traženi dio primorja. O tome su im 15. travnja 1391. godine izdali čak i povelju, ne obazirući se na to što prodaju dio državne teritorije, bez znanja i pristanka bosanskog stanka (skupštine bosanskih velmoža) i kralja.

Kad se u Bosni saznalo za tu drskost, kralj je odmah sazvaao sastanak na kojem su prisutni zvanično upoznati sa pokušajem rasturanja njihove države. To je izazvalo strašno ogorčenje i najoštriju osudu. Donesena je odluka da se otuđeno silom vrati, a vinovnici tog zlodjela primjerno kazne. Za izvršioce te odluke određeni su vojvoda Vlatko Vuković, znameniti tadašnji junak, i knez Pavle Radenović. Ovi su povelili vojsku i u najkraćem roku su izvršili zadatak. Razbijači Bosne, braća Radič i Bjeljak uhvaćeni su i bačeni u tamnicu, gdje su godinama trunuli. Stariji Radič je k tome bio oslijepljen.

DIO PO DIO...

Razvoj političke situacije u ovom dijelu Evrope išao je u narednom razdoblju sve više na štetu Bosanskog Kraljevstva i njenih granica, pogotovo u dijelovima primorja. Ugarska je do tada već stoljećima bila gospodar Hrvatske pa je uvijek smatrala da njoj pripada najveći dio obale. Godine 1394. zvanično je zatražila od kralja Dabiše da joj ustupi one dijelove Hrvatske i Dalmicije koje je svojevremeno bosanskoj državi priključio kralj Tvrtko. Iako je Dabiša bio prisiljen udovoljiti ugarskim zahtjevima, ipak te oblasti nisu trajno izgubljene za Bosnu. Ustvari, izgubljeno je samo primorje od Cetine do Zrmanje, koje je Tvrtko priključio Bosni kao osvojeni, tuđi teritorij, dok je obala od Cetine do Neretve sa zaleđem, kao povijesno integralni dio bosanske zemlje, zadržan do pred sami pad Bosne pod Turke.

Za sve to vrijeme Dubrovčani su na svoj način radili da se dočepaju još kojeg dijela našeg primorja. Slijedeći korak im je bio da dobiju tzv. Slansko primorje (obala od Pelješca do Dubrovnika). Ocijenili su da im se za to dobra prilika ukazala kad je na prijestolje došla kraljica Jelena Gruba (1395 - 1398), udova kralja Dabiše. Računali su na žensku popustljivost, pa su krenuli u akciju. Angažirali su i ugarski dvor da utječe na kraljicu, ali je uspjeh izostao. Sa istom molbom su nekoliko godina kasnije izišli pred kralja Ostoju koji je naslijedio kraljicu Grubu.

Nije dovoljno rasvijetljeno kako se to zbilo, ali je ovaj zaista udovoljio molbama Dubrovčana. Poveljom od 15. siječnja 1399. godine, Bosna im je ustupila traženi dio obale, to jest velikoslansko primorje ("zemlje od Kurila do Stona"), sa svim okolnim selima, kmetima i dr. Da je odluka sa bosanske strane donesena pod neobičnim okolnostima svjedoči podatak da se nekoliko godina kasnije kralj Ostoja pokajao, pa je sa svoje strane poništio ugovor uz prateće obrazloženje, što je kod Dubrovčana izazvalo strašno negodovanje. Isti slučaj je bio sa dijelom obale od Neretve do Cetine koji je, svojevremeno, kralj Dabiša morao ustupiti Mađarima. Veliki vojvoda bosanski Hrvoje Vukčić je bez obzira na to, čvrsto držao u svojim rukama te oblasti, odbijajući sve zahtjeve da ih izruči Mađarima. Nakon njegove smrti u tome je isto tako bio odlučan i ustrajan veliki vojvoda Stjepan Vukčić. Ta dva vrlo bosanska junaka i najutjecajnije ličnosti Bosanskog Kraljevstva kroz duže razdoblje, najupornije su branili upravo najisturenija, a time i najugroženija područja državnih granica - ona koja su se sterala prema Hrvatskoj na koja su atakirali Mađari i Mlečani, i ona na jugoistoku zemlje, koja su ugrožavali Srbi, a potom Turci. Počev od XV stoljeća Bosna je sve upornije morala braniti svoju obalu od nasrtaja Mletačke Republike, kojoj je dalmatinska obala bila u prvom planu njene vanjske politike.

GUBITAK KONAVALA

Iako Dubrovčani 1392. godine nisu uspjeli u svojoj namjeri da se domognu Konavala, i mada je za aktere sa bosanske strane to imalo tragične posljedice, ipak nisu odustajali. U tome su uspjeli 1419. godine. Ovaj put se radilo sa znanjem centralne vlasti. Kako je jednu polovicu te župe držao vojvoda Sandalj Hranić, a drugu vojvoda Radoslav Pavlović, pregovori su tekli odvojeno. Prvo su uspjeli nagovoriti vojvodu Sandalja i on im je zaista ustupio svoj dio Konavala sa Vitaljinom i Donjom Gorom (Prevlakom), za 12.000 dukata, i još 500 perpera godišnjeg tributa. Kralj Ostojić je potvrdio taj ugovor lipnja mjeseca 1419. godine, i tako je Bosanska država, i pravno, priznala otuđenje ovog dijela svog primorja. Godinu dana kasnije darovnicu je potvrdio i kralj Tvrtko II.

To ustupanje ipak nije prošlo bez otpora i krvi. Ovaj put tome su se usprotivili sami žitelji konavalske župe, koji su odbili da se podvrgnu pod dubrovačku vlast. Otpor je ugušen u krvi i tako su Dubrovčani zaposjeli istočnu polovicu dugo željene prigradске župe.

Odmah su nastavili raditi na tome da dobiju i drugu polovicu od vojvode Radoslava Pavlovića. Pregovori su uspješno okončani 1426. godine. Za taj dio Konavala, uključujući i gradove Cavtat i Obod, isplatili su 13.000 dukata, i još 600 perpera godišnjeg tributa. Ni ovo ustupanje nije prošlo bez problema. Tri godine kasnije vojvoda Pavlović je jednostrano poništio ugovor uz obrazloženje da Dubrovčani nisu do kraja ispoštovali tačke ugovora, te da su na zaposjednutom zemljištu počeli podizati utvrđenja i kopati kanale, sve mimo ugovora. Bosanski vojvoda je poveo vojsku i povratio je svoju baštinu. To je, međutim, dovelo do dugotrajnih sukoba između te dvije strane, a onda je to preraslo u rat između Bosne i Dubrovnika, u koji se na koncu uključila i Turska.

Kako se, naime, Dubrovčani nisu mogli sami oduprijeti bosanskom vojvodi zatražili su arbitražu i pomoć od sultana. Ovaj je dao za pravo Dubrobčanima, nakon čega je "naredio" bosanskom vojvodi da im vrati oduzeto. Čak što više, sultan je sa svoje strane Dubrovčanima "poklonio" gradove i župe Trebinje, Klobuk, Lug i Vrm, za što je dubrovačka strana, bez sumnje, dobro tresnula kesom.

Nakon ovoga, Dubrovačani slavodobitno upute poslanstvo na bosanski dvor sa zahtjevom da im kralj i bosanski sabor potvrdi "darovane" oblasti i gradove, prije svega Konavle. To im, međutim, nije pošlo za rukom. Travnja mjeseca 1432. godine dubrovačkim poslanicima je na bosanskom dvoru odgovoreno da se "u ime kralja i sve Bosne (misli se na stanak bosanskih velmoža), izjavljuje da ne pristaju da se zemlja bosanske krune predaje pod tuđinsku vlast".

Zbog grubog miješanja strane zemlje (Turske) u unutarnje stvari Bosanske Države, u obranu svog teritorija i prava svog velikaša, ustala je sva Bosna, predvođena kraljem Tvrtkom II. Tako je došlo do otvorenog rata između Bosne i Dubrovačke Republike, koja je imala podršku sultana. Ipak, planovi Dubrovnika i Carigrada nisu se ostvarili jer su Bošnjani bili odlučni u obrani svoje zemlje.

BOSNA SVE DALJE OD MORA

Po smrti vojvode Sandalja Hranića, nepokolebljivog čuvara bosanskih interesa u primorju, s istom odlučnošću nastavio je borbu njegov nasljednik veliki vojvoda Stjepan Vukčić, gospodar Huma. Raščistivši situaciju oko Konavala i primorja sve do Boke Kotorske (u bosansku korist), s vojskom je krenuo na zapad s namjerom da učvrsti bosansku vlast na dijelu obale do Cetine. Pošlo mu je za rukom da uspostavi onakvo stanje kakvo je bilo ranije. Ipak,

političke okolnosti su sada bile uveliko drugačije. Mletačka Republika je 1409. godine kupovinom Dalmacije od kralja Ladislava Napuljskog za 100.000 dukata, a onda dodatnim akcijama iz 1420. godine, postala njen konačan gospodar, čime je Bosansko Kraljevstvo dobilo ozbiljnog suparnika i pretendenta za Dalmaciju. Zbog sve većeg turskog pritiska, a i unutarnjih smutnji, Bosna je gubila bitku sa Venecijom, pa je 1452. godine definitivno izgubila obalu od Neretve do Cetine, i time taj dio teritorije trajno ostaje otuđen od Bosanske Države.

Dio obale od Neretve do Boke Kotorske (izuzimajući dubrovačku enklavu Pelješca i uz grad Dubrovnik), zateklo je kao bosanski teritorij i tursko osvajanje Bosne, što je veoma bitno za definiranje granica Bosanske države.

POSLJEDNJI BOSANSKI KRALJ STJEPAN TOMAŠEVIĆ I SLOM SREDNJOVJEKOVNE BOSANSKE DRŽAVE

Po smrti kralja Tomaša prijestolje je preuzeo njegov sin Stjepan, po ocu nazvan Tomašević. Rođen je u prvom Tomaševom braku s bogumilkom Vojačom. Iako je papa razriješio Tomaša tog braka proglasivši ga nezakonitim, Stjepanov izbor nije niko osporavao premda je bio dijete tog braka. Tomaševo drugo dvoje djece, Sigismund i Katarina, rođena u kasnijem braku s hercegovom kćerkom Katarinom, bila su još maloljetna pa je Stjepan i po pravu starješinstva imao prednost. To je sve bio razlog da ni stari herceg Stjepan Vukčić nije bio protivnik izboru, niti je isticao svog unuka Sigismunda.

PISMO PAPI

Prvi istup novog kralja u vanjskoj politici bilo je obraćanje papi Piju II. Svjestan kakva opasnost prijeti zemlji od sultana te da će prvom prilikom krenuti na njega, Tomašević je otpremio papi dva ugledna starca da mu mudro i znalački predoče svu opasnost pred kojom se našla zemlja te da mu stave do znanja da Bosnu može spasiti jedino udružena evropska sila. Poruka je bila tako sročena da ju je papa kasnije unio u svoje memoare kao izrazit primjer impresivnog umjetničkog oblikovanja i diplomatskog obraćanja. Kako zbog značaja sadržaja te poruke tako i zbog njenog stila, donosimo je u cijelosti:

"Bosanski kralj, tvoj sin, sveti oče - iznosili su kraljevi poslanici - posla nas k tebi i zapovjedi nam da ti u njegovo ime kažemo ovo: Obavješten sam da turski car Mehmed namjerava prije idućeg ljeta s vojskom krenuti na mene i da je za to sve pripremio. Tolikoj sili neću se moći sam oduprijeti. Već sam zamolio Ugre i Mlećane i Jurja Arbanasa (Kastriotu) da mi pomognu. To isto molim i tebe. Ne tražim zlatnih brda, ali bih rado, da moji neprijatelji i moj narod znade, da ćeš mi i ti priteći u pomoć. Ako moji Bošnjani vide da neće u ovom ratu biti sami, jer će im i drugi pomoći, hrabrije će se boriti, a ni Turci se neće usuditi krenuti na moju zemlju, pošto su prilazi u nju veoma teški, a tvrđave na mnogim mjestima neosvojive i sprečavaju da se lahko ude u moje kraljevstvo.

Tvoj prethodnik Eugen nudio je mome ocu krupu i htio je u Bosni podići biskupske crkve. Otac je to odbio kako protiv sebe ne bi izazvao mržnju Turaka, pošto je bio tek odnedavno katolik, a nije još bio izgnao heretike (bogumile) iz kraljevstva. Ja sam, pak, kao dijete kršten i učio sam latinsku knjigu, i čvrsto sam prihvatio kršćansku vjeru pa se ne plašim čega se plašio moj otac. Zato želim da mi pošalješ krunu i svete biskupe, što će biti znak da me nećeš ostaviti ako izbije rat. Združen s tobom podanicima ću donijeti veće pouzdanje, neprijatelju strah.

Za života moga oca bio si naredio da mu se pošalje oružje koje je bilo sakupljeno za križarsku vojnu, pohranjeno u Dalmaciji pod nadzorom Mlećana, ali to nije bilo po volji mletačkom vijeću; zapovjedi da se sada meni pošalje. Sada ćeš valjda naći više odziva, pošto i Mlećani drugačije misle, te kako se čuje, namjeravaju navijestiti rat Turcima. Još te molim da pošalješ također poslanike u Ugarsku koji će kralju preporučiti moju stvar i nagovoriti ga da združimo vojsku i zajedno podemo u rat. Jedino se tako može spasiti Bosna, inače će sasvim propasti.

Turci su u mom kraljevstvu podigli nekoliko tvrđava i prema seljacima pokazuju se dobri, obećavajući im da će svaki od njih biti slobodan koji njima prede. Neuki seljaci u sve to vjeruju i ne razumiju da je to turska prijevara, te misle da će pod njim zaista biti slobodni. Puk će se zaveden tim obećanjima lahko odmetnuti od mene. Ni vlastela se neće moći održati dugo u svojim gradovima ako bude ostavljena od seljaka.

Kada bi Mehmed samo moje kraljevstvo želio, i ne bi smjerao dalje osvajati, onda bi me mogao prepustiti sudbini, te ne bi trebalo uzbuniti ostalo kršćanstvo radi moje obrane. Ali nezasito vlastoljublje nema granica; poslije mene napast će Ugarsku i Dalmaciju,

koja je pod Mlećanima, pa će preko Kranjske i Istre napasti Italiju, jer i njom želi zavladatai. I o Rimu često govori, srce ga i onamo vuče. Ako on nemarom kršćana osvoji moju kraljevinu, naći će u njemu najprikladniju zemlju i najbolje mjesto, da ispuni svoju namjeru. Ja prvi očekujem stradanje, a za mnom će Ugri i Mlećani i ostali narodi iskusiti svoju sudbinu, a neće ni Italija biti na miru, kako je neprijatelj odlučio. Ovo je sve tačno i sigurno što ti dojavljujem, i nećeš kasnije moći reći, da nisi bio obaviješten i da mene zbog nemarnosti obijediš.

Moj je otac tvome prethodniku Nikoli i Mlećanima prorekao nesreću Carigrada, a nije mu se vjerovalo. Kršćanstvo je na svoju veliku štetu izgubilo carski grad, sjedište patrijaršije i stup Grčke. Sada ja sebi proričem. Ako mi vjerujete i pomognete, spasit ću se; inače ću propasti, a sa mnom i drugi. Ovo ti Stjepan poručuje, a ti, koji si na čelu kršćanskog svijeta, pomози mi i djelom i savjetom".¹⁹⁹

.Papa je saslušao kraljeve poslanike i na ovakve riječi nije mogao ostati ravnodušan. Rekao im je da prenesu svome kralju da će učiniti sve za spas Bosne, da će mu po svom legatu poslati krunu koji će ga okruniti u njegovo ime, nakon čega će ostati na kraljevom dvoru da mu bude od pomoći.

KRUNIDBA

Tomašević je bio zadovoljan papinim odgovorom i sada je mogao mnogo mirnije prići pripremama za svoje krunjenje. Ono je obavljeno u mjesecu studenom 1461. godine u Jajcu, u kojem je Tomašević rado boravio. Tom svečanom činu prisustvovali su brojni velikaši, i zbog toga što je za ovu priliku krunu poslao papa Pijo II. Ovo je bio prvi, a i posljednji slučaj da je koji bosanski vladar okrunjen uz papin blagoslov.

Bilo je veoma važno da je krunjenju bio suglasan i najmoćniji bosanski velikaš, herceg Stjepan Vukčić. Tome je doprinio i Tomašević koji se odmah po preuzimanju prijestolja izmirio sa svojom maćehom - hercegovom kćerkom Katarinom, nakon čega je

¹⁹⁹⁾ *Suvremeni Gobelinus kod S. Katona: Historia critica Regni Hungariae, XIV, p. 491-494.; M. Orbin, Kraljevstvo Slovena, Beograd 1968., p. 372-374.; Prijevod na bosanski jezik kod Frane Račkog: Bogomili i patareni, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, VIII, Zagreb 1869., p. 168-170.*

došlo do izmirenja hercega i kralja. Herceg je 1. prosinca 1461. godine javio Mletačkoj Republici da je nakon smrti kralja Tomaša njegov sin uzeo njegovu udovicu za svoju pomajku, jer: "Vidjevši ljubav koju gaji prema mojoj kćeri, s njim sam se izmirio. I tako sam mu otpremio svog sina Vlatka s drugim barunima na krunidbu".²⁰⁰

I Tomašević je obavijestio Mletačku Republiku o svom krunjenju, i to veoma ponosno: "Bio sam okrunjen slobodnim pristankom svojih knezova i gospode kraljevstva uz preveliko odobravanje i veselje".²⁰¹ Dubrovčani su, pak, na krunjenju bili zastupljeni preko svojih poslanika. Oni su ovu priliku iskoristili da od novog kralja izdjevstvuju potvrdu starih i dobijanje novih privilegija. Kralj im je 23. studenog izdao povelju kojom im je udovoljio molbi, ujedno isplativši im neke stare državne dugove, obvezavši se da će uskoro isplatiti i dugove koji su preostali od njegovog oca i kralja Tvrtka.²⁰²

Bilo je, međutim, i onih koji su bili protivni Tomaševićevom krunjenju. To su bili Mađžari. Oni su svoju vjekovnu težnju da podvlaste Bosnu sprovodili tako što su sve činili da spriječe, ili barem ometu, svaku akciju koja se ticala njenog suvereniteta. Čim je kralj Matija saznao da je Tomašević okrunjen, i to papinom krunom, uputio je Piju II oštro pismo u kojem mu to prebacuje, podsjećajući ga da je Bosansko Kraljevstvo ovisno o ugarskoj kruni i da je slanjem krune i davanjem благослова okrunio njegova prava. Papa je, bez sumnje, bio dobro upućen u neosnovanost takvih tvrdnji, i da bi izbjegao nespornost, uputio mu je 21. studenog 1462. godine odgovor u kojem mu objašnjava svoj stav i ujedno ga savjetuje da se izmiri s bosanskim kraljem. Istovremeno je to zatražio i od Tomaševića, savjetujući ga da mađžarskom kralju pošalje posebne poslanike koji će poraditi na tom izmirenju.

RASKIDANJE UGOVORA SA SULTANOM

Bosanski kralj je poslušao papu i, unatoč Matijaševe velike ljutnje, spor je izgladen. Sve se završilo tako što je Stjepan Tomašević ugarskom kralju dao veći iznos novca koji mu je bio potreban da od njemačko-rimskog cara Fridrika III otkupi krunu Sv. Stjepana. Uz

200) Š. Ljubić, *Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike*, X, Zagreb 1891., o. c., p. 192-193.

201) Š. Ljubić, o. c., p. 196.

202) Fr. Miklošić, *Monumenta Serbica, spectancia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Viennae 1858.*, p. 488-490.

to mu je morao ustupiti nekoliko gradova na sjeveru Bosne te obvezati se da će raskinuti ugovor sa sultanom i obustaviti mu plaćanje danka.

Ova posljednja tačka je najbitnija iz sporazuma jer je upravo ona poslužila sultanu kao izgovor za obračun s Tomaševićem i Bosnom. Tomašević je od dva zla izabrao ono koje mu se činilo manje pogubno za njegovu zemlju. Vjerovao je da se samo udružen s Ugarskom može oduprijeti turskoj sili, budući da je Bosna sama za to bila preslaba. Brzo se, međutim, pokazalo da su Tomaševićevi proračuni bili pogrešni. Istina, ovim ugovorom od Bosne je odagnao ugarsku opasnost, ali je zato na sebe navukao bijes sultana, što je bilo mnogo opasnije od ugarskih prijetnji. Uskraćivanje danka sultanu značilo je prihvatiti rat koji je s njim bio neizbježan.

*Cetverostruki dukat kralja Stjepana Tomaševića
(promjer 30 mm, težina 14,05 grama, čistoća zlata 980/100)*

Prema grčkom ljetopiscu Leonidu Halkondilasu, kad danak nije stigao u predviđenom roku, sultan je bosanskom kralju poslao poslanika po njega. Ljetopisac dalje navodi da ga je kralj odveo u svoju riznicu gdje mu je pokazao sakupljeno blago govoreći: "Evo harač je skupljen i pripravljen. Nu, nije mi ni na kraj pameti da pošaljem caru toliko blagu a da ga se sam lišim. Jer ako car s vojskom na mene udari, lakše ću se oduprijeti budem li imao novaca, ako bi me, pak, nevolja snašla te bi morao u drugu zemlju bježati, uz ovo blago ću živjeti mnogo udobnije". Na to mu je poslanik uzvratio: "Lijepo bi doduše i časno bilo da toliko blago ostane u tvojim rukama, kada time ne bi kršio svetinju ugovora. Ne znam,

da li ćeš imati sreće od tog blaga, bojim se, međutim, da će biti drugačije".²⁰³

Čim je sultan saznao da mu je kralj uskratio danak, riješio je krenuti na njega i kazniti ga. To bi odmah učinio da u to vrijeme nije vodio operaciju u Vlaškoj pa je obračun s bosanskim kraljem ostavio za prvu priliku.

Tomašević je znao šta ga čeka pa je poduzeo sve kako bi spremno dočekaao opasnost. Međutim, ni u samoj kraljevini stanje nije bilo baš najbolje. Stara bolest Bosne - nesloga među njenim velikašima, i sada je morilo zemlju. U Humu je baš tada ponovo ustao Vladislav protiv svog oca hercega Stjepana, i zatražio pomoć upravo od sultana, obećavajući mu iznos od 100.000 dukata. Očajni herceg je o tome 13. studenog 1462. pismom izvijestio mletačku vladu, moleći je ujedno da ničim ne pomaže odmetnutog mu sina.

EVROPA OKREĆE LEĐA BOSNI

Saznavši da su u Bosni velikaši ponovo u krvavoj zavadi, i to baš kad je sultan zaprijetio njihovoj zemlji, sa svih strana su stizala upozorenja da se s tim okonča i da zbiju redove pred prijetećom turskom silom. Tomašević je saznao da će s prvim proljećem sultan zaista na njega krenuti pa je počeo otpremati poslanike na sve strane da traže ranije obećanu pomoć.

Prvo se obratio Dubrovačkoj Republici. Ona je 31. siječnja 1463. raspravljala na svom Vijeću o kraljevim porukama i odbila bilo kakvu zajedničku akciju protiv Turske. Jedino što je učinila bilo je da je prosljedila njegove poslanike Jurju Kastriotu (Skender-begu) u Albaniju, kojem su također trebali predati poruku svog kralja.

Tomašević je najveće nade polagao u Mletačku Republiku i Ugarsku. Njegovi poslanici su stigli u Veneciju u veljači 1463, gdje su predložili svu opasnost pred kojom se našla Bosna. Da bi ih pridobili za savez ili barem dobili kakvu pomoć, upozoravali su da ista opasnost prijeti i njihovim posjedima u Dalmaciji i Istri, pa i samoj Veneciji, jer ako Turci uđu u Bosnu - uvjeravali su kraljevi poslanici - jasno je da se neće tu zadržati. Poslanici su predlagali sklapanje saveza protiv zajedničkog neprijatelja, a ako na to ne bi pristali, da barem ustupe oružje koje je ležalo u Dalmaciji za ranije pripremanu

203) *Laonici Chalcocondylae Historiarum demonstrationes, lib. X, p. 532-533., ed. E. Darko.*

križarsku vojnu protiv sultana. Venecija je na sve ove molbe ostala gluha. U svome odgovoru od 28. ožujka kategorički je odbila savez protiv Turaka. Jedino je pristala da isporuči dio traženog oružja, istovremeno savjetujući Tomaševića da zatraži pomoć od ugarskog i češkog kralja, njemačkog cara i pape Pija II.²⁰⁴

Ovakav odgovor Mlečana koji su do tada u svakoj prilici isticali svoje veliko prijateljstvo i ljubav prema Bosni, duboko je razočaralo bosanskog kralja. U travnju je ponovo poslao poslanike u Dubrovnik da još jednom pokušaju pridobiti barem taj grad za savez u predstojećem ratu s Turcima. Dubrovčani, međutim, i ovaj put odbiju prijedlog bojeći se ma što učiniti što bi izazvalo sultana protiv njih. Jedino šta su za Bosnu učinili u tim sudbonosnim trenucima bila je isporuka 200 libara topovskog praha za kraljevog strica Radivoja u Kreševo. To je bilo sve za zemlju s kojom su trgovački i politički bili najtješnje povezani i odakle su stoljećima izvlačili bogatstva na kojem su izgradili svoje blagostanje.

Slutnja da će sultan napasti Bosnu zaista se obistinila u proljeće 1463. godine. U Drinopolju se počela skupljati ogromna vojska. Mada nije bilo obznanjeno kuda će krenuti, svima je bilo jasno da joj je cilj Bosna. To se znalo i na Zapadu, ali ni tada nije niko ništa učinio da joj pomogne. Tek je sada nesretni Tomašević shvatio da je napušten od svih i da se mora sam suprotstaviti sultanovoj sili. Zato je odlučio učiniti ono što mu je jedino preostalo - da moli sultana za pomirenje.

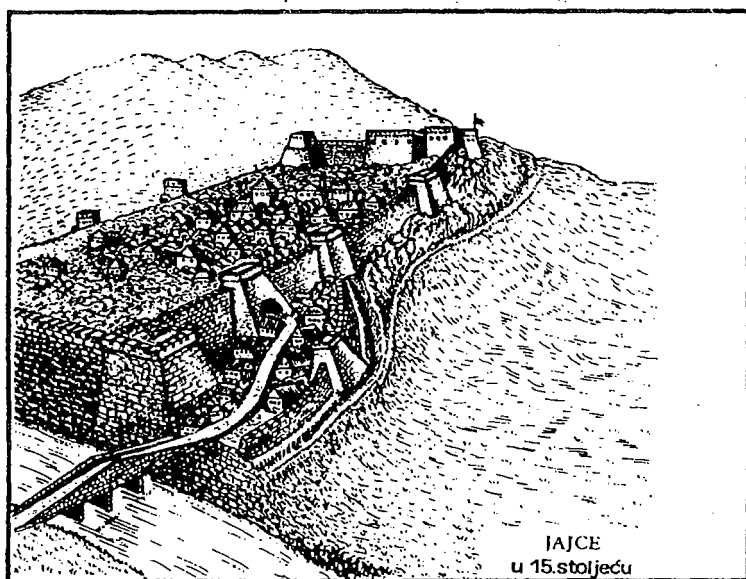
Početkom svibnja poslao mu je poslanike s prijedlogom da sklope primirje na 15 godina i da obnovi plaćanje danku. Kad su poslanici stigli na dvor u Drinopolje, danima su čekali na odgovor. O tome kako je dat i kako je njime kralj prevaren, obavještava nas učesnik pohoda na Bosnu, ljetopisac Mihajlo Konstantinović: "U to vrijeme bosanski kralj je molio od cara Mehmeda primirje na petnaest godina. Car je odmah poslao po vojsku da bude spremna i da ide u Drinopolje, ali niko nije znao kuda će poći s vojskom, a poslanici bosanskog kralja morali su čekati na odgovor. Ni ja nisam znao zašto se sva ta vojska skupila, tada sam se slučajno našao u jednom podrumu u carskom dvoru, u kojem je bilo carsko blago i novci, i to tim povodom, što je mome mlađem bratu bila preporučena blagajna, a on otamo nikuda ne ide. Kako je sam bio, bude mu tjeskobno, pa pošalje po mene da mu dođem i da tu s njim posjedim. Ne oklijevajući

204) *L. Nagy-A. Nyári, Magyar diplomaciai emlékek (Mátyás király kórábol), I, Budapest 1875., p. 187-190.*

otišao sam tamo, ali odmah zamnom dođu u istu prostoriju najviši carski savjetnici Mahmud-paša i Isak-paša, samo njih dva. Kada je to moj brat opazio, reče mi to, a budući da nisam mogao izići a da me ne primijete, sakrijem se iza sanduka. Kad su oni došli moj brat im prostre ćilim i oni sjednu jedan do drugoga i počnu se savjetovati u vezi bosanskog kralja. Tada reče Mahmud paša: "Kako nam valja činiti, šta ćemo odgovoriti bosanskom kralju? Na to odgovori Isak paša: "A kako drugačije, dat ćemo mu primirje na petnaest godina, pa ćemo odmah, ne gubeći vrijeme poći za njima, jer ako drugačije učinimo, nećemo nikada zadobiti bosansku zemlju, jer je ta zemlja brdovita, a k tome priskočit će joj u pomoć i ugarski kralj, pa i Hrvati i druga gospoda. Tako će ojačati da im poslije nećemo moći ništa učiniti. Zato dajmo im primirje, da oni mogu odavdje otići u subotu a mi ćemo za njima krenuti u srijedu pa ćemo doći do Sitnice blizu Bosne, a otud neće još niko znati kuda car misli krenuti".²⁰⁵

TURSKI POHOD NA BOSNU

Kako su carski savjetnici predložili, tako je i učinjeno. Početkom svibnja sultan Mehmed II el Fatih stao je na čelo vojske od 150.000 ljudi i preko Skoplja, Vučitrna i Sjenice usmjerio ka bosanskoj

Kraljevski grad Jajce

205) *Mihajlo Konstantinović iz Ostrovice, Turska istorija, Glasnik Srpskog učenog društva, knj. I, gl. 35 (XVIII knj. stare serije), Beograd 1865., p. 145-146.*

granici. Svom zapovjedniku u Srbiji Ali-paši naredio je da sa svojom vojskom krene prema Savi i Dunavu kako bi zabavio ugarskog kralja i spriječio ga da eventualno priskoči u pomoć Bosni.

Prešavši bosansku granicu na Drini u blizini Višegrada, prvi se na udaru našao vojvoda Tvrtko Kovačević. Kako je nekoliko dana ranije bio obaviješten od kraljevih poslanika koji su se vraćali od sultana da je sklopljeno primirje, i to čak na petnaest godina, nije se spremio za otpor pa mu nije ništa drugo preostalo nego da se preda. Sultan ga je bez milosti smaknuo, nakon čega je krenuo u gornju, tzv. pravu Bosnu, gdje se nalazio prijestolni Bobovac.

"IZDAJA" VOJVODE RADAKA

Prednje čete s Mahmut-pašom stigle su pod Bobovac 19. svibnja, a dan iza stigao je i sultan. Stjepan Tomašević se u to vrijeme zatekao u Jajcu pa je obrana Bobovca bila u rukama vojvode Radaka. Grad je bio tako utvrđen i opskrbljen svim i svačim da se mogao braniti i do dvije godine. Sultan je naredio da se na licu mjesta saliju teški topovi kako bi grad pokušao vatrom zauzeti. To mu, međutim, nije bilo potrebno. Neočekivano, vojvoda Radak mu je već treći dan predao grad bez borbe.

Do danas je ostalo nerazjašnjeno šta je navelo Radaka da izda kralja. Po narodnom predanju to je učinio za novac, koji mu je, tobož, sultan obećao. Predanje dalje kaže, kad je po zauzeću grada od sultana zatražio svoju nagradu, ovaj se izdere na njega riječima: "Nevaljalče jedan! Ti koji svome gospodaru iste vjere nisi bio vjeran ni pouzdan, kako ćeš meni Turčinu biti vjeran!",²⁰⁶ dadne znak krvniku i ovaj mu odrubi glavu. I danas se na putu iz Kraljeve Sutjeske za Bobovac pokazuje u uskom klancu tzv. Radakova stijena, gdje je, navodno, Radak sasječen.

Stvarni razlog predaje grada je, bez sumnje, bio druge prirode. U narodnom predanju se kaže i to da je Radak bio potajni bogumil koji je za posljednjih progona na silu postao katolik. Ako je tako bilo, motiv njegove izdaje je mogla biti osveta. Naime, izvještaji govore da se još 1459. godine kralj Tomaš žalio da se ne može sam boriti protiv Turaka jer da njegovi podanici (bogumili) rado prilaze Turcima. Možda se tvrdnja jednog izvjestitelja iz tog vremena odnosi i

206) *M. Orbini*, o. c., p. 375.; *P. Andelić*, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, Sarajevo 1973., p. 146.

na Radaka, koji kaže da je Tomaš davao tvrde gradove ljudima koji nisu bili dostojni povjerenja, među kojima su bili čak i bivši "herez-ijarhi", to jest bogumili. Već je rečeno da za Radaka narodno predanje kaže da je bio upravo to (potajni bogumil). To se doslovno navodi i u izvještaju pape Pija II, u vezi pada Bosne, za što okrivljuje maniheje (bugumile). Tu se dalje kaže da je tvrdi grad Bobovac predao Turcima vojvoda Radak "bivši manihej (bogumil) zatim lažni katolik".

Brzi prodor Turaka i neočekivani pad prijestolnog Bobovca izazvao je pomutnju u narodu i nije bilo vremena ni za kakvu akciju. Pad Bobovca je najviše iznenadio kralja. Ta vijest ga je zatekla u Jajcu, i ne osjećajući se ni tu siguran, krene u zapadne krajeve ne bi li usput sakupio što vojske s kojom bi pružio otpor. Ali već je bilo kasno za sve. Za petama mu je već bio Mahmut- paša sa svojim lakim konjanicima, kojeg je sultan poslao ispod Bobovca u Jajce čim je saznao da je tamo kralj.

HVATANJE KRALJA

Kad je Mahmud paša stigao pod Jajce kralj je već hitao prema zapadnim granicama. Usput je zastao u gradu Ključu da se odmori i okrijepi, ali malo iza toga stignu i turski konjanici, ne sluteći da je kralj u gradu. Po izvještaju turskog kroničara i učesnika ovog pohoda Dursun bega, pod gradom se zametnula "ljuta bitka i krvoproliće", ali je kraljeva pratnja bila potučena i povukla se u grad.

Kako je bio jako tvrd, ovi ga pokušaju zauzeti paljevinom, i to tako što su u obližnjoj močvari nakupili puno trstike, nabacali je uz zidine i zapalili. Kad su oni u gradu vidjeli šta im se sprema, bojeći se da neće moći dugo izdržati, povedu pregovore o predaji. Tek kad je kralju zajamčen život, grad je otvorio kapiju.²⁰⁷

Po drugoj verziji, koju donosi drugi kroničar i učesnik ovog pohoda, već spominjani Mihajlo Konstantinović, Turci su već bili prošli grad, ali im je, navodno, jedan domaći nitkov odao da je kralj u njemu. Mahmud-paša je podsjeo grad i četiri dana ga pokušavao zauzeti, ali bez uspjeha. Kako je u gradu ponestajalo hrane i zahire, kralj je prihvatio ponudu o predaji kad mu je zajamčen život. Spomenuti kroničar izrijeком kaže da se Mahmud-paša u ime

207) G. Elezović, *Turski izvori za istoriju Jugoslovena, Bratstvo 26, Beograd 1932.*, p. 32-33.

sultana zakleo kralju "da mu životu neće ništa biti", i o tome je kralju izdao pismo. Ovo posvjedočuje i kroničar Dursun-beg, kao i turska kronika Ašik-paše Zade.²⁰⁸ S kraljem se predao i njegov stric Radivoj i trinaestogodišnji sinovac. Svi su odvedeni u Jajce, gdje se očekivao sultan s glavninom vojske.

Grad Jajce je također bio izuzetno utvrđen i sultan bi ga teško zauzeo da je pokušao silom. Ali mu se i ovdje osmjehnula sreća. Kad su građani saznali šta se desilo s Bobovcem, kad su vidjeli s kojom je silom sultan podsjeo njihov grad, i kad su saznali da je uhvaćen kralj, bilo im je jasno da je besmisleno pružati bilo kakav otpor. Nakon što im je sultan zajamčio slobodu i život po starim običajima, otvorili su kapije i predali mu grad i tvrđavu. Sultan je zaista postupio po dogovoru, samo je naredio da se pokupe sinovi uglednijih građana koje je razdijelio svojim vojskovođama.

Vijest o padu Bobovca, Ključa i Jajca, te zarobljavanje kralja, brzo je prodrila u sve kutke Bosne. Sultan je iskoristio uhvaćenog kralja tako što ga je natjerao da napiše naređenje vojvodama svojih gradova da ih bez otpora predaju Turcima. Na taj način je za kratko vrijeme u turske ruke prešao ogroman broj gradova. Po poljskom ljetopiscu Dlugošu, palo ih je 70, po jednom talijanskom izvoru 117, a po grčkom piscu Kritobulu, oko 300. U sve su smještene turske posade.

Ipak, neki podaci govore da ta predaja nije išla baš glatko. Spomenuti turski kroničar Dursun-beg izrijeком kaže da je za neke gradove vođen ljuti boj. Najnovija arheološka istraživanja kraljevskog grada Kozograda iznad Fojnice, također su dokazala tragove teškog boja iz ovog doba,²⁰⁹ čime je ujedno potvrđeno narodno predanje u kojem se govori o boju za ovaj grad.

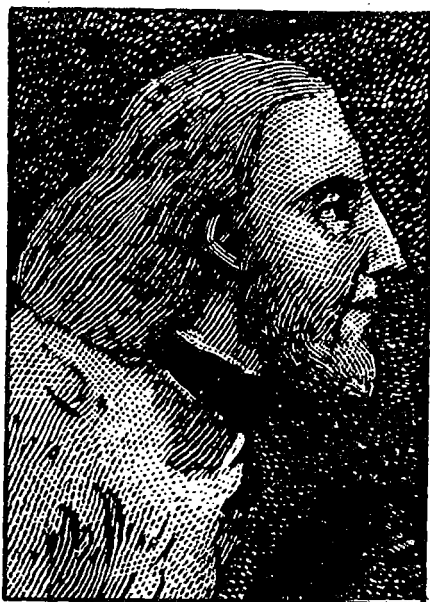
SMAKNUĆE KRALJA

Mada je sultan postigao veliki uspjeh, ipak nije bio zadovoljan. Razlog je bio zarobljeni kralj, kojem je u njegovo ime Mahmud-paša pri predaji zajamčio život. Sultan se bojao da osvojena zemlja neće biti sigurna dokle god je na životu njen kralj. Izvještaji kažu da je sultan veoma zamjerio Mahmud-paši što se u njegovo ime zakleo

208) G. Elezović, o. c., p. 32-33.

209) E. Imamović, *Nove spoznaje o kraljevskom gradu Kozogradu iznad Fojnice*, Hrvatski narodni kalendar, god. 40, Sarajevo 1992., p. 305-313.

kralju. Te ga je nevolje, međutim, riješio njegov muftija, učeni Perzijanac šaik Ali Bestami, zvani "Musafinek" (ljubitelj knjige).

Posljednji bosanski kralj Stjepan Tomašević

Pri napuštanju Jajca, jedno jutro sultan pozove kralja da bi riješio njegovo pitanje. Ovaj je slutio zbog čega ga poziva pa je sobom ponio jamstveno pismo Mahmud-paše. Kad se otvorila rasprava o tom pitanju, Ali Bestami to pismo proglasi ništavnim, uz obrazloženje da ga je izdao carev sluga bez znanja svog gospodara. To je ujedno bila smrtna presuda kralju. Po kronikama, kralju je, navodno, svojom rukom odrubio glavu spomenuti, 63-godišnji muftija. Tom prilikom je pogubljen i njegov stric Radivoj.²¹⁰

210) *J. Dlugossius, Historiae Poloniae, lib. XIII, p. 322-323.* Kralj je vjerojatno sahranjen na mjestu smaknuća, u blizini Jajca, gdje se nalazio sultanov tabor (Carevo polje). Na osnovi narodnog predanja o "kraljevom grobu", Ćiro Truhelka je 1888. godine pretražio to mjesto i zaista je ispod jedne obične ploče (stečka) naišao na ljudski skelet koji je imao odvojenu glavu. Ležala je s desne strane grudnih koštiju. Lijevo stegno je bilo polomljeno. Pod glavom su nađena dva srebrna novčića iz doba Ludovika Velikog. Našao se i komad željeza u obliku polukružne kuke, što je ličilo na ostatke okova. Na osnovi svega toga, Truhelka je zaključio da se radi o grobu kralja Stjepana Tomaševića. Kostii su pohranjene u franjevačkom samostanu u Jajcu. Međutim, ipak nema čvrstih dokaza da se zaista radi o kraljevim ostacima. O mogućoj lokaciji kraljevih ostataka vidi rad u ovoj knjizi: *Arheološko-antropološki osurt na posmrtnu ostatke nekih članova dinastije Kotromanića, p. 83-85.*

Padom glavnih gradova i pogibijom kralja, bilo je završeno osvajanje Bosne. Sve se zbilo tako brzo i nenadano da su svi bili zatečeni. To je našlo odraza i u narodnom predanju kad je stvorena izreka "Bosna šapatom pade".²¹¹ Način i brzina kojom se to odvijalo iznenadilo je i vanjski svijet. Tek se sada shvatilo zašto je bosanski kralj upozoravao onako grozničavo i na sve strane tražio pomoć i savez protiv sultana. Sada je, međutim, za sve bilo kasno. Bosna je bila pregažena, a gradovi popaljeni i opljačkani.

Ova teška nesreća koja je zadesila zemlju, a posebno pogibija i bježanje stanovništva po brdima i planinama, odvažilo je starješinu fojničkog samostana fra **Andela Zvezdovića**, da u Milodražu (kod Kiseljaka), izide pred sultana i predoči mu teške posljedice izazvane pustošenjem zemlje. Otvoreno ga je upozorio da razorena i raseljena zemlja neće ni njemu služiti ako namjerava biti njen novi gospodar. Molio je da se ne ruše crkve i neka se pokaže blag prema puku, i neka mu dopusti živjeti po njegovim obredima i običajima. Postupi li tako, imat će Bosnu mirnu i odanu, u suprotnom, bit će mu teško breme i opasnija od ljute guje.

Sultanu se svidjela ova otvorena besjeda mudrog franjevca, i tada je izdao čuvenu "Ahdnamu", kojom je zajamčio bosanskim franjevcima slobodno djelovanje i svu zaštitu. To je imalo dalekosežne posljedice za opstanak katoličanstva na ovom prostoru.²¹²

Povijesno nije još sasvim rasvijetljen, a ni iskorišten, podatak koji donosi poznati "Janičarski zakon", u kojem stoji da su tada u Jajcu pred sultana izišli mnogi bogumilski velikaši, a i obični svijet, kojom prilikom su ga od svoje volje priznali za gospodara i masovno prešli na islam.²¹³ S time u vezi neki navode da je tada primilo islam čak 36.000 porodica.²¹⁴ Za ovo pitanje je važan i tekst iz sidžila Careve džamije u Sarajevu od 1465. godine, u kojem se govori o bogumulima iz okolice Jajca koji su pred sultanom 1463. godine prešli na islam i o reguliranju statusa njihovih zemljišnih posjeda.²¹⁵ Općenito, odnos bogumila prema događajima iz 1463. g. i njihov navodni

211) *Djela Marina Držića, Stari hrvatski pisci, VII, Zagreb 1975., p. 251.*

212) *K. Gujić, Osvajač Bosne sultan Mehmed II i bosanski franjevci, Zagreb 1935.*

213) *Safvet-beg Bašagić, Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1900., p. 19.*

214) *Safvet-beg Bašagić, Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti, Glasnik Zemaljskog muzeja XXIV, Sarajevo 1912., p. 3-4.*

215) *H. Kreševljaković, Odakle su i šta su bili bosansko-hercegovački muslimani, "Danica" kalendar za 1916. godinu, Zagreb 1915., p. 326.*

masovni prijelaz na islam pitanja su kojima se dosada posvetilo malo pažnje, iako se odnose na problem koji je od prvorazrednog značaja za povijest Bosne.

DVIJE POSLJEDNJE BOSANSKE KRALJICE

Samo je rijetkim, i to uglavnom pripadnicima plemstva, uspjelo na vrijeme napustiti zemlju i umaći nesreći. Tu sreću su imale i dvije posljednje bosanske kraljice - kraljica majka Katarina, i kraljeva žena Mara. Katarinu je prodor Turaka zatekao u Kozogradu iznad Fojnice. Iako je grad bio podsjednut, uspjela se izvući i preko planina prebaciti se u Hercegovinu, a odatle u Dubrovnik. Ovdje, međutim, nije naišla baš na dobar prijem. Uvrijeđena, otišla je u Rim gdje je ostala do smrti.²¹⁶

Mlada kraljica Mara je, pak, preko Kupresa izbjegla u Hrvatsku; no, tamo ju je zarobio i orobio hrvatski ban Sperančić, ljuti neprijatelj njenog muža. Ipak joj je pošlo za rukom da se spasi tamnice, nakon čega je došla u Dubrovnik. Ni ona, međutim, nije bila ovdje rado viđena. Čak su joj uskratili isplatu ostavštine njenog muža koja je bila pohranjena u gradskom trezoru. Uvrijeđena, i ona je napustila Dubrovnik i prešla u mletački Split. Tu je još u prosincu 1466. živjela u benediktinskom samostanu Sv. Stjepanu pod Borovima. Malo potom je otišla u Ugarsku kod svoje majke.²¹⁷

O svemu onome što se dešavalo u Bosni koncem svibnja i početkom lipnja 1463. godine brzo se saznalo u Evropi. U Veneciji se već 10. lipnja čulo "da je velika turska vojska provalila u bosansku državu te zauzela najveći dio kraljevstva i glavne gradove, i da je sam kralj bosanski dopao strašnog turskog ropstva". Sutradan je iz Venecije javljeno u Firencu o "bijednoj nevolji kraljevstva i kralja bosanskog", te da "Turci s kraljem hrđavo postupaju".²¹⁸

Začudo, dubrovački izvori skoro uopće ne spominju događaje koji se vežu za pad Bosne. Zna se da je i sama Republika za sve to vrijeme poduzimala opsežne mjere za vlastitu obranu ako bi sultan krenuo na njihov grad. Ne pouzdavajući se sasvim u svoje zidine, riješili su

216) B. Pandžić, *Katarina Vukčić Kosača, Povijesnoteološki simpozij u povodu 500. obljetnice smrti bosanske kraljice Katarine, Sarajevo 1979.*, p. 15-25.

217) I. Ruvarac, *Dvije bosanske kraljice, Zbornik Ilariona Ruvarca, Beograd 1934.*, p. 446-488.

218) I. Nagy-A. Nyári, o. c., p. 211.

da i darovima odvrate sultana od te namjere, pa je Vijeće 15. lipnja odlučilo poslati mu poslanstvo s poklonima od 300 dukata, a Isak-paši 150.

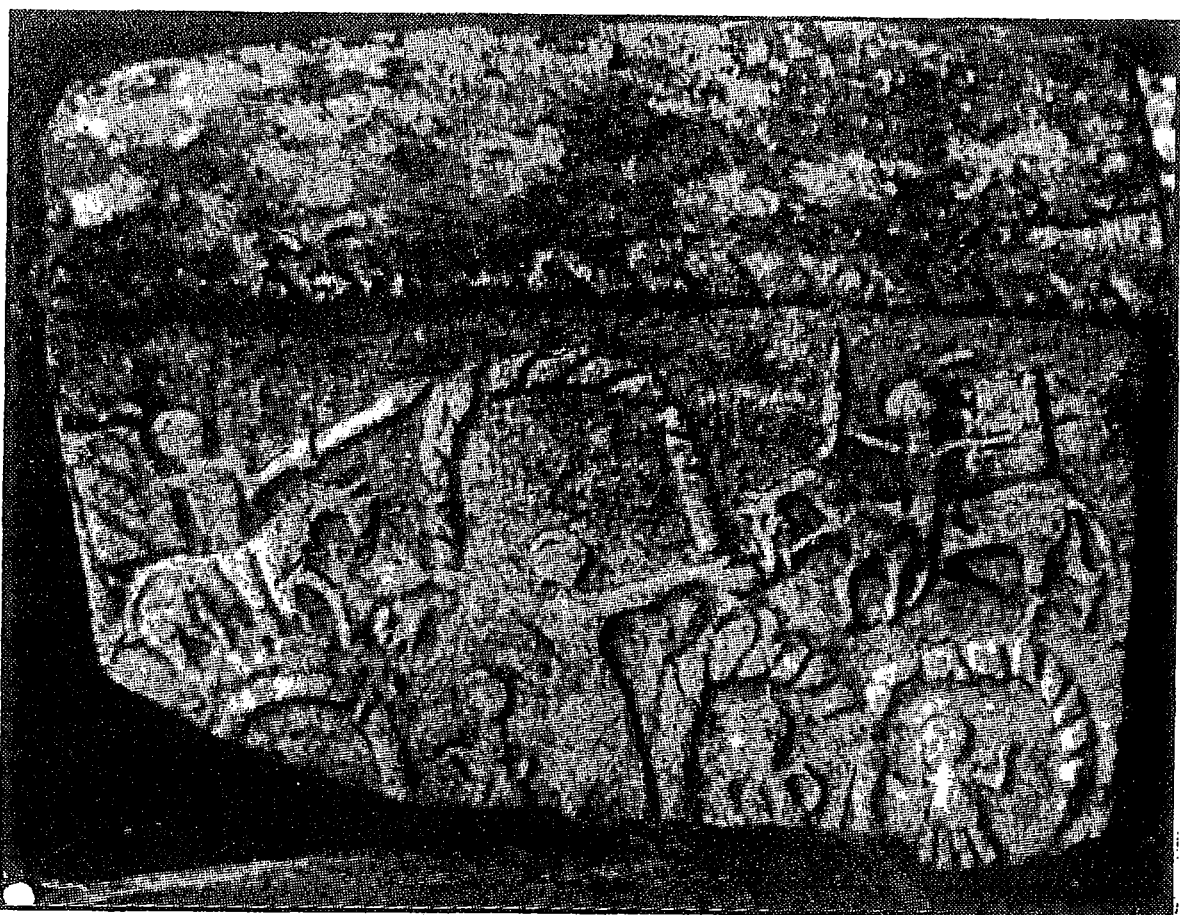
Sultan je nakon osvajanja srednje Bosne (kraljeve zemlje), krenuo na ostale dijelove države. U tu je svrhu vojsku podijelio u tri dijela: Omara i Mahmud-pašu je poslao na zapad i istok, a on je s ostatkom vojske krenuo na jug da pokori Hum, to jest oblasti koje je držao herceg Stjepan Vukčić. Ovdje je, međutim, bio lošije sreće, i zato što uza se nije imao svu vojsku. Ipak je dosta opustošio zemlju, ali je nije osvojio. Teško prohodni krš i dobro utvrđeni gradovi pravili su mu velike poteškoće, a uz to je i obrana bila mnogo organiziranija. Glavni napad je bio usmjeren na hercegov tvrđi grad Blagaj, ali uz sve napore i pokušaje koji su trajali nekoliko dana, uspjeh je izostao. Uvjerivši se da bi izgubio puno vremena i sredstava ako bi nastavio sa osvajanjem ovog dijela kraljevstva, sultan je odlučio prekinuti pohod i vratiti vojsku u prijestolnicu.

U Dubrovniku se već 27. lipnja saznalo da sultan odlazi iz Bosne, ali se nije znalo na koju će stranu krenuti, da li na Dunav protiv Mađara, ili u Carigrad. Sultan je, međutim, u to vrijeme već bio na putu za svoju prijestolnicu. Dana 7. srpnja nalazio se u Sjenici a 17. srpnja u Skoplju. Vraćao se istim putem kojim je pošao na osvajanje Bosne.

UZROCI BRZOG I LAHKOG PADA BOSNE

Već su se suvremenici pitali kako je bilo moguće da Bosna padne onako brzo i lako mada je slovila za znatnu silu ovog dijela Evrope. Skoro svi to dovode u vezu s njenom prastarom boljkom - neslogom među njenim velikašima. Bilo je, dakle, i drugih razloga koji su doprinijeli njenoj nesreći. Ne mali dio krivice snosi i Evropa koja joj nije pružila neophodnu pomoć u kritičnom trenutku protiv daleko nadmoćnijeg neprijatelja, a kralj je upravo najviše nagovaran, pa čak i ucjenjivan iz njenih krugova da sa sultanom raskine ugovor, što je neminovno značilo s njim rat. O tome šta je u vojnom pogledu Bosna značila za Evropu, govori njihova često isticana činjenica da je Bosna prvi branik Evrope, pa su s tim u vezi Tomaševiću šakom i kapom davana obećanja za pomoć ako bi na nju pošao sultan.

Kada je Bosnu zadesila nesreća pokazalo se da su sva ta obećanja bila isprazna, u koja je, međutim, Tomašević slijepo vjerovao do posljednjeg treća. Dubrovački povjesničar Orbini iz 16/17. stoljeća navodi riječi nekog janičarskog age koji se hvalisao hrabrošću svojih

*Dvoboj konjanika mačepima
(stećak u Gornjim Barama ispod Čvrsnice planine)*

janičara što su se iskazali prilikom osvajanja Bosne, na što mu je sultan uzvratio da Bosansko Kraljevstvo ne bi nikada tako lahko i brzo palo da je među njenim velikašima bilo sloge.²¹⁹ I kršćanski pisci su jednodušni u toj ocjeni, napominjući da bi Bosnu čisto vojno bilo veoma teško zauzeti.

Drugo zlo koje je stalno pritiskivalo Bosnu i koje je mnogo doprinijelo njenom lahkom i brzom padu, bili su vjerski progoni bogumila. Iako su bili česti, sudbonosni su bili oni koje je nekoliko godina pred pad Bosne poduzimao kralj Tomaš, ucijenjen od pape i ugarskog kralja, da mora "mačem, ognjem i smrću" uništiti heretike u svojoj zemlji, ukoliko želi njihovu pomoć u borbi protiv Turaka. Prema vijestima suvremenika, tokom tih progona iz Bosne je, uz ogroman broj običnih vjernika, izbjeglo i 40-tak vjerskih starješina. Većina ih se sklonila u Hum kod hercega Stjepana. Oni koji su ostali morali

219) M. Orbini, o. c., p. 174.

su preći na katoličku vjeru, a neki su, pak, utekli pod zaštitu Turaka i uz njihovu podršku pokušali kralju pružiti otpor.

Takve progone Tomaš je poduzeo i 1460. što je sve išlo na ruku Turcima koji su koristili ovu nesreću bosanskog naroda tako što su prihvatili proganjane i pokazivali im se kao zaštitnici kako bi ih iskoristili za svoje ciljeve u pogledu Bošne. Zato je razumljiva Tomaševa izjava iz tog vremena data papinom legatu Nikoli Barbuciu da "manihejci (bogumili) više vole Turke nego kršćane, a umalo da nije veći dio stanovništva manihejski (bogumilski).²²⁰ Pasivnost najvećeg dijela bosanskog naroda iskazana tokom prodora Turaka svakako je rezultat i ovakve situacije, a islamizacija koja je kasnije uslijedila, upravo je obuhvatila najveći broj ranije proganjanih pripadnika bosanske crkve, to jest bogumile.²²¹

Jedina strana koja je realno mogla pomoći Bosni u tim kritičnim trenucima, a i morala je, bila je Ugarska. Kad je 1462. godine došlo do izmirenja Matije Korvina i bosanskog kralja, jedan od uvjeta koji su Tomaševiću bili postavljeni, bila je i obaveza da raskine ugovor sa sultanom i uskrati mu plaćanje danka.

Za uzvrat, Korvin se obvezao da će se zajedno oduprijeti u slučaju sultanovog napada. U vrijeme prodora Turaka on se s vojskom nalazio u južnoj Ugarskoj, a onda je prešao u Srijem. Odatle je mirno pratio događaje u Bosni i za sve to vrijeme nije mrdnuo ni prstom. Bosnu je prepustio njenoj sudbini, a upravo je on veoma često isticao da je Bosna "ključ i kapija za sjever i jug".²²²

Nije se ništa bolje ponijela ni Mletačka Republika, koja je slovila kao tradicionalni prijatelj Bosne i njen jedan od najvažnijih trgovačkih i političkih partnera. Kad je trebalo da na djelu pokažu svoje često isticano prijateljstvo, bez ustezanja je odbila Tomaševićev vapaj za pomoć, iako je bila svjesna da će u slučaju pada Bosne Turci ugroziti i njene granice.

Tek kad je nestalo Bosne, kao da se Evropa osvijestila i shvatila šta je ona za nju značila. To se vidi i iz mletačkog izvještaja papi o bosanskoj nesreći u kojem isti Mlečani ističu da je ona "od takvog značaja i takve težine za spas kršćanskog imena, da se to jedva dade

220) **L. Thallóczy**, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München und Leipzig 1914., p. 415-416.

221) **V. Klaić**, *Poviest Bosne*, Zagreb 1882., p. 340.; **A. Babić**, *Bosanski heretici*, Sarajevo 1963., p. 158.

222) **V. Ćorović**, *Historija Bosne*, Beograd 1940., p. 560.

procijeniti koliko zaslužuje".²²³ Sam je, pak, papa tim povodom izjavio u kardinalskom kolegiju: "Pala je Bosna, kralja njenog ubiše, dršću Madžari i dršću susjedi".

POKUŠAJI "OSLOBADANJA" BOSNE

Iako sultan ovim pohodom nije uspio osvojiti sve oblasti Bosanskog Kraljevstva, ono je ipak bilo uništeno za sva vremena. Pokušaji koji su kasnije uslijedili za njeno oslobođenje nisu imali bitnije i trajnije posljedice. I ono što je preoteto od Turaka odnosilo se na neznatan dio zemlje, a osim toga, to su činili tuđinci za svoj račun.

Prvi koji su poduzeli protuakciju nakon povlačenja sultana bili su hercegovi sinovi Vladimir i Vlatko. Do 18. srpnja, dakle nekoliko dana nakon odlaska sultana, oni su oslobodili gradove Ključ kod Gacka i Ljubuški.²²⁴ Prvih dana kolovoza u Veneciju su stigli neki izbjegli bosanski plemići koji su tražili pomoć od mletačke vlade da povrate izgubljeno kraljevstvo. Sada se javio i ugarski kralj Matija. Njegov pasivan odnos u vrijeme provale Turaka po svoj prilici je bio smišljen taktički potez kako bi stupio u akciju tek kad i formalno nestane bosanske države, da bi je osvojenu od Turaka na legalan način pripojio svojoj kraljevini,²²⁵ budući da ni on a ni njegovi prethodnici to nisu mogli učiniti za živih bosanskih vladara.

Početkom listopada 1463. godine Matija je, potpomognut jednim brojem izbjeglih bosanskih velikaša krenuo s vojskom i uspio osloboditi dio sjeverne Bosne. Preoteo je nekih 30-tak gradova, među kojima su bili neki od velikog strateškog značaja kao što su Jajce, Zvečaj, Tešanj, Srebrenik na Usori i dr. U turskim rukama je ostala samo gornja Bosna i Podrinje. Od zauzetih oblasti Ugarska je stvorila dvije banovine: Jajačku i Srebreničku.

Potaknut uspjehom kralja Matije Korvina, i papa je živnuo. Ponovo je počeo raditi na pripremi križarske vojne kojom bi se protjerali Turci iz Evrope. Upućen je poziv u sve evropske zemlje, i opet su svi obećavali, ali ni ovaj put od toga nije bilo ništa. Kad je 19. srpnja 1464. papa došao u Ankonu, gdje su se trebali okupiti svi križari, nije našao ni brodove ni vojsku. Loš odziv je na bolesnog i

223) Nagy-A. Nyári, o. c., p. 211.

224) Starine, VI, p. 9.

225) L. Thallóczy, o. c., p. 79-109.

ostarjelog papu djelovao tako porazno da mu je to bio uzrok smrti. Nakon toga razide se i ono malo vojske koja se bila skupila.

Za sultana su bile mnogo opasnije akcije koje je poduzimao ugarski kralj. Ovaj je ozbiljno ugrozio njegove prošlogodišnje uspjehe, pa je u ljeto 1464. ponovo krenuo u Bosnu da povрати izgubljeno, a i pokori one krajeve koje nije stigao prošle godine. Ovaj put, međutim, nije imao onakav uspjeh. Opći juriš na Jajce nije uspio, i taj dio Bosne je ostao u mađžarskim rukama naredne 64 godine.

TURSKI "BOSANSKI" KRALJ

Da bi neutralizirao mađžarske akcije, sultan je u Bosni napravio jedan potez koji je bio presedan u turskoj praksi. Krajem 1465. godine Bosni je sa svoje strane postavio kralja, pa su tako Bosansko Kraljevstvo obnovili upravo oni koji su ga srušili. Koliki su značaj Turci pridavali ovoj akciji vidi se po tome što su se čak pobrinuli da taj kralj bude član domaće dinastije - iz kuće Kotromanića. Ovo je sve bilo s ciljem da bi pridobili domaće stanovništvo u borbi s Mađžarima.

Izbor je pao na izvjesnog Matiju Šabančića, koji je po svoj prilici bio sin Tomaševićevog strica Radivoja. Pod tim imenom ga spominje jedna dubrovačka listina Vijeća umoljenih od 11. siječnja 1467. godine. Kao "turski" bosanski kralj spominje se i u listini od 16. rujna 1471. godine nakon čega mu se gubi trag.

Njegovo imenovanje se, bez sumnje, ne bi moglo obaviti da sultan nije imao podršku nekih bosanskih velikaša, vjerojatno onih koji su bili nezadovoljni mađžarskom politikom u Bosni. To su mogli biti i ljudi iz bogumilskih krugova koji su u svojoj zemlji radije gledali Turke nego Mađžare, s obzirom na sva ona zla koja su stoljećima Bosni dolazila s te strane, posebno bogumilima, jer su njihova proganjanja bila skoro redovito poduzimana na mađžarsku inicijativu.

Od bosanskih pokrajina najduže se slobodan održao Hum. Herceg Stjepan se sa svojim sinovima uspješno branio, ali nakon njegove smrti (1466) stvari su pošle nagore pa su Turci osvajali grad za gradom, dok na koncu 1483. nije čitav Hum prešao u njihove ruke. Četrdeset godina kasnije palo je i posljednje mađžarsko uporište u Bosni - grad Jajce, i time je čitavo Bosansko Kraljevstvo prešlo u turske ruke. Takvo stanje je trajalo punih 415 godina, sve do 1878. godine.

*Grad Ključ u kojem su Turci uhvatili posljednjeg
bosanskog kralja Stjepana Tomaševića
(crtež iz 16. stoljeća)*

HILJADUGODIŠNJE PREKODRINSKO ZLO

"Oslobodenje", od 16.05. 1993.

Prvi registrirani napad Srba na Bosnu potječe iz X stoljeća. Najveći broj ratova koje je Bosna imala u svojoj hiljadugodišnjoj povijesti, odnose se na Srbiju i Crnu Goru.

Ovaj teški i krvavi rat koji su Bosni i Hercegovini nametnuli srpsko-crnogorski agresori i domaći četnici, naveo nas je ne jednom da se upitamo šta ih je navelo da se ovako divljački obruše na sve što je u vezi s Bosnom i njenim narodom. Što god da čovjek pomisli učini mu se krivim jer silina i rješenost da se sve uništi, pretpostavlja duboke razloge koji su možda samo njima poznati. Ali ma koji i ma kakvi da su, daleko su od zdrave pameti jer zla koja čine besprimjerna su u sveukupnim dosadašnjim ratovanjima među narodima. Svojom okrutnošću iza sebe su ostavili čak i one strahote koje su svojevremeno po Evropi činile divlje stepske horde u doba seobe naroda (VI-VII stoljeće), koje se uzimaju kao opći, svjetski pojam i krajnji primjer zločina koje može počiniti razumno biće. Ono što su fašisti i nacisti radili tokom Drugog svjetskog rata postaje nam krajnje bezazleno u odnosu na ovo što prekodrinski i domaći zlotvori čine po Bosni u ovom ratu.

HILJADUGODIŠNJI DUŠMANI BOSNE

Posmatrajući najnoviju agresiju očima historičara i dovodeći je u kontekst ukupnih povijesno-političkih odnosa Bosne s tim zemljama kroz duže povijesno razdoblje, nameću se određeni zaključci koji su za nas ne samo indikativni, nego i opominjući.

Naime, povijesna građa nedvojbeno pokazuje da je Bosna već u X stoljeću, to jest prije više od hiljadu godina, bila napadana i pustošena s te strane. To se u narednim stoljećima sve više intenziviralo, i to u tolikoj mjeri da se sasvim pouzdano može reći da se najveći postotak ratova koje je Bosna vodila u doba svoje srednjovjekovne samostalnosti, odnosi na Srbiju i Duklju (Crnu Goru).

Prvi registrirani napad Srba potječe iz X stoljeća. Predvođeni knezom Časlavom uspjeli su zaposjesti istočni dio Bosne, i to je trajalo do njegove smrti, nakon čega je Bosna povratila izgubljeno. Malo iza toga (968.g.), Bosnu su napali Hrvati pod vodstvom kralja Krešimira. Izvori bilježe da su se teške borbe vodile u srednjoj Bosni, poglavito u župama Uskoplje, Pliva i Luka. Pritisak Hrvata je bio toliki da se bosanski ban morao skloniti kod Mađžara, nakon čega je Bosna bila cijela zauzeta od Hrvata (cepit totam Bosnam). Bosanci su, međutim, malo iza toga prikupili nove snage i protjerali neprijatelja.

U XI stoljeću Bosnu su počeli ugrožavati i dukljanski (crnogorski) vladari. U tome je posebno bio uporan kralj Bodin. Domaći banovi su mu pružili žestok otpor, ali je ovaj ipak uspio osvojiti zemlju. Ni to, međutim, nije dugo trajalo. Bosanci su se sa svojim banom prestrojili i malo iza toga su oslobodili zemlju.

KULINOVA VOJSKA STRAH I TREPET ZA NEPRIJATELJE

Prekodrinski neprijatelj nije dugo mirovao. Vladavina Kulina bana (XII stoljeće), bila je skoro sva ispunjena provalama i pritiscima s tih strana. Da bi zaštitio zemlju i stao ukraj tim nevoljama, Kulin ban je pošao u kontranapad. Izvori govore da je s vojskom prodirao duboko u Srbiju. Jednom prilikom je tjerao neprijatelja čak do Sofije, odakle se pobjedonosno vratio s ogromnim ratnim plijenom. Kulin je bio toliko moćan da je čak od njega zavisilo ko će zasjesti na srpsko prijestolje.

U strahu od njega bile su i druge zemlje, prije svega Duklja. Kad je njezin kralj Vukan shvatio da ne može više provaljivati u Bosnu i pljačkati je, a bojeći se da ga Kulin ne kazni za ranija zlodjela, ovaj je protiv njega započeo ogorčenu diplomatsku borbu. Tužakao ga je na sve strane i tražio pomoć. A onda je izveo veoma vješt manevar. Razglasio je po Evropi da se u Bosni ne slijedi prava Kristova vjera nego bogumilska, koju je zvanična crkva proganjala kao crnog

vraga. Vukan je o tome pismom izvijestio i papu Inocentia III, strašeći ga, ako se najhitnije ne poduzmu odlučne mjere, da će za kratko vrijeme bosansko krivovjerje zaraziti cijelu Evropu. Na kraju sugerira papi da podigne križarsku vojnu i udari na Kulina i Bosnu. Kulin, međutim, nije sjedio skrštenih ruku. Uspjelo mu je nadmudriti i Vukana i papu, pa je bez kaži krvi odagnao nesreću koju mu je smislio dušman.

Kada je 70-tih godina XIII stoljeća srpski kralj Dragutin privremeno zaposjeo sjeveroistočni dio Bosne (Usoru i Soli = oblasti današnje Tuzle, Bijeljine i Doboja), odmah je započeo s krvavim progonima domaćeg stanovništva. Srpski suvremeni izvori hvale ga na sva usta što je "u zemlji bosanskoj mnoge heretike (bogumile) obratio na veru hristjansku i pokrstio ih".

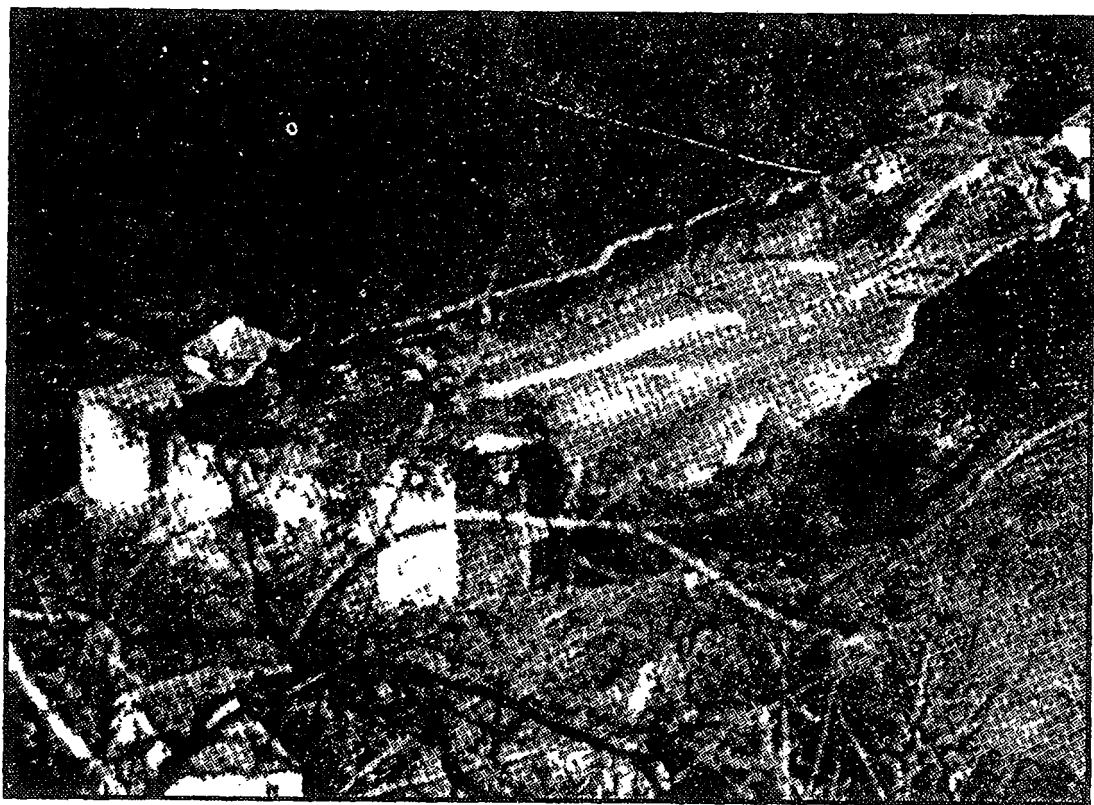
Ni car Dušan nije ostavio Bosnu na miru. U njegovim osvajačkim planovima ona se našla prva na udaru. U to doba (XIV stoljeće), na čelu Bosne nalazio se moćni ban Stjepan II Kotromanić, koji je, uvidjevši opasnost, i sam krenuo u napad. Kad je Dušan shvatio da je naišao na tvrd orah, počeo se obraćati na sve strane tražeći posrednika koji bi utjecao na bosanskog bana da sklope primirje. Glavni posrednik je bio Dubrovnik i Mletačka Republika, ondašnja evropska velesila. Ban je popustio i potpisao trogodišnje primirje.

Neprijatelj je, međutim, to iskoristio tako što je u vrijeme primirja iznenada sa 80.000 ljudi provalio u Bosnu. Imao je namjeru zauzeti istočni dio zemlje i Hum (današnja Hercegovina). Pred nenadnim napadom ban se s narodom povukao u planine.

Osvajač je krstareći Bosnom došao i pod prijestolni Bobovac, ali ga nije uspio zauzeti. Izvještaji o tome ratu govore da se u gradu zadesila banova kćerka Jelisaveta (Elizabeta), za koju suvremeni izvori kažu da je bila neviđene ljepote. Posrednici su predlagali banu da se sa srpskim carem nagodi tako da njegovom sinu Urošu dade svoju kćerku za ženu, a sporni Hum kao miraz. Ban je odbio i samu pomisao na to, a onda je započeo s napadima na neprijatelja, i ovaj je morao napustiti zemlju. S kakvom su rješenošću i srčanosti Bosanci ustali da brane svoju zemlju, pokazuje slučaj samog bana koji je bio na čelu svoje vojske. U jednom od bojeva konj mu je bio sasječen, a onda mu je u posljednji tren podmetnuo svog njegov knez Vuk, i tako mu spasio život. Ban se nastavio tako srčano boriti da je i drugi konj pao pod njim i bio sasječen, ali banu nisu mogli ništa. Bosanci su potpuno raspršili neprijatelja. Posade koje je Dušan ostavio u tvrđavama po Humu bile su pregažene u jednom naletu, i tako je bio protjeran i posljednji neprijateljski vojnik preko Drine.

SUDBINA SREBRENICE

Najviše bosanske krvi proliveno je sa Srbima u podrinjskim oblastima, prije svega oko i zbog Srebrenice i tamošnjih srebrenih rudnika. Srbi su stotinama godina sve činili da prisvoje ta bogatstva. Međutim, koliko god su bili uporni u tim nastojanjima, toliko su Bosanci bili odlučni da brane svoju zemlju. Neviđena upornost neprijatelja postaje nam jasnije ako spomenemo da je samo srebrenička carina bosanskoj državi donosila godišnji dohodak u iznosu od 30.000 dukata, a rudnici srebra, koji su bili najveći na Balkanu, na godinu su donosili preko stotinu hiljada dukata, i još mnogo toga. Iz toga se vidi da je pozadina svih njihovih napada i ratova s Bosnom od najstarijih vremena bio ekonomski motiv, to jest pljačkanje i prisvajanje tuđih dobara.

Ostaci stare Srebrenice

Svi napadi koji su dolazili sa srpske strane bili su praćeni neviđenim zločinima. Kad su 1411. godine Srbi upali u Srebrenicu, zapisi kažu da su je prvo temeljito opljačkali, a onda spalili. Ostala je u njihovim rukama do 1415. godine kada su je Bosanci povratili. U teškim bojevima koji su vođeni za njeno oslobođenje, neprijatelj

je doživio strašan poraz, a u završnoj bici sasječene su skoro sve njihove vojvode.

Srbi, međutim, nisu lahko ispuštali tako bogat plijen i nije prošlo dugo opet su povelili rat i zauzmu Srebrenicu. Kralj Tvrtko II ju je 1426. povratio, ali su je Srbi iduće godine preoteli, da bi je Bosanci povratili 1428. onda Srbi preoteli 1439. Prelazila je iz ruke u ruku i 1445, 1448, 1450, 1458, i tako je trajalo sve dok je nisu definitivno osvojili Turci zajedno s Bosnom.

Ovo nekoliko odabranih podataka zorno pokazuje karakter odnosa Srbije i Crne Gore s Bosnom kroz razdoblje srednjeg vijeka, dok su ti primjeri daleko brojniji i indikativniji iz kasnijeg razdoblja. Sasvim je evidentno da su u svim proteklim njihovim agresijama u pozadini bili pljačkaški motivi, to jest žed za tuđim. To je tipični mentalitet nomadsko-pastirskih i pljačkaških hordi, od kojih vuku korijen i ta dva naroda.²²⁶

MONSTRUOZNOST I ZLOČINI TJERANI INSTINKTOM

Karakteristika prekodrinskih napadača je i ta što ih u akcijama ne vodi razum nego instinkt koji su im oblikovali surovi uvjeti njihovog životnog ambijenta gdje je sve bazirano na sili, lukavstvu i prijevari. Zato su u takvim zajednicama otupljeni osjećaji za ono što se u civiliziranom svijetu zove humanost. Kod takvih je zaklati dijete isto što i pile, oskrnaviti žensku čast isto što zapjevati uz gusle i sl. Takvi nemaju poštovanja ni prema onome što je kod svih zajednica na svijetu najsvetije - vjerska osjećanja. Rušenje bogomolja, nasilno pokrštavanje, proganjanje i ubijanje ljudi samo zato što su druge vjere, za Srbe nije nikakva novina jer su ta ista zlodjela po Bosni činili i njihovi preci prije hiljadu godina, odnosno kroz čitavo razdoblje srednjeg vijeka.

Već smo spomenuli slučaj iz XIII stoljeća kad je kralj Dragutin, osvojivši istočne dijelove Bosne, silom pokrštavao ljude i prevodio ih na pravoslavlje. Dvjesto godina kasnije, ili tačnije 1455. godine, franjevački izaslanik Ivan Kapistran u svom izvještaju iz Bosne papi Kalistu III javlja kako "srpski mitropolit nastoji pokrstiti

226) O tome: *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, I, Beograd 1955., p. 41-44., 51-53. itd.; V. Ćorović, Historija Bosne, Beograd 1940., p. 153.*

bosanske bogumile, ali ovi radije umiru u nevjeri nego da prime pravoslavlje".

Po svemu se vidi da su najgora zla od najstarijih vremena dolazila u Bosnu s one strane Drine, i uvijek su bila praćena pljačkanjem, grabežom, ubijanjem, silovanjima, nasilnim pokrštavanjem, prevođenjem na pravoslavlje i drugim oblicima nedjela. Iako je od X stoljeća, kad su povijesno prvi put registrirani takvi slučajevi, prošlo više od hiljadu godina, zbivanja iz ovog najnovijeg rata pokazuju da se u svijesti tog naroda nije ama baš ništa izmijenilo. Suvremeno doba je na njih utjecalo utoliko što im je usavršilo oruđa kojima vrše svoje zločine. Njihovu retardiranu povijesno-psihološku svijest potvrđuju podaci da se i u današnje vrijeme, uz tenkove i rakete, najrađe služe orudima, oružjem i metodama iz mračnog srednjeg vijeka kao što je klanje žrtava ili njihovo sjeckanje na komade, spaljivanje živih ljudi i sl., što se smatralo krajnje okrutnim čak i u epohama od prije nekoliko hiljada godina.

Pečat kralja Ostojića iz 1419. godine (naličje pečata)

OSVRT NA STRADANJA BOSANSKOHERCEGOVAČKOG NARODA I UNIŠTAVANJE NJEGOVIH KULTURNO-HISTORIJSKIH DOBARA U RATU 1992/93.

*Uvodno izlaganje na kolokviju
"Uništavanje kulturno-povijesnog naslijeđa
Republike Bosne i Hercegovine, održan 06. 4. 1993.*

Uništavanje kulturno-historijskog naslijeđa Bosne i Hercegovine koje neprijatelj sprovodi u ovom ratu, besprimjerno je i do sada nije zabilježeno u analima ratnih sukoba među narodima. To se čini tako temeljito i planski da se sasvim pouzdano može reći da se radi o dobro razrađenoj strategiji s ciljem da se uz etničko čišćenje ukloni svaki kulturni trag koji nije u vezi sa srpstvom.

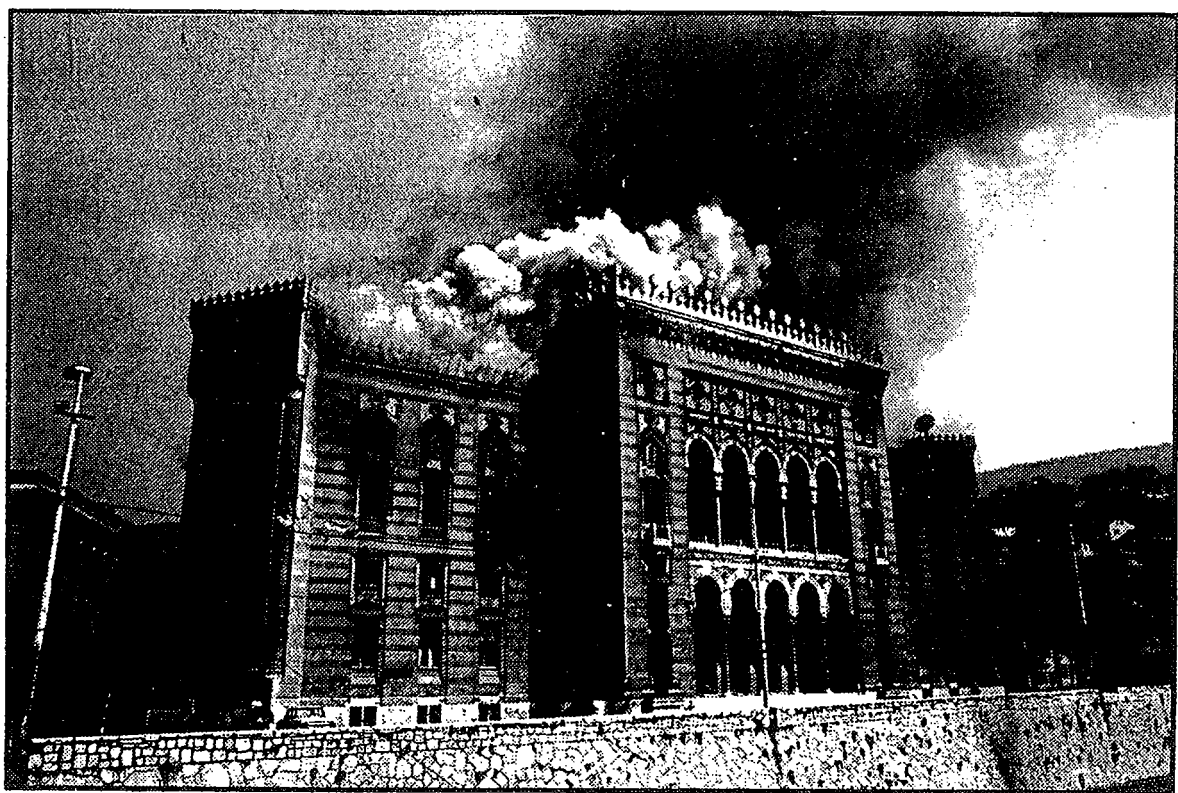
Svjedoci smo kako izgleda realizacija ideje o stvaranju velike Srbije. Kad su svojevremeno neki od neprijateljskih ideologa spominjali iznos od oko 200.000 žrtava koje bi mogle pasti u ratu za ostvarenje tog cilja, to je za nas bilo tako irealno i nepojmljivo da te izjave niko od nas nije uzimao za ozbiljno. To je shvatljivo jer je takva monstruoznost daleko od svake zdrave misli.

Sada se, međutim, pokazalo da je neprijatelj mislio baš onako kako je govorio. Govorio i spremio se, i to godinama, vojno i politički. S obzirom na značaj zacrtanog cilja o kojem velikosrbi maštaju već dva stoljeća, nisu htjeli ništa prepustiti slučaju.

OD IDEJE DO REALIZACIJE

Te pripreme su se odvijale u dva pravcu. Prvi je obuhvaćao plan da se idejno i nacionalno homogenizira sve što je srpsko na ovom prostoru. Taj dio posla na sebe su preuzeli intelektualci. U drugom pravcu odvijale su se vojne pripreme, za što su bili zaduženi njihovi vojni stratezi.

Vode inteligencije dobile su zadatak da okupe i organiziraju sve srpske intelektualne snage koje će na svojim radnim mjestima, po preduzećima, školama, fakultetima, mjesnim zajednicama itd., idejno pripremati svoje sunarodnjake za događaje koje su voždovi planirali. Dugotrajni sistematski rad nije ostao bez rezultata. Posljednjih godina je sve više rastao interes za ideje koje su iznosili njihovi ideolozi, što je u slijedećoj etapi, a osobito neposredno pred izbijanje rata, eskaliralo u pravu nacionalističku, šovinističku i ratnu euforiju. To nije moglo ostati bez posljedica za međunacionalne odnose i političku klimu u zemlji.

*Narodna i univerzitetska biblioteka,
(bivša gradska vijećnica) u Sarajevu, u plamenu.*

Idejni tvorci velikosrpstva su dobro znali da će se teško realizirati ono što su planirali ako pripadnike svog naroda idejno ne usmjere u željenom pravcu. Nacionalšovinistička homogenizacija sprovodila

se kako po gradovima tako i po selima. U prvo vrijeme to se činilo putem sportskih, zabavnih i kulturnih priredbi, da bi se na koncu prešlo na čisto političke manifestacije.

Zaposleni u kulturi, privredi i političkim institucijama bili su zaduženi da osujete svaku akciju koja je imala za cilj da uvede i sprovede ma što, što bi bilo u općebosanskom interesu. Tek sada vidimo zašto su se stvarali onakvi žestoki otpori za sprovođenje reforme školstva, i to na svim nivoima, od osnovnih škola do fakulteta. Predmeti sa nacionalnim sadržajima kao što su povijest, maternji jezik, narodna književnost i sl., koji su zbog svog značaja u svakoj zemlji od strateškog značaja, kod nas su bili nabijeni više podacima o Srbiji i srpskom narodu nego o Bosni i Bosancima.

Pisanje udžbenika, recenziranje i izdavanje djela koja obrađuju nacionalnu kulturu, bio je monopol dotičnih krugova. Slično je bilo i u drugim sektorima javnog djelovanja i stvaranja. Duh srpstva je bio posvuda prenatravan, posebno u sredstvima javnih medija kao što je TV, novinstvo i radio.

Srpska hegemonija u sferi prosvjete, nauke i kulture imala je nesagledive posljedice za kulturni razvoj druga dva bosanskohercegovačka naroda, posebno za Bošnjake muslimane. Međutim, nije se na tome stalo. Idejno trovanje vlastitog naroda ulijevajući mu u svijest da se ne može više živjeti u zajednici sa bosanskim muslimanima i katolicima te da se po svaku cijenu mora ući u državnu zajednicu sa matičnim narodom, imao je za posljedicu da je najveći dio tog naroda zaista prihvatio te monstruozne ideje. Zato nas ne treba da čude svjedočanstva preživjelih nesretnika iz pojedinih dijelova naše zemlje, da su u ubijanju, paljenju, pljačkanju i rušenju po njihovim selima učestvovala njihove prve komšije.

Godinama sprovedena nacionalšovinistička indoktrinacija mase bila je tako efikasna da je podjednako zarazila kako gradsko tako i seosko stanovništvo. Sjetimo se onih učestalih guslarskih večeri za koje kažu da ni po čemu nisu ličile na kulturno-zabavnu manifestaciju, nego na egzibiciju nacionalističkog i šovinističkog izživljavanja i demonstriranje velikosrpstva i nacionalne netrpeljivosti prema druga dva naroda, prvenstveno prema bosanskim muslimanima, koje spominju njihove "junačke pesme", koje su gudili dan i noć. Tako idejno pripremljen narod nije bilo teško povesti u ono što je Bosnu i njen narod zavilo u crno.

VOJNE PRIPREME ZA ZLOČINE

Dok su intelektualci odrađivali svoj dio zadatka, dotle je vojni establišment razrađivao planove kako će sprovesti ono što su ideolozi zacrtali. Armijski kadrovi su sistematski čišćeni od pripadnika druge nacionalnosti, dok su viši činovi tradicionalno bili rezervirani isključivo za pripadnike srpskog naroda, i to prije svega za poslušnike. Godinama je vršena obuka rezervista samo srpskog dijela stanovništva. Zato se i moglo desiti da su zvanični armijski krugovi izjavljivali da se JNA može povući iz BiH, ali će tamo srpski narod, ako zatreba, stvoriti vlastitu vojsku koja će braniti njegove ugrožene nacionalne interese.

Ranije obučeni rezervisti su zaista preko noći izrasli u nacionalnu vojsku, koju je ondašnja JNA do zuba naoružala i opremila. Nije nedostajao ni domaći komandni kadar. Kadrovska politika bivše JNA, koja je protežirala samo pripadnike Srba i Crnogoraca, omogućila je da se na čelo te nacionalne vojske postave starješine iz ove republike. Time se i de iure željelo predložiti svjetskoj javnosti da se u Bosni vodi tipični građanski rat, bez miješanja i pomaganja od strane Srbije.

Stvorena vojna mašinerija na način kako je naprijed spomenuto, znala je kakav je zadatak dobila i spremno je čekala signal za otpočinjanje neprijateljstva. Do tada su civilne snage, svaka na svom terenu odrađivale svoj dio posla. Zahvaljujući besprijekornoj organizaciji i moglo se desiti da nam na očigled isprazne sefove banaka, blagajne preduzeća, da se mnogo prije izbijanja rata dislociraju tvornička postrojenja specijalnih namjena, da se isprazne i prisvoje skladišta robnih rezervi, da se otuđi obrtni inventar preduzeća itd.

Posljednji čin priprema za konačni obračun sa svojim stoljetnim komšijama i sprovođenja velikosrpskih ideja, bilo je masovno naoružavanje skoro cjelokupnog srpskog stanovništva. Sve je bilo spremno i samo se čekao ratni zov velikog vožda pa da poteku potoci krvi i da jauci i vapaji zaklanih, spaljenih i silovanih odjeknu s kraja na kraj Bosne.

UNIŠTITI I RAZORITI SVE ŠTO NIJE SRPSKO!

Ove napomene su neophodne kako bi se ukazalo na korijene zla u kojima se pored ogromnih ljudskih žrtava masovno uništava i kulturno-historijsko blago naše zemlje. Analiza priprema neprijatelja za ovaj rat pokazala je da je također do u detalje bio razrađen

Narodna i univerzitetska biblioteka u Sarajevu nakon požara

plan uništavanja i pljačkanja svih spomeničkih vrijednosti koje je Bosna i Hercegovina naslijedila iz svoje bogate prošlosti. Neprijateljski ideolozi dobro znaju šta znači kulturno naslijeđe za jedan narod i zato su u svome monstruoznom planu stvaranja čistog srpskog prostora, naredili da se sa zemljom sravni sve što pripada drugim narodima, prije svega muslimanima.

Aladža džamija i stotine drugih širom Bosne i Hercegovine svjedočanstva su kako se taj plan sprovodi. Njihovi tragovi se nakon rušenja paljenja naprosto preoravaju i poravnavaju bagerima. Da je strategija uništavanja svega što nije srpsko već ranije bila do u detalje razrađena, svjedoči činjenica da su mnogo prije izbijanja rata izmješteni neki eksponati iz pojedinih zbirki, arhiva, galerija i muzeja, i to samo oni koji se odnose na srpsku provenijenciju i kulturu. Zna se da je Zemaljskom muzeju pod konac 1991. godine sugerirano da u galeriji "Artisticum" priredi izložbu svojih najvrjednijih eksponata, što je zalaganjem pojedinaca jedva spriječeno. Koliko smo obaviješteni, tako nešto je realizirano u Foči i drugdje, s jasnim ciljem da se u datom trenutku to koncentrirano blago pokupi ili uništi. Prema nekim podacima, to se već desilo s dijelom zbirke Tuzlanskog muzeja. Sve ovo govori da je neprijatelj u svojoj pripremi za ovaj rat precizno razradio i plan za uništavanje i pljačkanje kulturno-historijskog bogatstva naše republike. Tačno je bilo označeno šta treba uništiti a šta opljačkati.

Za razaranje pojedinih objekata koji imaju kulturno-historijsku vrijednost, kao i onih u kojima su smještene zbirke i institucije od posebnog značaja za nauku i kulturu, izvršene su ranije vojnotehničke pripreme. Za sve su izrađene koordinate za artiljerijsko djelovanje. To dokazuju činjenice da su precizno pogađana krila, pa čak i određene prostorije u kojima se upravo nalaze arhivi, zbirke i druge vrijednosti. Na to ukazuju i podaci da u višeponovljenom granatiranju nekih od tih objekata projektili redovito pogađaju ista mjesta, jer se s vremena na vrijeme koriste iste koordinatne sheme.

Odabir objekata koje treba srušiti i spaliti, izvršiocima su mogla dati samo lica koja se dobro razumiju u njihov značaj i karakter, kao i to gdje je što pohranjeno od spomeničke građe. Taj dio posla odradile su naše kolege s radnih mjesta koji su zajedno s nama sve do jučer radili na građi koju sada uništavaju.

Ono što je neprijatelj do sada učinio s našim kulturno-historijskim naslijeđem, nenadoknativ je gubitak. Jedino što trenutno možemo učiniti jeste da se potrudimo da još bolje zaštitimo ono što nam je preostalo. Za svakog normalnog čovjeka, ma od kud bio,

nepojmljivo je da se u naše vrijeme i s toliko naboja mržnje može uništavati tuđa baština. Ljudi putuju s kraja na kraj svijeta da vide i da se dive tuđim dostignućima, a naša dojučerašnja subraća na očigled čitavog svijeta tamani i nas i naše kulturno blago.

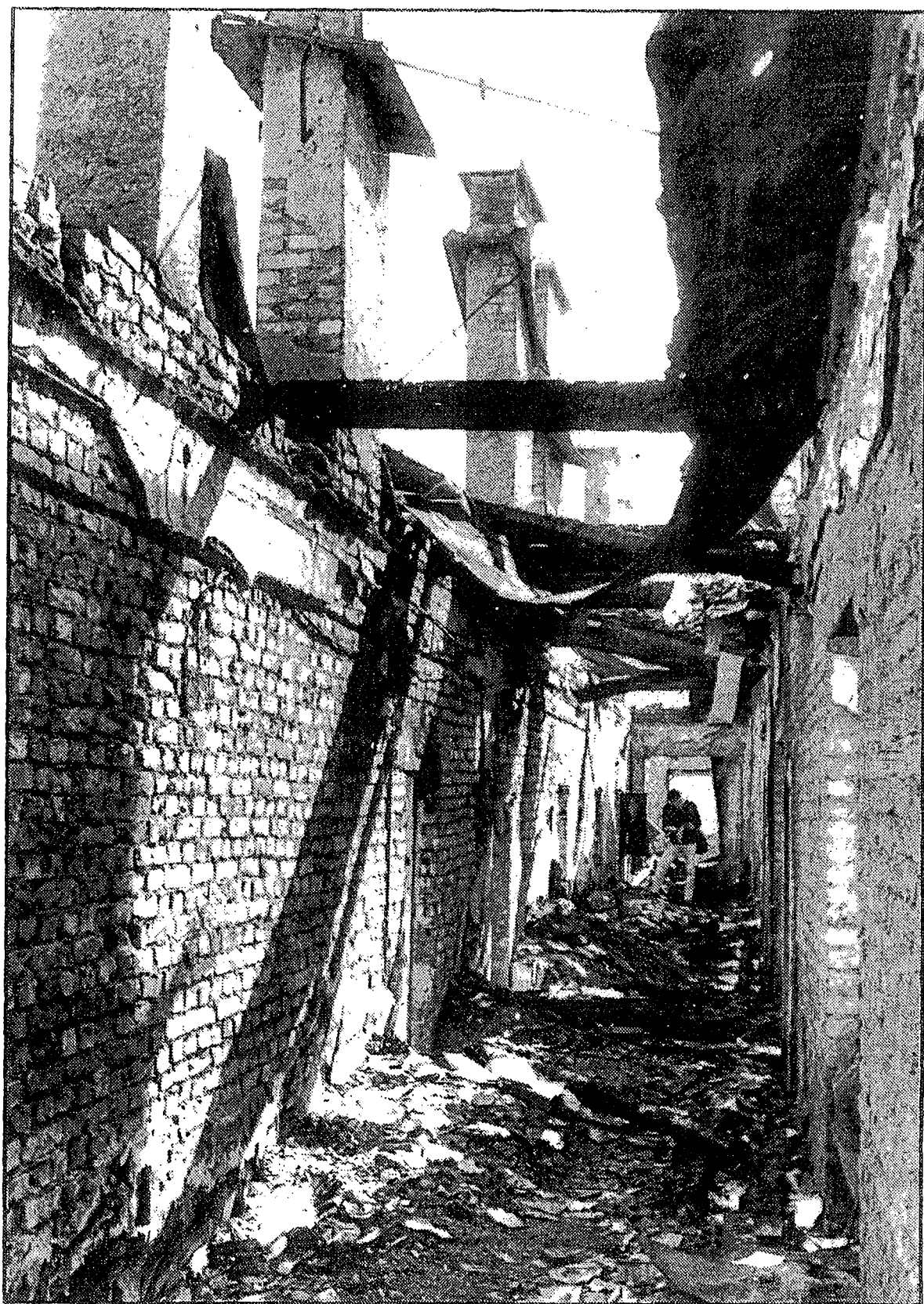
Ako se stranci zgražavaju i žale što nam neprijatelj, uz druga nedjela, čini i s kulturnim dobrima, kako je tek bosanskohercegovačkim građanima i rodoljubima, a pogotovo nama kulturnim i naučnim radnicima koji bespomoćno gledamo to uništavanje. To je za nas tim bolnije što to čine i naše dojučerašnje kolege s kojima smo godinama prijateljovali, dijelili kabinete i radne stolove po muzejima, galerijama, fakultetima i drugim institucijama.

GENETSKI USAĐENA MRŽNJA

Sasvim je izlišno pitati se kakav je to soj ljudi koji su u stanju podići ruku na ono što su i sami stvarali i što pripada i njihovoj baštini, ako su u stanju vršiti najokrutnije zločine na koje se i pri samoj pomisli na njih čovjeku ledi krv u žilama. Klanje dojenčadi pred njihovim majkama, silovanje kćeri pred očevima a žena pred muževima, nedjela su kojih bi se zastidjeli i pripadnici zloglasnih Huna i Vandala, i drugih divljih hordi koji su bili na takvom kulturnom stupnju da su jeli sirovo meso nakon što bi ga umekšali i zagrijali ispod sedla na kojem su jaskili. Ali mada su bili takvi, nema historijskih podataka da su u svojim pljačkaškim i rušilačkim pohodima po Evropi radili i dio onoga što srpsko-crnogorski zlotvori rade bosanskom narodu, posebno muslimanima.

Uzimajući u obzir sve ono što je naprijed rečeno o genezi stvaranja atmosfere koja ih je pripremila za to, ipak se mora reći da za takve zločine moraju postojati brojne predispozicije dubokih povijesnih korijena, čiji je tok kroz niz stoljeća poprimio čak genetska obilježja. Bošni dolazi zlo sa srpske strane od kad se zna za Bosnu. Navest ćemo samo nekoliko očitih primjera. Kada je, na primjer, 70-tih godina 13. stoljeća srpski kralj Dragutin privremeno zaposjeo sjeveroistočni dio Bosne (Soli i Usoru = današnje oblasti Bijeljine, Doboja i Tuzle), odmah je započeo s krvavim progonima domaćeg stanovništva (bogumila). Srpski suvremeni izvori hvale ga na sva usta što je "u zemlji bosanskoj mnoge od heretika (bogumila) obratio na veru hristijansku i pokrstio ih".

Proganjanje, pokrštavanje i prevođenje na pravoslavlje poduzimano je i kasnije, kad god se za to ukazala prilika. Tako, u izvještaju franjevačkog emisara Ivana Kapistrana, upućen 4. srpnja 1455.

Sarajevski Orijentalni institut nakon požara

godine papi Kalistu III, stoji kako raški (srpski) mitropolita nastoji pokrstiti bosanske heretike (bogumile), ali "ovi radije umiru u nevjeri nego da prime pravoslavlje".

*Zločini srpsko-crnogorskih i domaćih četnika nad bosanskim narodom
(Sarajevo, 27.5. 1992., masakr u ulici Vase Miskina)*

Od srpskih neprijateljstava kroz čitavo razdoblje srednjeg vijeka najviše su stradale podrinjske oblasti. O tome veoma rječito govori sudbina grada Srebrenice. Tako, na primjer, samo u razdoblju od 15-ak godina, u vrijeme vladavine kralja Tomaša (1444-1461. g.), Srbi su je otimali, a Bosanci vraćali, čak devet puta. Može se samo zamisliti koliko je bilo stradanja i koliko je proliveno bosanske krvi samo za taj grad, u tom kratkom razdoblju, a tih nasrtaja s one strane Drine bilo je kroz čitavo razdoblje srednjeg vijeka. Evo svjedoci smo šta se dešava s tim gradom i čitavim podrinjskim krajem i u ovom ratu, pa i u ovom trenutku dok ovdje sjedimo na ovom skupu i govorimo o tome.

To sve pokazuje da ne može biti slučajnost da isto zlo dolazi u ciklusima uvijek od istog naroda i da su mu uvijek iste žrtve. Nekoliko novijih genocida u nepunih stotinu godina od kojih je svaki bio krvaviji od prethodnog, treba da nam konačno otvori oči i da shvatimo da je riječ o genetski usađenoj mržnji prema bosanskohercegovačkom narodu, i opet moram reći, prvenstveno prema

Bošnjacima muslimanima, njihovoj vjeri, kulturi i svemu što ima predznak bosanskog i muslimanskog. Takva mržnja se može stvoriti samo u glavama pojedinaca, ali i masa, koje su genetski opterećene nekom umišljenom veličinom, što im daje tobožnje pravo da proganjaju i uništavaju svakog ko je brojčano manji od njih i ko neće da živi pod njihovom kapom. To su psihodeformacije koje dotične tjeraju na najstravičnije zločine koje zdrav um ne može ni zamisliti. Ove konstatacije će se bolje shvatiti kad uskoro otpočnu sudski procesi protiv počinitelja tih zločina i kad ih počnu detaljno opisivati preživjeli bogalji koji su bili u rukama tih psihopata.

MEHANIZAM ZAŠTITE

Ako nam je i dalje živjeti s takvima, trebat će dobro poraditi da se osmisli takav mehanizam koji će bosanskom narodu osigurati apsolutnu zaštitu i sigurnost da se ne bi nikada više ponovila 1918, 1924, 1941, a pogotovo ne 1992/93. godina. Do sada podnesene žrtve daju svako pravo mučeničkom narodu da učini sve kako bi osigurao svoj opstanak, da bi zaštitio svoju kulturu i kulturno naslijeđe koje su mu preci stvarali na ovim prostorima hiljadama godina. Moramo biti svjesni da je iluzorno očekivati da će dojučerašnje ubojice; pa čak i njihovi simpatizeri, prekonoći odbaciti i osloboditi se usađene im ideologije. Bez obzira kako će s time ići, ne smije se zaboraviti da su nam takvi desetkovali stanovništvo i da su nas, pored ostalih nesreća, lišili i kulturnog bogatstva koje su stvarala hiljadugodišnja pokoljenja. Aladža džamija i stotine drugih spomenika, crkava, samostana itd., ma kako da se obnove, neće više biti original nego surogat tipa Diznilenda. U nepovrat su otišla djela koja nikakva solidarnost ni pomoć sa strane ne mogu nadoknaditi.

Na kraju se moramo upitati: kada se danas-sutra uspostavi mir i kad otpočnemo novi suživot, šta će na sve to reći oni koji su pomagali ili direktno učestvovali u tim zločinima, a da se, recimo, ne sazna da su i oni bili među takvim. Kako s takvim "kolegama" surađivati i dati im u ruke preostali materijal da ga "proučavaju", i ponašati se kao da se nije ništa desilo, sve radi mira, političke nužnosti, predostrožnosti i političkih preporuka kako ne bi opet počeli trubiti da su "obespravljeni", "neravnopravni" ili "ugroženi". S takvim parolama su i započeli ovaj teški i krvavi rat u kojem su nam sve živo pobili i porušili. To su dileme koje se neminovno nameću kada se raspravlja i razmišlja o uzrocima i posljedicama ovog rata, koji nam je još uvijek za vratom.

RAD NA DRŽAVNIM I VOJNIM OBILJEŽJIMA

OD IDEJE DO REALIZACIJE

Nakon prvih demokratskih višepartijskih izbora, održanih 18. studenog 1990. godine, a osobito nakon sprovedenog referenduma 29. veljače i 1. ožujka 1992. godine, kad se bosanskohercegovački narod listom opredijelio za samostalnu i suverenu Republiku Bosnu i Hercegovinu, otvorila su se mnoga pitanja koja su tražila hitna rješenja. Među njima je određivanje novih državnih obilježja predstavljalo jedan od prioritetnih zadataka pa se na tome počelo odmah raditi.

Upravo je u to vrijeme (veljača 1991.) autor ovih napisa objavio feljton u listu "Oslobođenje" pod naslovom "Gdje su i šta je sa grobovima bosanskih kraljeva", u kojem je bilo govora i o starobosanskom grbu, čiji su zlatom vezeni ostaci pronađeni u grobu kralja Tvrtka I (14. stoljeće). Tom prilikom autor je priložio rekonstrukciju potpunog izgleda starobosanskog grba, s namjerom da u javnosti podstakne ideju da se za nova državna obilježja uzme povijesna podloga, to jest obilježja koja su bila u upotrebi u doba srednjovjekovne Bosanske Države. Ideja nije ostala bez odjeka.

Skupština SR BiH je na zajedničkoj sjednici vijeća, održanoj 27. veljače 1991. godine, na prijedlog 86 poslanika donijela Odluku da se pristupi promjeni Ustava SRBiH i donese ustavni zakon o nazivu i državnim simbolima Republike Bosne i Hercegovine. Traženo je da novi grb Bosne i Hercegovine bude povijesni grb srednjovjekovne bosanske države.

Radna grupa za zakonodavnu, izvršnu i sudsku vlast Komisije za ustavna pitanja SRBiH, u čijoj nadležnosti je bilo i ovo pitanje, obratila se autoru ovog napisa s molbom da kao stručnjak za ovu problematiku pruži pomoć u rješavanju ovog problema. S obzirom

na težinu i složenost zadatka, dotični je smatrao neophodnim da se oformi stručni tim u koji bi ušli naši istaknuti povjesničari, arheolozi i umjetnici. Iz Zemaljskog muzeja pozvani su mr Hasan-Mirza Ćeman, arheolog, i Tihomir Glavaš, povjesničar. Iz Historijskog instituta pozivu se odazvao dr Boris Nilević, dok je za potrebe vizuelnog oblikovanja rješenja angažiran samostalni dizajner Zvonimir Bebek. Organizator je bio prof. dr Enver Imamović, arheolog i povjesničar sa Katedre za staru povijest na Filozofskom fakultetu. Predloženi članovi su prihvaćeni i potvrđeni od strane Komisije za ustavna pitanja, koji su dobili status Stručne podgrupe Radne grupe za zakonodavnu, izvršnu i sudsku vlast Komisije za ustavna pitanja, ispred koje se u tim uključio Vedran Hadžović, dipl. pravnik kao koordinator i sekretar Stručne podgrupe.

Ostatak zlatom vezenog grba sa plašta kralja Tvrtka I, koji je poslužio za rekonstrukciju suvremenog bosanskohercegovačkog državnog grba

Tim je imao zadatak da na osnovi stručnih i znanstvenih principa, te dostignuća heraldike i veksilologije, kao i povijesnih činjenica iz prošlosti Bosne i Hercegovine, predloži jedno ili više rješenja koja će se zasnivati na tradiciji, posjedovati trajne vrijednosti i biti općeprihvaćena.

Bilo je više razloga za ovo opredjeljenje. Prvo, kod većine zemalja koje imaju bogatu povijesnu tradiciju u praksi je da koriste povijesna državna obilježja, a drugo, željelo se da se i na taj način uspostavi i istakne kontinuitet bosanske državnosti, što ima posebnu kulturnu i državnopravnu težinu. Postojao je još jedan važan razlog. Naime, s obzirom na višenacionalnu, viševjersku i multikulturnu specifičnost suvremene Bosne i Hercegovine, postojala je bojazan da bi bilo teško pronaći neko drugo odgovarajuće rješenje, od onog s povijesnom podlogom, koje bi zadovoljilo sve strane. Već je bilo nagovještaja da svaki od naroda priprema svoje prijedloge, što je podrazumijevalo "uguravanje" svojih nacionalnih ili vjerskih obilježja u novi grb i zastavu, čime bi se stvorila teško rješiva situacija, gledajući to samo sa aspekta heraldičkih i veksiloloških principa.

Iako se povijesno sasvim pouzdano zna da je Bosna u doba svoje srednjovjekovne samostalnosti imala i upotrebljavala državne simbole (grb i zastavu), rješenju ovog problema prišlo se sa znatnim teškoćama jer raspoloživa izvorna građa ne daje u potpunosti sve elemente za apsolutnu tačnu definiciju njihovih sadržaja i izgleda.

Dodatnu poteškoću predstavlja i pojava niza grbovnika nastali krajem 15. stoljeća, te u 16 i 17. stoljeću, dakle nakon propasti srednjovjekovne bosanske države, u kojima se javlja i bosanski grb, čija je tradicija u to doba bila već dosta izbljedita. Za znanstvenu kritiku oni nemaju nikakav značaj jer se uglavnom radi i o falsifikatima.

Stručni tim se u svome radu isključivo oslanjao na izvornu građu, kao što su arhivski i literarni spomenici, državni (banski i kraljevski) pečati, arheološki nalazi i primjerci starobosanskog novca. Zahvaljujući činjenici da je ta građa veoma bogata, postignuti su zadovoljavajući uspjesi koji su pružili skoro sve potrebne podatke. Naime, analizirajući državne simbole kroz cijelo razdoblje srednjovjekovne bosanske samostalnosti (od vremena prvih banova pa do posljednjeg kralja), zaključilo se da su oni dobili konačni državnopravni i heraldički sadržaj u vrijeme kralja Tvrtka I (1353-1391), za čije vladavine je Bosna dostigla najveći stupanj političkog i državnopravnog razvoja.

Analiza gore navedenih izvora pokazala je da su državni simboli srednjovjekovne Bosne imali slijedeći sadržaj:

GRB

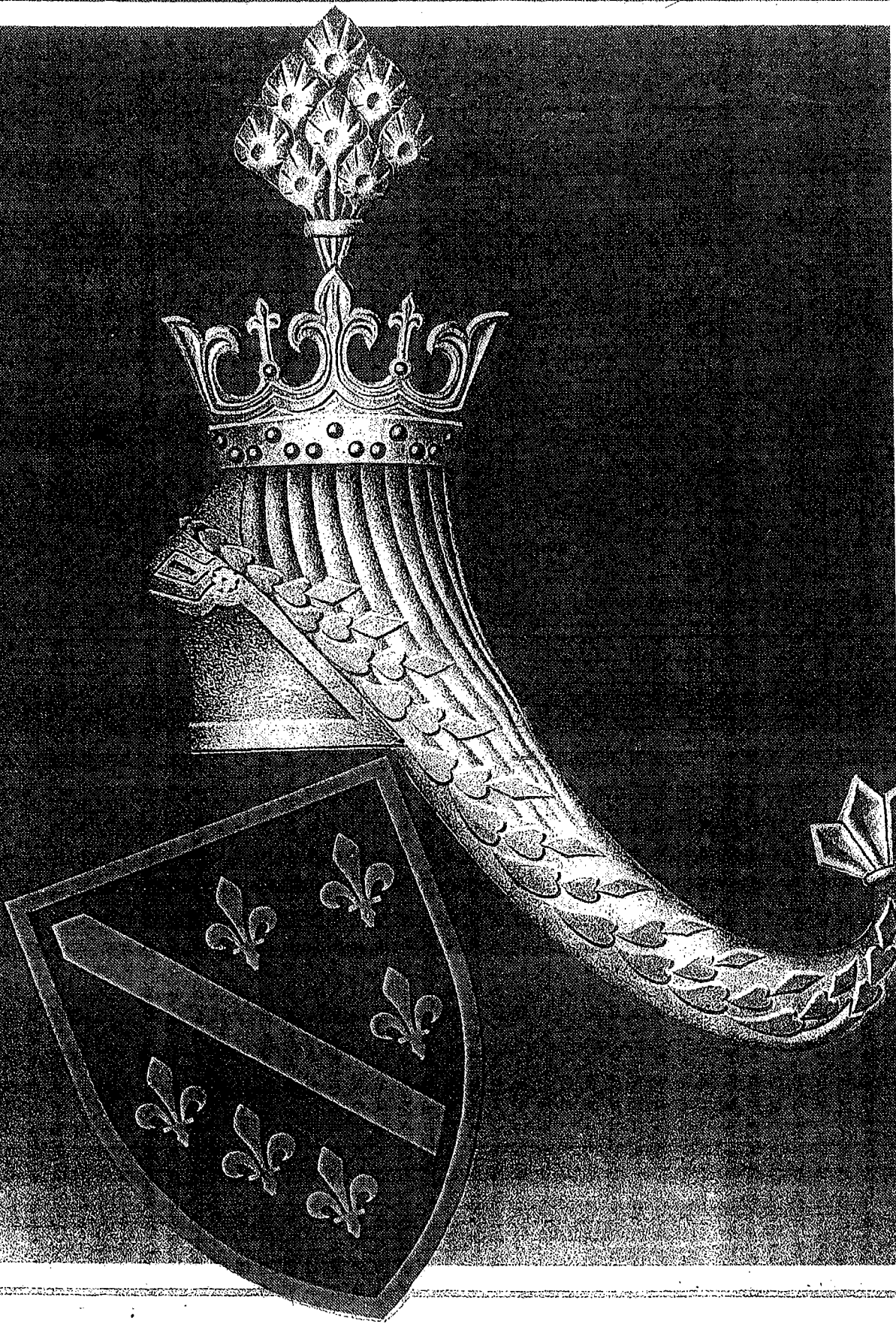
Ima oblik srolikog štita s plavom podlogom. Preko njega se pruža desna kosa greda srebrene boje, čija širina iznosi sedminu širine štita. U polju štita smješteno je šest ljiljanovih cvjetova u ovom rasporedu: u gornjem polju tri su trokutasto postavljena, a u donjem tri u kosom nizu. Boja ljiljana je zlatnožuta, kako to inače nalažu heraldički principi.

Grb ovakvog sadržaja i izgleda bio je najduže u upotrebi, od doba banova pa do posljednjeg kralja Stjepana Tomaševića (1463.g). Njegovi elementi: štit, poprečna greda i ljiljani, predstavljaju standardni sadržaj evropske srednjovjekovne heraldike. Svaka od tih figura ima određeno značenje i tumačenje na koji način su postale heraldički znaci.

Štit je, na primjer, u svim vremenima kod svih naroda, predstavljao obavezni dio ratničke opreme. Ugledniji junaci, a prije svega vojskovođe, na njemu su obavezno imali određeni znak kojim su se raspoznavali. On je ustvari legitimirao dotičnog borca, pošto mu je kaciga prekrivala lice pa je zato znak na štitu govorio o kome je riječ. Na taj način su nastale heraldičke oznake pojedinaca, odnosno porodica, iz čega su proizašli porodični i državni grbovi.

Stari bosanski grb na štitu ima dva znaka: poprečnu gredu i ljiljanove cvjetove. Greda je jedna od najčešćih heraldičkih figura i prikazuje se u raznim položajima: koso, uspravno, vodoravno i sl. U izvornom značenju ona ustvari predstavlja mač, koji po pravilu ide uz štit. Štit s mačem se inače veoma često javlja na bosanskim stećcima, pa se može reći da je pojava poprečne grede na bosanskom grbu autentično bosansko heraldičko obilježje.

Ljiljanovi cvjetovi predstavljaju zajedničko heraldičko obilježje niza evropskih zemalja. Ipak se nijedna od njih ne može pohvaliti da se radi o njenom nacionalnom znaku pošto se predstave ljiljana javljaju već u staroegipatskoj i kretske umjetnosti, od prije nekoliko tisuća godina. Iako je, na primjer, ljiljan mnogo heraldički korišten u srednjovjekovnoj Francuskoj, nema nikakvog uporišta u tvrdnjama da ga je tobož Bosna preuzela s te strane. Taj cvijet je kod srednjovjekovnog bosanskog stanovništva bio toliko omiljen da njegove predstave susrećemo na najraznovrsnijim predmetima, počev od stećaka, starobosanskog novca, nakita, ukrasne arhitek-

*Rekonstrukcija potpunog grba bosanske vladarske dinastije
Kotromanića, prema ostacima sa plašta kralja Tvrtka I*

ture, vladarske krune, državnih pečata, literarnih djela, grba, pa sve do motiva na tekstilu, kao dezen itd. Zato se s pravom može tvrditi da se u pravom smislu radi o zaštitnom znaku bosanskog naroda. Ne treba gubiti iz vida činjenicu da postoji čak posebna podvrsta bosanskog ljiljana (*Lilium Bosniacum*-B. Beck), koji na Igmanu raste kao endemska biljka. Prema tome, naši preci ga nisu trebali upoznavati i prihvatati od Francuza i drugih. Sve govori da bi prije bio obrnut slučaj.

Veliki državni pečat iz vremena kralja Tvrtka I (na štitu, sapima i vratu konja državni grb, a na vrhu koplja državna zastava)

Da li broj ljiljana na starobosanskom grbu, kojih je šest, i njihov raspored (po tri usvakom polju), ima određeno značenje, izvorno nije poznato. Mišljenja smo da nema, jer u evropskoj heraldici ima puno analognih primjera s našim grbom, s tom razlikom što se na njima umjesto ljiljanovih cvjetova javljaju druge figure, na primjer ležeći lavovi ili kružići, u potpuno istom rasporedu kao naši ljiljani, kakav

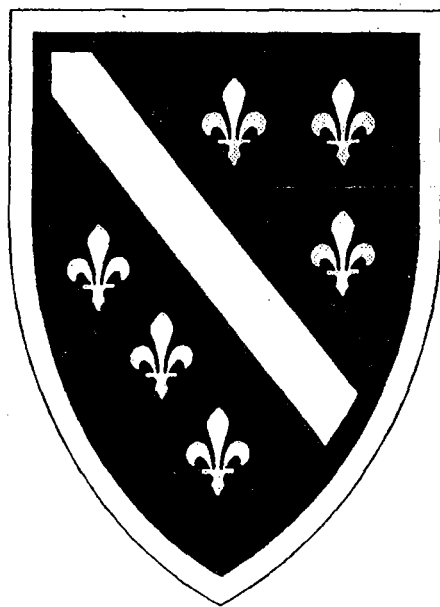
je na primjer slučaj s grbovima engleskih lordovskih porodica Hereford i Warwick.

Opisane boje grba: plava podloga, ljiljani zlatno-žute boje i greda srebrene boje, autentični su i oko toga nema dileme. To je pokazala i spektroanaliza ostataka zlatom vezenih grbova pronađeni u grobnici kralja Tvrtka I. Kombinaciju tih boja nalažu i heraldička pravila.

Nema dileme ni oko toga da li je u pitanju državni grb. To dokazuju državni pečati na kojima je ugraviran ovaj grb, kojim su ovjeravani međunarodni dokumenti koje su izdavali bosanski vladari, zatim spomenuti ostaci zlatnih grbova sa kraljevskog plašta iz spomenute grobnice itd.

ZASTAVA

Tim stručnjaka je nepobitno dokazao da je srednjovjekovna bosanska država imala i koristila i zastavu. O njoj nam osnovne podatke daje veliki državni pečat iz vremena kralja Tvrtka I. Tu se sasvim jasno vidi da je na njoj glavna i središnja oznaka državni grb. Na osnovi istog izvora može se zaključiti da je bila jednobojna i pravokutnog oblika. Nema, međutim, podataka koji bi poslužili da se ustanovi koje je boje bila.

Izgled novog bosanskohercegovačkog grba po prijedlogu stručne komisije

U određivanju nove bosanskohercegovačke zastave stručni tim je na temelju izvorne građe, veksiloloških pravila suvremene veksilološke prakse, predložio slijedeće rješenje: da bude pravokutnog

oblika i proporcija 5:3, i da njen glavni sadržaj bude gore opisani grb, veličine 7:12 u odnosu na visinu zastave.

Na temelju navedenih izvora, a shodno trenutku vremena, predloženo je da osnovna boja nove bosanskohercegovačke zastave bude plava, nešto svjetlije nijanse u odnosu na boju grba. Osnov za opredjeljenje za plavu boju je njena simbolika i značenje.

Plava boja kod svih naroda simbolizira mir, zajedništvo, blagostanje, plemenitost i dr. To je opredijelilo Evropsku zajednicu i Ujedinjene narode da je usvoje za svoje grbove i zastave. One također simboliziraju višenacionalnu zajednicu kakav je slučaj sa Bosnom i Hercegovinom.

JAVNA PROVJERA

Po završenom poslu stručnog tima, ponuđena rješenja su ušla u javnu raspravu i usaglašavanje. Tokom studenog i prosinca 1991. godine upriličeno je nekoliko susreta i razgovora s predstavnicima kulturnih društava "Preporod", "Napredak", "Prosvjeta" i "La Benevolencia" radi usaglašavanja i sugestija. Rezultat toga je bio slijedeći: sva spomenuta društva izuzev srpske "Prosvjete", u potpunosti su podržala i prihvatila predložena rješenja, dok ih je "Prosvjeta" odbila, ostavši pri svome stavu da Bosna i Hercegovina treba da ima tri zastave od kojih bi jedna bila srpska trobojka. Njihov prijedlog za grb je bio slijedeći: treba biti takav da ima tri polja u koja bi svaki narod unio svoj simbol. Ovi prijedlozi se s razlogom nisu mogli prihvatiti.

Predložena rješenja grba i zastave su nakon obavljene javne rasprave od strane članova stručnog tima registrirana i zaštićena kod Autorske agencije za SRBiH sve do usvajanja i proglašenja novog ustava Republike, a od Viših sudova u Republici zatraženo je da ih zaštite prilikom registriranja političkih i drugih organizacija, udruženja itd.

Time je stručni tim završio svoj dio posla, nakon čega je trebalo da prijedlozi uđu u ustavnu proceduru, poslije čega bi, eventualno, uslijedilo njihovo zvanično proglašenje za nova državna obilježja RBiH, i uveli se u službeni upotrebu. To se, međutim, nije desilo jer je u međuvremenu započela agresija na našu zemlju, pa započeti posao iz tih razloga nije doveden do kraja.

PONOVNI RAD NA ISTOM ZADATKU

Iako su srpsko-crnogorski agresori s domaćim četnicima dugo vremena pripremali agresiju na našu zemlju, ipak im od samog početka nije išlo baš sve onako kako su bili planirali. Rodoljubiive snage su se brzo organizirale i neočekivano za neprijatelja pružile žestok otpor, što je potpuno poremetilo njegov zacrtani plan. U najkraćem roku su stvorene potpuno organizirane formacije koje su, mada skoro potpuno nenaoružane, stale na svim frontovima naspram neprijatelja. Nije se gledalo što je ovaj bio do zuba naoružan i što je bio pomagan od strane regularnih snaga ondašnje JNA, sa svim njenim vojnim i tehničkim potencijalom.

U tim teškim trenucima za našu zemlju, dok je u narodu još trajala opća konfuzija koji nije mogao sebi doći od iznenađenja da su uz srbočetnike na njega okrenuli cijevi i pripadnici regularnih snaga Jugoslavenske narodne armije, u čijim redovima su još uvijek služili brojni bosanskohercegovački sinovi, mnogi rodoljubi su se samoinicijativno organizirali i uključili u obranu zemlje. Jasno, u takvoj situaciji ni pisac ovih redova nije mogao ostati po strani pa se u domenu svojih mogućnosti i sposobnosti, kao znanstveni i kulturni radnik, stavio na raspolaganje domovini. Po osobnoj procjeni zaključio sam da bi sa moje strane bilo najkorisnije da nastavim rad na finaliziranju državnih obilježja, na kojima sam već ranije radio, a za koja je nastala ratna situacija nalagala da se pod hitno učine primjenjivim i stave na raspolaganje državnim organima i pripadnicima obrambenih snaga.

S obzirom na stanje kakvo je vladalo u Sarajevu prvih ratnih dana, na pokidane veze i komunikacije, te da su neki od članova ranijeg stručnog tima koji su bili angažirani na njihovom definiranju, napustili grad, samoinicijativno sam sa dizajnerom Zvonimiro Bebekom, ex članom stručnog tima, stupio u vezu i nastavio rad. Ocijenili smo da posao treba usmjeriti na slijedeće:

1. Redefinirati i likovno ponuditi konačni izgled i oblik državnog grba i zastave, kako bi se s obzirom na situaciju i potrebe stavili odmah na raspolaganje organima vlasti i obrambenim snagama za praktičnu upotrebu.
2. Izraditi i ponuditi prijedloge za vojna obilježja obrambenih snaga Republike Bosne i Hercegovine.
3. Izraditi i ponuditi prijedloge za vojne činove obrambenih snaga Republike Bosne i Hercegovine.

4. Izraditi i ponuditi prijedloge za odličja (medalje i ordenje), za kojim se od prvih ratnih dana ukazala potreba.

Unatoč krajnje nenormalnim okolnostima i uz sve opasnosti od teškog granatiranja, snajperskih hitaca i drugih nedaća kojima su u to vrijeme bili izloženi svi stanovnici Sarajeva, prionulo se poslu s najvećim žarom, svjesni da je ono što se radi neophodno kako obrambenim snagama tako i organima vlasti, sa željom da se i na ovaj način pomogne napadnutoj i ugroženoj nam Bosni. Rad je trajao četrdesetak dana i rezultirao je slijedećim doprinosom:

GRB

Učinjena je redefinicija i redizajn u odnosu na prijedlog koji je prije rata ponudio stručni tim (čiji smo članovi također bili nas dvojica). Naša intervencija se odnosila na izvedbeno rješenje u smislu promjene boje obruba štita sa srebrene u zlatnožutu, i stilski prilagođavanje oblika ljiljana. Naknadnom analizom izvorne građe ustanovljeno je da to odgovara izvornom izgledu grba.

ZASTAVA

U prijedlogu prijeratnog stručnog tima bilo je predviđeno da zastava stoji vodoravno. To bi nalagalo njeno isticanje, odnosno vješanje, po dužini, odnosno u vodoravnom položaju, kakav je slučaj sa svim zastavama svijeta. Međutim, dodatnim proučavanjem i analizom izvorne građe, autor ovog napisa je došao do zaključka da je u izvornom izgledu na starobosanskoj zastavi grb stajao po njenoj visini, pa se shodno tome tako i nosila, odnosno, isticala. To se lijepo vidi na konjaničkom koplju na kojem se viori, koje nosi oklopljeni vitez, prikazan na velikom državnom pečatu kralja Tvrtka I. Odlučeno je da se i u tome poštuje autentičnost, što nalaže da se suvremena bosanskohercegovačka zastava ističe po visini, to jest vertikalno.

Izvršena je i intervencija u vezi njene boje. Svojevremeno je stručni tim dao prijedlog da njena osnovna boja bude plava. Iako je u njegovom obrazloženju rečeno da se boja starobosanske zastave ne može odrediti, autor ovog napisa je tom prilikom izdvojio svoje mišljenje jer je imao drukčiji stav. Okolnosti su, po njegovom uvjerenju, govorile da je ona najvjerojatnije morala biti bijela. Na to upućuju analogije s većinom zastava iz 13. i 14. stoljeća, od kada potječe i naša, koje su u većini slučajeva bile bijele. Tu boju nalaže i kombinacija boja: plavo na bijelo (grb s plavom podlogom na bijelo

platno zastave). Uzimajući sve to u obzir, prilikom njenog definiranja određeno je da nova državna zastava bude bijela, uz duboko uvjerenje da je iste boje bila i starobosanska zastava.

ZLATNI LJILJAN

Uzimajući u obzir općepoznatu činjenicu da je cvijet ljiljana za naše pretke imao izuzetno značenje i da je njegov lik korišten u svim sferama umjetničkog stvaralaštva kroz čitavo razdoblje srednjeg vijeka, željeli smo ponovo reafirmirati njegovo značenje i upotrebu, čiji bi lik i u našem suvremenom životu također stekao najširu primjenu. S time u vezi osmišljen je pojam "zlatni ljiljan", s namjerom da stekne isti značaj kako je to bilo u srednjovjekovnoj Bosni, i da postane nešto kao zaštitni znak današnjeg bosanskohercegovačkog naroda

Niz ljiljana na stećku iz Troškota kod Lištice

ARMIJSKA OBILJEŽJA

Opće opredjeljenje rodoljubivih snaga da pruže žestok otpor agresoru i obrane svoju domovinu, brzo je stvorilo preduvjete da taj otpor poprimi organizirani oblik. To je, pak, stvorilo uvjete da se do tada nepovezane obrambene snage transformiraju u organizirane bosanskohercegovačke oružane snage. Vodeći računa o tome, autor ovih napisa je samoinicijativno sa svojim suradnikom Z. Bebekom, već na samom početku rata prišao razradi ideje da se u vidu prijedloga izrade i ponude vojna (armijska) obilježja, koja su neophodna za vizualno prepoznavanje onih koji pripadaju obrambenim formacijama, što bi u isto vrijeme predstavljalo jak moralni podstrek za narod.

Imajući na umu državno-pravni i kulturno-povijesni kontinuitet bosanske državnosti, išlo se za tim da se taj kontinuitet naglasi i kroz oružane snage suvremene Bosne i Hercegovine. Predloženo je da njihovo osnovno obilježje bude državni grb iza kojeg stoje dva ukrštena starobosanska mača - simboli političke i vojne moći srednjovjekovne Bosne. (Objašnjenje i likovno rješenje u prilogu).

ARMIJSKA ZASTAVA

Predloženo je da bude ista kao državna s dodatkom ukrštenih mačeva iza štita. (Likovno rješenje u prilogu).

ČINOVI

Išlo se za tim da i činovi sadrže starobosanska obilježja, kako bi se i kroz njih povezala tradicija i uspostavio kontinuitet sa starobosanskom vojskom iz doba srednjovjekovne samostalnosti Bosne. Naše rješenje u vidu prijedloga sastojalo se u slijedećem:

- osnovno obilježje pripadnika oružanih snaga R BiH je državni grb s ukrštenim mačevima;
- umjesto standardnih oznaka zvjezdica predloženi su ljiljani.

Na ovaj način bi oružane snage R BiH bile jedine u svijetu čija bi činovna obilježja predstavljale cvijetne oznake, a ne standardne zvjezdice. Bitno je istaći da su svi prijedlozi i rješenja temeljeni na povijesnoj podlozi i starobosanskoj tradiciji.

STAROBOSANSKI POZDRAV

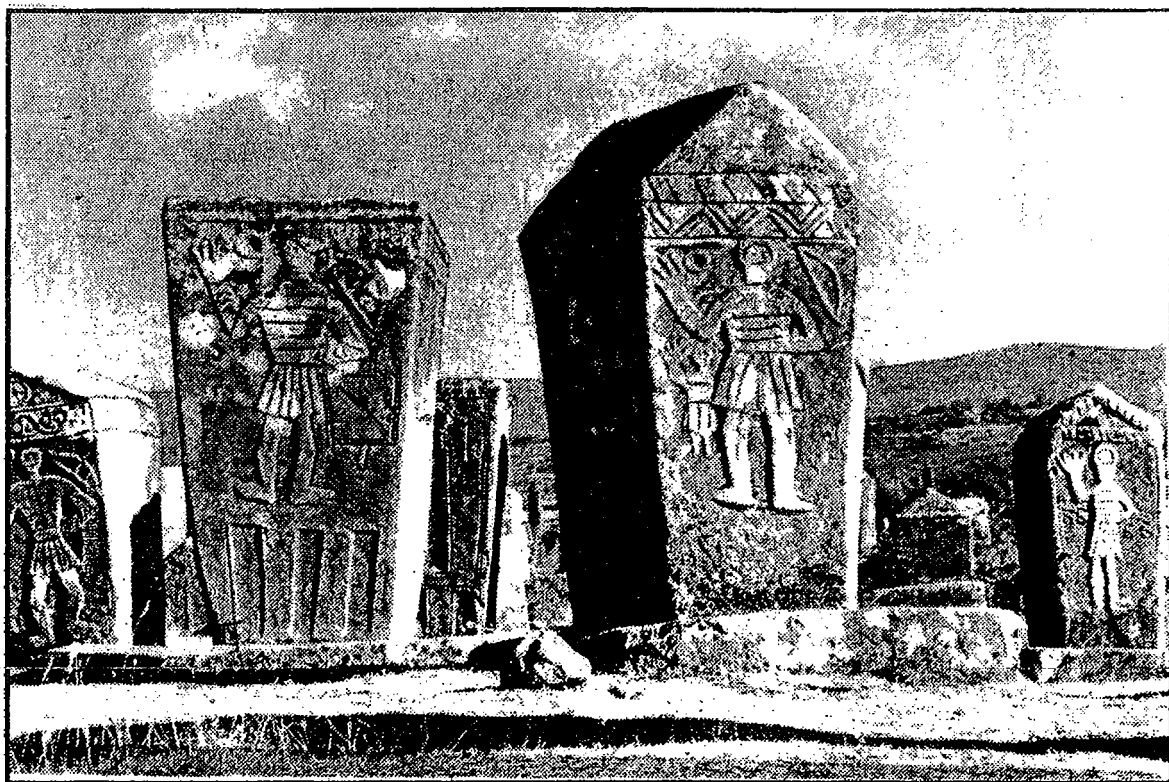
Od autora ovog napisa i njegovog suradnika Z. Bebeka potekla je i ideja da se u Oružane snage RBiH uvede novi vojnički pozdrav. Umjesto onog standardnog načina, kako se pozdravlja u svim armijama svijeta, sugerirano je da se u našoj vojsci pozdravlja polupodignutom rukom s otvorenim dlanom i raširenim prstima. Arheološka i povijesna građa nedvojbeno pokazuje da je na bosansko-hercegovačkom prostoru takav način pozdravljanja prisutan već 2000 godina. To pokazuju likovne predstave na kamenim

*"Pozdrav ilirskih predaka", od prije 2000 godina
(antički spomenik iz Kamenskog kod Glamoča)*

spomenicima iz ilirskog (antičkog) doba, srednjeg vijeka (predstave na stećcima) i u osmanskom razdoblju (predstave na nišanima).

S obzirom da je riječ o jedinstvenom slučaju da je na jednom te istom prostoru kroz višetisućno razdoblje kod istog naroda bio u upotrebi isti pozdrav, to svakako zavrjeđuje pažnju i opravdava ideju da se on reafirmira i uvede u naše oružane snage. Treba naglasiti da je on i danas prisutan u našem narodu, kako na selu tako i u gradu (na primjer, kada smo u prolazu pored poznanika, samo podignemo ruku, baš na način kako je to prikazano na ilirskim spomenicima, srednjovjekovnim stećcima i kasnijim nišanima).

"Pozdrav bogumilskih predaka". Obratiti pažnju na lik djeteta koji takođe pozdravlja na ovaj način (nekropola u Radimlji kod Stoca)

Zahvaljujući pokazanom interesu armijskih krugova, prije svega magistra Stjepana Šibera, zamjenika načelnika Glavnog štaba Oružanih snaga R BiH, ova ideja je prihvaćena i od njega razrađena. Na sjednici Predsjedništva R BiH od 14. VIII 1992. g., usvojena su Vježbovna pravila Oružanih snaga R BiH (02-011-663/92), a u njima ovaj pozdrav (gl.3, str. 102-107 sa slikovnim priložima). Time je taj pozdrav zvanično uveden u Oružane snage R BiH. Njegovu promociju je učinio upravo magistar Stjepan Šiber, prilikom smotre jedne jedinice Oružanih snaga.

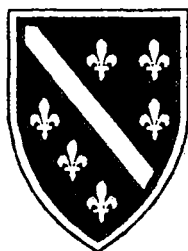
Rad na ovim zadacima (državni grb i zastava, armijsko obilježje, armijska zastava, činovi i odličja (medalje i ordenje), završen je početkom svibnja 1992. godine, i u formi elaborata koji je sadržavao tekstualne i likovne priloge, zvanično je predat Predsjedništvu R BiH naznačenog datuma.

*"Pozdrav predaka iz osmanskog doba"
(nišan u groblju na Alifakovcu u Sarajevu)*

Isti pozdrav nakon 2000 godina (zvanični pozdrav pripadnika Oružanih snaga Republike Bosne i Hercegovine)

PRIJEDLOZI DRŽAVNIH I VOJNIH OBILJEŽJA REPUBLIKE BOSNE I HERCEGOVINE

Autori:

1. Prof. dr Enver Imamović

Enver Imamović

2. Zvonimir Bebek

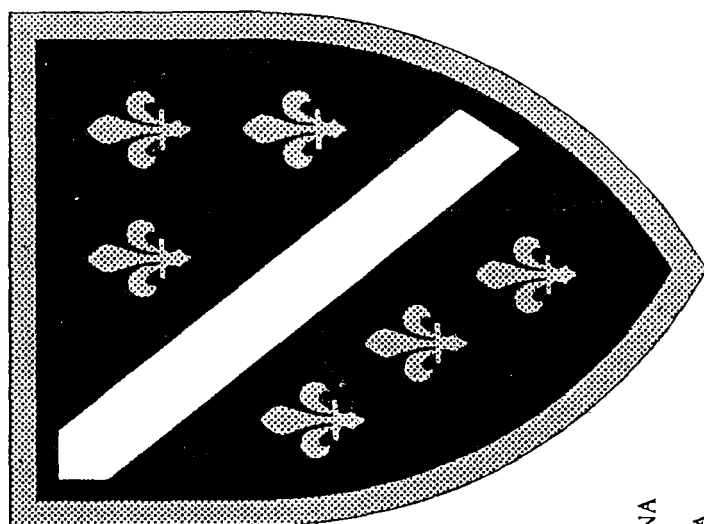
Zvonimir Bebek

SARAJEVO, APRIL-MAJ 1992.

Uvodna stranica grafičkih standarda predatih Predsjedništvu R BiH

GRB REPUBLIKE BOSNE I HERCEGOVINE

Za novi grb R BiH predložio se historijski grb srednjovjekovne bosanske države. Stručna grupa koja je bila zadužena za identifikaciju autentičnog starobosanskog grba, ustanovila je da je imao ovaj izgled: sroliki štit tamnoplave boje preko kojeg se pruža desna kosa greda srebrene boje. U polju štita smješteno je šest ljljanovih cvjetova raspoređenih u dva polja: u gornjem su tri u trokutastom rasporedu, a u donjem , tri u kosom nizu (intervencija Imamović-Bebek: štitu je dodat zlatni okvirni obrub). Grb ovog izgleda je bio najduže u upotrebi, počev od prvih banova do posljednjeg kralja Stjepana Tomaševića 1463. godine.

SREBRNA

ZLATNA

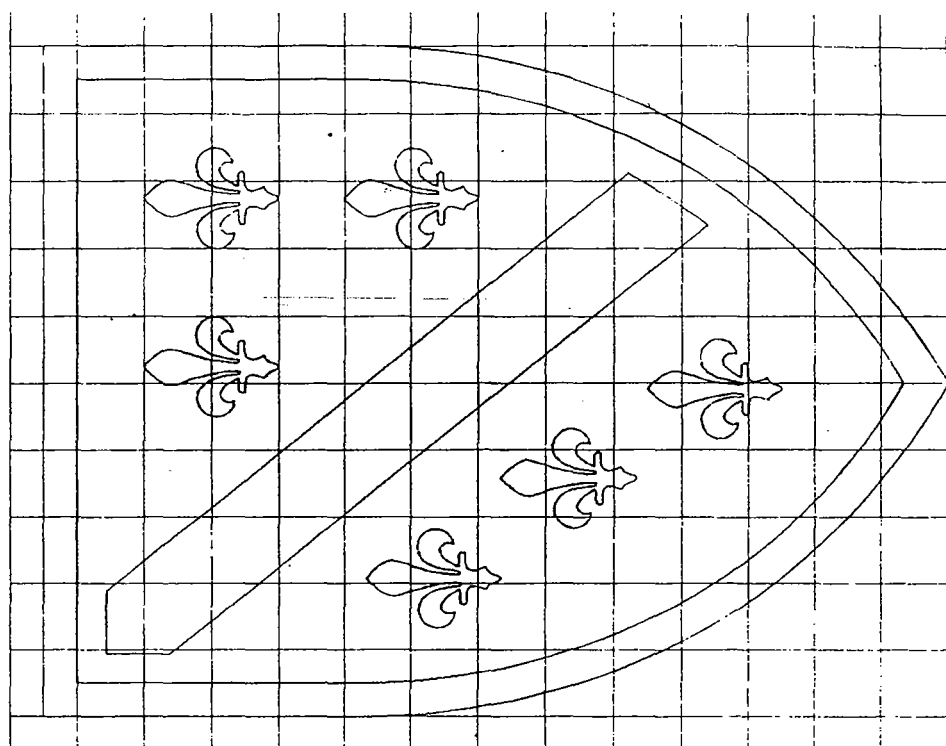
TAMNOPLAVA

Z. Bebek E. Imamović

GRB REPUBLIKE BOSNE I HERCEGOVINE

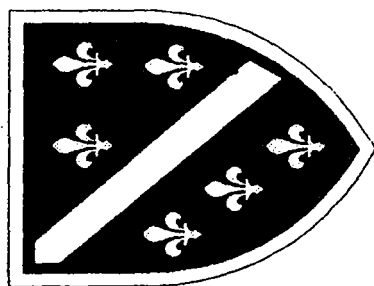
Za sve realizacije i aplikacije grba koristi se isključivo fotografska reprodukcija sa predloška. Ako to iz bilo kojih razloga nije moguće (veoma velike veličine), može se primjeniti priložena reprodukcija.

Z. Babek, E. Imamović

ZASTAVA

Predlaže se historijska, iz doba srednjovjekovne bosanske države: bijela podloga sa državnim grbom. Poznata nam je sa Velikog državnog pečata kralja Tvrtka I (14. stoljeće). Izvorno se ne može ustanoviti koja joj je bila osnovna boja, ali oslanjajući se na analogiju većine evropskih zastava iz 12, 13. i 14. stoljeća najvjerovatnije je bila bijela, pa se predlaže da nova zastava R BiH bude te boje sa državnim grbom u sredini, shodno izgledu srednjovjekovne bosanske zastave. Dimenzije: širina u odnosu na dužinu je u odnosu 1:2 (10:20), a širina grba iznosi 75% širine zastave.

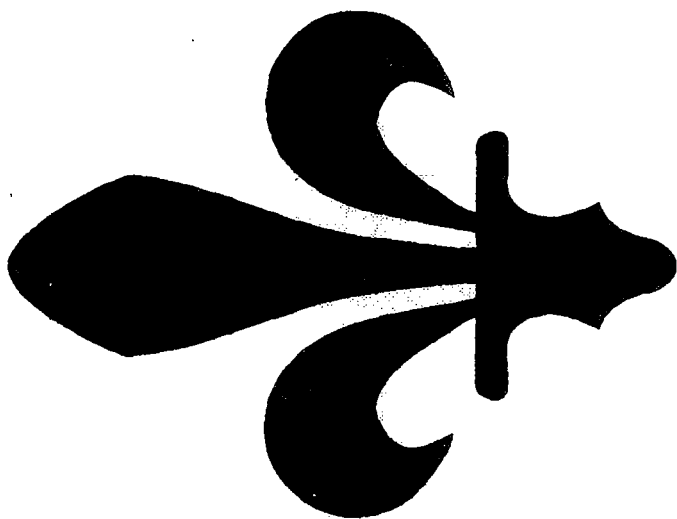
Z. Bebek E. Imamović

LJILJAN

Ljiljanov cvijet predstavlja osnovno obilježje srednjovjekovne bosanske države, a istovremeno je bio i omiljeni narodni znak. Kao takav javlja se veoma često u kulturno-umjetničkom i narodnom stvaralaštvu. Podsjetimo se da su ljiljanovi cvjetovi osnovni sadržaj starobosanskog grba, često ga vidimo na stećcima, novcu, dekorativnoj arhitekturi, a i kruna bosanskih vladara je u obliku ovog cvijeta.

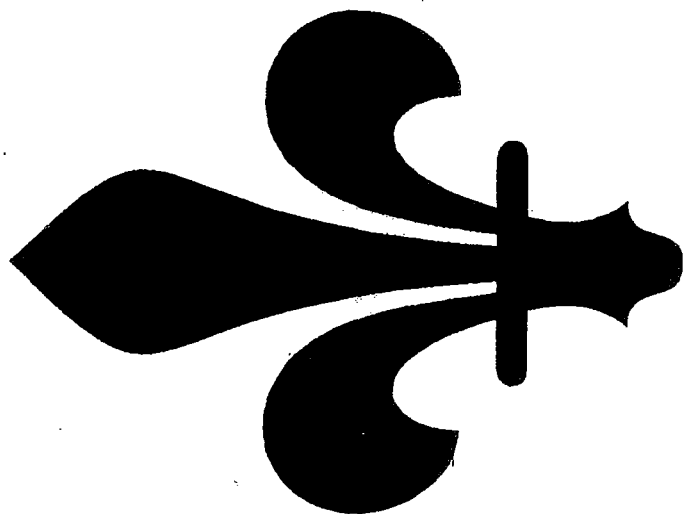
Može se reći da je ljiljanov cvijet u srednjovjekovnoj Bosni bio ono što je križ u kršćanstvu, polumjesec u islamu ili srp i čekić u komunizmu. Ovo je jedinstven slučaj u povijesti civilizacija da se cvijet kao simbol u tolikoj mjeri koristi kao osnovno obilježje države i naroda. Spomenimo da postoji i posebna podvrsta ljiljana "LILIUM BOSNIACUM, G. BECK", koji raste kao endemska vrsta samo na Igmanu.

U staroj Bosni ljiljan se u narodu nazivao "lilia" (lilie) i "krin", a u kasnijem razdoblju "zambak"

Z. Bebek E. Imamović

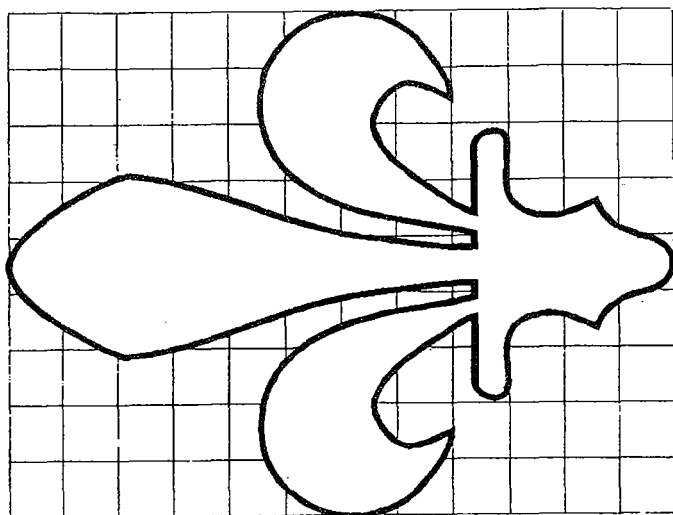
LJILJAN

Z. Bebek E. Imamović

REDIZAJNIRAN 29. 10. 1993. OD
STRANE AUTORA

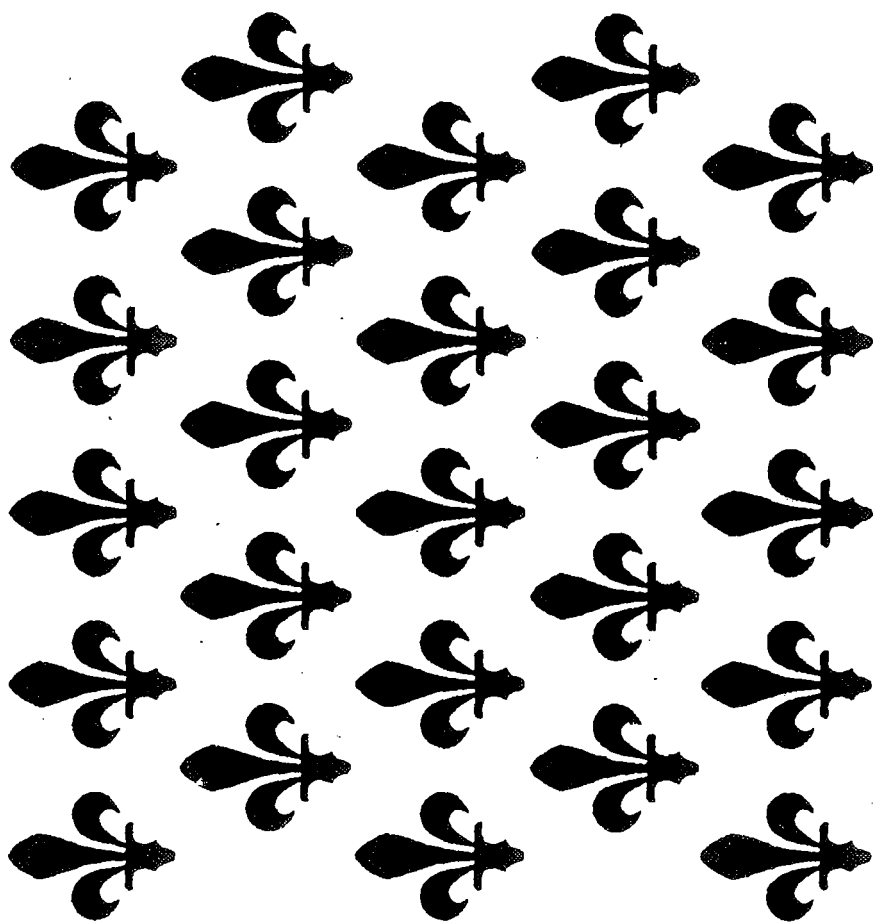
LJILJAN

Z. Bebek E. Imamović

Za sve realizacije i aplikacije znaka koristi se isključivo fotografska reprodukcija sa predloška. Ako to iz bilo kojih razloga nije moguće (veoma velike veličine), može se primjeniti priložena reprodukcija.

LJILJAN

Ovaj predložak služi za daljnju reprodukciju. Da bi se dobila veća površina prikaza potrebno je ovaj predložak umnožiti i pravilno spojiti, pazeći da lilijski na spojevima budu međusobno jednako udaljeni. Ponavljanje se može koristiti jednosmjerno: samo okomito, samo horizontalno ili samo dijagonalno.

ODLIČJA

(KONCEPTUALNE SKICE)

Medalje sadrže tri jednostepene vrste:

"MEDALJA ZA PODVIG ZLATNI LJILJAN"
 "MEDALJA ZA HRABROST BOSANSKI MAČEVI"
 "MEDALJA BOSANSKOG GRBA"

Ordenje sadrži tri vrste:

"ORDEN BOSANSKOG VITEZA"
 "ORDEN KRALJA TVRTKA"
 "ORDEN KULINA BANA"

Z. Bebek E. Imamović

ZNAČKA "ZLATNI LJILJAN"

Značka "Zlatni ljiljan" sastoji se od štita sa ljiljanom, pločice i ukrasne vrpce.

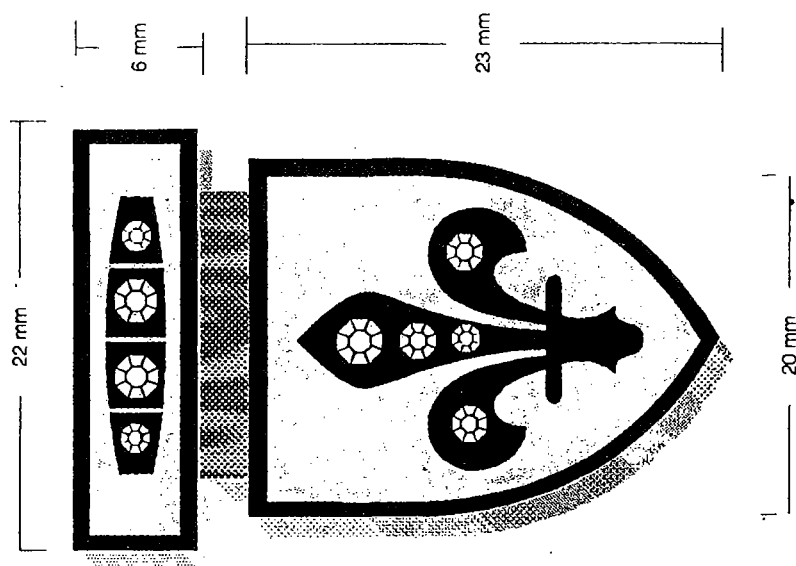
LJILJAN je izrađen od 14-karatnog zlata, ukrašen sa pet dragih kamenova razne veličine (20 x 15 mm), težine 2 grama.

ŠTIT je izrađen od srebra finoće 950, veličine 23 x 20 mm, težine 4,5 grama, sa 24-karatnim zlatnim rubom.

PLOČICA je izrađena od srebra finoće 950, veličine 22 x 6 mm, težine 1,2 grama, sa 24-karatnim pozlaćenim rubom. U sredini pločice je srebrna osnova na kojoj se nalaze četiri draga kamena.

UKRASNA VRPICA je izrađena od svilenog platna veličine 22 x 7 mm. Boja je istovjetna boji dragog kamena ugrađenog u pločicu.

Komisija za vizuelni identitet Armije R BiH je zaključila da se značka "Zlatni ljiljan" kao najveće dosadašnje dodijeljeno odličje, uputi u zakonsku proceduru, s prijedlogom da se preinači u ORDEN "ZLATNI LJILJAN".

MEDALJA ZA PODVIG "ZLATNI LJILJAN"

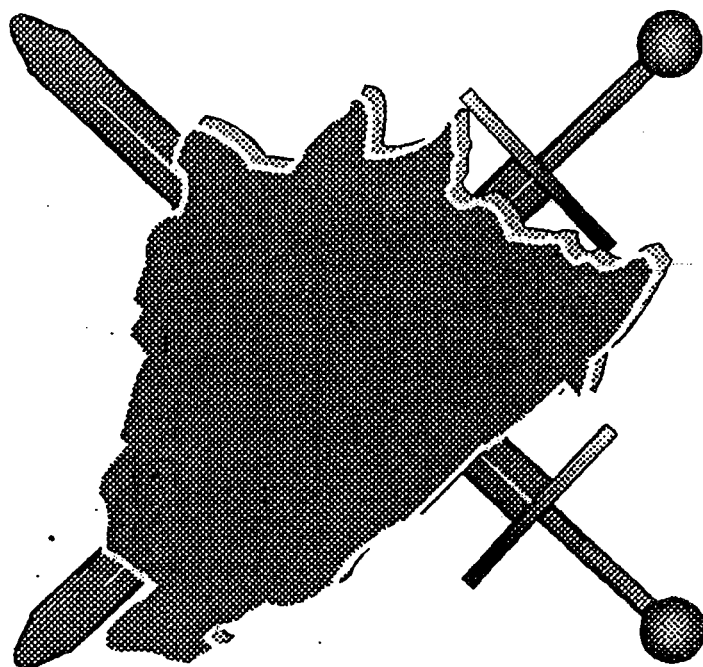
Medalja za podvig "ZLATNI LJILJAN", dodjeljuje se u ratu ili miru osobama koje učine djelo u visini podviga. Ova vrsta medalje je jednostepena, i slijedećeg je izgleda: na reljefu Biff nalazi se lik ljiljana. Medalja je izrađena u kombinaciji plemenitih metala.

Naziv "Zlatni ljiljan" uzet je iz razloga što ovaj cvijet predstavlja osnovno likovno obilježje srednjovjekovne bosanske države, a istovremeno je bio omiljeni narodni znak. Kao takav pojavljuje se na državnom grbu, stećcima, krunama naših vladara, itd.

живомані. А. Једед. А.

MEDALJA ZA HRABROST "BOSANSKI MAČEVI"

Medalja je slijedećeg izgleda: reljef BiH na prekrštenim starobosanskim mačevima. Odličje pod ovim nazivom dodjeljuje se borcima i drugim građanima koji u ratnom ili mirnodopskom vremenu učine junačko djelo. Ova vrsta odlikovanja je jednostepena, a izrađena je u kombinaciji plemenitih metala.

Z. Bebek E. Imamović

MEDALJA BOSANSKOG GRBA

Medalja bosanskog grba je slijedećeg izgleda: na reljefnoj silueti bosanskohercegovačke države nalazi se državni grb. Medalja je izrađena u kombinaciji plemenitih metala. Pridjev "bosanski" ima isključivo historijsko značenje i podrazumjeva državno-pravnu i političku zajednicu Bosanskog Kraljevstva koje je obuhvaćalo i oblast sadašnje Hercegovine, u srednjem vijeku zvane Hum.

ORDEN BOSANSKOG VITEZA

Orden bosanskog viteza je slijedećeg izgleda: (preuzeto sa Velikog državnog pečata iz vremena kralja Tvrtka I, 14. st.): na okrugloj podlozi prikazan je bosanski vitez na konju, sa kopljem u ruci na čijem vrhu viori bosanska zastava.

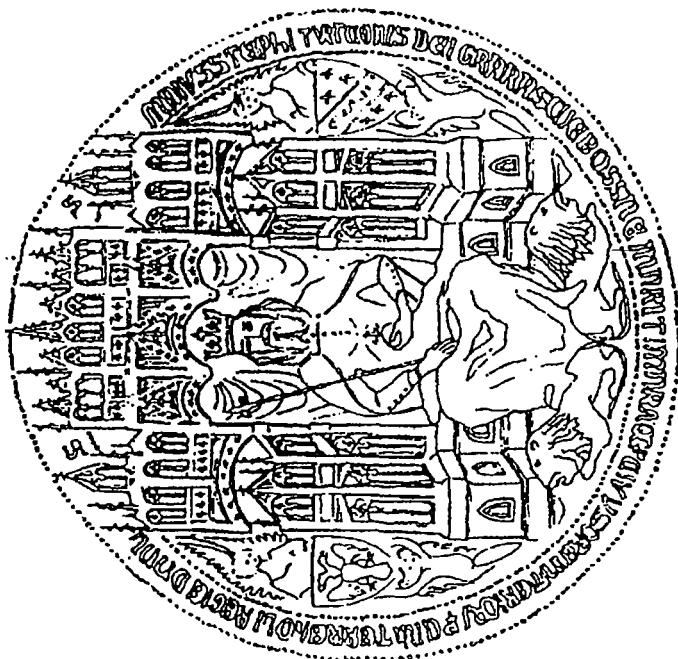
"Bosanski vitez" bio je pojam u srednjovjekovnoj Bosni i ondašnjoj Evropi. Pod tim pojmom se podrazumjevao vrli junak izuzetnih moralnih i fizičkih osobina. Bili su dobro poznati na viteskim turnirima diljem Evrope, a u ratu kada je bila u pitanju odbrana domovine, bili su nepobjedivi. I sam pojam "vitez" asocira na nešto vojno i vojničko, to jest na junačke podvige, pa je naziv za ovaj orden opravdan.

Z. Rebek E. Imamović

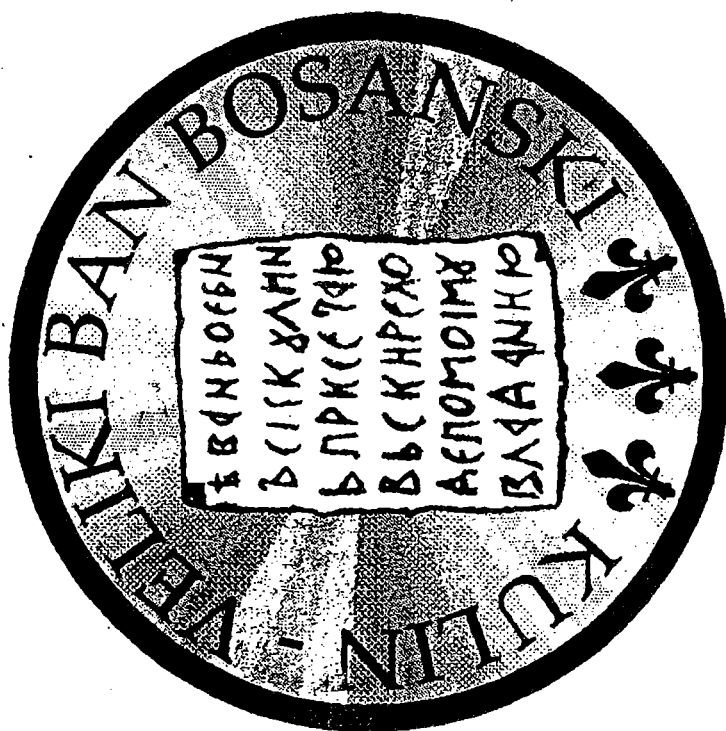
ORDEN KRALJA TVRTKA

Orden kralja Tvrtka ima slijedeći izgled: (preuzeto sa velikog državnog pečata iz vremena kralja Tvrtka I, 14. st.): lik kralja Tvrtka na prijestolju. Prijedlog je da ovaj orden koji dodjeljuje R BiH, nosi naziv po najpoznatijem, najvećem i najhumanijem vladaru srednjovjekovne bosanske države, kralju Tvrtku I Kotromaniću. Riječe o vladaru koji je uspostavio one granice Bosne koje nas i danas okružuju. Najveća Tvrtkova zasluga je da je za dugo razdoblje obezbijedio mir i blagostanje Bosni, te da je od nje stvorio prvorazrednu vojnu silu, visokopoštovanu, od Španije do Rusije, i od Francuske do Anadoliji. Zbog svega ovog, orden pod nazivom "Orden kralja Tvrtka" ima puno opravdanje i posebno značenje, kako za one koji bi imali čast da ga dobiju, tako i za domovinu koja bi ga zaslužnim dodjeljivala.

Z. Bebek E. Imamović

ORDEN KULINA BANA

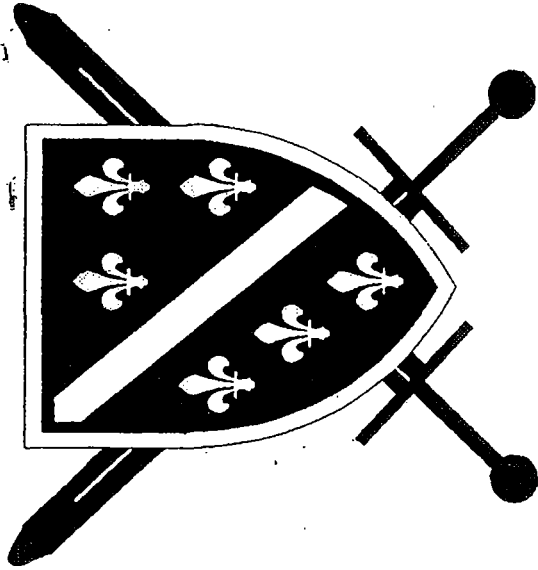
Orden "KULIN BAN" je sljedećeg izgleda: u sredini kruga je dio Kulinovog povelje, koji spominje bosansku državu u 12. stoljeću. Oko povelje je tekst KULIN - VELIKI BAN BOSANSKI. Pri dnu su tri lilijana - simboli bosanskog grba i zastave.

Ban Kulin je najpoznatija ličnost srednjovjekovne bosanske povijesti. Njegova povelja, izdata stranoj zemlji 1189. godine, sadrži sve državno-pravne elemente koji karakteriziraju samostalnu zemlju, pa je to najvažniji naš srednjovjekovni dokument.

Z. Bebek E. Imamović

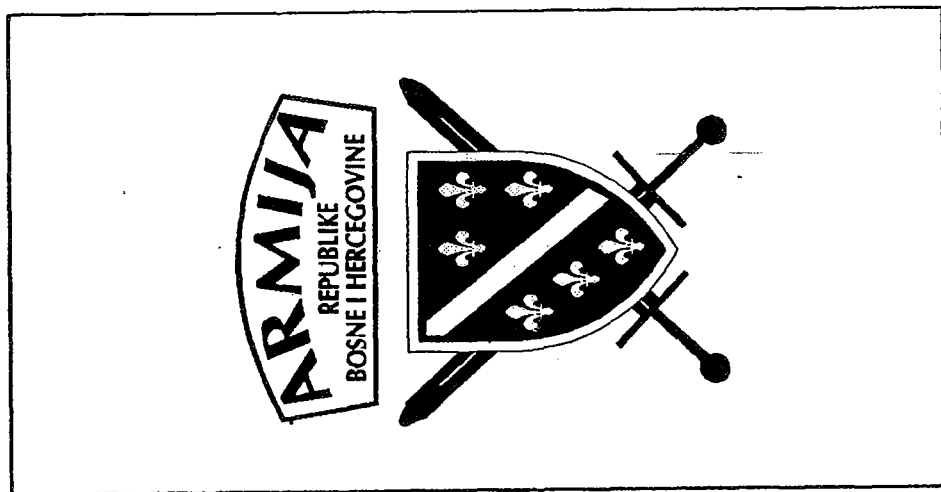
ARMJSKO OBILJEŽJE

U zemljama duge historijske i državno-pravne tradicije, kakav je slučaj s Bosnom, obično se za armijsko obilježje uzima državno obilježje uz dodatak pojedinih elemenata. U doba srednjovjekovne bosanske države nije postojala razlika između "državnog" i "vojnog", pa su isti simbol (grb i zastava) korišteni u javnim i vojnim manifestacijama. Na primjer, u svatovima se nosila ista zastava kao i u vojnim pohodima, itd. Prijedlog je da suvremeno bosanskohercegovačko vojno obilježje bude sljedećeg izgleda: starobosanski grb ispod kojeg su dva ukrštena mača koji grbu daju vojnu pripadnost. Mačevi tipski odgovaraju obliku štita koji je, kao i mačevi, upotrebljavan u razdoblju 12. 13. i 14. stoljeća.

Z. Bebek E. Imamović

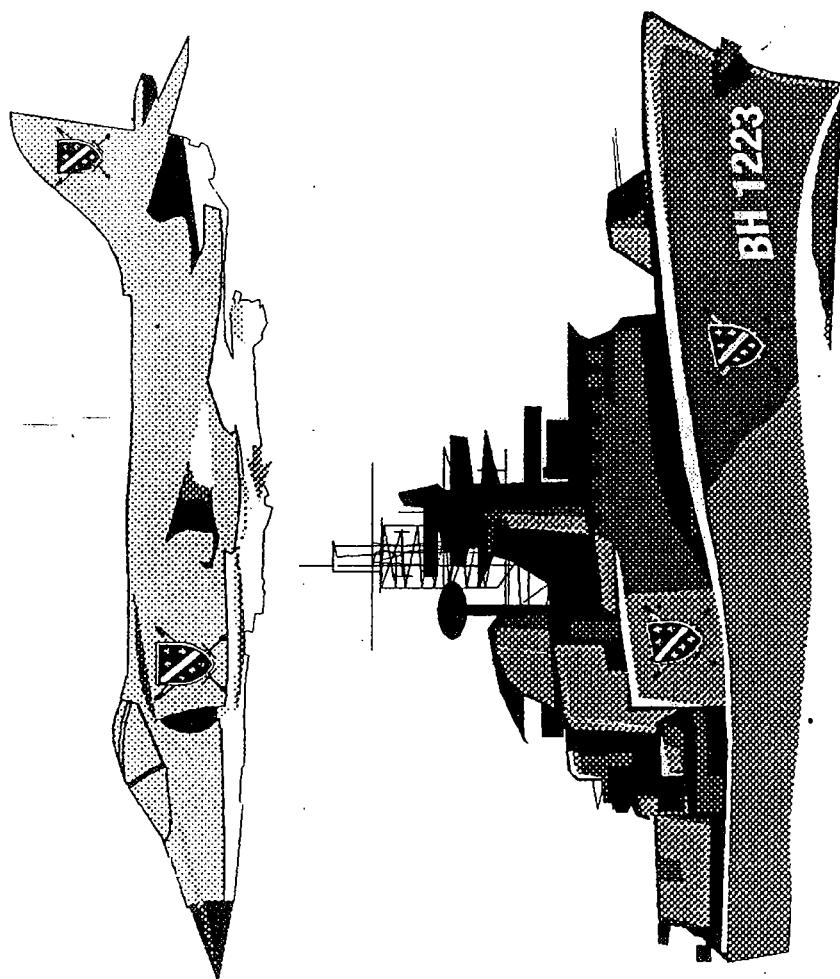
ARMIJSKO OBILJEŽJE ZASTAVA

Prijedlog je da bude identična državnoj zastavi sa elementima vojnog obilježja (prekriženi mačevi) i s armijskim natpisom.
Dimenzije: 1:2, odnosno 10:20, a širina grba je 75% širine zastave.

Z. Bebek E. Imamović

ARMJSKO OBILJEŽJE

Primjeri primjene znaka apliciranog
na borbeni sredstva.

Z. Bebek E. Inamović

ARMJSKO OBILJEŽJE ČINOVI

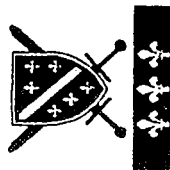
U prijedlogu novih činova Armije RBiH osnova je uzeta iz karakterističnih bosanskih simbola starih skoro 1000 godina.

Za oznaku na kapi predlaže se starobosanski grb, izrađen od emajla, standardnih boja i oblika, s dva prekrštena mača.

Na naramenicama dolaze razrađene činovne oznake, dok se na rukavima predviđaju dopunske činovne oznake.

Novina je da se umjesto dosadašnjih zvjezdica predlaže lik ljiljana. To je osnovni motiv starobosanske umjetnosti, kao i sadržaj simbola srednjovjekovne bosanske države. Čini nam se opravdanim prijedlog da starobosanska narodna i državna obilježja (ljiljan, grb, mačevi), postanu osnovna obilježja suvremene bosanske armije.

OZNAKA NA KAPI

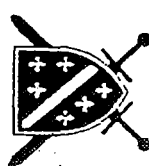
GENERALI

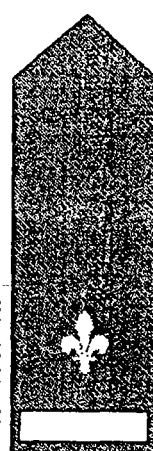
VISOKI OFICIRI

OFICIRI

NIŽI OFICIRI

LOGOTIP

LEGENDA: ■ ZLATNO

Z.Bebek E. Ivanović

Latinična varijanta

REPUBLIKA BOSNA I HERCEGOVINA

Štab Vrhovne komande oružanih snaga
Sarajevo

Broj: 04/8-106

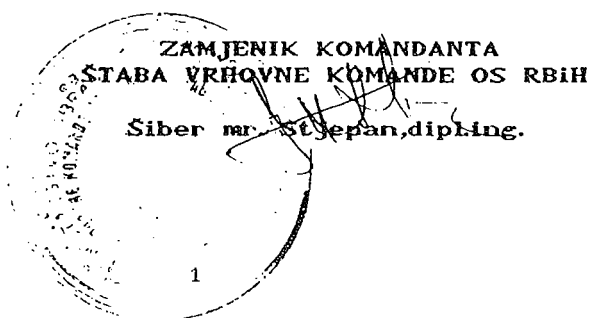
Sarajevo, 25.07.1993.godine

P O T V R D A O A U T O R S T V U

Kojom se potvrđuje od strane Štaba Vrhovne komande oružanih snaga RBiH, da su Prof.dr Enver Imamović i Zvonimir Bebek, grafički dizajner, autori slijedećih zvaničnih obilježja Armije RBiH, koji su u upotrebi od početka rata do danas:

1. Znak Armije RBiH (starobosanski grb sa prekriženim mačevima),
2. Zastava Armije RBiH (državna zastava s dodatkom prekriženih mačeva),
3. Činovi Armije RBiH (osnovni elementi: starobosanski grb s prekriženim mačevima i ljiljan),
4. Vojni pozdrav (polupodignuta ruka sa raširenim prstima),
5. Počasni nazivi jedinica Armije RBiH,
6. Medalja za hrabrost "ZLATNI LJILJAN" (naziv, namjena i likovno rješenje),
7. Logotip Armije RBiH (natpisna rješenja svih armijskih naziva).

Spomenuti autori su radili na ovim rješenjima tokom aprila 1992.godine, a početkom maja iste godine predali su Predsjedništvu RBiH elaborat pod nazivom "IDEJNO RJEŠENJE GRAFIČKIH STANDARDA RBiH". Rješenja su prihvaćena na sjednicama Predsjedništva RBiH od 04.05.1992.godine (Uredba br.02-011-343/92), 01.07.1992.godine (Pr.br.1263/92) i 14.08.1992.godine (br.02-11-663/92), i tako su ušla u zvaničnu upotrebu.

Dokument jednog vremena

PRIHVAĆANJE I ZVANIČNO USVAJANJE PONUĐENIH RJEŠENJA

Predsjedništvo R BiH je na svojoj sjednici od 4. svibnja 1992. godine (Uredba br.. 02-011-343/92.) bez primjedbi prihvatilo ponuđeno rješenje za državni grb i zastavu, čime su navedenog datuma ta dva obilježja postala zvanična državna obilježja Republike Bosne i Hercegovine, kao privremeno rješenje, dok su Prečišćenim tekstom Ustava R BiH (Službeni list R BiH, br. 5/93.) članom 7 (za grb) i članom 8 (za zastavu), usvojeni kao trajno rješenje.

Predsjedništvo R BiH na svojoj sjednici od 1. kolovoza 1992. godine (Pr.br.1263/92.), bez primjedbi je prihvatilo ponuđeno rješenje za armijsko obilježje, armijsku zastavu i armijske činove Oružanih snaga R BiH, čime su postala zvanična obilježja Oružanih snaga Republike Bosne i Hercegovine.

Iako ponuđeni prijedlog koji se odnosi na Odličja (medalje i ordenje) R BiH nije nikada ušao u proceduru usvajanja, desilo se to da su i bez zvaničnog usvajanja neki od predloženih odličja spontano prihvaćeni u narodu. To se prvenstveno odnosi na odličje "Zlatni ljiljan", kojim se od početka rata odlikuju zaslužni borci za iskazanu hrabrost u borbi sa agresorom.

Isti je slučaj bio sa grbom i zastavom, koji su također mnogo prije zvaničnog usvajanja i proglašenja za državna obilježja R BiH, bili općeprihvaćeni od naroda i na razne načine korišteni i isticani. Do toga je došlo tako što su autori ovih rješenja (članovi stručnog tima), od samog početka rada na njihovom definiranju izlazili pred javnost putem radija, TV, novinskih glasila, javnih predavanja i sl., kojom prilikom su prezentirana i likovna rješenja. U svim tim prilikama posebno je isticana činjenica da je riječ o znamenjima i obilježjima naših predaka od prije 700-800 pa i više godina, te da su to oznake naše srednjovjekovne države.

U tome se najviše učinilo tokom predreferendumskih manifestacija, kada su se narodu objašnjavale mnoge stvari iz kulturno-povijesne prošlosti naše zemlje, da bi na dane referendumu (29. veljače i 1. ožujka 1992.) znao zašto se opredjeljuje za samostalnu, suverenu i nedjeljivu Republiku Bosnu i Hercegovinu.

Ranije pripremljena nova državna obilježja doživjela su u propagandnom referendumskom materijalu najširu vizualnu promociju, osobito ljiljan, koji je bio glavni likovni sadržaj i zaštitni znak propagandnog materijala (plakata, letaka i dr.). To je sve izvedeno

po sugestijama članova stručnog tima koji su radili na novim državnim obilježjima, s ciljem da se najšira bosanskohercegovačka javnost u pripremi za referendumsko izjašnjavanje upozna s autentičnim povijesnim obilježjima naše zemlje.

Zbog svega ovoga, a i zbog izuzetne dopadljivosti predloženih novih obilježja i oznaka: ljiljan kod našeg naroda izuzetno omiljen cvijet, sklad boja, estetsko profinjen oblik i izgled grba i zastave, bili su razlog da sve to nevjerovatno brzo uđe u srca naših ljudi, i to s takvom ljubavlju i ponosom da se stječe dojam da s njima druguju već stotinama godina. Tome je nesumnjivo doprinijela i nevidljiva nit koja sve nas, današnje Bosance, veže za naše davnašnje pretke, stare Bošnjane, koji su isto ovako, ne jednom stradavali i pružali ogorčen otpor stranim zavojevačima, među kojima su veoma često bili i preci onih čiji potomci vrše ovu današnju agresiju na nas i našu zemlju. I naši preci su se odupirali, ginuli i prolijevali krv s kraja na kraj Bosne pod istim grbom i zastavom, pod kojima to činimo i mi danas.

IZRADA PRVE DRŽAVNE ZASTAVE

Otpočinjanje agresije na našu zemlju i pružanje otpora, te dalji razvoj situacije koja je uslijedila početkom travnja 1992. godine, nalagalo je hitnu potrebu za zastavom pod kojom će se svrstavati i djelovati sve domovinske snage koje su ustale protiv zavojevača. Autor ovog napisa je sa spomenutim svojim suradnikom, radi navedenih razloga, već prvih ratnih dana uspostavio kontakt s predstavnicima Predsjedništva i Vlade RBiH s namjerom da se ponudi pomoć oko izrade prve nove državne zastave, koja bi barem privremeno ušla u praktičnu upotrebu. Tom prilikom je sugerirano da je i zbog moralne podrške zbunjenom narodu treba čim prije istaknuti na zgradi Predsjedništva RBiH, u kojoj su u to vrijeme bila smještena i druga državna tijela i službe.

Prijedlog je prihvaćen i uslijedila je akcija. Međutim, zbog svega onoga što je glavni grad proživljavao prvih dana rata, kao i cijela napadnuta zemlja, tu ideju nije bilo lahko ostvariti. Zbog žestokog granatiranja, snajperskih hitaca i svestranih napada neprijatelja, bilo je dana kada se takoreći nije uopće moglo kretati ulicama. Ali i bez toga, tada je bilo gotovo nemoguće pronaći potrebni materijal za njenu izradu, čak ni koji metar odgovarajućeg bijelog platna, koliko je bilo potrebno za jednu-dvije zastave, a da se ne govori o odgovarajućem materijalu za zlatnožute ljiljane, srebrnu gredu, plavu podlogu itd. Prodavnice su bile poharane i opljačkane, pri-

vatne radionice zabravljene ili provaljene. Tragajući i raspitujući se za ono što nam je bilo potrebno, saznali smo za grafički atelje "Linea" (vlasništvo Salema Malovića). Kad je dotičnom objašnjeno šta se želi i za čije se potrebe to radi, i sam se stavio sa svim što je imao da se izradi naša prva nova zastava.

Republika Bosna i Hercegovina
V L A D A
Republike Bosne i Hercegovine
Broj: Službeno/92
Sarajevo, 9. maja 1992. godine

O V L A Š Ć E N J E

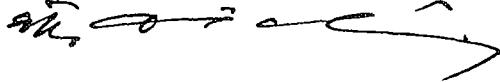
za Prof.dr Enver Imamović i Zvonimir Bebek

Molimo da donosiocima ovog ovlašćenja izradite po dva prototipa zastava Republike Bosne i Hercegovine. Nakon toga, slijedi narudžba u većem tiražu.

Plaćanje nakon preuzimanja zastava.

Vrlo hitno!

SEKRETAR VLADE RBiH
Šahbaz Džihanović

*Faksimil zvanične narudžbenice Vlade R BiH
za izradu prve državne zastave, za prvu zvaničnu upotrebu.*

Iako su nedostajala potrebna sredstva i tehnika (odgovarajuće boje, platno, bez struje i sl.), ipak se uspjelo. Radilo se i dotjerivalo sve dok rezultat, shodno mogućnostima, nije bio zadovoljavajući. S obzirom da se radilo za službene potrebe, naknadno smo od tajništva Vlade RBiH dobili zvaničnu narudžbenicu (ovlaštenje) za njenu

izradu. Faksimil te narudžbenice ovdje se prilaže iz razloga što će jednog dana predstavljati vrijedan arhivski dokument koji će govoriti pokoljenjima kada, kako, na koji način i u kakvim okolnostima je rađena prva službena zastava Republike Bosne i Hercegovine.

Spomenimo da je dotična visila na predviđenom mjestu (zgrada Predsjedništva RBiH) svega petnaestak dana. Prilikom jednog od brojnih direktnih granatiranja dotične zgrade i čitavog okolnog prostora, uništena je i ona. Bila je sva izrešetana od brojnih gelera. Njeni autori su se pobrinuli da se i takva sačuva, s namjerom da se jednog dana pohrani u muzej, kao jedno od svjedočanstava svega onoga što je Sarajevo i čitava nam zemlja doživljavala već na samom početku ovog krvavog i za nas do sada najtežeg rata.

SADRŽAJ:

Predgovor	7
Uvod	11
Počeci Bosne (paganska Bosna)	15
O nazivu "Bosna"	23
Kako zvati: "Bosna i Hercegovina" ili "Herceg-Bosna"	27
Na temeljima milenija	33
Porijeklo bosanske dinastije Kotromanića	39
Gdje su i šta je sa grobovima bosanskih kraljeva	63
Arhološko-antropološki osvrt na grobove nekih članova dinastije Kotromanića	73
Portreti velikana bosanske povijesti - Kulin ban	91
Portreti velikana bosanske povijesti - kralj Tvrtko I, veličina koja se ne zaboravlja	101
Treba li nam kraljica	111
Ko su bosanski muslimani, katolici i pravoslavci	117
Odnos "bosanskog i muslimanskog" - kontinuitet... ..	127
Korijeni bosanske državnosti	135
Pod znamenjem predaka (kako su nastali grb i zastava)	139
Znamenje bosanske vojske - Pozdrav predaka	143
Kako je Bosna i Hercegovina bila regionalno i upravno uređena u doba svoje srednjovjekovne samostalnosti	147
Svjedočanstva prošlosti: Mržnja dubokih korijena	153
Svoji na svome	161
Bogumilstvo - vjera naših predaka	167
Stećci - grobovi naših predaka	217

Osvrt na podatke koji ukazuju da je u srednjovjekovnoj Bosni postojao i djelovao univerzitet.....	253
Portret starobosanske prijestolnice - Bobovac - prijestolnica srednjovjekovne bosanske države.....	263
Portret nove bosanskohercegovačke prijestolnice - Korijeni Sarajeva - (prethistorija i antika).....	283
Kada i kako je opljačkano kulturno-historijsko blago Bosne i Hercegovine	295
Bosansko primorje od najstarijih vremena do propasti samostalne države 1463.....	307
Posljednji bosanski kralj Stjepan Tomašević i slom srednjovjekovne Bosanske Države	325
Hiljadugodišnje prekodrinsko zlo.....	345
Osvrt na stradanja bosanskohercegovačkog naroda i uništavanje njegovih kulturno-historijskih dobara u ratu 1992/93.....	351
Rad na državnim i vojnim obilježjima	361
Sadržaj	403

Dr Enver Imamović

KORIJENI BOSNE I BOSANSTVA

*Izbor novinskih članaka, predavanja sa javnih tribina,
referata sa znanstvenih skupova i posebnih priloga*

Izdavač:

Međunarodni centar za mir, Sarajevo

Za izdavača:

Ibrahim Spahić

Suizdavači:

BH PRESS

Kemal Muftić

PEN centar Bosne i Hercegovine

Turtko Kulenović

Grafičko-izdavačka kuća "OKO", Sarajevo

Rasim Rapa

Recenzent:

Dr Behija Zlatar

Lektor:

Hadžem Hajdarević

Naslovna strana:

Nedžad Čmajčanin

DTP:

Zlatko Eminagić i Sabahudin Aladžuz

Tisak:

Grafičko-izdavačka kuća "OKO", Sarajevo

1995. godina

Naklada:

5000 primjeraka

Na osnovi Mišljenja Ministarstva obrazovanja, nauke, kulture i sporta,
br. 02-413-1894/95. od 13. aprila 1995. g. ova knjiga je oslobođena
plaćanja poreza na promet.

